

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Ομ. Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ (26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ομ. Καθηγητής ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Emer. Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)
DIMITRIOS FINOKALIOS, Président du Barreau de Thessalonique (rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique)

DIRECTEUR: Emer. Prof. VASSILIOS SKOURIS (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiu 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Β. ΤΖΩΡΤΖΗ, Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Χειρόγραφα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κ. ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΤΖΩΡΤΖΗ, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Δ.Π.Θ., Γραμματέα ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρο (hreltzortzi@gmail.com) - Ταχ. Θυρίδα 14, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 486 937

Εγγραφές συνδρομητών, παραγγελίες παλαιών τόμων/ανατύπων, εξόφληση συνδρομών: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης
κ. ΣΤΕΛΛΑ ΔΟΔΟΥΡΑ
sdodoura@gmail.com
Δικαστικό Μέγαρο
26^{ης} Οκτωβρίου 3
546 26, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
Φυσικά Πρόσωπα	€ 36
Νομικά Πρόσωπα	€ 42
Φοιτητές - ασκούμενοι δικηγόροι	€ 18
Τιμή παλαιών τόμων από 1981 έως 1990	€ 10
από 1991 έως 1993	€ 13
1994 και 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 έως 2000	€ 30
2001 έως 2005	€ 36
Τιμή εκάστου τεύχους	€ 9

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

SECRETARIAT: V. TZORTZI, S. MAVRIDIS

Tous les manuscrits ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme V. TZORTZI, Professeure Assistante de la Faculté de Droit de l'Université Démocrite de Thrace, Secrétaire du CIEEL, Avocat, responsable pour la rédaction (hreltzortzi@gmail.com) - Boîte Postale 14, 551 02 Kalamaria - Thessalonique, tel: 2310 486 937

Souscriptions, paiements, commandes des anciens volumes, extraits: Barreau de Thessalonique
Mme STELLA DODOURA
sdodoura@gmail.com
Palais de Justice
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique
tél.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ABONNEMENTS ANNUELS	GRÈCE - ÉTRANGER
Personnes physiques	€ 36
Personnes morales	€ 42
Étudiants - Avocats stagiaires	€ 18
Prix des anciens volumes	
de 1981 à 1990	€ 10
de 1991 à 1993	€ 13
1994 et 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 à 2000	€ 30
2001 à 2005	€ 36
Prix de fascicule	€ 9

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγενή, ο οποίος διετέλεσε και Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής της Επιθεώρησης διετέλεσε επίσης από το 1986 μέχρι το 1999 και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου. Στην Γραμματεία της Επιθεώρησης συμμετείχαν από την αρχή της κυκλοφορίας της ο Αλκιβιάδης Παναγόπουλος, δικηγόρος και μέλος του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ, η επιστημονική συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ κ. Στέλλα Ιωαννίδου, δικηγόρος, και η κ. Σοφία Μεγγλίδου, Δ.Ν., δικηγόρος, που είχε και την ευθύνη της ύλης της Επιθεώρησης από το 1981 μέχρι το 2007.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Ομ. Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Ομ. Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

Δ. ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Ρ. ΣΕΜΕΡΤΖΙΑΝ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Βανέζου Σουλβάνα, LL.M(c), Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Λευκωσίας

Γαϊτανίδου Αθηνά, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M, Δικηγόρος

Καπετάνιος Γεώργιος, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

Καρδούλια Ευανθία, Δ.Ν., Λέκτορας Τουριστικού Δικαίου Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M, Δικηγόρος

Μπαχσεβάνογλου-Δημητριάδου Ιωάννα, Γραφείο Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ

Πασχαλίδης Πασχάλης, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

Σαπαρδάνη Μαρία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Σγουρίδου Αικατερίνη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

Στάθη Βασιλική, Δικηγόρος-Οικονομολόγος

Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Τοπαλνάκος Παύλος, Δ.Ν., Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

Τσεβάς Χρήστος, Δ.Ν., Ειδικός Συνεργάτης Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Δικηγόρος

Τσιτσιπά Έλλη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

Φασούλης Βασίλης, Διδάκτωρ Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Περιεχόμενα 4/2022

ΑΡΘΡΑ

Ε. Καρδούλια

Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η πολιτική της στον τομέα του τουρισμού 433

Σ. Βανέζου

Το συγγενικό δικαίωμα των εκδοτών τύπου σύμφωνα με την Οδηγία για την ψηφιακή ενιαία αγορά (άρθρο 15) 455

Π. Τοπαλνάκος

Γυναικοκτονία και Ποινικό Δίκαιο: Μία άδηλη διαδρομή στο πεδίο του αδίκου και της ενοχής 463

Β. Φασούλης

Τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού 475

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ 495

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής 501

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2022) 509

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΔΕΕ C-69/21, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Éloignement-Cannabis thérapeutique), 22.11.2022 (Απαγόρευση απέλασης αλλοδαπού για λόγους υγείας) – Παρατηρήσεις Π. Πασχαλίδης 529

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2022) 537

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 31612/09, Ρανίον και λοιποί κατά Ρωσίας, 11.10.2022 (Περιβάλλον και προστασία της ιδιωτικής ζωής: η εξέλιξη του ευρωπαϊκού δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου) – Παρατηρήσεις Χ. Τσεβάς 555

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΣτΕ (Τμ. Γ' – Επταμελές), απόφαση αριθμ. 2775/2022, 30.12.2022 (Διορισμός υπαλλήλου βάσει δολίως υποβληθέντων πλαστών δικαιολογητικών) – Παρατηρήσεις Γ. Καπετάνιος 563

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Τελετή απονομής τιμητικού τόμου στον Πρόεδρο του ΚΔΕΟΔ, Ομ. Καθηγητή κ. Βασίλειο Σκουρή	569
Διαδικτυακό συνέδριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights” με θέμα «Ψηφιοποίηση και Θεμελιώδη Δικαιώματα» – 24-26 Νοεμβρίου 2022	569
Διαδικτυακό συνέδριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary Challenges and Prospects” με θέμα “Intellectual Property Protection in the EU: Challenges and Prospects” – 13-15 Δεκεμβρίου 2022	570

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις	571
II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Δ’ Τρίμηνο 2022	573
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2022	581

Table of contents 4/2022

ARTICLES

E. Kardoulia	
The European Union and its tourism policy	433
S. Vanezou	
The relative right of press publishers under the Digital Single Market Directive (article 15)	455
P. Topalnakos	
Femicide and Criminal Law: A dubious journey into the field of actus reus and mens rea	463
V. Fasoulis	
The non-legislative measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child	475

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News	495
II. Information Technology e-news	501

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF THE EU	
A. Review of Jurisprudence CJEU – GCEU (September – November 2022)	509
B. Annotations CJEU - GCEU	
CJEU C-69/21, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Éloignement-Cannabis thérapeutique), 22.11.2022 (<i>Prohibition of an alien's expulsion on health grounds</i>) – Annotation P. Paschalidis	529
II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS	
A. Review of Jurisprudence (August – October 2022)	537
B. Annotations	
ECHR, Application No 31612/09, Pavlov and Others v. Russia, 11.10.2022 (<i>Environment and protection of private life: the evolution of European human rights law</i>) – Annotation Ch. Tsevas	555
III. NATIONAL COURTS	
Council of State (Section C – 7-member), Judgment No 2775/2022, 30.12.2022 (<i>Appointment of public employees based on fraudulently submitted forged supporting documents</i>) – Annotation G. Kapetanios	563

CONFERENCES – RESEARCH

Ceremony for the offering of an honorary volume to the Chairman of the board of the CIEEL, Emeritus Professor Vassilios Skouris	569
Online conference in the framework of the Jean Monnet Programme “Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights” on “Digitalisation and Fundamental Rights” – 24-26 November 2022	569
Online conference in the framework of the Jean Monnet Programme “Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary Challenges and Prospects” on “Intellectual Property Protection in the EU: Challenges and Prospects” – 13-15 December 2022	570

BIBLIOGRAPHY

I. Book reviews	571
II. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 4th Trimester 2022	573
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW: ANNUAL TABLES 2022	581

Table des matières 4/2022

DOCTRINE

E. Kardoulia

L'Union européenne et sa politique touristique 433

S. Vanezou

Le droit relatif des éditeurs de presse en vertu de la directive sur le marché unique numérique (article 15) 455

P. Topalnakos

Le féminicide et le droit pénal: Un voyage douteux dans le domaine de l'actus reus et de la mens rea 463

V. Fasoulis

Les mesures non législatives de mise en œuvre de la Convention relative aux droits de l'enfant 475

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes 495

II. @-tualités d'informatique juridique 501

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence CJUE – TUE (septembre – novembre 2022) 509

B. Notes CJUE – TUE

CJUE C-69/21, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Éloignement-Cannabis thérapeutique), 22.11.2022 (*Interdiction de l'expulsion d'un étranger pour des raisons de santé*) – Notes P. Paschalidis 529

II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence (août – octobre 2022) 537

B. Notes

CEDH, Requête No 31612/09, Pavlov et autres c. Russie, 11.10.2022 (*Environnement et protection de la vie privée: l'évolution du droit européen des droits de l'homme*) – Notes Ch. Tsevas 555

III. JURIDICTIONS NATIONALES

Conseil d'État (Section C – 7 membres), Arrêt No 2775/2022, 30.12.2022 (*Nomination d'agents publics sur la base de faux justificatifs présentés frauduleusement*) – Notes G. Kapetanios 563

ÉDUCATION – RECHERCHE

Cérémonie de remise des Mélanges en l'honneur du Président du CIEEL, Professeur émérite Vasiliou Skouris	569
Conférence en ligne dans le cadre du Programme Jean Monnet "Discours sur l'identité constitutionnelle de l'Union européenne: La Charte des droits fondamentaux de l'UE" sur "La numérisation et les droits fondamentaux" – 24-26 novembre 2022	569
Conférence en ligne dans le cadre du Programme Jean Monnet "Protection de la propriété intellectuelle dans l'UE: Défis contemporains et perspectives" sur "La protection de la propriété intellectuelle dans l'UE: Défis et perspectives" – 13-15 décembre 2022	570

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Revue bibliographique	571
II. Le droit européen dans les revues juridiques helléniques: 4ème Trimestre 2022	573
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN: TABLES ANNUELLES 2022	581

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

<i>ΣΛΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
<i>Συλλ.</i>	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
<i>ΣυλλΥπ</i>	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
<i>ΣυνΘΕΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣυνΘΕΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
<i>ΣυνΘΕΚΑΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
<i>ΣυνΘΕΚΑΧ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
<i>ΣυνΘΕΟΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
<i>ΤεΣ</i>	: Τεύχος εκτός σειράς
<i>ΤοΣ</i>	: Σύνταγμα (Το)
<i>Υπερ</i>	: Υπεράσπιση
<i>ΦΠΑ</i>	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
<i>ΧρηΔικ</i>	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
<i>ΧριΔ</i>	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
<i>AcP</i>	: Archiv für civilische Praxis
<i>AFDI</i>	: Annuaire Français de Droit International
<i>AJCL</i>	: American Journal of Comparative Law (The)
<i>AJDA</i>	: Actualité Juridique du Droit Administratif
<i>AJIL</i>	: American Journal of International Law
<i>AöR</i>	: Archiv des öffentlichen Rechts
<i>ASL</i>	: Air and Space Law
<i>BB</i>	: Der Betriebs - Berater
<i>CDE</i>	: Cahiers de Droit Européen
<i>CJEU</i>	: Court of Justice of the European Union
<i>CJUE</i>	: Cour de Justice de l'Union Européenne
<i>Clunet</i>	: Journal du Droit International (J.D.I.)
<i>C.M.L.R.</i>	: Common Market Law Reports
<i>CML Rev.</i>	: Common Market Law Review
<i>CommLP</i>	: Commercial Law Practitioner
<i>CONSUM.L.J.</i>	: Consumer Law Journal
<i>DZWir</i>	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EA</i>	: Europa-Archiv
<i>EBRL</i>	: European Business Law Review
<i>ECHR</i>	: European Convention on Human Rights
<i>E.C.L.R.</i>	: European Competition Law Review
<i>EELR</i>	: European Environmental Law Review
<i>E.H.R.L.R.</i>	: European Human Rights Law Review
<i>E.H.R.R.</i>	: European Human Rights Reports
<i>EIPR</i>	: European Intellectual Property Review
<i>EJIL</i>	: European Journal of International Law
<i>ELJ</i>	: European Law Journal
<i>E.L.Rev.</i>	: European Law Review
<i>Elrev./HR</i>	: European Law Review / Human Rights Survey
<i>EPL</i>	: European Public Law
<i>ERPL</i>	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - <i>Europäische Zeitschrift für Privatrecht</i>
<i>EStAL</i>	: European State Aid Law Quarterly
<i>ETL</i>	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - <i>Europäisches Transportrecht</i>
<i>EuGRZ</i>	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
<i>EuR</i>	: Europarecht
<i>EuZW</i>	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EWS</i>	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
<i>GATT</i>	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
<i>GATS</i>	: General Agreement on Trade Services
<i>GCEU</i>	: General Court of the European Union
<i>GRUR Int.</i>	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
<i>HRLJ</i>	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHelIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>TUE</i>	: Tribunal de l'Union Européenne
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, HREL, 1981, p. 259, RHelIDE, 1981, p. 259

Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η πολιτική της στον τομέα του τουρισμού

Ευανθία Καρδούλια*

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται τα θεσμικά μέτρα και τις δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πεδίο του τουρισμού από το έτος 1981 μέχρι σήμερα. Η μελέτη εκκινεί με μια αναφορά στα σημαντικότερα βήματα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για τη δημιουργία μιας κοινοτικής πολιτικής για τον τουρισμό και στα ειδικά μέτρα, με τη μορφή Συστάσεων, που το Συμβούλιο έλαβε για τους τουρίστες-καταναλωτές. Εν συνεχεία, η μελέτη εστιάζει στην πρώτη αναφορά του τουρισμού σε κείμενο πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου, και συγκεκριμένα στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, και περιγράφει τα θεσμικά μέτρα και τις δράσεις στο πεδίο του τουρισμού μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Επιπροσθέτως, η μελέτη επικεντρώνεται στη Συνθήκη της Λισαβόνας, με την οποία η Ευρωπαϊκή Ένωση απέκτησε υποστηρικτική-συντονιστική-συμπληρωματική της δράσης των κρατών μελών αρμοδιότητα στον τομέα του τουρισμού. Παράλληλα, περιγράφονται οι δράσεις του Συμβουλίου, του Κοινοβουλίου και της Επιτροπής ιδίως προς την κατεύθυνση της ενθάρρυνσης της ανταγωνιστικότητας του ευρωπαϊκού τουριστικού τομέα, της προώθησης ενός βιώσιμου και ποιοτικού τουρισμού και της προσβασιμότητας των ατόμων με αναπηρία στον τουρισμό. Στο πλαίσιο της μελέτης, παρουσιάζονται και τα μέτρα που έλαβε η Ευρωπαϊκή Ένωση στον τομέα του τουρισμού την περίοδο της πανδημίας του κορωνοϊού, του πολέμου της Ρωσίας κατά της Ουκρανίας και της ενεργειακής κρίσης. Η μελέτη καταλήγει στο ότι, όσο επιτυχημένη και αν ήταν η μέχρι τώρα ευρωπαϊκή τουριστική πολιτική, τα προαναφερθέντα γεγονότα κατέδειξαν ότι πρέπει τα ευρωπαϊκά όργανα να συνεχίσουν να βρίσκουν λύσεις για τον περιορισμό των συνεπειών της πανδημίας, του πολέμου στην Ουκρανία και της ενεργειακής κρίσης, με γνώμονα τη δίκαιη εξισορρόπηση των δικαιωμάτων των τουριστών και των συμφερόντων των τουριστικών επιχειρήσεων.

Ευρωπαϊκή Ένωση – τουρισμός – ευρωπαϊκή τουριστική πολιτική – προστασία του τουρίστα – θεσμικά μέτρα – δράσεις

1. Τα θεσμικά μέτρα στο πεδίο του τουρισμού πριν από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ

Ο τουρισμός δεν περιλαμβανόταν στις διατάξεις της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Συνθήκη ΕΟΚ, γνωστή και ως Συνθήκη της Ρώμης), η οποία υπεγράφη στη Ρώμη στις 25 Μαρτίου 1957. Τα έξι αρχικά μέλη της ενδιαφέρονταν μεν για τη δημιουργία μιας κοινής αγοράς και μιας τελωνειακής ένωσης καθώς και για την εφαρμογή κοινών πολιτικών, ωστόσο το ενδιαφέρον τους δεν εντοπιζόταν τόσο στην προσέλκυση όσο στην «εξαγωγή» τουριστών. Παρά το γεγονός ότι η προαναφερθείσα Συνθήκη δεν έκανε καμία αναφορά στον τουρισμό ή στην τουριστική πολιτική, φαίνεται πως η Κοινότητα εκδήλωνε έντονο ενδιαφέρον για τον τουρισμό. Για παράδειγμα, με βάση το άρθρο 150 του Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, όπου γίνεται λόγος για τη σύσταση μόνιμων επιτροπών με αρμοδιότητες που καθορίζονται στο Παράρτημα του Κανονισμού, ιδρύθηκε το 1973 η Επιτροπή Περιφερειακής Πολιτικής Μεταφορών και Τουρισμού. Η εν λόγω Επιτροπή είχε αρμοδιότητες για τους τομείς των ταχυδρομικών υπηρεσιών, του τουρισμού και των μεταφορών.

Επίσης, αποφασιστικής σημασίας για τη στροφή της Κοινότητας προς τον τομέα του τουρισμού και τη συνακόλουθη χάραξη μιας κοινής τουριστικής πολιτικής ήταν η προσχώρηση της Ελλάδας στους κόλπους της Κοινότητας την 1η Ιανουαρίου 1981 και πέντε χρόνια αργότερα,

την 1η Ιανουαρίου 1986, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, μεσογειακών χωρών για τις οποίες ο τουρισμός αποτελούσε σημαίνοντα παράγοντα των οικονομιών τους. Από τότε η Κοινότητα άρχισε να εκδίδει τις πρώτες – θεσμικού χαρακτήρα – πράξεις της (ψηφίσματα, αποφάσεις κ.λπ.) και να πραγματοποιεί τα πρώτα σημαντικά – αν και αρχικά δειλά – βήματα για τη δημιουργία και ανάπτυξη μιας κοινοτικής πολιτικής για τον τουρισμό.

Το πρώτο, σαφώς προσανατολισμένο προς την ανάπτυξη του τουρισμού, κείμενο ήταν η Ανακοίνωση της Επιτροπής της 1ης Ιουλίου 1982 με τίτλο «Βασικές κατευθυντήριες γραμμές της κοινοτικής πολιτικής στον τομέα του τουρισμού» (COM(82) 385)¹. Στόχος ήταν να αναδειχθούν οι διαστάσεις του τουρισμού, στις οποίες θα μπορούσε να αναληφθεί δράση σε κοινοτικό επίπεδο, είτε συμπληρωματικά είτε μέσω του συντονισμού εθνικών πολιτικών, κάτι που θα μπορούσε να επιλύσει μέρος των προβλημάτων του τουρισμού εντός της Κοινότητας. Για παράδειγμα, έμφαση δόθηκε στη σημασία του τουρισμού στην Κοινότητα, στην ελεύθερη κυκλοφορία και

* Δ.Ν., Λέκτορας Τουριστικού Δικαίου Πανεπιστημίου Νεάπολης Πάφου

1. COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, Initial Guidelines for a Community Policy on Tourism, Communication from the Commission to the Council, COM(82) 385, Brussels, 01.07.1982, σσ. 1-10. Διαθέσιμο στο: <http://aei.pitt.edu/5061/1/5061.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 15.10.2022).

προστασία των τουριστών, στις εργασιακές συνθήκες για τους εμπλεκόμενους στον τουρισμό, στη σχέση ανάμεσα στις μεταφορές και τον τουρισμό, στη σχέση ανάμεσα στην περιφερειακή ανάπτυξη και τον τουρισμό και στη σχέση ανάμεσα στην προστασία της ευρωπαϊκής κληρονομιάς και στον τουρισμό. Η σημασία της προαναφερθείσας Ανακοίνωσης της Επιτροπής είναι μεγάλη, αν αναλογιστούμε ότι αποτελεί την πρώτη σημαντική προσπάθεια να αποτιμηθεί η σημασία του τουρισμού για την Κοινότητα αλλά και ότι τα παραπάνω ζητήματα παραμένουν επίκαιρα². Στις 27 Οκτωβρίου 1983, η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων διατύπωσε γνώμη (opinion), η οποία τόνιζε τη σημασία μιας κοινοτικής πολιτικής στον τουριστικό τομέα³.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, από τα τέλη του 1983, εξέδωσε μια σειρά ψηφισμάτων. Το πρώτο σημαντικό Ψήφισμα του Συμβουλίου της 10ης Απριλίου 1984 σχετικά με μια κοινοτική πολιτική τουρισμού⁴ αναγνώριζε την αναγκαιότητα για διαβουλεύσεις της Επιτροπής με τα κράτη μέλη σε θέματα τουρισμού. Με το Ψήφισμα αυτό κλήθηκε η Επιτροπή να υποβάλει προτάσεις στον τομέα του τουρισμού που να βασίζονται κυρίως στις διαβουλεύσεις των κρατών μελών και στο σεβασμό των ιδιαιτεροτήτων των εθνικών πολιτικών και των διεθνών δεσμεύσεων των κρατών μελών⁵.

Η απόφαση του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1986⁶ καθιέρωσε μια διαδικασία διαβουλεύσεων και συνεργασίας στον τομέα του τουρισμού και θεσμοθετήθηκε η ίδρυση Συμβουλευτικής Επιτροπής Τουρισμού (Tourism Advisory Committee), η οποία δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, με σκοπό τη διευκόλυνση της ανταλλαγής πληροφοριών, των διαβουλεύσεων, της συνεργασίας στον τομέα του τουρισμού και ιδίως της παροχής υπηρεσιών προς τους

τουρίστες. Η σύσταση της Συμβουλευτικής Επιτροπής Τουρισμού αναγνωρίζεται ως ένα πρώτο βήμα για την εμπλοκή της Επιτροπής, δηλαδή ενός θεσμικού οργάνου της Κοινότητας, στο έργο των κρατών μελών για τον τουρισμό. Με την απόφαση αυτή θεσπίστηκε η υποχρέωση κάθε κράτους μέλους να διαβιβάζει μία φορά τον χρόνο στην Επιτροπή έκθεση των σημαντικότερων μέτρων που έλαβε ή αυτών που σχεδιάζει να λάβει στον τομέα παροχής τουριστικών υπηρεσιών, εφόσον αυτά ενδέχεται να έχουν επιπτώσεις σε τουρίστες από άλλα κράτη μέλη (Member States' Annual Tourism Reporting Template).

Επιπλέον, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ενθάρρυνε τη λήψη ειδικών μέτρων για τους τουρίστες-καταναλωτές. Τα μέτρα αυτά αποσκοπούσαν στο να διευκολύνουν τη διέλευση των συνόρων και την προστασία της υγείας, της ασφάλειας και των υλικών συμφερόντων των τουριστών. Στα μέτρα αυτά συγκαταλέγονται δύο Συστάσεις του Συμβουλίου. Η πρώτη ήταν η Σύσταση 86/665/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1986 σχετικά με την τυποποίηση των πληροφοριών στα ξενοδοχεία⁷. Η Σύσταση αποσκοπούσε στο να διευκολύνει τους ταξιδιώτες της Ένωσης, προτρέποντας τα κράτη μέλη να προβούν σε τυποποίηση των πληροφοριών για τις προσφερόμενες ανέσεις στα ξενοδοχεία με τη βοήθεια σχετικών συμβόλων, ώστε να επιλύονται τυχόν προβλήματα εξ αιτίας των γλωσσικών διαφορών ή των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Πιο συγκεκριμένα, η Σύσταση πρότεινε στα κράτη μέλη να αναθέσουν στους εθνικούς οργανισμούς τουρισμού ή σε άλλους αρμόδιους οργανισμούς, σε συνεργασία με τις αντιπροσωπευτικές επαγγελματικές ενώσεις των ξενοδόχων, την εφαρμογή του συστήματος τυποποιημένων πληροφοριών για τα ξενοδοχεία, λαμβάνοντας υπ' όψιν ορισμένα σύμβολα που αναφέρονταν στο Παράρτημα της Σύστασης. Επιπροσθέτως, η Σύσταση προέτρεπε τα κράτη μέλη να ενθαρρύνουν τη δημοσίευση των τυποποιημένων αυτών πληροφοριών στους τυχόν επίσημους οδηγούς ξενοδοχείων, να επιδιώξουν οι τιμές των δωματίων να αναγράφονται στην είσοδο του ξενοδοχείου και σε κάθε δωμάτιο, και να καταβάλουν κάθε προσπάθεια για τη λήψη και εφαρμογή των κατάλληλων εθνικών μέτρων και να κοινοποιούν στην Επιτροπή κάθε χρόνο τον ή τους επίσημους οδηγούς ξενοδοχείων που δημοσιεύονταν σύμφωνα με τη Σύσταση.

Η δεύτερη Σύσταση ήταν η Σύσταση 86/666/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1986 σχετικά με την πυρασφάλεια στα υπάρχοντα ξενοδοχεία⁸. Η Σύσταση

2. A. WILLIAMS / V. BALAZ, *The European Union: Between the Global and the National, and Between Neo-Liberalism and Interventionism*, σε: R. Butler / W. Suntikul (eds), *Tourism and Political Change*, Good fellow Publishers Limited, Wood Eaton, Oxford, 2010, σ. 2.

3. ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, *Tourism, Opinion*, Brussels, 1984, σ. 8. Διαθέσιμο στο: <http://aei.pitt.edu/33262/1/A79.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 15.10.2022).

4. Ψήφισμα του Συμβουλίου της 10ης Απριλίου 1984 σχετικά με μια κοινοτική πολιτική τουρισμού, 84/C 115/01. Διαθέσιμο στο: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31984Y0430%2801%29&from=EN> (ημερομηνία πρόσβασης: 15.10.2022).

5. Δ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ / Π. ΜΟΙΡΑ, *Ευρωπαϊκή Ένωση και τουρισμός*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, σ. 97.

6. Απόφαση του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1986 για την καθιέρωση διαδικασίας διαβουλεύσεων και συνεργασίας στον τουριστικό τομέα, 86/664/ΕΟΚ, ΕΕ 1986 L 384/52. Διαθέσιμη στο: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31986D0664&from=EN> (ημερομηνία πρόσβασης: 15.10.2022).

7. Σύσταση 86/665/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1986 σχετικά με την τυποποίηση των πληροφοριών στα ξενοδοχεία, ΕΕ 1986 L 384/54. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A31986H0665> (ημερομηνία πρόσβασης: 17.10.2022).

8. Σύσταση 86/666/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου

ενθάρρυνε τα κράτη μέλη να θεσπίσουν, στην περίπτωση που η υπάρχουσα νομοθεσία δεν κάλυπτε πλήρως τις απαιτήσεις της Σύστασης, όλες τις κατάλληλες διατάξεις, όσον αφορά την πυρασφάλεια, ώστε τα ξενοδοχεία να υπόκεινται σε διατάξεις οι οποίες να βασίζονται στις αρχές που διατυπώνονταν στη Σύσταση. Ειδικότερα, η πυρασφάλεια στα ξενοδοχεία έχει ορισμένους στόχους, οι οποίοι αναφέρονταν στη Σύσταση και είναι οι εξής: να μειώσει τον κίνδυνο εκδήλωσης πυρκαγιάς, να εμποδίσει τη διάδοση του καπνού και της φωτιάς, να επιτρέψει σε όλους τους ενοίκους να εξέρχονται σώοι και αβλαβείς και να επιτρέψει την επέμβαση των υπηρεσιών πρώτης ανάγκης. Για την επίτευξη των στόχων αυτών, η Σύσταση ανέφερε ότι έπρεπε να ληφθούν σε κάθε ξενοδοχείο όλες οι αναγκαίες προφυλάξεις.

Σταδιακά, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα προχώρησε και σε άλλα σημαντικά βήματα, τα οποία αποτέλεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη κοινοτικής στρατηγικής στον τουριστικό τομέα. Την 21η Δεκεμβρίου 1988, το Συμβούλιο έλαβε την απόφαση 89/46/ΕΟΚ⁹ σχετικά με ένα πρόγραμμα δράσης για το «Ευρωπαϊκό Έτος Τουρισμού». Η απόφαση αυτή οδήγησε στην ανάληψη μιας σειράς κοινοτικών δράσεων στον τουριστικό τομέα, μεταξύ δε των στόχων ήταν η αξιοποίηση του ενοποιητικού ρόλου του τουρισμού, η ενίσχυση της οικονομικής του σημασίας, η αύξηση του ενδοκοινοτικού τουρισμού, η βελτίωση της χρονικής κατανομής της τουριστικής κίνησης και η προώθηση εναλλακτικών μορφών τουρισμού¹⁰.

Το 1989, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προέβη στη σύσταση της 23ης Γενικής Διεύθυνσης (DG XXIII, Tourism Unit) για τον τομέα του τουρισμού. Το έτος 1990 θεσπίστηκε ως «Ευρωπαϊκό Έτος Τουρισμού» μετά από απόφαση του Συμβουλίου¹¹. Η πρόθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για υποστήριξη μιας πολιτικής προώθησης του τουρισμού στην Ευρώπη επιβεβαιώθηκε από το σχετικό του Ψήφισμα που εκδόθηκε την 13η Δεκεμβρίου 1991

1986 σχετικά με την πυρασφάλεια στα υπάρχοντα ξενοδοχεία, ΕΕ 1986 L 384/60. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A31986H0666> (ημερομηνία πρόσβασης: 15.10.2022).

9. Απόφαση του Συμβουλίου της 21ης Δεκεμβρίου 1988 σχετικά με ένα πρόγραμμα δράσης για το Ευρωπαϊκό Έτος Τουρισμού (1990), ΕΕ 1989 L 17/53. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:31989D0046> (ημερομηνία πρόσβασης: 16.10.2022).

10. Μ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Δίκαιο της Τουριστικής Βιομηχανίας, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 280. Βλ. επίσης Ε. McMILLAN-SCOTT, The development of EC tourism policy, σε: European Parliament, Tourism in Europe, Summarizing the work of the European Parliament in the context of the European Year of Tourism, Luxembourg, 1992, σσ. 10 και 14.

11. Δ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ / Π. ΜΟΙΡΑ, Ευρωπαϊκή Ένωση και τουρισμός, ό.π., σ. 93.

(COM(91) 97)¹². Πράγματι, ο ευρωπαϊκός τουρισμός άρχισε σταδιακά να ενισχύεται με τη δημιουργία της εσωτερικής αγοράς στον τομέα των μεταφορών, που ήρε τα εμπόδια για την ελεύθερη μετακίνηση. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι τα βήματα της Κοινότητας αρχίζουν να γίνονται ολοένα και πιο αποφασιστικά στον τομέα του τουρισμού. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή στην εισαγωγή της γνωμοδότησής της κατά την 292η σύνοδο ολομέλειας (συνεδρίαση της 19/12/1991) για το «Πρόγραμμα κοινοτικών ενεργειών υπέρ του τουρισμού», «ο τουρισμός είναι ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει καλύτερα από κάθε άλλο τις εξελίξεις και τις μεταβολές που έλαβαν χώρα κατά τον τρέχοντα αιώνα, διότι αντανακλά το σύνολο των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών, τεχνολογικών και κοινωνιολογικών επιτεύξεων που πραγματοποιήθηκαν»¹³.

2. Η πρώτη αναφορά του τουρισμού σε κείμενο πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου – Η Συνθήκη του Μάαστριχτ

Ο τουρισμός δεν είχε καμία θέση στο πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο μέχρι το 1992, όπου για πρώτη φορά περιελήφθη ως διάταξη στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (γνωστή και ως Συνθήκη του Μάαστριχτ), η οποία υπεγράφη την 7η Φεβρουαρίου του 1992 και τέθηκε σε ισχύ την 1η Νοεμβρίου 1993. Με τη Συνθήκη αυτή συμπληρώθηκε το άρθρο 3 της Συνθήκης της Ρώμης, διευρύνοντας τις δράσεις της Κοινότητας με την προσθήκη στους δυνητικούς τομείς της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του τομέα του τουρισμού¹⁴. Στο άρθρο Ζ, Β, άρθρο 2 αναφέρεται ότι «η Κοινότητα δεσμεύεται, μεταξύ άλλων, να προάγει ένα υψηλό επίπεδο απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και της ποιότητας ζωής, την οικονομική και κοινωνική συνοχή και την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών μελών». Το επόμενο άρθρο 3, που αναφέρεται στις δραστηριότητες της Κοινότητας προς επίτευξη των στόχων του άρθρου 2, κάνει λόγο – στο εδάφιο τ' – για «λήψη μέτρων στους τομείς της ενέργειας, της πολιτικής άμυνας και του τουρισμού». Το αρ-

12. COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES, COM(91) 97, Brussels, 24.04.1991, Community Action Plan to Assist Tourism, σ. 1. Διαθέσιμο στο: <http://aei.pitt.edu/5397/1/5397.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 16.10.2022).

13. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Γνωμοδότηση για το «Πρόγραμμα κοινοτικών ενεργειών υπέρ του τουρισμού» (COM(91) 97), Περιφ./76 Τουρισμός, Βρυξέλλες, 19.12.1991, σ. 1.

14. Μ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Δίκαιο της Τουριστικής Βιομηχανίας, ό.π., σ. 280. Βλ. επίσης Α. ΓΚΙΖΑΡΗ-ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ρόλος και η θέση του τουρισμού στη Συνθήκη της Λισαβόνας, σε: Η Διεθνής και Ευρωπαϊκή Νομική Διάσταση του Τουρισμού, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Δικαίου του Τουρισμού, Καρπενήσι, 3-5 Νοεμβρίου 2011, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σσ. 11-12.

θρο 3 εδάφιο τ' επιτρέπει άμεση κοινοτική δράση στον τομέα του τουρισμού, μόνο αν αυτή αποσκοπεί στην εκπλήρωση των ευρύτερων στόχων του άρθρου 2. Δεν παρέχει, όμως, κάποια εξουσία για υλοποίηση της δράσης την οποία προβλέπει¹⁵.

Η Κοινότητα δεν έχει αποκλειστική αλλά συντρέχουσα αρμοδιότητα στον τομέα του τουρισμού, πράγμα που σημαίνει ότι τόσο η Κοινότητα όσο και τα κράτη μέλη μπορούν να νομοθετούν στον τομέα αυτό. Για να ληφθούν μέτρα σε κοινοτικό επίπεδο πρέπει να είναι σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας (άρθρο Ζ, Β, άρθρο 5). Σύμφωνα με τη θεμελιώδη αυτή αρχή του κοινοτικού δικαίου, η Κοινότητα μπορεί να αναλαμβάνει δράσεις, όταν ένας στόχος δύναται να πραγματοποιηθεί καλύτερα σε κοινοτικό επίπεδο απ' ό,τι σε επίπεδο κρατών μελών¹⁶. Στόχος της αρχής της επικουρικότητας είναι να εξασφαλίζει ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται προς το συμφέρον των πολιτών και ότι διενεργούνται διαρκείς έλεγχοι ώστε να εξακριβώνεται ότι η δράση σε επίπεδο Ένωσης είναι δικαιολογημένη υπό το φως των διαθέσιμων δυνατοτήτων σε εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο. Πρόκειται για την αρχή δυνάμει της οποίας η Ένωση δεν αναλαμβάνει δράση – εκτός από τους τομείς που εμπίπτουν στην αποκλειστική της αρμοδιότητα – παρά μόνο εφόσον η δράση αυτή είναι πιο αποτελεσματική από την αντίστοιχη δράση σε εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο. Η αρχή αυτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αρχή της αναλογικότητας, η οποία απαιτεί να μην υπερβαίνει οποιαδήποτε δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσα είναι αναγκαία για την επίτευξη των στόχων των Συνθηκών.

Πέρα από τη μικρή αναφορά στον τουρισμό στο παραπάνω άρθρο 3 εδάφιο τ', η Κοινότητα μπορεί να αναλάβει άμεση δράση μόνο δυνάμει του άρθρου 235 της Συνθήκης ΕΟΚ (άρθρο 308 ΣΕΚ). Πρόκειται για τη «ρήτρα ευελιξίας» (γνωστή και ως «ρήτρα των σιωπηρών αρμοδιοτήτων»), η οποία απονέμει την εξουσία στο Συμβούλιο, μετά από πρόταση της Επιτροπής και κατόπιν διαβουλεύσεων με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, να θεσπίζει ομοφώνως τις κατάλληλες διατάξεις, μόνο αν ενέργεια της Κοινότητας θεωρείται αναγκαία για την πραγματοποίηση ενός από τους στόχους της στο πλαίσιο της λειτουργίας της κοινής αγοράς και αν δεν προβλέπονται από τη Συν-

θήκη οι προς τον σκοπό αυτόν απαιτούμενες εξουσίες¹⁷.

Με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά ότι για την εκπλήρωση της αποστολής της Κοινότητας, η Κοινότητα όφειλε να λάβει μέτρα στον τομέα του τουρισμού, βάσει των όρων και του χρονοδιαγράμματος της Συνθήκης. Τέτοια μέτρα ήταν η επιβολή φόρων στις τουριστικές επιχειρήσεις και η απελευθέρωση των μεταφορών (εναέριων, σιδηροδρομικών καθώς και των μεταφορών με τουριστικά λεωφορεία), μέτρα που ενίσχυσαν τον ανταγωνισμό και την προστασία του καταναλωτή, και επετεύχθησαν, μεταξύ άλλων, με την Οδηγία 90/314/ΕΟΚ για τα οργανωμένα ταξίδια και τις οργανωμένες διακοπές και περιηγήσεις¹⁸ και με τον Κανονισμό (ΕΟΚ) αριθ. 295/91 για τους κανόνες αποζημίωσης των επιβατών σε περίπτωση μη επιβίβασης στις τακτικές αεροπορικές μεταφορές¹⁹. Επίσης, άξια μνείας είναι η Οδηγία 94/47/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Οκτωβρίου 1994, περί της προστασίας των αγοραστών ως προς ορισμένες πλευρές των συμβάσεων που αφορούν την απόκτηση δικαιώματος χρήσης ακινήτων υπό καθεστώς χρονομεριστικής μίσθωσης²⁰.

17. Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων έκρινε ότι η χρήση του άρθρου 308 ΣΕΚ ως νομικής βάσης δικαιολογείται μόνο όταν η αναγκαία εξουσία προς δράση δεν παρέχεται από καμιά άλλη δράση της Συνθήκης (ΔΕΚ C-45/86, *Επιτροπή/Συμβούλιο*, 26.03.1987, ECLI:EU:C:1987:163).

18. Οδηγία 90/314/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 13ης Ιουνίου 1990, για τα οργανωμένα ταξίδια και τις οργανωμένες διακοπές και περιηγήσεις, ΕΕ 1990 L 158/59. Διαθέσιμη στο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31990L0314:el:HTML>. Η Οδηγία 90/314/ΕΟΚ καταργήθηκε από την Οδηγία (ΕΕ) 2015/2302 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Νοεμβρίου 2015, σχετικά με τα οργανωμένα ταξίδια και τους συνδεδεμένους ταξιδιωτικούς διακανονισμούς, η οποία τροποποιεί τον Κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 2006/2004 και την Οδηγία 2011/83/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και καταργεί την Οδηγία 90/314/ΕΟΚ του Συμβουλίου, ΕΕ 2015 L 326/1. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32015L2302>.

19. Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 295/91 του Συμβουλίου, της 4ης Φεβρουαρίου 1991, που όριζε τους κανόνες αποζημίωσης των επιβατών σε περίπτωση μη επιβίβασης στις τακτικές αεροπορικές μεταφορές, ΕΕ 1991 L 36/5. Διαθέσιμος στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex:31991R0295>. Ο Κανονισμός (ΕΟΚ) 295/91 καταργήθηκε από τον Κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 261/2004 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Φεβρουαρίου 2004, για τη θέσπιση κοινών κανόνων αποζημίωσης των επιβατών αεροπορικών μεταφορών και παροχής βοήθειας σε αυτούς σε περίπτωση άρνησης επιβίβασης και ματαίωσης ή μεγάλης καθυστέρησης της πτήσης και για την κατάργηση του Κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 295/91, ΕΕ 2004 L 46/1. Διαθέσιμος στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/TXT/?uri=CELEX:32004R0261>.

20. Οδηγία 94/47/ΕΚ περί της προστασίας των αγοραστών ως προς ορισμένες πλευρές των συμβάσεων που αφορούν την απόκτηση

15. Α. ΣΙΣΜΑΝΙΔΟΥ, Τουρισμός και Κοινοτικό Δίκαιο: Η προστασία του τουρίστα ως καταναλωτή, σε: Αρμενόπουλος, Επιστημονική Επετηρίδα, Θεσσαλονίκη, Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, τ. 27, 2006, σ. 179.

16. Βλ. περισσότερα για την αρχή της επικουρικότητας (subsidiarity clause) σε S. MEHTER-AYKIN / S. YILDIZ, *European Tourism Policy and Reflections of Tourism in the Negotiations with Turkey*, σε: *Tourismos: An International Multidisciplinary Refereed Journal of Tourism*, University of the Aegean, Greece, 2012, σ. 385.

3. Τα θεσμικά μέτρα στο πεδίο του τουρισμού μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ

Η πολυπλοκότητα του πεδίου δραστηριότητας που καλύπτει ο τουρισμός, η αλληλεπίδραση της πολιτικής του τουρισμού με άλλες ευρωπαϊκές πολιτικές και η ποικιλομορφία των εθνικών προσεγγίσεων είχαν ως αποτέλεσμα να μην προσδιορισθούν επακριβώς από τη Συνθήκη ούτε οι ειδικοί στόχοι ούτε οι τρόποι εφαρμογής των μέτρων που υπάγονται στην ενωσιακή δράση, όπως συνέβη με άλλες ευρωπαϊκές πολιτικές που εισήχθησαν κατά την ίδια αυτή αναθεώρηση, λ.χ. εκείνη της προστασίας των καταναλωτών. Ο τουρισμός δεν αποτελεί μια δραστηριότητα ανεξάρτητη από τις άλλες, εντάσσεται στους ευρύτερους στόχους της Κοινότητας, επωφελείται των προαπαιτούμενων οικονομικοκοινωνικών παραγόντων και χρησιμοποιεί δημόσια αγαθά με ποικίλους τρόπους.

Η έλλειψη – μέχρι την υπογραφή της Συνθήκης της Λισαβόνας – ειδικής διάταξης που θα μπορούσε να διαμορφώσει μια ενιαία ευρωπαϊκή πολιτική για τον τουρισμό καταδεικνύει την πρόθεση των κρατών μελών να διατηρήσουν την αρμοδιότητα αυτής της πολιτικής σε εθνικό επίπεδο. Έτσι, τα ενωσιακά όργανα, προκειμένου να λάβουν μέτρα για τον τουρισμό, είτε το έκαναν στο πλαίσιο άλλων πολιτικών που άμεσα ή έμμεσα συνδέονταν με τον τουρισμό είτε προσέφευγαν στη δυνατότητα που τους παρέχει η «ρήτρα ευελιξίας» του άρθρου 235 της Συνθήκης ΕΟΚ (άρθρο 308 ΣΕΚ)²¹.

Το παραπάνω άρθρο αποτέλεσε τη νομική βάση ολιγαριθμών κοινοτικών πράξεων στον τομέα του τουρισμού. Για παράδειγμα, την 13η Ιουλίου 1992 υιοθετήθηκε η απόφαση του Συμβουλίου (92/421/ΕΟΚ) σχετικά με σχέδιο κοινοτικών δράσεων υπέρ του τουρισμού²², με έναρ-

ξη την 1η Ιανουαρίου 1993 και διάρκεια τρία (3) έτη, που είχε ως στόχο τη βελτίωση των γνώσεων στον τομέα του τουρισμού και την ενίσχυση της συνοχής των δράσεων, την προστασία των τουριστών, την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της τουριστικής βιομηχανίας της ενιαίας αγοράς και την προώθηση των σχέσεων ανάμεσα στον τουρισμό και τον πολιτισμό²³. Μεταξύ των μέτρων που αποτέλεσαν αντικείμενο του παραπάνω σχεδίου κοινοτικών δράσεων υπέρ του τουρισμού, άξια μνείας είναι η ενίσχυση της κοινής δράσης των κρατών μελών με μέτρα για τη δημιουργία αρχείου κοινοτικών στατιστικών του τουρισμού, η σύνταξη μελετών για τις εξελίξεις και τις προοπτικές που διανοίγονται και η υποστήριξη των διαβουλευσεων με επαγγελματίες του τουριστικού κλάδου σε κοινοτικό επίπεδο. Άλλες δράσεις που αποτέλεσαν αντικείμενο του σχεδίου δράσεων που τέθηκε σε εφαρμογή δυνάμει της απόφασης 92/421/ΕΟΚ ήταν ο χρονικός καταμερισμός των διακοπών, δράση που στόχευε στην επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου μέσα από μέτρα που προήγαγαν την ανταλλαγή πληροφοριών και την εκμετάλλευση των τουριστικών υποδομών κατά την περίοδο εκτός αιχμής. Επίσης, αντικείμενο του παραπάνω σχεδίου ήταν και διεθνείς δράσεις με σκοπό την ανάπτυξη διεθνών πρωτοβουλιών για επιμέρους κλάδους του τουρισμού, υλοποιούμενες μέσα από μέτρα για την προώθηση, μεταξύ άλλων, της συνεργασίας παραμεθόριων περιοχών, την ανάπτυξη πρωτοβουλίας για την καλύτερη πληροφόρηση των τουριστών, αλλά και την προστασία των τουριστών στις σχέσεις τους με τους διοργανωτές ταξιδιών και τους πωλητές, με τα τουριστικά γραφεία και ξενοδοχεία, την ενίσχυση συμπράξεων ανάμεσα σε πόλεις και την υποστήριξη της συνεργασίας δημόσιου και ιδιωτικού τομέα σε τουριστικές περιοχές. Επιπροσθέτως, επιμέρους δράση ήταν η ενίσχυση του πολιτιστικού τουρισμού, που είχε ως στόχο την προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς για τουριστικούς σκοπούς, τη δημιουργία πολιτιστικών διαδρομών και την ανταλλαγή πληροφοριών ανάμεσα σε τουριστικούς και πολιτιστικούς φορείς. Τέλος, επιμέρους δράση που αποτέλεσε αντικείμενο του σχεδίου δράσεων ήταν η προβολή του ευρωπαϊκού τουρισμού σε τρίτες χώρες.

Οι παραπάνω δράσεις συνεχίστηκαν και εντάθηκαν το 1994, έτος πλήρους εφαρμογής της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, κατά το οποίο σημειώθηκαν σημαντικές εξελίξεις σε κοινοτικό επίπεδο για την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού τουρισμού τα επόμενα έτη. Την 4η Απριλίου 1995, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνέταξε την Πράσινη Βίβλο για τον ρόλο της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού

δικαιώματος χρήσης ακινήτων υπό καθεστώς χρονομεριστικής μίσθωσης, ΕΕ 1994 L 280/83. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:31994L0047>. Η Οδηγία 94/47/ΕΚ καταργήθηκε από την Οδηγία 2008/122/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 14ης Ιανουαρίου 2009, για την προστασία των καταναλωτών ως προς ορισμένες πτυχές των συμβάσεων χρονομεριστικής μίσθωσης, μακροπρόθεσμων προϊόντων διακοπών, μεταπώλησης και ανταλλαγής, ΕΕ 2009 L 33/10. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/TXT/?uri=CELEX:32008L0122>. Βλ. περισσότερα για τη σύμβαση χρονομεριστικής μίσθωσης σε Σ. ΚΟΤΡΩΝΗ, Η χρονομεριστική μίσθωση και συναφείς συμβάσεις διακοπών στην Οδηγία 2008/122/ΕΚ, Εφαρμογές Αστικού Δικαίου και Πολιτικής Δικονομίας, 2011, σσ. 25-44 ΤΟΝ ΙΔΙΟ, Χρονομεριστική μίσθωση (Time-Sharing), σε: Β. Δούβλη / Α. Μπώλο (επιμ.), Δίκαιο Προστασίας Καταναλωτών, τ. Ι, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 851 επ.

21. Α. ΓΚΙΖΑΡΗ-ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ρόλος και η θέση του τουρισμού στη Συνθήκη της Λισαβόνας, ό.π., σ. 12.

22. Απόφαση του Συμβουλίου της 13ης Ιουλίου 1992 σχετικά με σχέδιο κοινοτικών δράσεων υπέρ του τουρισμού, ΕΕ 1992 L 231/26/26. Διαθέσιμη στο: [tent/EL/ALL/?uri=CELEX%3A31992D0421](https://eur-lex.europa.eu/legal-con-) (ημερομηνία πρόσβασης: 17.10.2022).

23. Μ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Δίκαιο της Τουριστικής Βιομηχανίας, ό.π., σ. 280.

(COM(95) 97)²⁴, το κείμενο της οποίας εντάσσεται στο πλαίσιο των συζητήσεων της ανεπίσημης συνεδρίασης των Υπουργών Τουρισμού της 15ης Απριλίου 1994 στην Αθήνα, με σκοπό να βοηθηθεί η Επιτροπή στη σύνταξη της Έκθεσής της εν όψει της Διακυβερνητικής Διάσκεψης για την αναθεώρηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Στόχος ήταν να ξεκινήσουν διαβουλεύσεις για τον εν λόγω τομέα ανάμεσα στα κράτη μέλη, στους εμπλεκόμενους φορείς και στις επαγγελματικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται σε περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Η Πράσινη Βίβλος παρουσίασε τέσσερις προοπτικές εξέλιξης του ρόλου της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού²⁵. Ειδικότερα, πρότεινε την εξάλειψη των ειδικών κοινοτικών δράσεων, τη διατήρηση του υπάρχοντος πλαισίου και επιπέδου παρέμβασης, την ενίσχυση της κοινοτικής δράσης και μια κοινοτική πολιτική του τουρισμού, η οποία αποτελεί και την καινοτόμο πρόταση που αυξάνει το επίπεδο ρυθμιστικών παρεμβάσεων της Ένωσης στον τουρισμό και θεσπίζει μια ευρωπαϊκή πολιτική συμπληρωματική προς την πολιτική των κρατών μελών. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή εκπρόσωποι της τουριστικής βιομηχανίας και ορισμένα κράτη μέλη τάχθηκαν υπέρ της τέταρτης επιλογής.

Η δημοσιοποίηση των αναγραφόμενων στην Πράσινη Βίβλο για μια κοινοτική πολιτική στον τουριστικό τομέα αποτέλεσε την αφετηρία για έντονες διαβουλεύσεις στον τουριστικό κλάδο, τόσο σε εθνικό όσο και σε κοινοτικό επίπεδο. Τα κράτη μέλη χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα: στο ένα βρίσκονταν οι χώρες παραγωγής τουριστικών ροών – κυρίως του Βορρά – που δεν επιθυμούσαν την αύξηση της ρυθμιστικής παρέμβασης της Ένωσης, και στο άλλο βρίσκονταν οι χώρες υποδοχής των τουριστικών ροών – κυρίως του Νότου – που έβλεπαν θετικά την εισαγωγή στη Συνθήκη ενός τίτλου σχετικά με τον τουρισμό. Συγκρούσεις προτεραιοτήτων υπάρχουν συχνά σε κάθε τουριστική ζώνη και η Κοινότητα μπορεί, έτσι, να αποτελέσει χώρο συγκερασμού αυτών των αλληλοσυγκρουόμενων προσεγγίσεων²⁶.

Την 18η Δεκεμβρίου 1995 οργανώθηκε, στις Βρυξέλλες, Φόρουμ για τον Ευρωπαϊκό Τουρισμό, με πρωτοβουλία του αρμόδιου για τον τουρισμό Επιτρόπου, κ. Χρήστου Παπουτσή²⁷. Το εν λόγω Φόρουμ σήμανε το πέρας των

διαβουλεύσεων που ξεκίνησαν στις 4 Απριλίου 1995 με την έκδοση της Πράσινης Βίβλου για τον ρόλο της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού και έδωσε την ευκαιρία για την εκτίμηση των αποτελεσμάτων της συζήτησης και για τη διατύπωση πρότασης με τις βασικές κατευθύνσεις μιας κοινοτικής δράσης υπέρ του τουρισμού εν όψει του καθορισμού του ρόλου της Ένωσης.

Την 3η Απριλίου 1996, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνέταξε έκθεση (SEC (96) 496) σχετικά με την πολιτική άμυνας, τον τουρισμό και την ενέργεια. Στην έκθεση αυτή, η Επιτροπή επικεντρώνεται στην έλλειψη νομικών βάσεων για τους παραπάνω τομείς. Η λήψη σχετικών μέτρων ήταν εφικτή βάσει των γενικών διατάξεων της Συνθήκης ΕΟΚ ή του άρθρου 235 της Συνθήκης ΕΟΚ (άρθρο 308 ΣΕΚ). Γι' αυτό η Επιτροπή, στην έκθεσή της αυτή προς τη Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη του 1996, πρότεινε την εισαγωγή διατάξεων στη Συνθήκη ΕΟΚ σχετικά με τους τομείς της πολιτικής άμυνας, του τουρισμού και την ενέργεια²⁸.

Στη συνέχεια, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διατύπωσε πρόταση (COM(96) 168) για την έκδοση απόφασης του Συμβουλίου σχετικά με τη θέσπιση του πρώτου πολυετούς προγράμματος υπέρ του ευρωπαϊκού τουρισμού, με τίτλο "Philoxenia" (1997-2000)²⁹. Το πρόγραμμα "Philoxenia" αποσκοπούσε στη βελτίωση της ποιότητας και της ανταγωνιστικότητας του ευρωπαϊκού τουρισμού, ώστε αυτός να συμβάλει στην ανάπτυξη και στην απασχόληση, λαμβάνοντας ιδίως υπ' όψιν την ισόρροπη και αειφόρο ανάπτυξη του τομέα, την ικανοποίηση των αναγκών του τουρίστα και την ορθολογική χρήση των φυσικών και πολιτιστικών πόρων καθώς και της τουριστικής υποδομής. Μάλιστα, το εν λόγω πρόγραμμα προέβλεπε, μεταξύ άλλων, τη βελτίωση των γνώσεων στον τομέα του τουρισμού αλλά και τη δημιουργία του κατάλληλου νομικού και χρηματοοικονομικού περιβάλλοντος που θα επέτρεπε τη συστηματική αξιολόγηση των κοινοτικών μέτρων που επηρεάζουν τον τουρισμό. Μεταξύ των γενικών στόχων του προγράμματος ήταν η προώθηση του τουρισμού, η ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών, της τουριστικής βιομηχανίας και των άλλων φορέων συμφερόντων, η δημιουργία θέσεων απασχόλησης, η αύξηση του αριθμού των επισκεπτών από τρίτες χώρες,

ριέχονται στον διαδικτυακό τόπο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-95-1364_el.htm (ημερομηνία πρόσβασης: 17.10.2022).

24. Πράσινη Βίβλος της Επιτροπής – Ο ρόλος της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού, Βρυξέλλες, 04.04.1995. Διαθέσιμη στο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1995:0097:FIN:EL:PDF> (ημερομηνία πρόσβασης: 17.10.2022).

28. Έκθεση για την πολιτική άμυνας, τον τουρισμό και την ενέργεια, Βρυξέλλες, 03.04.1996, σ. 6. Διαθέσιμη στο: <http://aei.pitt.edu/3938/1/3938.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 17.10.2022).

25. K. TONNER, Consumer protection and the European Unions' tourism policy, *Consumer Law Journal*, Louvain-la-Neuve, vol. 6, σ. 36.

29. Πρόταση για έκδοση απόφασης του Συμβουλίου για τη θέσπιση του Πρώτου Πολυετούς Προγράμματος υπέρ του Ευρωπαϊκού Τουρισμού "Philoxenia", Βρυξέλλες, 30.04.1996. Διαθέσιμη στο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0168:FIN:EN:PDF> (ημερομηνία πρόσβασης: 17.10.2022).

26. Πράσινη Βίβλος της Επιτροπής – Ο ρόλος της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού, ό.π., σ. 22.

27. Τα βασικά σημεία του Φόρουμ για τον Ευρωπαϊκό Τουρισμό πε-

η εδραίωση του ευρωπαϊκού οράματος και η προαγωγή της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Παρά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσίαζε αυτό το πρόγραμμα, η πρόταση δεν εγκρίθηκε τελικά λόγω μη ύπαρξης ομοφωνίας στο Συμβούλιο³⁰.

Την 2α Οκτωβρίου 1997, υπεγράφη η Συνθήκη του Άμστερνταμ, η οποία – ενώ δεν αποτέλεσε σταθμό στην πορεία της ενοποιητικής διαδικασίας ούτε εισήγαγε κάποια σχετική με τον τουρισμό διάταξη – επέφερε σημαντικές μεταρρυθμίσεις σε ορισμένες ευρωπαϊκές πολιτικές. Με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ έγινε τροποποίηση, νέα αριθμηση και ενοποίηση των Συνθηκών ΕΟΚ και ΕΕ, οι αρμοδιότητες των θεσμικών οργάνων αυξήθηκαν, επεκτάθηκε η διαδικασία συναπόφασης Κοινοβουλίου-Συμβουλίου και η λήψη των αποφάσεων του Συμβουλίου με ειδική πλειοψηφία σε πλήθος θεμάτων, κάτι που ευνόησε τις συναινετικές διαδικασίες και τη λήψη αποφάσεων.

Άλλες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης του ρόλου του τουρισμού σε επίπεδο Ένωσης ήταν οι διασκέψεις που έλαβαν χώρα κατά τα έτη 1997 και 1998. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη διάσκεψη της 4ης-5ης Νοεμβρίου 1997 στο Λουξεμβούργο για τον «Τουρισμό και την Απασχόληση»³¹, της 9ης-12ης Ιουλίου 1998 στην Αυστρία για τη «Διοίκηση της ολικής ποιότητας στον τουρισμό», και της 16ης Οκτωβρίου 1998 στις Βρυξέλλες με θέμα «Το ευρώ και ο τουρισμός, ευκαιρίες και στρατηγικές για τις επιχειρήσεις». Ο τότε αρμόδιος για τον τουρισμό Επίτροπος υπογράμμισε ότι «οι προτάσεις και τα συμπεράσματα των διασκέψεων αυτών θα αποτελέσουν τις κατευθυντήριες γραμμές για τη χάραξη μιας δυναμικότερης ευρωπαϊκής πολιτικής στον τομέα του τουρισμού»³².

Επιπροσθέτως, η Επιτροπή των Περιφερειών είχε εκφράσει πλήθος γνώμων που σχετίζονται με τον τουρισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Γνώμη της 28ης Ιουνίου 1998 σχετικά με τον ρόλο των τοπικών και περιφερειακών αρχών στην τουριστική ανάπτυξη και την επίδραση των μέτρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του τουρισμού (Opinion of the Committee of the Regions of 28 June 1999 on the role of local and regional authorities in tourism development and the impact of EU measures in the sphere of tourism)³³.

30. Μ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Δίκαιο της Τουριστικής Βιομηχανίας, ό.π., σ. 281. Βλ. επίσης στον διαδικτυακό τόπο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-96-366_el.htm (ημερομηνία πρόσβασης: 17.10.2022).

31. Luxembourg Conference, Employment and Tourism: guidelines for action, 4-5.11.1997.

32. Μ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Δίκαιο της Τουριστικής Βιομηχανίας, ό.π., σσ. 281-282.

33. Βλ. επίσης τη Γνωμοδότηση της Επιτροπής των Περιφερειών της 14ης Δεκεμβρίου 2000 με θέμα «Υπερπεριφερειακά προγράμματα στον τομέα του αγροτουρισμού ενόψει του προγράμματος

Την 28η Απριλίου 1999, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε Ανακοίνωση στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και ειδικότερα στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών, σχετικά με την ενίσχυση του τουρισμού για τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης³⁴. Η Ανακοίνωση αυτή αποτέλεσε συνέχεια των συμπερασμάτων και συστάσεων της Ομάδας Υψηλού Επιπέδου για τον Τουρισμό και την Απασχόληση (High Level Group on Tourism and Employment), που έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1998. Και στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της 21ης Ιουνίου 1999 με θέμα «Τουρισμός και Απασχόληση» διαφάνηκε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση απέδιδε πλέον μεγαλύτερη προσοχή στη συμβολή του τουρισμού στην απασχόληση εντός της Ευρώπης.

Άρρηκτα συνδεδεμένη με τον τουρισμό ήταν η θέσπιση της «Λευκής Βίβλου της Επιτροπής για την ευρωπαϊκή πολιτική μεταφορών με ορίζοντα το έτος 2010: η ώρα των επιλογών» (COM(2001) 370 of 12.09.2001 – C5 0658/2001 – 2001/2281(COS)), μια πρωτοβουλία που επαναπροσδιόρισε τους στόχους και τις προτεραιότητες της ευρωπαϊκής πολιτικής μεταφορών. Στόχος της κοινής πολιτικής μεταφορών ήταν να αντιστραφούν οι τρέχουσες τάσεις στις οδικές και αεροπορικές μεταφορές και να αλλάξουν οι ισορροπίες στη ζήτηση μεταξύ των διάφορων τρόπων μεταφοράς υπέρ των πιο φιλικών προς το περιβάλλον τρόπων, όπως είναι οι σιδηροδρομικές και θαλάσσιες μεταφορές. Εκτός από την αναπροσαρμογή των τρόπων μεταφοράς, στόχος της νέας αυτής δράσης ήταν η αντιμετώπιση της κυκλοφοριακής συμφόρησης και η ενίσχυση της ασφάλειας και της ποιότητας, με σκοπό την παροχή καλύτερων υπηρεσιών προς τους χρήστες.

Στην Ανακοίνωση με τίτλο «Πλαίσιο συνεργασίας για το μέλλον του ευρωπαϊκού τουρισμού» (COM(2001) 665), που δημοσιεύτηκε την 13η Νοεμβρίου 2001, η Επιτροπή πρότεινε ένα πλαίσιο δράσης και μέτρα για την τόνωση της ευρωπαϊκής τουριστικής βιομηχανίας³⁵, όπως η συ-

Ατζέντα 21» (Opinion of the Committee of the Regions on “Interregional rural tourism projects in the context of Agenda 21”) (2001/C 144/20), OJ 2001 C 144/65. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52000IR0254> (ημερομηνία πρόσβασης: 20.10.2022).

34. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Enhancing Tourism’s Potential for Employment, Follow-up to the conclusions and recommendations of the High Level Group on Tourism and Employment, COM(1999) 205. Διαθέσιμη στο: <http://aei.pitt.edu/4955/1/4955.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 20.10.2022).

35. Commission Communication to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Working together for the future of European tourism, Brussels, 13.11.2001, COM(2001) 665, σσ. 18-19.

νεργασία μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων, των κρατών μελών, των επαγγελματικών ενώσεων και των ενδιαφερόμενων δημόσιων και ιδιωτικών φορέων της τουριστικής βιομηχανίας και η ανάγκη λήψης ορισμένων μέτρων προς την κατεύθυνση της τόνωσης του τουρισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση³⁶. Επιπλέον, μεταξύ των μέτρων ήταν και η διεύρυνση της γνώσης γύρω από τον τομέα του τουρισμού, η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των τουριστικών επιχειρήσεων και η προώθηση της αιφόρου ανάπτυξης του τουρισμού εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της συμβολής του στη δημιουργία θέσεων εργασίας³⁷.

Η προσέγγιση αυτή της Επιτροπής επικυρώθηκε με το Ψήφισμα του Συμβουλίου της 21ης Μαΐου 2002 για το μέλλον του τουρισμού, επιλέγοντας για την Ευρώπη τον ρόλο του κύριου τουριστικού προορισμού. Έτσι, δόθηκε η απαραίτητη ώθηση στην περαιτέρω συνεργασία ανάμεσα στους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς του τουριστικού τομέα³⁸.

Στη συνέχεια, η Επιτροπή έλαβε μια σειρά μέτρων και δράσεων, μεταξύ των οποίων αξίζει να σημειώσουμε τους «δορυφόρους λογαριασμούς τουρισμού» (ΔΛΤ) ανά κράτος μέλος, που ολοκληρώθηκαν με την παρουσίαση του πρώτου ευρωπαϊκού δορυφόρου λογαριασμού, την έναρξη λειτουργίας της διαδικτυακής πύλης για την προώθηση της Ευρώπης ως τουριστικού προορισμού καθώς και τη διοργάνωση Ευρωπαϊκών Φόρουμ Τουρισμού. Η διοργάνωση Ευρωπαϊκών Φόρουμ Τουρισμού απέβλεπε στην ανάπτυξη της συνεργασίας και των εταιρικών σχέσεων στο πλαίσιο μιας ενιαίας τουριστικής πολιτικής³⁹.

Σε θεσμικό επίπεδο, επόμενο σταθμό στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αποτέλεσε η Συνθήκη της Νίκαιας, που υπεγράφη την 26η Φεβρουαρίου του 2001 και τέθηκε σε ισχύ την 1η Φεβρουαρίου του 2003. Η Συνθήκη αυτή δεν εισήγαγε καμία διάταξη σχετική με τον του-

ρισμό, αλλά επικεντρώθηκε, μεταξύ άλλων, στην προετοιμασία των θεσμικών οργάνων για την προσχώρηση των δέκα (10) νέων κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στην Ευρωπαϊκή Ένωση έτσι ώστε να μπορέσει η Ένωση να λειτουργεί αποτελεσματικά, μετά την αύξηση των κρατών μελών της σε είκοσι πέντε (25).

Την 21η Νοεμβρίου 2003, η Επιτροπή παρουσίασε Ανακοίνωση με τίτλο «Βασικές κατευθύνσεις για την αιφορία του ευρωπαϊκού τουρισμού» (COM(2003) 716)⁴⁰, με την οποία προέβλεπε ένα σύνολο μέτρων για την ενίσχυση της κοινοτικής συμβολής στην αιφορία του ευρωπαϊκού τουρισμού. Η Επιτροπή αποσκοπούσε στην επίτευξη καλύτερης συνεργασίας με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού και με όλους τους ενδιαφερόμενους φορείς στον τομέα του τουρισμού στην Ευρώπη. Τα προτεινόμενα από την Επιτροπή μέτρα αφορούσαν στην υποβολή εκθέσεων για την αιφορία του τουρισμού, σε δραστηριότητες που προωθούσαν αιφορία μοντέλα τουριστικής ανάπτυξης και σε μέτρα που προήγαγαν την αιφορία στους ευρωπαϊκούς προορισμούς.

Την 17η Μαρτίου 2006, η Επιτροπή παρουσίασε Ανακοίνωση με τίτλο «Η ανανεωμένη πολιτική της Ε.Ε. για τον τουρισμό: για μια ισχυρότερη σύμπραξη υπέρ του ευρωπαϊκού τουρισμού» (COM(2006) 134)⁴¹. Στο νέο αυτό πλαίσιο πολιτικής, η Επιτροπή έλαβε υπ' όψιν της τις προηγούμενες δράσεις και εμπειρίες και παρουσίασε μια διεθνή προσέγγιση που κάλυπτε όλα τα θέματα που άπτονται του τουρισμού, τις πρωτοβουλίες της για τη δημιουργία ενωσιακών πολιτικών και τους τρόπους με τους οποίους τα ενδιαφερόμενα μέρη οφείλουν να συνεργάζονται. Η πολιτική αυτή ήταν συμπληρωματική των εθνικών πολιτικών και επεδίωκε να αυξήσει την ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής τουριστικής βιομηχανίας και να δημιουργήσει περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας μέσω της ουσιαστικής ανάπτυξης του τουριστικού τομέα στην Ευρώπη και διεθνώς. Δεν αποσκοπούσε στο να αντικαταστήσει τις εθνικές πολιτικές αλλά στο να ενισχύσει την οικονομική, περιβαλλοντική και κοινωνική διάσταση του τουρισμού ως μείζονα παράγοντα για την ανταγωνιστικότητα των προορισμών και την ευημερία των κατοίκων, καθώς επίσης και για τη δημιουργία θέσεων εργασίας και τη διατήρηση και προβολή της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς.

Στη συνέχεια, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε, την 19η Οκτωβρίου 2007, Ανακοίνωση με τίτλο «Ατζέντα για έναν αιφόρο και ανταγωνιστικό ευρωπαϊκό τουρισμό»

Διαθέσιμη στο: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0665:FIN:en:PDF> (ημερομηνία πρόσβασης: 22.10.2022).

36. F. JAVIER / B. HERRANZ, Los principios generales del derecho del Turismo, σε: El derecho del turismo en el Estado autonómico: Una visión desde la Ley del Turismo de la Comunidad Autónoma de Aragón, Zaragoza: Cortes de Aragón, 2006, σ. 117.

37. Commission Staff Working Paper, Report on Community Measures affecting Tourism (2001-2002), Brussels, 07.01.2004, SEC (2004) 24, σ. 6.

38. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, «Τουρισμός», Θεματολογικά δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση, 2015, σ. 1. Διαθέσιμο στο: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/126> (ημερομηνία πρόσβασης: 05.11.2022).

39. Περισσότερα για τα Ευρωπαϊκά Φόρουμ Τουρισμού, βλ. A. PLOUZOUX, La politique européenne du tourisme, σε: Europe et tourisme, novembre 2011, σ. 2.

40. Διαθέσιμη στο: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52003DC0716&from=EN> (ημερομηνία πρόσβασης: 20.10.2022).

41. Διαθέσιμη στο: [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/com/com_com\(2006\)0134_/com_com\(2006\)0134_el.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/com/com_com(2006)0134_/com_com(2006)0134_el.pdf) (ημερομηνία πρόσβασης: 20.10.2022).

(COM(2007) 621)⁴², στην οποία εκτίθεται η επιλογή της βιώσιμης ανάπτυξης για την εξασφάλιση της μακροπρόθεσμης ανταγωνιστικότητας του τουρισμού και εξαγγέλλονται τριετείς προπαρασκευαστικές δράσεις. Προκειμένου να επιτύχει τους στόχους της, δηλαδή την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική συνοχή και την προστασία του περιβάλλοντος και του πολιτισμού, η Επιτροπή προώθησε τις κατάλληλες πολιτικές, όπως την αειφόρο διαχείριση των τουριστικών προορισμών και την ευαισθητοποίηση επιχειρήσεων και τουριστών σε θέματα αειφορίας. Επίσης, κάλεσε όλους τους τουριστικούς παράγοντες να συμμετάσχουν στην υλοποίηση της εν λόγω Ατζέντας, τους οποίους παρότρυνε να συμβάλουν από την πλευρά τους στην παραγωγή και τη διάδοση της γνώσης και των ορθών πρακτικών.

Το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης διατύπωσε τα συμπεράσματά του επί της ανωτέρω Ανακοίνωσης της Επιτροπής με τίτλο «Ατζέντα για έναν αειφόρο και ανταγωνιστικό ευρωπαϊκό τουρισμό» στο Συμβούλιο Ανταγωνιστικότητας που έλαβε χώρα στις Βρυξέλλες την 22η-23η Νοεμβρίου 2007. Τα συμπεράσματα σχετικά με τον τουρισμό συνοψίζονται στο να δοθεί έμφαση, από την πλευρά της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στη σημασία της νομοθεσίας για τον τομέα του τουρισμού, στη δημιουργία δικτύων για την ανταλλαγή εμπειριών και καλών πρακτικών και στην ανάπτυξη μιας στρατηγικής με στόχο την προβολή του αειφόρου τουρισμού στην Ευρώπη⁴³.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, που συνεδρίασε την 14η Δεκεμβρίου 2007 στις Βρυξέλλες, υπογράμμισε με τη σειρά του τον καθοριστικό ρόλο του τουρισμού για την ανάπτυξη και την απασχόληση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και απηύθυνε κάλεσμα στην Επιτροπή, στα κράτη μέλη, στους εκπροσώπους της τουριστικής βιομηχανίας και στα άλλα ενδιαφερόμενα μέρη να ενώσουν τις δυνάμεις τους με σκοπό την άμεση εφαρμογή των μέτρων προς την κατεύθυνση αυτή⁴⁴.

Πριν από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είχε εγκρίνει σειρά ψηφισμάτων σχετικά με τις προθέσεις ή τις πρωτοβουλίες της Επιτροπής επί θεμάτων τουρισμού. Μεταξύ των ψη-

φισμάτων αυτών είναι το Ψήφισμα της 8ης Σεπτεμβρίου 2005 σχετικά με τις νέες προοπτικές και προκλήσεις για τη βιωσιμότητα του ευρωπαϊκού τουρισμού, το Ψήφισμα της 29ης Νοεμβρίου 2007 σχετικά με «Μια ανανεωμένη ευρωπαϊκή πολιτική για τον τουρισμό: για μια ισχυρότερη σύμπραξη υπέρ του ευρωπαϊκού τουρισμού» και το Ψήφισμα της 16ης Δεκεμβρίου 2009 σχετικά με τις επιπτώσεις του τουρισμού στις παράκτιες περιφέρειες και την ανάπτυξή τους.

4. Το θεσμικό πλαίσιο για τον τουρισμό: η αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λισαβόνας

Η Συνθήκη της Λισαβόνας (εφεξής, χάριν συντομίας, ΣΛΕΕ), που υπεγράφη την 13η Δεκεμβρίου 2007 και τέθηκε σε ισχύ την 1η Δεκεμβρίου 2009, έδωσε νέες νομοθετικές εξουσίες στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το έθεσε σε ισότιμη βάση με το Συμβούλιο Υπουργών όσον αφορά στη λήψη αποφάσεων σχετικά με τις δράσεις και τις δαπάνες της Ένωσης. Αποσαφίνισε ποιες εξουσίες ανήκουν στην Ένωση, ποιες στα κράτη μέλη και ποιες είναι κοινές για την Ένωση και τα κράτη μέλη της και άλλαξε επίσης τον τρόπο συνεργασίας του Κοινοβουλίου με τα υπόλοιπα θεσμικά όργανα.

Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, η Ευρωπαϊκή Ένωση απέκτησε αρμοδιότητα να στηρίζει, να συντονίζει και να συμπληρώνει τη δράση των κρατών μελών. Στον τομέα του τουρισμού, το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση απέκτησε υποστηρικτική-συντονιστική-συμπληρωματική αρμοδιότητα σημαίνει ότι δεν μπορούν να αναληφθούν αυτοτελείς δράσεις από την Ένωση στον τουρισμό αλλά οι δράσεις πρέπει να έχουν υποστηρικτικό-συντονιστικό ή συμπληρωματικό χαρακτήρα των τυχόν εθνικών ρυθμίσεων. Ο τουρισμός συνιστά έναν νέο τομέα πολιτικής για την Ένωση⁴⁵. Μέχρι τότε ο τουρισμός αντιμετωπιζόταν σε ευρωπαϊκό επίπεδο με περιστασιακό και αποσπασματικό τρόπο και τα μέτρα που λαμβάνονταν, και που θα μπορούσαν να επηρεάσουν άμεσα ή έμμεσα τον τουρισμό, υιοθετούνταν στο πλαίσιο άλλων πολιτικών και μόνο στον βαθμό που κρίνονταν αναγκαία για να επιτευχθούν οι στόχοι εκείνων των πολιτικών⁴⁶. Στην πράξη

42. Διαθέσιμη στο: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0621&from=EL> (ημερομηνία πρόσβασης: 20.10.2022).

43. COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION, Press Release, 2832nd Council meeting, Competitiveness (Internal Market, Industry and Research), σσ. 21-23. Διαθέσιμο στο: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/intm/97225.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 05.11.2022).

44. COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION, Presidency Conclusions, Brussels, 14.12.2007. Διαθέσιμο στο: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/97669.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 20.10.2022).

45. Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ / Μ. ΠΕΡΑΚΗΣ, Νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σ. 203.

46. Μέχρι την υπογραφή της Συνθήκης της Λισαβόνας, κάποιες από τις υποστηρικτικές αρμοδιότητες (όπως λ.χ. ο τουρισμός) αθροίζονταν μεταξύ των συντρεχουσών κοινοτικών αρμοδιοτήτων, δημιουργώντας, έτσι, ένα ανομοιογενές σχετικά σύνολο ως προς την ένταση της κοινοτικής παρέμβασης. Μ. ΓΛΑΡΑΚΗ, Οι τομεακές πολιτικές της Ε.Ε. και η κατανομή αρμοδιοτήτων Ε.Ε./κρατών μελών κατά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, σε: Μ. Χρυσομάλλη, Η Συνθήκη της Λισαβόνας, Θεματικές προσεγγίσεις,

αυτό συνιστούσε σημαντικό εμπόδιο στη μεγαλύτερη και αμεσότερη παρέμβαση της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού.

Η αρμοδιότητα της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού αποτελεί καινοτομία της Συνθήκης της Λισαβόνας⁴⁷. Η Ένωση μπορεί: α) να προωθήσει την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων του τομέα και να δημιουργήσει ευνοϊκό περιβάλλον για την ανάπτυξή τους, β) να ενθαρρύνει τη συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών, ιδίως με την ανταλλαγή ορθών πρακτικών, και γ) να αναπτύξει μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του τουρισμού που να εξασφαλίσει τη συνεκτίμηση αυτού του τομέα στο πλαίσιο των λοιπών πολιτικών της (άρθρο 195 ΣΛΕΕ). Ειδικότερα, από την παρ. 1 του άρθρου 195 ΣΛΕΕ προκύπτουν το πλαίσιο και οι γενικοί στόχοι δράσης της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού⁴⁸. Η ενωσιακή δράση περιλαμβάνει, σε ένα πρώτο επίπεδο, τη δημιουργία ενός ευνοϊκού πλαισίου για την ανάπτυξη των επιχειρήσεων (άρθρο 195 παρ. 1 στοιχείο α') και, σε ένα δεύτερο επίπεδο, την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών, ιδίως μέσω της ανταλλαγής ορθών πρακτικών (άρθρο 195 παρ. 1 στοιχείο β'). Η συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών, μέσω της ανταλλαγής ορθών πρακτικών σε θέματα τουρισμού, παραμένει στην ευχέρειά τους και από τα κράτη μέλη εξαρτάται αν και σε ποιον βαθμό θα συνεργαστούν και θα προβούν σε ανταλλαγή πληροφοριών για τις ορθές πρακτικές⁴⁹. Η επέμβαση της Ένωσης είναι περιορισμένη καθώς μπορεί να επέμβει υποστηρικτικά μόνον αφού τα κράτη μέλη έχουν λάβει την πρωτοβουλία να ακολουθήσουν ορθές πρακτικές. Η συμπληρωματική ρυθμιστική αρμοδιότητα που ανατίθεται στην Ένωση προϋποθέτει την ύπαρξη αλλά και τη διατήρηση, σε έναν βαθμό τουλάχιστον, της αντίστοιχης εθνικής, με την έννοια ότι δεν την αντικαθιστά, αντίθετα, σέβεται τις ιδιαιτερότητές της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της ως παρακολουθηματικού της εθνικής, με την έννοια ότι καλείται να ασκηθεί για συγκεκριμένους λόγους που αναδεικνύουν την αναγκαιότητα της ανάπτυξής της, αλλά και με βάση επίσης συγκεκριμένο τρόπο ο οποίος

διαγράφει τη λειτουργία της ως επιβοηθητικής⁵⁰. Τα κράτη μέλη διατηρούν το δικαίωμα λήψης πρωτοβουλιών για τη διαμόρφωση της εθνικής τουριστικής πολιτικής, αφήνοντας ένα συγκεκριμένο πεδίο δράσης στην Ένωση, η οποία δρα υποστηρικτικά, λαμβάνοντας μέτρα τα οποία συμπληρώνουν την ήδη διαμορφωμένη από πλεονάκ κράτους μέλους τουριστική πολιτική.

Η παρ. 2 του άρθρου 195 ΣΛΕΕ αποτελεί τη νομική βάση για τη θέσπιση, από τα αρμόδια όργανα της Ένωσης, μέτρων για τη συμπλήρωση των δράσεων των κρατών μελών. Με την παρ. 2 του άρθρου 195 ΣΛΕΕ ακολουθείται ρητά η συνήθης νομοθετική διαδικασία. Σύμφωνα με τους όρους της συνήθους νομοθετικής διαδικασίας (άρθρο 289 παρ. 1 και άρθρο 294 ΣΛΕΕ), το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο θεσπίζουν ειδικά νομοθετικά μέτρα συμπληρωματικά της δράσης των κρατών μελών, τα οποία στρέφονται στην εξυπηρέτηση των στόχων που τίθενται στην παρ. 1. Η συνήθης νομοθετική διαδικασία ορίζεται στο άρθρο 294 ΣΛΕΕ και συνίσταται στην έκδοση Κανονισμών, Οδηγιών ή Αποφάσεων από κοινού από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, μετά από πρόταση της Επιτροπής. Στη λήψη οποιουδήποτε μέτρου υπάρχει ισότιμη συμμετοχή των τριών βασικών ενωσιακών οργάνων, με βαρύνοντα τον ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, καθώς η ανάγκη σύμφωνης γνώμης του τελευταίου απαλείφει οποιαδήποτε περίπτωση δημοκρατικού ελλείμματος. Για την έκδοση των σχετικών διατάξεων ακολουθείται πλέον η ειδική πλειοψηφία. Η εγκατάλειψη της απαίτησης ομοφωνίας για τη λήψη μέτρων κρίνεται ως μία σημαντικά βελτιωτική κίνηση που διευκολύνει την παραγωγή συγκεκριμένου πλαισίου πολιτικής στον τομέα του τουρισμού⁵¹.

Στον τομέα του τουρισμού δεν αποκλείεται η θέσπιση νομικά δεσμευτικών πράξεων της Ένωσης, όπως άλλωστε προκύπτει από τη διατύπωση του άρθρου 195 παρ. 2 ΣΛΕΕ που διασαφηνίζει ότι η Ένωση μπορεί να εκδίδει μέτρα κατά την έννοια του άρθρου 288 ΣΛΕΕ και συγκεκριμένα Κανονισμούς, Οδηγίες και Αποφάσεις. Τα μέτρα, όμως, που θεσπίζουν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο στον τομέα του τουρισμού δεν μπορούν να έχουν ως στόχο την εναρμόνιση των νομοθετικών και κα-

εκδ. Βασ. Ν. Κατσαρού, Αθήνα, 2009, σ. 335.

47. Δ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ / Π. ΜΟΙΡΑ, Ευρωπαϊκή Ένωση και τουρισμός, ό.π., σ. 92.

48. Ι. ΜΟΥΡΝΙΑΝΑΚΗΣ, Τίτλος XXII, Τουρισμός, Άρθρο 195, σε: Β. Χριστιανό, Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ – Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σσ. 896-898.

49. Για την έκταση και οργάνωση της απλής συνεργασίας στους τομείς εθνικής αρμοδιότητας όπου η Ευρωπαϊκή Ένωση αναπτύσσει συμπληρωματική δράση, βλ. περισσότερα σε Ρ.-Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Η συνεργασία στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Προς μία τυπολογία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σ. 153 επ.

50. Μ. ΚΟΥΣΚΟΥΝΑ, Αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για δράσεις υποστήριξης, συντονισμού και συμπλήρωσης της δράσης των κρατών μελών, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, σειρά: Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου, Αθήνα, 2012, σ. 71.

51. S.M. AYKIN, A Common Tourism Policy for the European Union: A Historical Perspective, σε: O. Moufakkir / P. Burns / CABI (CAB International) (eds), Controversies in Tourism, 2012, σ. 36, όπου αναφέρεται ότι πλέον μεταβαίνουμε από μία τρόπον τινά «υφέρπουσα» αρμοδιότητα στο πεδίο του τουρισμού στην ένταξη αυτού του θεματικού τομέα στην κατηγορία των συμπληρωματικών αρμοδιοτήτων της Ένωσης.

νονιστικών διατάξεων των κρατών μελών⁵². Ο αποκλεισμός της εναρμόνισης σε ενωσιακό επίπεδο και η ευχέρεια των κρατών μελών ως προς τον συντονισμό της συνεργασίας μεταξύ τους έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της Ένωσης στην «έκδοση διατάξεων με χαμηλή επεμβατική ένταση και ρυθμιστικό βάθος»⁵³. Τα ειδικά νομοθετικά μέτρα που λαμβάνουν τα ενωσιακά όργανα στον τομέα του τουρισμού είναι, ως επί το πλείστον, μικρής έντασης και ήπιας μορφής (π.χ. Ανακοινώσεις, Ψηφίσματα⁵⁴ κ.λπ.). Διαπιστώνουμε ότι μέχρι σήμερα οι νομικά δεσμευτικές πράξεις που έχουν εκδοθεί βάσει του άρθρου 195 παρ. 2 ΣΛΕΕ είναι περιορισμένες. Πρόκειται για τρεις (3) Κανονισμούς, οι οποίοι υιοθετούν, μεταξύ άλλων, ως νομική βάση το άρθρο 195 παρ. 2 ΣΛΕΕ⁵⁵. Στο πεδίο, λοιπόν, της ενωσιακής τουριστικής πολιτικής, υφίσταται ένας συνδυασμός μη νομικά δεσμευτικών (ηπίου δικαίου) πράξεων και νομικά δεσμευτικών πράξεων, οι οποίες αποκλείουν βέβαια την προσέγγιση των νομοθεσιών των κρατών μελών.

Το άρθρο 6 περίπτωση δ' ΣΛΕΕ και η ειδική νομική βάση λήψης μέτρων στο πεδίο του τουρισμού του άρθρου 195 ΣΛΕΕ αποτελούν την αποκρουστικότητα μεταξύ της Συνθήκης του Μάαστριχτ – όπου για πρώτη φορά εισήχθη η θεματική του τουρισμού στο πρωτογενές ενωσιακό

δίκαιο – και του άρθρου III 281 του σχεδίου της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης. Η ένταξη της εν λόγω διάταξης στη μεταρρυθμιστική Συνθήκη αποτέλεσε καινοτομία της Συνθήκης.

Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, βασικός στόχος της ευρωπαϊκής πολιτικής τουρισμού ήταν η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της ευημερίας του τομέα, στόχος άρρηκτα συνδεδεμένος με τη νέα οικονομική στρατηγική της Ένωσης «Ευρώπη 2020» και με ορισμένες από τις σημαντικότερες πρωτοβουλίες («Βιομηχανική πολιτική της εποχής της παγκοσμιοποίησης», «Ένωση για την καινοτομία», «Ψηφιακό θεματολόγιο για την Ευρώπη» και «Στρατηγική για τις νέες δεξιότητες και τις νέες θέσεις απασχόλησης»).

Οι απαιτήσεις αυτές για μια νέα ευρωπαϊκή στρατηγική τουρισμού αναγνωρίστηκαν κατά την άτυπη υπουργική σύνοδο για τον τουρισμό που οργανώθηκε με πρωτοβουλία της Ισπανικής Προεδρίας του Συμβουλίου τον Απρίλιο του 2010. Μετά τη διάσκεψη υψηλού επιπέδου για τον ευρωπαϊκό τουρισμό, που έλαβε χώρα στη Μαδρίτη και αποτέλεσε μια πραγματική «γενική συνέλευση του ευρωπαϊκού τουρισμού», η άτυπη αυτή υπουργική σύνοδος αποτέλεσε αποφασιστικό βήμα για τη δέσμευση που έχει αναλάβει η Ένωση και όλα τα κράτη μέλη για έναν τουριστικό τομέα ανταγωνιστικό, βιώσιμο, σύγχρονο και κοινωνικά υπεύθυνο. Έτσι, οι υπουργοί τουρισμού της Ένωσης στήριξαν τη «Δήλωση της Μαδρίτης», η οποία καθόρισε μια σειρά συστάσεων σχετικά με την εφαρμογή ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτικής τουρισμού, υπογράμμισε ότι είναι ανάγκη να ενισχυθεί η βιώσιμη ανταγωνιστικότητα αυτού του τομέα και αναγνώρισε την προστιθέμενη αξία της δράσης της Ένωσης υπέρ του τουρισμού, η οποία συμπληρώνει θετικά τη δράση των κρατών μελών μέσω μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης του τουρισμού.

Βασικό εργαλείο για τη χάραξη της ενωσιακής τουριστικής πολιτικής αποτέλεσε η Ανακοίνωση της Επιτροπής της 30ής Ιουνίου 2010 (COM(2010) 352) με τίτλο «Η Ευρώπη, ο πρώτος τουριστικός προορισμός στον κόσμο – ένα νέο πλαίσιο πολιτικής για τον ευρωπαϊκό τουρισμό», όπου τονίζεται ότι ο τουρισμός είναι ο κύριος μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης και απασχόλησης στην Ευρώπη και αναλύονται οι ευνοϊκοί παράγοντες και τα εμπόδια για την ανταγωνιστικότητα και τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη⁵⁶. Ως βασική παράμετρος αναδεικνύεται η δρα-

52. Μ. ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗΣ, Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Στοιχεία Συνθήκης της Λισαβόνας, εκδ. Βασ. Ν. Κατσαρού, Αθήνα, 2010, σ. 20.

53. Α. ΓΚΙΖΑΡΗ-ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ρόλος και η θέση του τουρισμού στη Συνθήκη της Λισαβόνας, ό.π., σ. 16.

54. Στον τομέα της ενωσιακής τουριστικής πολιτικής γίνεται συχνά χρήση των Ανακοινώσεων, οι οποίες αποτελούν κομβικό εργαλείο στο οποίο προσφεύγει συχνά η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για να εκπληρώσει την αποστολή της ως «θεματοφύλακα των Συνθηκών». Οι Ανακοινώσεις χαρακτηρίζονται από την Ρ.-Ε. Παπαδοπούλου ως «νομικό πολυ-εργαλείο», καθώς χρησιμοποιούνται σε μια πληθώρα περιστάσεων και σε ένα ευρύτατο φάσμα τομέων δράσεων της Ένωσης. Βλ. περισσότερο σε Ρ.-Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Το ήπιο δίκαιο στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, σειρά: Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου, Αθήνα, 2012, σ. 87. Οι Ανακοινώσεις χαρακτηρίζονται από την Α. Μ. Tourneriche ως το «προνομιούχο» εργαλείο της διοικητικής δράσης της Ένωσης. Α. Μ. TOURNERICHE, Les communications: instruments privilégiés de l'action administrative de la Commission européenne, RMCUE, 2002, σ. 55.

55. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τον Κανονισμό (ΕΕ) αριθ. 508/2014 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 15ης Μαΐου 2014, για το Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας και Αλιείας, τον Κανονισμό (ΕΕ) αριθ. 1287/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Δεκεμβρίου 2013, για τη θέσπιση προγράμματος για την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (COSME) (2014 – 2020) και τον Κανονισμό (ΕΕ) αριθ. 1255/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 30ής Νοεμβρίου 2011, για τη θέσπιση προγράμματος στήριξης της περαιτέρω ανάπτυξης μιας ολοκληρωμένης θαλάσσιας πολιτικής.

56. Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, «Η Ευρώπη, ο πρώτος τουριστικός προορισμός στον κόσμο – ένα νέο πλαίσιο πολιτικής για τον ευρωπαϊκό τουρισμό», COM(2010) 352, Βρυξέλλες, 30.06.2010, σ. 3. Διαθέσιμη στο: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/com/com_

στηριοποίηση των ίδιων των ενδιαφερόμενων εμπλεκόμενων μερών, δηλαδή των κρατών μελών, εκπροσώπων της τουριστικής βιομηχανίας καθώς και άλλων παραγόντων του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα.

Η νέα αυτή στρατηγική, η οποία αποσκοπούσε στο να διατηρήσει η Ευρώπη τη θέση της ως ηγέτιδα δύναμη στον παγκόσμιο τουριστικό χάρτη και στο να δημιουργηθεί μια πιο συνεκτική τουριστική πολιτική και ένας πιο ανταγωνιστικός ευρωπαϊκός τουριστικός τομέας, είχε τους εξής τέσσερεις (4) βασικούς άξονες⁵⁷:

α) ενθάρρυνση της ανταγωνιστικότητας του ευρωπαϊκού τουριστικού τομέα. Η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας του τουρισμού στην Ευρώπη μπορεί να γίνει μέσω της προώθησης της διαφορετικότητας στην παροχή τουριστικών υπηρεσιών, της χρησιμοποίησης της καινοτομίας από τους ιδιωτικούς και δημόσιους παράγοντες, της ανάπτυξης των επαγγελματικών δεξιοτήτων και της παράτασης της τουριστικής περιόδου.

Για την ενθάρρυνση της ανταγωνιστικότητας, ξεχωρίζουν οι εξής δράσεις, οι οποίες μάλιστα έχουν υλοποιηθεί: α.1. η δράση περί δημιουργίας «σήματος ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς», η οποία υλοποιήθηκε με την Απόφαση 1194/2011/ΕΕ⁵⁸ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 16ης Νοεμβρίου 2011 «σχετικά με τη θέσπιση δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Σήμα Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Κληρονομιάς», α.2. η πρόταση περί δημιουργίας πλατφόρμας «ΤΠΕ και Τουρισμός», με σκοπό την ανάπτυξη της καινοτομίας στην τουριστική βιομηχανία, ώστε να διευκολύνεται η προσαρμογή των τουριστικών επιχειρήσεων στις εξελίξεις της αγοράς και της τεχνολογίας. Ήδη, με πρωτοβουλία της Επιτροπής, είναι σήμερα διαθέσιμη η «Πύλη Επιχειρήσεων Τουρισμού» (Tourism Business Portal)⁵⁹, με σκοπό την παροχή αρωγής στις τουριστικές επιχειρήσεις, ώστε να λαμβάνουν πληροφορίες σχετικά με τις ψηφιακές τεχνολογίες και τις επιχειρηματικές πρακτικές, α.3. η βελτίωση των επαγγελματικών αρμοδιοτήτων των εργαζομένων του κλάδου και η στήριξη της κατάρτισής τους. Σχετικά προγράμματα που έχουν χρηματοδοτηθεί από την Ε.Ε. προς την κατεύθυνση αυτή είναι το πρόγραμμα «Leonardo

DaVinci»⁶⁰ και το πρόγραμμα «Erasmus για τους νέους επιχειρηματίες»⁶¹.

β) προώθηση της ανάπτυξης βιώσιμου, υπεύθυνου και ποιοτικού τουρισμού. Η ανταγωνιστικότητα του τουρισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη βιωσιμότητά του, καθώς η ποιότητα των τουριστικών προορισμών εξαρτάται από το φυσικό και πολιτιστικό τους περιβάλλον και την ένταξή τους στο πλαίσιο μιας τοπικής κοινότητας. Μεταξύ των προβλεπόμενων δράσεων ήταν η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού σήματος «Τουρισμός ποιότητας» με βάση τις υφιστάμενες εθνικές εμπειρίες για τη βελτίωση της ασφάλειας και της εμπιστοσύνης των καταναλωτών στα τουριστικά προϊόντα και την ανταμοιβή των αυστηρών και συνετών προσεγγίσεων που υιοθετούν οι επαγγελματίες του τουρισμού με στόχο την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών για την ικανοποίηση των πελατών⁶².

γ) εδραίωση της εικόνας της Ευρώπης ως συνόλου βιώσιμων και υψηλής ποιότητας τουριστικών προορισμών. Καθιστώντας τους ευρωπαϊκούς προορισμούς πιο ελκυστικούς θα υπάρξουν σημαντικά ουσιαστικά οφέλη, μέσω της άφιξης μη Ευρωπαίων τουριστών αλλά και της αύξησης του ενδιαφέροντος των Ευρωπαίων πολιτών να ταξιδεύουν στη δική τους ήπειρο.

δ) μεγιστοποίηση του δυναμικού των πολιτικών και χρηματοδοτικών μέσων της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ανάπτυξη του τουρισμού. Ένα μεγάλο μέρος των άλλων ευρωπαϊκών πολιτικών έχουν άμεσο ή έμμεσο αντίκτυπο στον τουρισμό. Αυτό γίνεται αντιληπτό στην πολιτική μεταφορών, στον ανταγωνισμό, στην εσωτερική αγορά, στη φορολογία, στην προστασία του καταναλωτή, στο περιβάλλον, στην απασχόληση, στον πολιτισμό και στην περιφερειακή και αγροτική αναπτυξιακή πολιτική⁶³.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εξέδωσε, την 27η Σεπτεμβρίου 2011, Ψήφισμα σχετικά με την «Ευρώπη, τον

com%282010%290352_/com_com%282010%290352_el.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 21.10.2022). Βλ. επίσης Ι. ΚΤΕΝΙΔΗ, Η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στην τουριστική βιομηχανία, σε: Η Διεθνής και Ευρωπαϊκή Νομική Διάσταση του Τουρισμού, ό.π., σ. 107.

57. EUROPEAN COMMISSION, Enterprise & Industry Magazine, "Strengthening the European tourism sector", September 2010, σ. 4.

58. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32011D1194> (ημερομηνία πρόσβασης: 21.10.2022).

59. Διαθέσιμη στο: https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/business-portal_en (ημερομηνία πρόσβασης: 21.10.2022).

60. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_10_1481 (ημερομηνία πρόσβασης: 21.10.2022).

61. Βλ. περισσότερα στο: https://europa.eu/youreurope/business/running-business/start-ups/erasmus-young-entrepreneurs/index_el.htm (ημερομηνία πρόσβασης: 21.10.2022).

62. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την Τελική Έκθεση που υπεβλήθη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Επιχειρήσεων και Βιομηχανίας στα πλαίσια της σύμβασης B4/ENTR/008/006 για τον «Εκτιμώμενο αντίκτυπο των δυνατών επιλογών και τις νομικές πράξεις του ευρωπαϊκού σήματος "Τουρισμός Ποιότητας"» (Estimated impacts of possible options and legal instruments of the umbrella European Tourism Label for Quality Schemes), Βρυξέλλες, 21.09.2012, σ. 31 επ.

63. R. ARCARONS / I. SIMON, El proceso de convergencia de las políticas turísticas de la Unión Europea, σε: Derecho y turismo, coord. por F.J. MELGOSA ARCOS, Ediciones Universidad de Salamanca, colección Aquilafuente, n. 79, 2004, σ. 54.

πρώτο τουριστικό προορισμό στον κόσμο – ένα νέο πλαίσιο πολιτικής για τον τουρισμό στην Ευρώπη» (P7_TA(2011)0407)⁶⁴. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στηρίζοντας την προαναφερθείσα πολιτική στρατηγική της Επιτροπής – η οποία διαρθρώνεται σε είκοσι μία (21) δράσεις – επιθυμεί την επανεκκίνηση ενός τουρισμού ανταγωνιστικού, σύγχρονου, υψηλής ποιότητας και βιώσιμου, που θα στηρίζεται στην πολυπολιτισμική διάσταση της Ευρώπης και θα είναι προσίτος σε όλους.

Η Επιτροπή δημοσίευσε, την 7η Νοεμβρίου 2012, Ανακοίνωση προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με τίτλο «Εφαρμογή και ανάπτυξη της κοινής πολιτικής θεωρήσεων με στόχο την τόνωση της ανάπτυξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση» (COM(2012) 649)⁶⁵. Με την Ανακοίνωση αυτή, η Επιτροπή εξειδικεύει το ενδιαφέρον της για τον τουρισμό, στοχεύοντας στην αύξηση των τουριστικών ροών από τρίτες χώρες μέσω της κοινής πολιτικής θεωρήσεων, προκειμένου να καλυφθούν οι αναπτυξιακοί στόχοι της στρατηγικής «Ευρώπη 2020»⁶⁶. Επίσης, η Επιτροπή δημοσίευσε, την 20ή Φεβρουαρίου 2014, Ανακοίνωση με τίτλο: «Μια ευρωπαϊκή στρατηγική για την τόνωση της ανάπτυξης και τη δημιουργία θέσεων εργασίας στον παράκτιο και θαλάσσιο τουρισμό»⁶⁷ (COM(2014) 86), στην οποία η Επιτροπή εστιάζει το ενδιαφέρον της σε μια ειδική ή εναλλακτική μορφή τουρισμού.

Εξετάζοντας το περιεχόμενο των Ανακοινώσεων της Επιτροπής, διαπιστώνουμε ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον η προσπάθεια της τελευταίας για ισότιμη προώθηση τριών πόλων: αυτών της ανάπτυξης των επιχειρήσεων, της προστασίας των δικαιωμάτων των τουριστών και της προστασίας της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, με έμφαση στην κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης του τουρισμού⁶⁸, παρά την απουσία διατύπωσης της ίδιας της έννοιας της βιωσιμότητας στο κείμενο του άρθρου 195 ΣΛΕΕ. Η τάση υιοθέτησης μιας τέτοιας παραμέτρου

επιβεβαιώνεται από τα όσα ορίζονται στις Ανακοινώσεις της Επιτροπής αλλά διαφαίνεται και από την προσθήκη του επιρρήματος «ιδίως» που παραπέμπει σε μια μη περιοριστική απαρίθμηση των στόχων της τουριστικής πολιτικής. Δίδεται, βέβαια, βαρύτητα στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί το άνοιγμα και σε άλλες θεματικές πτυχές⁶⁹.

Την 29η Οκτωβρίου 2015, το Κοινοβούλιο ενέκρινε Ψήφισμα σχετικά με νέες προκλήσεις και ιδέες για την προώθηση του τουρισμού στην Ευρώπη (2014/2241(INI) (P8_TA(2015)0391)⁷⁰. Το Ψήφισμα αναφέρει, μεταξύ άλλων, την ψηφιοποίηση των δικτύων διανομής, την ανάπτυξη της οικονομίας διαμοιρασμού, την εξέλιξη της συμπεριφοράς των καταναλωτών, την ανάγκη προσέλκυσης και διατήρησης εξειδικευμένου προσωπικού, τη δημογραφική εξέλιξη και τον εποχικό χαρακτήρα του τουρισμού⁷¹. Επίσης, το Κοινοβούλιο καλεί την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να παρουσιάσει μια νέα στρατηγική για τον τουρισμό, η οποία θα αντικαταστήσει ή θα επικαιροποιήσει την Ανακοίνωση της 30ής Ιουνίου 2010 για την «Ευρώπη, τον πρώτο τουριστικό προορισμό στον κόσμο», ζητά να δημιουργηθεί στο επόμενο πολυετές δημοσιονομικό πλαίσιο ένα κονδύλι στον προϋπολογισμό αφιερωμένο στον τουρισμό και προτρέπει την Επιτροπή, σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Τουρισμού, να διαφυλάξουν την πρωτοκαθεδρία της Ευρώπης στον τουρισμό, ενδεχομένως χάρη στην καθιέρωση ενός σήματος «Προορισμός Ευρώπη 2020» που θα περιλαμβάνει μια σειρά από δράσεις μάρκετινγκ και διαφημιστικής προβολής της Ευρώπης, θέτοντας έτσι σε εφαρμογή την μακροπρόθεσμη στρατηγική που η Επιτροπή είχε προτείνει τον Φεβρουάριο 2014, αλλά το Συμβούλιο είχε απορρίψει.

Εκτός από τις δράσεις του Συμβουλίου, του Κοινοβουλίου και της Επιτροπής, αξίζει να σημειωθεί και η συμβολή της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, η οποία – έχοντας ρόλο «εμπειρογνώμονα» στα μεγάλα θεσμικά όργανα της Ένωσης (δηλαδή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο), μέσω της έκδοσης γνωμοδοτήσεων για θέματα που αφορούν στον τουρισμό – εξέδωσε την

64. Διαθέσιμο στο: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P7-TA-2011-0407+0+DOC+PDF+V0//EL> (ημερομηνία πρόσβασης: 21.10.2022).

65. Διαθέσιμη στο: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0649&from=EL> (ημερομηνία πρόσβασης: 21.10.2022).

66. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, «Τουρισμός», Θεματολογικά δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση, 2015, σ. 2. Διαθέσιμο στο: <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/126/%CF%84%CE%B-F%CF%85%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B-F%CF%82> (ημερομηνία πρόσβασης: 21.10.2022).

67. Διαθέσιμη στο: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0086&from=EN> (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

68. C. ANASTASIADOU, Promoting sustainability from Above: Reflections on the influence of the European Union on tourism governance, Policy Quarterly, Institute for Governance and Policy Studies, November 2011, σσ. 27-33.

69. Βλ. Α. ΓΚΙΖΑΡΗ-ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ρόλος και η θέση του τουρισμού στη Συνθήκη της Λισαβόνας, ό.π, σ. 18, όπου γίνεται λόγος για «δυνατότητα ένταξης κοινωνικών διαστάσεων στην τουριστική πολιτική, έστω και σε ένα μελλοντικό χρονικό σημείο».

70. Διαθέσιμο στο: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2015-0391+0+DOC+XML+V0//EL> (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

71. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, «Τουρισμός», Θεματολογικά δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση, 2015, σ. 5. Διαθέσιμο στο: <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/126/%CF%84%CE%B-F%CF%85%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B-F%CF%82> (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

υπ' αριθμ. 2006/C24/01 γνωμοδότηση με τίτλο «Η συμβολή του τουρισμού στην κοινωνικό-οικονομική ανάκαμψη περιοχών με ύφεση»⁷². Η γνωμοδότηση αυτή αποτέλεσε τη συνεισφορά της ΕΟΚΕ στο 4ο Ευρωπαϊκό Τουριστικό Φόρουμ που διοργάνωσε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στη Μάλτα, από 19 έως 21 Οκτωβρίου 2005⁷³.

5. Οι δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του τουρισμού

Το 2006, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εγκαινίασε ένα πιλοτικό έργο με τίτλο «EDEN – Ευρωπαϊκοί Προορισμοί Αριστείας»⁷⁴ το οποίο προάγει τα μοντέλα ανάπτυξης βιώσιμου τουρισμού σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το έργο βασίζεται σε εθνικούς διαγωνισμούς που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο και οδηγούν στην επιλογή ενός τουριστικού «προορισμού αριστείας» από κάθε συμμετέχουσα χώρα. Με την επιλογή των προορισμών, το EDEN καταφέρει να προσελκύσει την προσοχή στην αξία, στην ποικιλομορφία και στα κοινά χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών τουριστικών προορισμών. Το πρόγραμμα αποσκοπεί στην προβολή των αναδυόμενων ευρωπαϊκών προορισμών, στη δημιουργία μιας πλατφόρμας για την ανταλλαγή και τη διάδοση ορθών πρακτικών σε ολόκληρη την Ευρώπη και στη δικτύωση μεταξύ των βραβευμένων προορισμών. Το έργο αυτό εστιάζει στα ειδικότερα χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών προορισμών και στηρίζει σημαντικά όσους επιδιώκουν την τουριστική ανάπτυξη με την παράλληλη διασφάλιση της κοινωνικής, πολιτιστικής και περιβαλλοντικής διάστασης. Η εφαρμογή του προβλέπει την επιλογή ενός προορισμού αριστείας από κάθε συμμετέχουσα χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή υποψήφιο προς ένταξη στην Ένωση κράτος. Στόχος του προγράμματος είναι να ενισχύσει τις προσπάθειες των μη παραδοσιακών τουριστικών προορισμών οι οποίοι τηρούν τις αρχές της βιωσιμότητας αλλά και να επιστήσσει την προσοχή στην αξία, στην ποικιλομορφία και στα κοινά χαρακτηριστικά εξεχόντων και ανερχόμενων ευρωπαϊκών τουριστικών προορισμών. Επιπροσθέτως, το έργο επιδιώκει την καταπολέμηση της εποχικότητας της τουριστικής ζήτησης και την αποσυμφόρηση προορισμών που προσελκύουν υπερβολικό αριθμό τουριστών (“overtourism”). Η χώρα μας – όπως αποδεικνύεται από τα βραβεία που κερδίζει σε ετήσια σχεδόν βάση – είναι

γεμάτη από τουριστικούς «προορισμούς αριστείας»⁷⁵.

Το 2009, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρότεινε το πρόγραμμα κοινωνικού τουρισμού “Calypso”, ο πλήρης τίτλος του οποίου είναι «Μια προπαρασκευαστική δράση για τον κοινωνικό τουρισμό». Το πρόγραμμα Calypso, που αφορούσε στην τριετία 2009-2011, έδινε έμφαση στην κοινωνική διάσταση του τουρισμού. Στόχος του ήταν να βελτιώσει τη ζωή των λιγότερο προνομιούχων πολιτών στην Ευρώπη, κάτι που θα το πετύχαινε δίνοντας την ευκαιρία σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων που δεν μπορούν να ταξιδέψουν – ήτοι ηλικιωμένους, νέους με χαμηλά εισοδήματα, άπορες οικογένειες και άτομα περιορισμένης κινητικότητας – να επισκεφθούν ευρωπαϊκούς προορισμούς, ενώ παράλληλα θα ωφελούνταν και οι τοπικές οικονομίες ώστε να αντιμετωπίσουν τις περιόδους μειωμένης τουριστικής κίνησης. Το πρόγραμμα Calypso απευθυνόταν σε νέους ηλικίας 18 έως 30 ετών, σε οικογένειες με οικονομικά προβλήματα, σε άτομα με ειδικές ανάγκες αλλά και σε άτομα άνω των 65 ετών που δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στα έξοδα ταξιδιών αναψυχής. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα το οποίο είναι ωφέλιμο τόσο για τις κοινωνικές ομάδες που δεν έχουν τη δυνατότητα να πάνε διακοπές όσο και για τον ίδιο τον τουριστικό κλάδο. Για τον τελευταίο διότι, καθιστώντας τον τουρισμό πιο προσιτό ιδιαίτερα στις μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες και αντιμετωπίζοντας παράλληλα το πρόβλημα των περιόδων μειωμένης τουριστικής κίνησης, οι τουριστικές επιχειρήσεις λαμβάνουν την απαραί-

72. Opinion of the European Economic and Social Committee on the “Contribution of tourism to the socio-economic recovery of areas in decline”, 28.09.2005.

73. Π. ΜΟΙΡΑ / Σ. ΠΑΡΘΕΝΗΣ, Πολιτισμικός-Βιομηχανικός Τουρισμός, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, σ. 46.

74. Βλ. περισσότερα στον διαδικτυακό τόπο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, EDEN, https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/tourism/eden_en (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

75. Επί παραδείγματι, το 2007, δέκα προορισμοί βραβεύτηκαν με τον τίτλο «Καλύτερου Αναδυόμενου Ευρωπαϊκού Αγροτουριστικού Προορισμού Αριστείας», ανάμεσα στους οποίους ήταν και η Φλώρινα. Το 2008, είκοσι (20) προορισμοί βραβεύτηκαν με τον τίτλο «Ευρωπαϊκός Τουριστικός Προορισμός Αριστείας στην Άυλη Κληρονομιά», ανάμεσα στους οποίους ήταν και τα Γρεβενά. Το 2009, είκοσι δύο (22) προορισμοί βραβεύτηκαν με τον τίτλο «Ευρωπαϊκός Προορισμός Αριστείας στον Τουρισμό και τις Προστατευόμενες Περιοχές», ανάμεσα στους οποίους ήταν και η Περιφέρεια της Λέσβου για το Απολιθωμένο Δάσος. Το 2010, το βραβείο του «Προορισμού EDEN για την προσφορά του στον βιώσιμο τουρισμό με βάση το υδάτινο στοιχείο» έλαβαν είκοσι πέντε (25) προορισμοί, μεταξύ των οποίων ήταν η Περιφέρεια των Σερρών για τη λίμνη Κερκίνη και τις ιαματικές πηγές Αγκίστρου και Σιδηροκάστρου. Το βραβείο του 2011 δόθηκε σε είκοσι τρεις (23) προορισμούς που βραβεύτηκαν ως «Ευρωπαϊκοί Προορισμοί Αριστείας για την Ανάπλαση Χώρων-Περιοχών για το 2011», ανάμεσα στους οποίους ήταν ο Δήμος Δελφών για το σχέδιο ανάπλασης της Χάρμαινας, που αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου προβολής της αμφιθεατρικής πόλης της Άμφισσας ως σημαντικού θεματικού πάρκου. Το 2012 δεν οργανώθηκε διαγωνισμός, αλλά η Επιτροπή έθεσε ως στόχο την οργάνωση μιας εκστρατείας πληροφόρησης ώστε να προωθήσει το δίκτυο EDEN σε εθνικό και σε κοινοτικό επίπεδο. Το 2013, το θέμα του διαγωνισμού ήταν ο «Προσβάσιμος τουρισμός» και βραβεύτηκαν δεκαεννέα (19) προορισμοί, ανάμεσα στους οποίους και ο Δήμος του Μαραθώνα.

τητη ώθηση, ενώ συνάμα αντιμετωπίζεται η ανισόρροπη εποχιακή κατανομή του τουρισμού και ενισχύονται οι προοπτικές απασχόλησης στον τουριστικό κλάδο⁷⁶.

Η δράση με τίτλο «Βιώσιμος τουρισμός» περιλαμβάνει το "Iron Curtain Trail" (διαδρομή του Σιδηρού Παραπετάσματος) ή "The European Green Belt" (διαδρομή 6.800 χιλιομέτρων από τη Θάλασσα του Μπάρεντς μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα), με στόχο την προώθηση της μετατροπής της πρώην διαχωριστικής γραμμής σε διασυννοριακό δίκτυο οδοιπορικών ή ποδηλατικών διαδρομών⁷⁷. Η δράση αυτή συνεχίστηκε στο πλαίσιο του προγράμματος για την ανταγωνιστικότητα και την καινοτομία.

Επιπλέον, πολυάριθμες άλλες δράσεις ανελήφθησαν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, όπως, λ.χ., το 2011, η πιλοτική πρωτοβουλία «50.000 τουρίστες», για την ενθάρρυνση των τουριστικών ρευμάτων κατά τη χαμηλή τουριστική περίοδο, αρχής γενομένης, σε πρώτη φάση, από τη Λατινική Αμερική και την Ευρώπη. Η πρωτοβουλία αυτή παράκινησε άτομα από χώρες της Λατινικής Αμερικής, και συγκεκριμένα από την Αργεντινή, τη Βραζιλία και τη Χιλή, να ταξιδέψουν στην Ευρώπη (Οκτώβριος 2012-Μάρτιος 2013) και Ευρωπαίους να ταξιδέψουν στις παραπάνω χώρες της Λατινικής Αμερικής (Μάιος-Οκτώβριος 2013)⁷⁸. Η πιλοτική αυτή πρωτοβουλία επεδίωκε την καταπολέμηση της εποχικότητας, την προώθηση του τουρισμού κατά την περίοδο εκτός αιχμής, τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης και την ενίσχυση της εικόνας της Ευρώπης μέσω της συνεργασίας με τρίτες χώρες.

Επιπροσθέτως, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υποστηρίζει τη δημιουργία δικτύων μεταξύ των κύριων τουριστικών περιφερειών. Οι περιφέρειες είναι οι πιο στρατηγικοί θεσμοί σε εθνικό επίπεδο για την ανάπτυξη του τουρισμού κατά τρόπο βιώσιμο και για την τόνωση της ανταγωνιστικότητας των ευρωπαϊκών προορισμών. Τον Ιούλιο του 2009, δημιουργήθηκε το NECSTouR (European Regions for Competitive and Sustainable Tourism), ένα ανοικτό δίκτυο ευρωπαϊκών τουριστικών περιφερειών για να χρησιμεύσει ως πλατφόρμα ανταλλαγής γνώσεων και καινο-

τόμων λύσεων στον τομέα του βιώσιμου και ανταγωνιστικού τουρισμού. Στο δίκτυο αυτό συμμετέχουν τριάντα τέσσερις (34) δημόσιοι ευρωπαϊκοί φορείς και τριάντα (30) ιδιωτικοί οργανισμοί, συμπεριλαμβανομένων πανεπιστημιακών και ερευνητικών ιδρυμάτων, βιώσιμων τουριστικών επιχειρήσεων και ενώσεων⁷⁹. Το NESCTOUR ενδιαφέρεται για την επίτευξη μιας οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής τουριστικής βιωσιμότητας και εξετάζει τις απαιτήσεις του σύγχρονου τουρισμού, μελετά βιώσιμες και ανταγωνιστικές λύσεις τις οποίες διανοιράζει στους ενδιαφερόμενους φορείς, με σκοπό οι τελευταίοι να τις εφαρμόσουν στον εκάστοτε ευρωπαϊκό προορισμό.

Με βάση τα δίκτυα NECSTouR και EDEN προτάθηκε η ανάπτυξη συστήματος δεικτών για τη βιώσιμη διαχείριση των προορισμών. Πράγματι, σήμερα υφίσταται το «Ευρωπαϊκό Σύστημα Τουριστικών Δεικτών» (European Tourism Indicators System-ETIS), το οποίο ενθαρρύνει τα κράτη να υιοθετήσουν μια πιο έξυπνη προσέγγιση για τον προγραμματισμό του τουρισμού, αποτελώντας εργαλείο διαχείρισης και πληροφόρησης και σύστημα παρακολούθησης⁸⁰.

Όσον αφορά στη συμβολή του τουρισμού στην περιφερειακή ανάπτυξη και στην απασχόληση στις τουριστικές περιοχές, η Ένωση διαθέτει και άλλες πηγές. Ενδεικτικά, αναφέρουμε το ΕΤΠΑ για τη χρηματοδότηση βιώσιμων προγραμμάτων σε σχέση με τον τουρισμό, το πρόγραμμα Interreg, το Ταμείο Συνοχής για τη χρηματοδότηση υποδομών στους τομείς του περιβάλλοντος και των μεταφορών, το ΕΚΤ για την απασχόληση, το πρόγραμμα Leonardo da Vinci για την επαγγελματική κατάρτιση, το Feader για τη διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας, το Ευρωπαϊκό Ταμείο Αλιείας για την αναδιάρθρωση της αλιείας, το πρόγραμμα-πλαίσιο για την ανταγωνιστικότητα και την καινοτομία (CIP) και το ευρωπαϊκό πρόγραμμα-πλαίσιο για την έρευνα και την ανάπτυξη (PCRD).

Ακόμη, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με τις Ανακοινώσεις της COM(1996) 547 της 27ης Νοεμβρίου 1996 και COM(1999) 262 της 26ης Μαΐου 1999, αντίστοιχα, ανέπτυξε ενωσιακή δράση για την καταπολέμηση του παιδεραστικού σεξουαλικού τουρισμού και ενθαρρύνθηκε να την συνεχίσει από τα συμπεράσματα του Συμβουλίου της 21ης Δεκεμβρίου 1999. Προκειμένου να αντιμετωπίσει το σοβαρό αυτό πρόβλημα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή λαμβάνει μέτρα με τα οποία επιδιώκει την αποτροπή και την τιμωρία της δράσης των παιδεραστών, τον περιορισμό της ροής από τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης τουριστών που

76. Βλ. στον διαδικτυακό τόπο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής: http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/seniors-youth_en (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

77. Για την αξιολόγηση των διαδρομών «Eurovelo» (ενός δικτύου 14 ποδηλατοδρόμων μεγάλων αποστάσεων υπό τη διαχείριση της Ευρωπαϊκής Ποδηλατικής Ομοσπονδίας), βλ. την ενημερωμένη έκδοση (2012) της μελέτης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για το ευρωπαϊκό δίκτυο ποδηλατικών διαδρομών, η οποία είναι διαθέσιμη στο: http://www.europarl.europa.eu/thinktank/el/document.html?reference=IPOL-TRAN_ET%282012%29474569 (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

78. Βλ. περισσότερα για την πρωτοβουλία αυτή σε: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-669_en.htm (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

79. Βλ. περισσότερα στο: <https://necstour.eu/> (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

80. Βλ. περισσότερα στο: https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators_en (ημερομηνία πρόσβασης: 24.10.2022).

αναζητούν τον τουρισμό αυτού του είδους και την παροχή βοήθειας για την καταπολέμηση του παιδεραστικού τουρισμού⁸¹. Στις 27 Οκτωβρίου 2011, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ενέκρινε Ψήφισμα⁸² σχετικά με την πρόταση Οδηγίας που αφορά την καταπολέμηση της σεξουαλικής κακοποίησης και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης παιδιών και της παιδικής πορνογραφίας (P7_TA(2011)0468). Χάρη στην Οδηγία 2011/93/ΕΕ της 13ης Δεκεμβρίου 2011⁸³, ο σεξουαλικός τουρισμός με θύματα παιδιά συνιστά ποινικό αδίκημα σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ειδικότερα, το άρθρο 21 προβλέπει μέτρα σε εθνικό επίπεδο για την παρεμπόδιση ή την απαγόρευση της οργάνωσης ταξιδιών με σκοπό τη διάπραξη τέτοιων αδικημάτων.

Εναρμονισμένα στατιστικά στοιχεία σχετικά με τον τουρισμό συλλέγονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση από το 1996. Ο Κανονισμός (ΕΕ) αρ. 692/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 6ης Ιουλίου 2011, σχετικά με τις ευρωπαϊκές στατιστικές στον τομέα του τουρισμού και την κατάργηση της Οδηγίας 95/57/ΕΚ του Συμβουλίου⁸⁴ δημιούργησε ένα κοινό πλαίσιο για την ανάπτυξη, την παραγωγή και τη συστηματική διάδοση ευρωπαϊκών στατιστικών στοιχείων που συλλέγονται στα κράτη μέλη στον τομέα του τουρισμού.

Στις δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον τουρισμό συγκαταλέγεται το "Discover EU", μια ευρωπαϊκή πρωτοβουλία η οποία ξεκίνησε το 2018, εντάσσεται στο πρόγραμμα Erasmus+ και ενθαρρύνει Ευρωπαίους πολίτες ηλικίας δεκαοκτώ (18) ετών να ταξιδέψουν σε χώρες της Ευρώπης, κυρίως μέσω τρένου, και να γνωρίσουν ενδιαφέροντες προορισμούς, να εξερευνήσουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και την ιστορία του και να αναπτύξουν κοινωνικές σχέσεις⁸⁵. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα σημαντική ευρωπαϊκή δράση, καθώς στοχεύει στη διεύρυνση των

πνευματικών οριζόντων των νέων ανθρώπων και στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και της ανεξαρτητοποίησής τους μέσα από την εξερεύνηση άγνωστων σε αυτούς ευρωπαϊκών χωρών.

Οι δράσεις των θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης επεκτείνονται και στην προστασία των ατόμων με ειδικές ανάγκες, στην αναγνώριση και προάσπιση των δικαιωμάτων τους και στη δυνατότητά τους να έχουν πρόσβαση στην τουριστική αγορά. Το πρόβλημα της ελλιπούς πρόσβασης σε τουριστικές υπηρεσίες από ανθρώπους με αναπηρία έχει αναγνωριστεί και επισημανθεί επισήμως και από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στο πλαίσιο του «Ευρωπαϊκού Έτους Τουρισμού»⁸⁶, το 1990, καταγράφηκαν διάφορα παραδείγματα καλής πρακτικής και απονεμήθηκαν βραβεία σε καταλύματα τα οποία απέδειξαν έμπρακτα ότι τα εμπόδια πρόσβασης μπορούν να ξεπεραστούν και ότι η τουριστική βιομηχανία μπορεί και πρέπει να ανταποκριθεί καλύτερα στις ανάγκες των ατόμων με αναπηρία.

Από το 1990 και μετά, η Ευρωπαϊκή Ένωση, αναγνωρίζοντας τις σοβαρές ελλείψεις στον τομέα του προσβάσιμου τουρισμού, έχει προχωρήσει σε πολλά μέτρα, μεταξύ των οποίων η έκδοση Συστάσεων προς τα κράτη μέλη για την υιοθέτηση πολιτικών διασφάλισης της προσβασιμότητας των τουριστικών καταλυμάτων. Το έτος 2003, που ήταν και το «Ευρωπαϊκό Έτος των Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες»⁸⁷, προωθήθηκε προς το Συμβούλιο Υπουργών Πολιτισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ψήφισμα με θέμα «Προσβασιμότητα των ατόμων με ειδικές ανάγκες στις πολιτιστικές υποδομές», το οποίο και ψηφίστηκε. Με το Ψήφισμα αυτό δόθηκε νέα ώθηση στην καταπολέμηση των διακρίσεων εις βάρος των ατόμων με αναπηρίες και οι συνθήκες για τα άτομα αυτά βελτιώθηκαν σημαντικά σε πολλά σημεία, μεταξύ των οποίων και η προσβασιμότητα στον τουρισμό. Η Επιτροπή, επωφελούμενη από την ώθηση που δόθηκε το 2003 με το «Ευρωπαϊκό έτος των ατόμων με ειδικές ανάγκες», εφάρμοσε ένα ευρωπαϊκό σχέδιο δράσης, που κάλυπτε την περίοδο 2004-2010, με τίτλο: «Ίσες ευκαιρίες για τα άτομα με αναπηρίες – ένα ευρωπαϊκό σχέδιο δράσης» (COM(2003) 650)⁸⁸. Στόχος του σχεδίου αυτού ήταν να ενσωματωθεί, έως το 2010, η διάσταση της αναπηρίας στις σχετικές ενωσιακές πο-

81. Σ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το γενικό πλαίσιο προστασίας του αποδέκτη τουριστικών υπηρεσιών στην κοινοτική έννομη τάξη, σε: Β. Δούβλη / Α. Μπώλο (επιμ.), Δίκαιο Προστασίας Καταναλωτών, τ. Ι, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 808.

82. Διαθέσιμο στο: [http://www.europarl.europa.eu/RegistreWeb/search/simple.htm?reference=P7_TA\(2011\)0468](http://www.europarl.europa.eu/RegistreWeb/search/simple.htm?reference=P7_TA(2011)0468) (ημερομηνία πρόσβασης: 25.10.2022).

83. Οδηγία 2011/93/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Δεκεμβρίου 2011, σχετικά με την καταπολέμηση της σεξουαλικής κακοποίησης και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης παιδιών και της παιδικής πορνογραφίας και την αντικατάσταση της Απόφασης-πλασιού 2004/68/ΔΕΥ του Συμβουλίου, ΕΕ 2011 L 335. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0093> (ημερομηνία πρόσβασης: 25.10.2022).

84. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/ALL/?uri=CELEX:32011R0692> (ημερομηνία πρόσβασης: 25.10.2022).

85. Βλ. περισσότερα στο: https://europa.eu/youth/discovereu_en (ημερομηνία πρόσβασης: 25.10.2022).

86. https://europa.eu/european-union/about-eu/european-years_el (ημερομηνία πρόσβασης: 25.10.2022).

87. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32001D0903> (ημερομηνία πρόσβασης: 26.10.2022).

88. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών – Ίσες ευκαιρίες για τα άτομα με αναπηρίες: ένα ευρωπαϊκό σχέδιο δράσης. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=cel-ex:52003DC0650> (ημερομηνία πρόσβασης: 26.10.2022).

λιτικές και να υλοποιηθούν σαφείς δράσεις σε νευραλγικούς τομείς προκειμένου να βελτιωθεί η οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των ατόμων με αναπηρία⁸⁹. Επίσης, στο πεδίο του ενωσιακού δικαίου, αξίζει να αναφερθεί ο Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1107/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006, σχετικά με τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία και των ατόμων με μειωμένη κινητικότητα, όταν ταξιδεύουν αεροπορικώς, που τέθηκε σε ισχύ στις 26 Ιουλίου 2008, και που θεσπίζει κανόνες για την προστασία και την παροχή συνδρομής στα άτομα με αναπηρία και στα άτομα με μειωμένη κινητικότητα που ταξιδεύουν αεροπορικώς, τόσο για να τα προστατεύσει κατά των διακρίσεων όσο και για να διασφαλίσει ότι λαμβάνουν συνδρομή.

Άξια μνείας είναι και η Ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο: «Απαγόρευση των διακρίσεων και ίσες ευκαιρίες για όλους – Στρατηγική-πλαίσιο» (COM(2005) 224)⁹⁰. Η Ανακοίνωση αυτή αποτελεί συνέχεια της Πράσινης Βίβλου με τίτλο: «Ισότητα και μεταχείριση χωρίς διακρίσεις στη διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση», η οποία εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις 28 Μαΐου 2004 (COM(2004) 379). Το έτος 2007 κηρύχθηκε «Ευρωπαϊκό έτος ίσων ευκαιριών για όλους». Σκοπός της στρατηγικής αυτής ήταν η διακήρυξη ότι εντός των ορίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι διακρίσεις αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά, οι διαφορές λαμβάνονται υπ' όψιν και προωθούνται ίσες ευκαιρίες για όλους. Σημαντική είναι και η απόφαση αριθ. 771/2006/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Μαΐου 2006 σχετικά με το Ευρωπαϊκό έτος ίσων ευκαιριών για όλους⁹¹.

Μια ακόμη πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πεδίο του τουρισμού ήταν αυτή με τίτλο: «Διεθνικά πολιτιστικά τουριστικά προϊόντα και τουρισμός και δυνατότητα πρόσβασης για όλους», η οποία χωρίζεται σε δύο επιμέρους δράσεις. Η πρώτη στοχεύει στον πολιτιστικό και βιομηχανικό τουρισμό και αποσκοπεί στην υποστή-

ριξη διεθνικών προγραμμάτων για έναν βιώσιμο θεματικό τουρισμό. Η δεύτερη αφορά στον «Τουρισμό και τη δυνατότητα πρόσβασης για όλους» και αποσκοπεί στη γενίκευση της προσβασιμότητας στην αλυσίδα της τουριστικής προσφοράς, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, τους ηλικιωμένους ταξιδιώτες και τα άτομα με παροδικά προβλήματα. Αυτές οι δύο τελευταίες προπαρασκευαστικές δράσεις άρχισαν το 2012, κατόπιν αιτήματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, και είναι τριετούς διάρκειας.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση κήρυξε το 2018 ως «Έτος Τουρισμού Ε.Ε.-Κίνας»⁹². Δεδομένου ότι η Κίνα αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες και ταχύτερα επεκτεινόμενες αγορές πελατών, η δράση αυτή αποσκοπεί στο να προωθήσει προορισμούς λιγότερο γνωστούς, να βελτιώσει την ταξιδιωτική εμπειρία, να προωθήσει την οικονομική συνεργασία και να ενθαρρύνει την πρόοδο στην απλούστευση των θεωρήσεων διαβατηρίου και στην αεροπορική συνδεσιμότητα.

6. Τα μέτρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του τουρισμού την περίοδο της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19

Ο αντίκτυπος της παγκόσμιας υγειονομικής κρίσης στον τομέα του τουρισμού τα τελευταία τρία έτη είναι σοβαρός, καθώς η Ευρώπη στο διάστημα αυτό κατέγραψε δραματική μείωση των αφίξεων διεθνών τουριστών σε σύγκριση με το έτος 2019 και οι απώλειες θέσεων εργασίας στον τομέα του τουρισμού ήταν τεράστιες.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έλαβε σημαντικά μέτρα για την άμβλυνση των αρνητικών επιπτώσεων της πανδημίας στον τομέα του τουρισμού, όπως λ.χ. τα εξής: μια πρόταση για την αναστολή των κανόνων που υποχρεώνουν τις αεροπορικές εταιρείες να χρησιμοποιούν τον διαθέσιμο χρόνο χρήσης (slots) που τους έχει κατανεμηθεί στους αερολιμένες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (πρόταση Κανονισμού για την τροποποίηση του Κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 95/93 σχετικά με τους κοινούς κανόνες κατανομής του διαθέσιμου χρόνου χρήσης (slots) στους κοινοτικούς αερολιμένες, COM(2020)111)· κατευθυντήριες γραμμές για τα δικαιώματα των επιβατών (Ανακοίνωση της Επιτροπής – Ερμηνευτικές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τους Κανονισμούς της ΕΕ για τα δικαιώματα των επιβατών στο πλαίσιο της εξελισσόμενης κατάστασης όσον αφορά τη νόσο Covid-19 (C(2020)1830)· κατευθυντήριες γραμμές για τους συνοριακούς ελέγχους (C(2020)1753)· και παροχή συνδρομής για τον επαναπατρισμό ταξιδιωτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά τη διάρκεια του περιορισμού της κυκλοφορίας (lockdown) που διήρκεσε από τον

89. Ε. ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ, Τα άτομα με ειδικές ανάγκες-κινητικά προβλήματα ως αποδέκτες τουριστικών υπηρεσιών υπό το πρίσμα της Σύμβασης του Ο.Η.Ε. για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, Εφαρμογές Αστικού Δικαίου και Πολιτικής Δικονομίας (ΕφΑΔΠολΔ), εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018, σ. 1337 επ.

90. Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή Περιφερειών «Απαγόρευση των διακρίσεων και ίσες ευκαιρίες για όλους – Στρατηγική-πλαίσιο» (COM(2005) 224). Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A52005DC0224> (ημερομηνία πρόσβασης: 26.10.2022).

91. Απόφαση αριθ. 771/2006/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Μαΐου 2006 σχετικά με το Ευρωπαϊκό έτος ίσων ευκαιριών για όλους (2007) – προς μια δίκαιη κοινωνία. Διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex:32006D0771> (ημερομηνία πρόσβασης: 26.10.2022).

92. 2018 EU-China Tourism Year. Διαθέσιμη στο: ecty2018.org (ημερομηνία πρόσβασης: 26.10.2022).

Μάρτιο έως τον Μάιο του 2020⁹³.

Τον Μάιο του 2020, η Επιτροπή δημοσίευσε την Ανακοίνωσή της με τίτλο «Τουρισμός και μεταφορές το 2020 και μετά» (COM(2020)550), που συγκεντρώνει κατευθυντήριες γραμμές και συστάσεις για την ασφαλή αποκατάσταση της ελεύθερης κυκλοφορίας χωρίς περιορισμούς και για το εκ νέου άνοιγμα των εσωτερικών συνόρων, για την ασφαλή αποκατάσταση των μεταφορών, της συνδεσιμότητας και των τουριστικών υπηρεσιών, ιδίως των υπηρεσιών φιλοξενίας, για την αντιμετώπιση της κρίσης ρευστότητας και για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των καταναλωτών, και διατυπώνει συστάσεις σχετικά με τα κουπόνια (vouchers).

Επίσης, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, κατά τη διάρκεια της έκτακτης συνόδου της 26ης Μαρτίου 2020, ενέκρινε τη θέση του σχετικά με τρεις νομοθετικές προτάσεις: τη δρομολόγηση της Πρωτοβουλίας Επενδύσεων για την Αντιμετώπιση του Κορονοϊού (P9_TA(2020)0042)· την επέκταση του Ταμείου Αλληλεγγύης της ΕΕ για την κάλυψη καταστάσεων έκτακτης ανάγκης στον τομέα της δημόσιας υγείας (P9_TA(2020)0043)· και την προσωρινή αναστολή των κανόνων κατανομής του διαθέσιμου χρόνου χρήσης (slots) στους αερολιμένες (βλ. COM(2020)111 ανωτέρω και P9_TA(2020)0041). Επιπλέον, στην περίοδο συνόδου της 19ης Ιουνίου 2020 το Κοινοβούλιο ενέκρινε το Ψήφισμα σχετικά με τον τουρισμό και τις μεταφορές το 2020 και μετά⁹⁴ (2020/2649(RSP) το οποίο ζητεί την ταχεία, βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη στήριξη για τους τομείς των μεταφορών και του τουρισμού, προκειμένου να διασφαλιστεί η επιβίωση και η ανταγωνιστικότητά τους, και υπογραμμίζει ότι η πανδημία αποτελεί ιστορική ευκαιρία για τον εκσυγχρονισμό του τουρισμού στην ΕΕ, ώστε να καταστεί πιο βιώσιμος και προσβάσιμος για τα άτομα με αναπηρίες.

Τον Μάρτιο του 2021, το Κοινοβούλιο ενέκρινε την έκθεση πρωτοβουλίας του με τίτλο «Θέσπιση στρατηγικής της ΕΕ για βιώσιμο τουρισμό» (P9_TA(2021)0109), στην οποία το Κοινοβούλιο καλεί τα κράτη μέλη να εφαρμόσουν πλήρως και χωρίς καθυστέρηση κοινά και συντονισμένα κριτήρια για ασφαλή ταξίδια. Η εν λόγω στρατηγική περιλαμβάνει ένα κοινό πιστοποιητικό εμβολιασμού και ένα σύστημα αμοιβαίας αναγνώρισης των διαδικασιών εμβολιασμού για ιατρικούς σκοπούς, ενώ παράλληλα διευκολύνει την εφαρμογή του ενωσιακού εντύπου εντοπισμού επιβατών, ψηφιακά όπου είναι δυνατόν, με πλήρη

σεβασμό των κανόνων προστασίας των δεδομένων.

Στις 17 Μαρτίου 2021, η Επιτροπή παρουσίασε Ανακοίνωση με τίτλο «Μια κοινή πορεία για την ασφαλή και βιώσιμη επανέναρξη των δραστηριοτήτων» (COM(2021)0129), καθώς και μια πρόταση Κανονισμού σχετικά με πλαίσιο για την έκδοση, την επαλήθευση και την αποδοχή διαλειτουργικών πιστοποιητικών εμβολιασμού, εξέτασης και ανάρρωσης με σκοπό να διευκολυνθεί η ελεύθερη κυκλοφορία κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 (ψηφιακό πράσινο πιστοποιητικό) (COM(2021)0130). Το ψηφιακό πιστοποιητικό COVID της ΕΕ γίνεται δεκτό σε όλα τα κράτη μέλη και συμβάλλει στη διασφάλιση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας για όλους τους κατοίκους της Ένωσης.

7. Οι δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του τουρισμού την περίοδο του πολέμου της Ρωσίας κατά της Ουκρανίας και της ενεργειακής κρίσης

Η εικόνα του πολέμου στην Ευρώπη, η εκτίναξη του κόστους της ενέργειας και των πρώτων υλών και η οικονομική ανασφάλεια λόγω του κύματος ανατιμήσεων αποτελούν τροχοπέδη στην επιλογή ενός ευρωπαϊκού προορισμού για διακοπές, παρά την εκφρασμένη επιθυμία για ταξίδια μετά την πανδημία. Η κλιμάκωση του επιθετικού πολέμου της Ρωσίας κατά της Ουκρανίας, συμβαλλόμενου μέρους της Συνθήκης της Ενεργειακής Κοινότητας από τον Φεβρουάριο του 2022, έχει οδηγήσει σε σημαντική μείωση του εφοδιασμού με φυσικό αέριο, με αποτέλεσμα την τεράστια αύξηση της τιμής του και την αστάθεια στην τιμή της ηλεκτρικής ενέργειας.

Για να αυξηθεί ο ενεργειακός εφοδιασμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η συγκράτηση των τιμών της ενέργειας, το Συμβούλιο εξέδωσε τον Κανονισμό (ΕΕ) 2022/1369⁹⁵, ο οποίος προβλέπει οικειοθελή μείωση της ζήτησης φυσικού αερίου κατά τουλάχιστον 15% από την 1η Αυγούστου 2022 έως την 31η Μαρτίου 2023 και παρέχει στο Συμβούλιο τη δυνατότητα να κηρύξει κατάσταση επιφυλακής στην Ένωση σχετικά με την ασφάλεια του εφοδιασμού αερίου, ενεργοποιώντας υποχρεωτική μείωση της ζήτησης αερίου σε ολόκληρη την Ένωση. Επιπροσθέτως, το Συμβούλιο εξέδωσε τον Κανονισμό 2022/1854⁹⁶, στό-

93. Βλ. περισσότερα σε: Κοροναϊός: η Επιτροπή ενισχύει τον προϋπολογισμό για τις πτήσεις επαναπατρισμού και το απόθεμα του rescEU. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/press-corner/detail/el/ip_20_535 (ημερομηνία πρόσβασης: 27.10.2022).

94. Διαθέσιμο στο: [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2020/2649\(RSP\)](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2020/2649(RSP)) (ημερομηνία πρόσβασης: 27.10.2022).

95. Κανονισμός (ΕΕ) 2022/1369 του Συμβουλίου, της 5ης Αυγούστου 2022, σχετικά με συντονισμένα μέτρα μείωσης της ζήτησης αερίου (ΕΕ 2022 L 206/1). Διαθέσιμος στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1369> (ημερομηνία πρόσβασης: 05.11.2022).

96. Κανονισμός (ΕΕ) 2022/1854, της 6ης Οκτωβρίου 2022, σχετικά με παρέμβαση έκτακτης ανάγκης για την αντιμετώπιση των υψηλών τιμών ενέργειας (ΕΕ 2022 L 261/1). Διαθέσιμος στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX->

χος του οποίου είναι να θεσπίσει μια δέσμη έκτακτων, στοχευμένων και χρονικά περιορισμένων μέτρων επείγουσας παρέμβασης για τον μετριασμό των επιπτώσεων των υψηλών τιμών ενέργειας. Τα εν λόγω μέτρα αποσκοπούν στη μείωση της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας, στη θέσπιση ανώτατου ορίου στα αγοραία έσοδα ορισμένων παραγωγών από την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας και στην αναδιανομή στους τελικούς πελάτες ηλεκτρικής ενέργειας με στοχευμένο τρόπο, ώστε να μπορέσουν τα κράτη μέλη να εφαρμόσουν μέτρα δημόσιας παρέμβασης στον καθορισμό των τιμών για την προμήθεια ηλεκτρικής ενέργειας για τους οικιακούς πελάτες και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις.

Στον κλάδο της φιλοξενίας, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον κλάδο και τα προαναφερθέντα μέτρα τις αφορούν άμεσα, καθώς αυτές εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την ενέργεια για τη θέρμανση, την ψύξη, την παρασκευή και διατήρηση γευμάτων και τις μεταφορές. Το τελευταίο έτος, ο τομέας της φιλοξενίας, ο οποίος συμβάλλει σημαντικά στην οικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς αντιπροσωπεύει 2 εκατομμύρια εταιρείες (το 90% από αυτές είναι πολύ μικρές επιχειρήσεις) και απασχολεί 12 εκατομμύρια άτομα, παρά το γεγονός ότι βρίσκεται σε ανάκαμψη μετά την πανδημία του κορωνοϊού COVID-19, αντιμετωπίζει σημαντικές προκλήσεις, όπως οι ελλείψεις σε εργατικό δυναμικό, οι υψηλές τιμές της ενέργειας και των τροφίμων και ο υψηλός πληθωρισμός.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση Ξενοδοχείων, Εστιατορίων και Καφέ (HOTREC) απέστειλε την 28η Σεπτεμβρίου 2022 επιστολή⁹⁷ στους Υπουργούς Ενέργειας να μειώσουν τις τιμές της ενέργειας προκειμένου να σώσουν από τη χρεοκοπία χιλιάδες επιχειρήσεις φιλοξενίας εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην επιστολή της, η HOTREC επισημαίνει ότι οι εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον κλάδο της φιλοξενίας χρειάζονται προσιτές τιμές ενέργειας και τροφίμων για να λειτουργήσουν, τονίζει ότι οι εταιρείες αυτές αναφέρουν αύξηση στην τιμή κατανάλωσης ενέργειας μεταξύ 200%-600% και προειδοποιεί ότι αρκετές εξ αυτών απειλούνται με πτώχευση, ενώ άλλες εταιρείες αναλύουν προσεκτικά τα επιχειρηματικά τους μοντέλα για να εξετάσουν εάν μπορούν να παραμείνουν ανοιχτές ή εάν πρέπει να κλείσουν.

Η στρατιωτική επίθεση της Ρωσίας κατά της Ουκρανίας έχει επηρεάσει αρνητικά την παροχή των ταξιδιωτικών υπηρεσιών και των υπηρεσιών φιλοξενίας στην Ευρώπη

:3022R1854 (ημερομηνία πρόσβασης: 05.11.2022).

97. HOTREC, Affordable energy prices are needed to allow companies in the hospitality sector to remain open, Brussels, 28.09.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.hotrec.eu/affordable-energy-prices/> (ημερομηνία πρόσβασης: 06.11.2022).

τόσο για τις επιχειρήσεις όσο και για τους πολίτες. Η αύξηση των τιμών της ενέργειας, το κόστος των καυσίμων και ο υψηλός πληθωρισμός έχουν καταστήσει πλέον τα ταξίδια ακριβότερα. Για τον λόγο αυτό, την 1η Δεκεμβρίου 2022, το Συμβούλιο δημοσίευσε τα συμπεράσματά του σχετικά με το ευρωπαϊκό θεματολόγιο για τον τουρισμό με ορίζοντα το 2030⁹⁸. Σε αυτό, περιλαμβάνεται ένα πολυετές πρόγραμμα εργασιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με στόχο τη βοήθεια στα κράτη μέλη, στις δημόσιες αρχές, στην Επιτροπή και στα ενδιαφερόμενα μέρη ώστε να καταστεί ο τουριστικός τομέας περισσότερο πράσινος και βιώσιμος, ανθεκτικός και ψηφιοποιημένος.

8. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η παρουσίαση των παραπάνω ενεργειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης απεικονίζει μια σταδιακή μεν, επιφυλακτική δε, τάση για χάραξη, έστω και σε μικρή έκταση, κατευθυντήριων γραμμών για την ενίσχυση της τουριστικής δραστηριότητας. Οι ενέργειες αυτές, ωστόσο, χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα. Η έντονη επιρροή άλλων ενωσιακών πολιτικών είχε ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό των σχετικών δράσεων⁹⁹. Χαρακτηριστικά έχει αναφερθεί πως «ο σιωπηρός ρόλος της Ένωσης στο πεδίο του τουρισμού διαφαινόταν περισσότερο μέσω των άλλων πολιτικών παρά μέσω ιδίων πρωτοβουλιών»¹⁰⁰. Μια τέτοια, όμως, περιστασιακή και κατά τρόπο αποσπασματικό αντιμετώπιση του τουρισμού, η οποία δίνει προτεραιότητα άλλοτε στον έναν πόλο και άλλοτε στον άλλο, μπορεί να αποτελέσει τροχοπέδη στην επίτευξη των στόχων μιας συνολικής προσέγγισης του συγκεκριμένου τομέα. Εξάλλου, η έλλειψη ενός σαφούς θεσμικού πλαισίου, μέχρι να τεθεί σε ισχύ η Συνθήκη της Λισαβόνας, συνεπαγόταν την αδυναμία αποτελεσματικής εμπλοκής των ενδιαφερόμενων μερών και ταυτόχρονα δυσχέραινε την ουσιαστική πρόοδο του εν λόγω τομέα, τουλάχιστον σε ένα υπερεθνικό επίπεδο, πέραν δηλαδή των συνόρων κάθε κράτους μέλους.

Υπό το πρίσμα αυτό, τέθηκε το ζήτημα δημιουργίας μιας αυτόνομης ενωσιακής πολιτικής για τον τουρισμό. Μια συνολική προσέγγιση του τουρισμού σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης καλύπτει την ανάγκη συγκερασμού των διαφορετικών προσεγγίσεων μεταξύ των κρατών μελών.

98. Ευρωπαϊκό θεματολόγιο για τον τουρισμό με ορίζοντα το 2030, Βρυξέλλες, 01.12.2022. Διαθέσιμο στο: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15441-2022-INIT/el/pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 06.12.2022).

99. The Fragmentation of EU Tourism Policy, σε: European Parliament, Policy Department Structural and Cohesion Policies, Transport and Tourism, October 2007, σ. 4.

100. C. ANASTASIADOU, Tourism and the European Union, σε: D. Hall ... [et al.] (eds), Tourism in the New Europe: The Challenges and Opportunities of EU Enlargement, 2006, σ. 21.

Το πρώτο δε βήμα έγινε με την υιοθέτηση συγκεκριμένης νομικής βάσης στις ιδρυτικές Συνθήκες.

Με τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας, την 1η Δεκεμβρίου 2009, η Ευρωπαϊκή Ένωση με το άρθρο 195 ΣΛΕΕ αποκτά ρητά αρμοδιότητα «τρίτου επιπέδου» στον τομέα του τουρισμού, ο οποίος έχει πλέον δική του αυτόνομη νομική βάση σε επίπεδο πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου. Με το άρθρο 6 περίπτωση δ' ΣΛΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 195 παρ. 1 ΣΛΕΕ, ο τουρισμός αποτελεί θεσμοθετημένο αντικείμενο ενδιαφέροντος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και εντάσσεται στους τομείς εκείνους για τους οποίους η Ένωση διαθέτει πλέον υποστηρικτική, συντονιστική ή συμπληρωματική αρμοδιότητα¹⁰¹.

Για τον τομέα του τουρισμού, η Ευρωπαϊκή Ένωση αναλαμβάνει δράση μόνο για να υποστηρίξει, να συντονίσει και να συμπληρώσει τη δράση των κρατών μελών, χωρίς να τα υποκαθιστά στην αρμοδιότητά τους και χωρίς να τα εμποδίζει να ασκήσουν τη δική τους. Με άλλα λόγια, η δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης λειτουργεί συμπληρωματικά και προστίθεται στη δράση των κρατών μελών, εκδίδοντας «συμπληρωματικά μέτρα με ευρωπαϊκούς στόχους», προκειμένου να επεκταθούν ή να ενισχυθούν τα υφιστάμενα μέτρα των κρατών μελών. Ο τομέας του τουρισμού ενδιαφέρει την Ένωση, σύμφωνα με τη Συνθήκη, «...στην ευρωπαϊκή του διάσταση...» (at European level). Έτσι, τα κράτη μέλη διατηρούν ένα προβάδισμα στη ρύθμιση των αντίστοιχων πεδίων και η Ευρωπαϊκή Ένωση καθίσταται αρωγός στις σχετικές δράσεις τους. Στη βάση της εξουσιοδοτικής διάταξης της παρ. 2 του άρθρου 195 ΣΛΕΕ, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο δύνανται να λαμβάνουν ειδικά μέτρα για τη συμπλήρωση των δράσεων των κρατών μελών.

Διαπιστώνουμε ότι η ένταξη του τουρισμού στις υποστηρικτικές-συμπληρωματικές της δράσης των κρατών μελών αρμοδιότητες της Ένωσης έχει ως αποτέλεσμα την αδυναμία ανάληψης ισχυρών μέτρων δράσης από την πλευρά της Ένωσης, καθώς η πρωτοβουλία της δράσης ανήκει στα κράτη μέλη. Για τη ρύθμιση ορισμένων θεμάτων που άπτονται του τουρισμού (όπως, λ.χ., η προστασία του τουρίστα-καταναλωτή) γίνεται προσφυγή σε άλλες νομικές βάσεις (για παράδειγμα, στο άρθρο 114 ΣΛΕΕ,

σχετικά με την προσέγγιση των νομοθεσιών στα πλαίσια επίτευξης της εσωτερικής αγοράς¹⁰² ή στο άρθρο 169 ΣΛΕΕ, σχετικά με την προστασία των καταναλωτών)¹⁰³.

102. Το ερώτημα που τίθεται είναι εάν τα ενωσιακά όργανα θα προτρέχουν στη νομική βάση του άρθρου 195 ΣΛΕΕ, η οποία θεμελιώνει την ενωσιακή αρμοδιότητα στον τουριστικό τομέα, ή στη νομική βάση του άρθρου 114 ΣΛΕΕ, η οποία αφορά στην εγκαθίδρυση και λειτουργία της εσωτερικής αγοράς. Κατά πάγια νομολογία του ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ), «στο πλαίσιο του συστήματος αρμοδιοτήτων της Κοινότητας η επιλογή της νομικής βάσεως μιας πράξεως δεν μπορεί να εξαρτάται από την πεποίθηση ενός οργάνου ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, αλλά πρέπει να στηρίζεται σε αντικειμενικά στοιχεία που να επιδέχονται δικαστικό έλεγχο, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται, ιδίως, ο σκοπός και το περιεχόμενο της πράξης» (βλ., ενδεικτικά., ΔΕΚ C-45/86, Επιτροπή/Συμβούλιο, 26.03.1987, ECLI:EU:C:1987:163, σκ. 11' ΔΕΚ C-300/89, Επιτροπή/Συμβούλιο, 11.06.1991, ECLI:EU:C:1991:244, σκ. 10' ΔΕΚ C-440/05, Επιτροπή/Συμβούλιο, 23.10.2007, ECLI:EU:C:2007:625, σκ. 29). Ενδέχεται να προκύψουν προβλήματα κατά την επιλογή μεταξύ των νομικών βάσεων του άρθρου 114 ΣΛΕΕ και του άρθρου 195 παρ. 2 ΣΛΕΕ, αφού η νομική βάση που αφορά στην εσωτερική αγορά επιδιώκει την προσέγγιση των νομοθεσιών των κρατών μελών, κάτι που αποκλείεται ρητά από τη νομική βάση για τον τουρισμό. Σύμφωνα με τη λύση που δίνει η νομολογία του ΔΕΕ, στις περιπτώσεις μέτρων γενικού περιεχομένου που στρέφονται ειδικά προς τη δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος για τις επιχειρήσεις και τη συνεργασία ανάμεσα στα κράτη μέλη στον τομέα του τουρισμού, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ειδικότερη διάταξη του άρθρου 195 ΣΛΕΕ ως *lex specialis*. Βλ. Α. ΓΚΙΖΑΡΗ-ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ρόλος και η θέση του τουρισμού στη Συνθήκη της Λισαβόνας, ό.π., σσ. 16-17.

103. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυνατότητας της Ένωσης να νομοθετεί σε θέματα προστασίας των καταναλωτών στο πλαίσιο λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς αντλούμε από τον τομέα του τουρισμού και ειδικότερα των οργανωμένων ταξιδιών, που αντιπροσωπεύουν σημαντικό ποσοστό της ταξιδιωτικής αγοράς. Πρόκειται για την Οδηγία (ΕΕ) 2015/2302 σχετικά με τα οργανωμένα ταξίδια και τους συνδεδεμένους ταξιδιωτικούς διακανονισμούς, της οποίας ο στόχος είναι διττός, όπως προκύπτει από το άρθρο 1 της Οδηγίας, και συνίσταται, αφενός, στο να συμβάλλει στην ορθή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς, αφετέρου, στο να επιτύχει υψηλό και όσο το δυνατόν ομοιόμορφο επίπεδο προστασίας των καταναλωτών. Η αιτιολογική σκ. 3 του Προοιμίου της Οδηγίας αναφέρει ότι το άρθρο 169 παρ. 1 και το άρθρο 169 παρ. 2 στοιχείο α' ΣΛΕΕ ορίζουν ότι η Ένωση οφείλει να συμβάλλει στην επίτευξη υψηλού επιπέδου προστασίας των καταναλωτών, με μέτρα που θεσπίζει σύμφωνα με το άρθρο 114 ΣΛΕΕ. Επίσης, σύμφωνα με την αιτιολογική σκ. 5 του Προοιμίου της Οδηγίας, η οποία αναφέρεται ρητά στο άρθρο 26 παρ. 2 και στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ, η εσωτερική αγορά περιλαμβάνει χώρο χωρίς εσωτερικά σύνορα μέσα στον οποίο εξασφαλίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών, καθώς και η ελευθερία εγκατάστασης. Η εναρμόνιση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που προκύπτουν από συμβάσεις οργανωμένων ταξιδιών και συνδεδεμένους ταξιδιωτικούς διακανονισμούς είναι αναγκαία για τη δημιουργία μιας πραγματικής εσωτερικής αγοράς των καταναλωτών στον εν λόγω τομέα, επιτυγχάνοντας τη σωστή

101. «Οι υποστηρικτικές, συμπληρωματικές και συντονιστικές αρμοδιότητες της Ένωσης εμφανίζονται για πρώτη φορά σε κείμενο του πρωτογενούς δικαίου ως συγκροτημένη, συστηματική διακριτή ομάδα αρμοδιοτήτων, με το άρθρο 6 ΣΛΕΕ, το οποίο αντιγράφει κατά βάση το άρθρο I-17 της Συνταγματικής Συνθήκης. Πρόκειται για αρμοδιότητες που θα πρέπει να διακρίνονται με καθαρότητα από τις συντρέχουσες. Σε σύγκριση τόσο με τις συντρέχουσες όσο και με τις αποκλειστικές κατηγορίες ενωσιακών αρμοδιοτήτων, οι αρμοδιότητες του άρθρου 6 ΣΛΕΕ αποτελούν πεδίο εμφανώς ηπιότερης παρεμβολής της Ένωσης». Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 2η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 218.

και η πολιτική της στον τομέα του τουρισμού

Για την αποτελεσματικότερη, λοιπόν, επίτευξη των στόχων της Ένωσης στον τομέα του τουρισμού, οι οποίοι συνίστανται στη δημιουργία ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος για την ανάπτυξη των τουριστικών επιχειρήσεων και στην ενθάρρυνση της συνεργασίας των κρατών μελών ιδίως σε ό,τι αφορά την ανταλλαγή ορθών πρακτικών, υπάρχει η δυνατότητα ενσωμάτωσης του τουρισμού στις λοιπές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως είναι οι τομείς της εσωτερικής αγοράς, της προστασίας του καταναλωτή, των επιχειρήσεων και των μεταφορών, κάτι το οποίο, άλλωστε, διαφαίνεται από την ήδη υπάρχουσα σύνδεση του τουρισμού με επιμέρους τομείς της ενωσιακής πολιτικής στην Οδηγία (ΕΕ) 2015/2302 σχετικά με τα οργανωμένα ταξίδια και τους συνδεδεμένους ταξιδιωτικούς διακανονισμούς, στην Οδηγία 2008/122/ΕΚ για την προστασία των καταναλωτών ως προς ορισμένες πτυχές των συμβάσεων χρονομεριστικής μίσθωσης, μακροπρόθεσμων προϊόντων διακοπών, μεταπώλησης και ανταλλαγής και στην Οδηγία 2006/123/ΕΚ σχετικά με τις υπηρεσίες στην εσωτερική αγορά.

Εν κατακλείδι, η παρουσίαση των πρωτοβουλιών και δράσεων των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον

τομέα του τουρισμού καταδεικνύει ότι η συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων βρίσκεται στη σωστή κατεύθυνση. Οι έως τώρα αναληφθείσες δράσεις, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποσκοπούν στην προώθηση της ανταγωνιστικότητας των τουριστικών επιχειρήσεων, στην ενίσχυση της καινοτομίας στον τουριστικό τομέα, στη βελτίωση των επαγγελματικών προσόντων, στην προώθηση της ανάπτυξης βιώσιμου, υπεύθυνου και ποιτικού τουρισμού καθώς και στην προβολή και στην ενίσχυση της δυναμικής των ευρωπαϊκών προορισμών.

Εντούτοις, όσο επιτυχημένη και αν είναι η μέχρι τώρα πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τουριστικό τομέα, τα πρόσφατα γεγονότα, όπως η παγκόσμια πανδημία του κορωνοϊού COVID-19, ο επιθετικός πόλεμος της Ρωσίας κατά της Ουκρανίας και η ενεργειακή κρίση, κατέδειξαν πόσο ρευστή είναι η πραγματικότητα. Για τον λόγο αυτό, η Ευρωπαϊκή Ένωση θα πρέπει να συνεχίσει με συστηματικές δράσεις να βρίσκει λύσεις για την αντιμετώπιση των σοβαρών συνεπειών της πανδημίας, του πολέμου στην Ουκρανία και των υψηλών τιμών ενέργειας, προστατεύοντας τα δικαιώματα των τουριστών-καταναλωτών αλλά και τα συμφέροντα των τουριστικών επιχειρήσεων.

ισορροπία μεταξύ μιας υψηλού επιπέδου προστασίας των καταναλωτών και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων.

Το συγγενικό δικαίωμα των εκδοτών τύπου σύμφωνα με την Οδηγία για την ψηφιακή ενιαία αγορά (άρθρο 15)

Συλβάνα Βανέζου*

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί το νέο συγγενικό δικαίωμα των εκδοτών Τύπου, που εισήχθη στο ευρωπαϊκό δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας με την Οδηγία (ΕΕ) 2019/790 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Απριλίου 2019 για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και τα συγγενικά δικαιώματα στην ψηφιακή ενιαία αγορά και την τροποποίηση των Οδηγιών 96/9/ΕΚ και 2001/29/ΕΚ. Θεμελιώνοντας το νέο δικαίωμα στον δικαιολογικό χαρακτήρα του, ήτοι, αφενός, στην οικονομική βιωσιμότητα των εκδοτών Τύπου στη νέα ψηφιακή αγορά και, αφετέρου, στη συνέχιση του ρόλου τους ως «δημόσιου φύλακα», ο ενωσιακός νομοθέτης υποστηρίζεται, πετυχαίνει, μέσα από τη στάθμιση διαφορετικών δικαιωμάτων και συμφερόντων, να διασφαλίσει, χωρίς να θέτει φραγμό στις αλλαγές που συντελούνται στη νέα αγορά, τόσο τα πνευματικά δικαιώματα των εκδοτών Τύπου, που επλήγησαν σημαντικά, όσο και το θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης και πληροφόρησης, που υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον. Θωρακίζει έτσι ένα άυλο αγαθό έναντι της παράνομης εκμετάλλευσής του, σταθμίζοντας ταυτόχρονα επιτυχώς τη διττή θεμελιώδη αξία του, για τον άνθρωπο και για τον δημιουργό.

συγγενικό δικαίωμα εκδοτών Τύπου – πάροχοι υπηρεσιών κοινωνίας της πληροφορίας – αναπαραγωγή εκδόσεων Τύπου – επιγραμμικές χρήσεις – νέα ψηφιακή αγορά – πνευματικά και ανθρώπινα δικαιώματα

Εισαγωγή

Η πλέον πρόσφατη ενωσιακή πράξη επί του δικαίου της πνευματικής ιδιοκτησίας, η Οδηγία (ΕΕ) 2019/790 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Απριλίου 2019 για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και τα συγγενικά δικαιώματα στην ψηφιακή ενιαία αγορά και την τροποποίηση των Οδηγιών 96/9/ΕΚ και 2001/29/ΕΚ (εφεξής, η «Οδηγία»), αποτελεί την τελευταία εξέλιξη στον παγκόσμιο χάρτη των πνευματικών δικαιωμάτων¹. Της ψήφισης της Οδηγίας προηγήθηκε μια άνευ προηγουμένου συζήτηση, τόσο σε επίπεδο θεσμικών οργάνων της ΕΕ όσο και σε επίπεδο κοινωνικών δρώντων, με αποτέλεσμα αυτή να «φέρει εμφανή σημάδια από τη δικαιολογική διαμάχη που εξελίχθηκε κατά τη νομοπαρασκευαστική διαδικασία και τη διαδικασία ψήφισής της»².

Η αρχική πρόταση της Οδηγίας κατατέθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις 14 Σεπτεμβρίου 2016. Όπως αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση, η διαδικασία αναθεώρησης της νομοθεσίας από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή άρχισε το 2013 και στο πλαίσιο της διεξήχθη σειρά δημόσιων διαβουλεύσεων που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή της³. Σε μια παράλληλη διαδικασία, τον Ιούλιο του 2015, εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ψήφισμα για αναθεώρηση της εν ισχύ από το 2001 Οδηγίας της ΕΕ περί πνευματικών δικαιωμάτων, το οποίο είχε αρχικά κατατεθεί υπό μορφήν έκθεσης από την ευρωβουλευτή, σκιώδη Εισηγήτρια, Julia Reda. Οι πολλαπλές «μεταμορφώσεις» που επενέχθησαν καθ' όλα τα στάδια επεξεργασίας της νέας νομοθετικής ρύθμισης για εκσυγχρονισμό και προσαρμογή της προστασίας των πνευματικών δικαιωμάτων στη νέα ψηφιακή αγορά αποτυπώνουν τις αντίθετες δικαιολογικές αφετηρίες σκέψεων⁴ επί του ζητήματος και

* LLM (c), Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Λευκωσίας

1. Στον χωρίς γεωγραφικά σύνορα κόσμο της ψηφιακής αγοράς, με τα νέα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα που αυτή δημιουργήσει, αλλά και τα συγκλίνοντα προβλήματα, η νέα Οδηγία της ΕΕ κάθε άλλο παρά πέρασε απαρατήρητη από χώρες μη μέλη της. Βλ., αντί άλλων, N. NETANEL, Mandating Digital Platform Support for the Press, Harvard Journal of Law and Technology, 34, (forthcoming Spring 2021), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3780132 (τελευταία πρόσβαση: 26.02.2021), όπου μάλιστα ο συγγραφέας, Αμερικανός καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνια, αναφέρει ότι η ευρωπαϊκή Οδηγία θα μπορούσε να αποτελέσει πρότυπο (model) για την αμερικανική νομοθεσία των πνευματικών δικαιωμάτων στο μέλλον, ibid, σ. 24.

2. Βλ. Γ. ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΤΗΣ, Πρόσφατες εξελίξεις στο δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας, Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 20, Αθήνα, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2020, σ. 15.

3. Πρόταση Οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας στην ψηφιακή ενιαία αγορά [COM(2016) 593 final], σ. 7.

4. Είναι, προς τούτο, ενδεικτικό ότι ούτε στην έκθεση αξιολόγησης της ευρωβουλευτού Reda ούτε στο ψήφισμα του ΕΚ, που αποτελούν βεβαίως κείμενα μη νομοθετικού, δεσμευτικού, χαρακτήρα, υπήρχε πρόβλεψη για εισαγωγή του συγγενικού δικαιώματος των εκδοτών Τύπου, το οποίο εισήχθη αργότερα και θεωρήθηκε ως μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες διατάξεις της ευρωπαϊκής νομοθεσίας. Ο κίνδυνος, μάλιστα, αυτό να προωθηθεί από τους Γερμανούς Συντηρητικούς ευρωβουλευτές ως θέση πολιτικής του ΕΚ θεωρήθηκε το 2015 ότι αποσοβήθηκε. Βλ. σχετικά J. REDA, EU parliament defends Freedom of Panorama & calls for copyright reform, 09.07.2015, <https://juliareda.eu/2015/07/eu-parliament-defends-freedom-of-panorama-calls-for-copyright-reform/> (τελευταία πρόσβαση 26.02.2021).

δεικνύουν ταυτόχρονα τον σύνθετο χαρακτήρα του, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, μια που ο μακροχρόνιος και δύσκολος αυτός τοκετός έφερε στον κόσμο του δικαίου πνευματικής ιδιοκτησίας ένα νέο δικαίωμα, το συγγενικό δικαίωμα των εκδοτών Τύπου, το οποίο αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

I. Θεμελίωση του νέου δικαιώματος

Ακολουθώντας τις τεχνολογικές εξελίξεις που μεταβάλλουν το πλαίσιο ανάπτυξης πάσης φύσεως βιοτικών δράσεων σε όλα τα επίπεδα και εγκαινιάζουν νέα, πιο σύνθετα, μοντέλα τους, ο ενωσιακός νομοθέτης προχώρησε στον εκσυγχρονισμό του υφιστάμενου νομικού πλαισίου για τα πνευματικά δικαιώματα, η διασφάλιση των οποίων κατέστη μέσα στο νέο ψηφιακό περιβάλλον εκ νέου δυσχερής⁵.

Στον αχανή κόσμο του Διαδικτύου, η εμφάνιση νέων παρόχων, επιγραμμικών (on line), υπηρεσιών, όπως οι αθροιστές ειδήσεων (new aggregators), που συγκεντρώνουν δημοσιεύματα εκδοτών Τύπου χωρίς την άδειά τους και παρέχουν στον χρήστη πρόσβαση στην ειδησεογραφία μιας μέρας με ένα μόνο κλικ, δημιούργησε ένα νέο ηθικό ζήτημα. Κολοσσοί διαδικτυακών υπηρεσιών, όπως η Google News, εκμεταλλεύονται το έργο των εκδοτών Τύπου χωρίς να καταβάλλουν κανένα τίμημα, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να δέχονται ένα μεγάλο πλήγμα όχι μόνο από την καταχρηστική εκμετάλλευση του έργου τους χωρίς την καταβολή οποιωνδήποτε δικαιωμάτων αναπαραγωγής, αλλά και από την κατακόρυφη πτώση των εσόδων τους, ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, της γένεσης ενός νέου τύπου αναγνώστη, ενός «skim-reader», που όχι μόνο δεν αγοράζει πια εφημερίδες, αλλά δεν τις επισκέπτεται καν διαδικτυακά, αφού ενδιαφέρεται πια κατά βάσιν για το γεγονός και όχι για την αφήγηση που το περιβάλλει⁶. Θεωρήθηκε, ως εκ τούτου, «για λόγους δικαιοσύνης κατανομής της αξίας»⁷ αναγκαία η διασφάλιση της βιωσιμότητας του κλάδου των εκδοτών Τύπου με τη λήψη «δικαίου μεριδίου από την αξία που παράγουν»⁸.

Ως προς τον σκοπό που υπηρετεί η εισαγωγή του νέου δικαιώματος, αυτό έχει διττό δικαιοπολιτικό χαρακτήρα:

5. Είναι προφανές, και έχει πολλάκις καταδειχθεί, ότι η προστασία των πνευματικών δικαιωμάτων «συμπορεύεται» με τις τεχνολογικές εξελίξεις. Ενόσω αυτές τρέχουν, και μάλιστα ραγδαία, ο νομοθέτης θα ακολουθεί «σπεύδοντας βραδέως», ώστε να καλύπτει τα κενά που θα δημιουργεί η πρόοδος.

6. Αναφορικά με τις σκέψεις αυτές, βλ. ΜΠ. ΝΤΑΒΟΥ, Τύπος και διαδίκτυο: Διαφορετικές αναγνώσεις, εfsyn 10.11.2019, https://www.efsyn.gr/nisides/218325_typos-kai-diadiktyo-diaforetikes-anagnoseis (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2021).

7. Πρόταση Οδηγίας (αρ. 3), σ. 3.

8. Ibid, σ. 3.

Αφενός, διασφαλίζει την οικονομική βιωσιμότητα των εκδοτών Τύπου, και κατ' επέκταση του κλάδου των δημοσιογράφων και, αφετέρου, διαφυλάσσει τη συνέχιση του ρόλου τους ως «δημόσιου φύλακα», ήτοι του ενημερωτικού και ελεγκτικού ρόλου που διαδραματίζουν σε μια δημοκρατική κοινωνία. Όπως αναφέρεται σχετικά στο προοίμιο της Οδηγίας, «Ο ελεύθερος και πολυφωνικός Τύπος [...] συμβάλλει καθοριστικά στον δημόσιο διάλογο και την ορθή λειτουργία της δημοκρατικής κοινωνίας»⁹. Υπό αυτή την έννοια το νέο δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας που προσνέμεται συνηγορεί ταυτόχρονα υπέρ του θεμελιώδους ανθρώπινου δικαιώματος της έκφρασης, η συνεισφορά του οποίου στη δημοκρατία υπηρετεί σε τελική ανάλυση το δημόσιο συμφέρον.

II. Προκτηθείσα εμπειρία

Η έννοια του συγγενικού δικαιώματος των εκδοτών Τύπου δεν ήταν ξένη στην έννομη τάξη μεμονωμένων χωρών της ΕΕ, όπως της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Ιρλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου¹⁰. Ουσιαστική αναγνώριση του δικαιώματος υπήρξε στη Γερμανία το 2013 και στην Ισπανία το 2014¹¹, που αποτέλεσε προκτηθείσα εμπειρία επί το έδαφος της οποίας στηρίχθηκε η πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής¹². Στη Γερμανία, με βάση την εισαχθείσα σχετική διάταξη, οι εκδότες Τύπου μπορούν «να εκχωρούν στους συγκεντρωτές ειδήσεων το περιεχόμενο των εκδόσεών τους έναντι προσυμφωνημένης αμοιβής»¹³. Εις απάντηση της ρύθμισης αυτής στο γερμανικό δίκαιο, ο άμεσα επηρεαζόμενος κολοσσός της Google αρνήθηκε να συμμορφωθεί και η γερμανική εταιρεία συλλογικής διαχείρισης πνευματικών δικαιωμάτων VG Media προσέφυγε εναντίον της στο Περιφερειακό Δικαστήριο του Βερολίνου, το οποίο αιτήθηκε την έκδοση προδικαστικής απόφασης από το ΔΕΕ. Το τελευταίο απεφάνθη ότι η διάταξη που προσνέμει το δικαίωμα συνιστά εθνικό

9. Οδηγία (ΕΕ) 2019/790, αιτιολογική σκ. 54.

10. Βλ. Ν. ΚΥΠΡΟΥΛΗ, Άρθρο 51, δικαιώματα εκδοτών, σε: Λ. Κοσίρης / Ε. Σταματούδη (επιστ. επιμ.), Νόμος για την Πνευματική Ιδιοκτησία. Κατ' άρθρο ερμηνεία του ν. 2121/1993. Αρθρογραφία-Βιβλιογραφία-Νομολογία, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 51, όπου αναφέρεται ότι στην Ελλάδα (υπό το άρθρο 51 του Ν. 2121/1993) και στις υπό αναφορά χώρες αναγνωρίστηκε ειδικό συγγενικό δικαίωμα στους εκδότες Τύπου στη σελιδοποίηση/στοιχειοθεσία.

11. Βλ. L. BENTLY [et al.], Strengthening the Position of Press Publishers and Authors and Performers in the Copyright Directive, European Parliament, Directorate General for Internal Policies, Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs, Legal and Parliamentary Affairs, September 2017, σσ. 13-14.

12. Ibid, σ. 15.

13. Βλ. Α. ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ, The New Publisher's Right in the Digital Single Market Directive, ΔΙΤΕ (ΔΙΜΕΕ), 2020, σ. 413.

σύμφωνα με την Οδηγία για την ψηφιακή ενιαία αγορά (άρθρο 15)

τεχνικό κανόνα, για τον οποίο η γερμανική κυβέρνηση δεν ενημέρωσε, ως όφειλε, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή προ της ενάρξεως της ισχύος της και, ως εκ τούτου, η επίμαχη διάταξη κρίθηκε ανεφάρμοστη¹⁴. Παρόμοιο δικαίωμα ενσωματώθηκε στην ισπανική έννομη τάξη, από όπου η Google News απέσυρε τις υπηρεσίες της, αρνούμενη να καταβάλει οποιοδήποτε αντίτιμο¹⁵. Μέσα σε αυτό το σύνθετο πλαίσιο, όπου οι εθνικές προσπάθειες για αντιμετώπιση νεοφυών ζητημάτων φάνηκε να αποτυγχάνουν, η εγκαθίδρυση μιας ενιαίας ψηφιακής αγοράς εντός της επικράτειας της ΕΕ, όπου τα συγγενικά δικαιώματα των εκδοτών Τύπου θα αναγνωρίζονται και θα ασκούνται κατά τρόπο συνεκτικό, θεωρήθηκε ότι θα συμβάλει καθοριστικά στην προστασία τους από αθέμιτες πρακτικές.

III. Άρθρο 15 - Προστασία των εκδόσεων Τύπου σχετικά με επιγραμμικές χρήσεις

A. Υποκείμενο δικαιώματος και αντικείμενο προστασίας

Υποκείμενο του νέου δικαιώματος το οποίο προσνέμει η Οδηγία είναι οι εκδότες Τύπου, στους οποίους περιλαμβάνονται «πάροχοι υπηρεσιών, όπως οι εκδότες ειδήσεων και τα πρακτορεία ειδήσεων, όταν δημοσιεύουν εκδόσεις Τύπου κατά την έννοια της Οδηγίας»¹⁶, που «είναι εγκατεστημένοι σε κράτος μέλος και έχουν την καταστατική τους έδρα, την κεντρική τους διοίκηση ή την κύρια εγκατάστασή τους εντός της Ένωσης»¹⁷. Η προρρηθείσα προϋπόθεση, πέραν της αρχής της εδαφικότητας που υπηρετεί, θεωρήθηκε ότι μπορεί να προσελκύσει εκδοτικές επιχειρήσεις πέρα από την ευρωπαϊκή επικράτεια και να καταστήσει την Ένωση ανταγωνιστική με όλα τα συνακόλουθα οφέλη.

Αντικείμενο προστασίας αποτελούν οι εκδόσεις Τύπου¹⁸,

έννοια που «καλύπτει μόνο δημοσιογραφικές εκδόσεις, που δημοσιεύονται σε οποιοδήποτε μέσο, μεταξύ άλλων σε χαρτί, στο πλαίσιο οικονομικής δραστηριότητας που αποτελεί παροχή υπηρεσιών δυνάμει του δικαίου της Ένωσης»¹⁹, όπως καθημερινές εφημερίδες, μηνιαία/εβδομαδιαία περιοδικά γενικού/ειδικού ενδιαφέροντος και ειδησεογραφικοί ιστότοποι. Οι εκδόσεις Τύπου «περιέχουν κυρίως λογοτεχνικά έργα, αλλά περιλαμβάνουν όλο και περισσότερο άλλα είδη έργων και αντικειμένων προστασίας, ιδίως φωτογραφίες και βίντεο»²⁰. Από το πεδίο προστασίας εξαιρούνται οι περιοδικές εκδόσεις που εκδίδονται για επιστημονικούς ή ακαδημαϊκούς σκοπούς.

B. Χαρακτήρας του νέου δικαιώματος

Σύμφωνα με το άρθρο 15 της Οδηγίας, τα κράτη μέλη παρέχουν στους εκδότες Τύπου «το αποκλειστικό δικαίωμα να επιτρέπουν ή να απαγορεύουν την άμεση ή έμμεση, προσωρινή ή μόνιμη αναπαραγωγή με οποιοδήποτε μέσο και μορφή, εν όλω ή εν μέρει»²¹, καθώς και τη διάθεσή τους στο κοινό²² «για την επιγραμμική χρήση των εκδόσεών τους από παρόχους υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας». Σε περίπτωση δε προσβολής του νέου δικαιώματος, προβλέπονται τα ισχύοντα υπό το άρθρο 8 της Οδηγίας 2001/29/EK, ήτοι κυρώσεις, αγωγές προς αποζημίωση, ασφαλιστικά μέτρα κ.ο.κ.²³.

Προ της εγκαθίδρυσής του εν λόγω δικαιώματος στην ενωσιακή έννομη τάξη, οι εκδότες Τύπου μπορούσαν να προστατεύσουν την επένδυσή τους μέσω της άσκησης του *suus generis* δικαιώματος²⁴ που παρέχεται σε κατασκευαστές βάσης δεδομένων, της χρήσης των διατάξεων περί αθέμιτου ανταγωνισμού, της χορήγησης αποκλειστι-

14. ΔΕΕ C-299/17, *VG Media*, 12.09.2019, ECLI:EU:C:2019:716, σκ. 43-45.

15. Τα παραδείγματα της Γερμανίας και της Ισπανίας αποτέλεσαν ένα εκ των επιχειρημάτων των επικριτών του εισαχθέντος στην ενωσιακή νομοθεσία δικαιώματος, καθότι, όπως υποστηρίχθηκε, το τελευταίο δεν απέφερε τα προσδοκώμενα οικονομικά οφέλη, αλλά, αντίθετα, στέρησε από τους εκδότες Τύπου έσοδα ακόμα και από διαφημίσεις που προέρχονταν από την υψηλή επισκεψιμότητα στις ιστοσελίδες τους μέσω των αναφορών στα αποτελέσματα της μηχανής αναζήτησης, αλλά και της τοποθέτησης υπερσυνδέσμων από την Google στην πλατφόρμα της.

16. Οδηγία (ΕΕ) 2019/790, αιτιολογική σκ. 55.

17. *Ibid.*

18. Ως προς τη μετάφραση του όρου «press publications», ορθώς παρατηρεί ο Γ. Παραμυθιώτης ότι στην ελληνική αποδίδεται καλύτερα ως «δημοσιεύματα Τύπου» ή «δημοσιογραφικά δημοσιεύματα», αντί του υιοθετηθέντος από τη Μεταφραστική Υπηρεσία της ΕΕ «εκδόσεις Τύπου». Βλ. Γ. ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΤΗΣ (αρ. 2), σ. 53.

19. Οδηγία (ΕΕ) 2019/790, αιτιολογική σκ. 56.

20. *Ibid.* Ορισμός του όρου «εκδόσεις Τύπου» διαλαμβάνεται εξάλλου στο άρθρο 2 της Οδηγίας.

21. Οδηγία 2001/29/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 22ας Μαΐου 2001, για την εναρμόνιση ορισμένων πτυχών του δικαιώματος του δημιουργού και συγγενικών δικαιωμάτων στην κοινωνία της πληροφορίας, άρθρο 2.

22. *Ibid.*, άρθρο 3 παρ. 2.

23. Σχετικό δικαίωμα είχε ήδη χορηγηθεί με την Οδηγία 2001/29/EK στους παραγωγούς ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών, φωνογραφήματων και ταινιών και, ως εκ τούτου, η ρύθμιση δεν θα μπορούσε να αποτελεί, όπως χαρακτηρίστηκε, ευνοϊκή μεταχείριση. Βλ. Α. ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ, *The New Related Right for Publishers according to the EU DSM Directive* [A thesis submitted for the degree of Master of Arts (MA) in Art, Law and Arts Management], Supervisor: I. Stamatoudi, International Hellenic University Thessaloniki-Greece, January 2020, σ. 41 και σημ. 86.

24. Δικαίωμα που παρασχέθηκε υπό το άρθρο 7 της Οδηγίας 96/9/EOK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Μαρτίου 1996, σχετικά με τη νομική προστασία των βάσεων δεδομένων, όπου η εφημερίδα, σε ηλεκτρονική ή έντυπη μορφή, αναγνωρίστηκε ως βάση δεδομένων.

κής άδειας από τους δημιουργούς ή μέσω σύναψης συμβάσεως, που τους καθιστά δευτερογενώς δικαιούχους, με τους πρωτογενείς δικαιούχους, τους δημιουργούς, ήτοι τους δημοσιογράφους, σκιτσογράφους, φωτογράφους, ανάλογα με το περιεχόμενο του δημοσιεύματος, και εφόσον βεβαίως το τελευταίο συνιστά «έργο» κατά την έννοια του δικαίου περί πνευματικής ιδιοκτησίας, πληροί δηλαδή το κριτήριο της πρωτοτυπίας. Με τη νέα διάταξη κατοχυρώνεται η πρωτότυπη κτήση δικαιώματος στο πρόσωπο των εκδοτών Τύπου και προστατεύεται εν τοις πράγμασι όχι η πνευματική δημιουργία αλλά η επένδυση, η εκδοτική δραστηριότητα στο επιγραμμικό περιβάλλον. Υπό αυτή την έννοια, το νέο συγγενικό δικαίωμα δεν υποκαθιστά ούτε συμπληρώνει ούτε επηρεάζει το περιουσιακό δικαίωμα του δημιουργού, αλλά συρρέει παράλληλα με αυτό²⁵. Εξάλλου, ισχύει γι' αυτό ό,τι και για τα λοιπά συγγενικά δικαιώματα, που «δεν μπορεί να θεμελιωθούν στον χώρο των πνευματικών δικαιωμάτων, γιατί η συμβολή των προσώπων αυτών [δηλαδή των φορέων τους] δεν αποτελεί έργο του πνεύματος»²⁶.

Περαιτέρω, η παρ. 5 του άρθρου προβλέπει ότι ο δημιουργός του οποίου το έργο ενσωματώνεται στην έκδοση Τύπου δικαιούται μερίδιο από τα έσοδα που αποκομίζει ο εκδότης για την εκμετάλλευσή της από τον πάροχο επιγραμμικών υπηρεσιών ειδήσεων.

Γ. Χρονική διάρκεια προστασίας

Η προστασία του δικαιώματος διαρκεί για περίοδο δύο ετών, η οποία αρχίζει «την 1η Ιανουαρίου του έτους που έπεται της ημερομηνίας της δημοσίευσης»²⁷. Η αρχική πρόβλεψη της πρότασης, για είκοσι χρόνια, αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής, υπό το βάρος της οποίας η ΕΕ υποχώρησε. Το βασικό επιχείρημα των ενστάσεων υπήρξε το «ευπαθές υλικό» από το οποίο συνίσταται ένα δημοσίευμα, του οποίου η αξία με την πάροδο του χρόνου εκπίπτει. Ως εκ τούτου, η διάρκεια των είκοσι ετών θεωρήθηκε δυσανάλογη και τροποποιήθηκε.

Αναφορικά με τον χρόνο έναρξης της ισχύος προστασίας του δικαιώματος, αυτή, καθίσταται σαφές, δεν έχει αναδρομική ισχύ και, ως εκ τούτου, δεν εφαρμόζεται προ της 6ης Ιουνίου 2019.

25. Οδηγία (ΕΕ) 2019/790, άρθρο 15 παρ. 2. Η συρροή δικαιωμάτων στην παρούσα περίπτωση συνεπάγεται ότι, σε περίπτωση παράνομης εκμετάλλευσης δημοσιεύματος, π.χ., που περιέχει άρθρο και φωτογραφία, τρεις διαφορετικοί δικαιούχοι, ο εκδότης, ο δημοσιογράφος και ο φωτογράφος, των οποίων τα δικαιώματα προσβάλλονται, δύνανται να αξιώσουν με αγωγές εν έκαστος ιδίαν αποζημίωση.

26. Βλ. Δ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, Πνευματική Ιδιοκτησία & Συγγενικά Δικαιώματα, 3η έκδ., εκδ. Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν. Σάκκουλα, 2008, σ. 280.

27. Οδηγία (ΕΕ) 2019/790, άρθρο 15 παρ. 4.

Δ. Περιορισμοί και εξαιρέσεις

Στο νέο δικαίωμα εφαρμόζονται κατ' αναλογία οι περιορισμοί και οι εξαιρέσεις που προβλέπονται υπό το άρθρο 5 της Οδηγίας 2001/29/ΕΚ, καθώς και από τις Οδηγίες (ΕΕ) 2012/28/ΕΕ και 2017/1564. Επιπλέον, εισάγονται νέοι περιορισμοί, όπως η μη εφαρμογή του δικαιώματος σε ιδιωτικές ή μη εμπορικές χρήσεις από μεμονωμένους χρήστες, η μη εφαρμογή του αναφορικά με την τοποθέτηση υπερσυνδέσμων από τους παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών, αναφορικά με τους ιστοτόπους η δραστηριότητα των οποίων δεν εκτελείται «στο πλαίσιο πρωτοβουλίας, συντακτικής ευθύνης και έλεγχου παρόχου υπηρεσιών»²⁸, η μη εφαρμογή του στην παράθεση απλών γεγονότων και στη χρήση μεμονωμένων λέξεων ή σύντομων αποσπασμάτων²⁹.

Ως προς το τελευταίο, ο περιορισμός του δικαιώματος αναφορικά με πολύ σύντομα αποσπάσματα³⁰, που δεν υφίσταται, όταν πρόκειται για έργα που πληρούν το κριτήριο της πρωτοτυπίας³¹, στην προκειμένη περίπτωση δεν φαίνεται να ισχύει, καθότι η τελευταία είναι αδιάφορη προς το συγγενικό δικαίωμα των εκδοτών Τύπου.

IV. Δικαιοπολιτική διαμάχη

Στον ομολογουμένως κοινό τόπο της δεινής θέσης στην οποία βρέθηκαν οι εκδότες Τύπου στον νέο ψηφιακό κόσμο, όπου οι αλλαγές χαρακτηρίζονται «δομικές και μη αναστρέψιμες»³², με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν μια «τεράστια, αν όχι υπαρξιακή, απειλή»³³, το νέο συγγενικό δικαίωμα προσέλκυσε το ενδιαφέρον, πέραν των άμεσα εμπλεκομένων, ήτοι των εκδοτών Τύπου και των παρό-

28. Οδηγία (ΕΕ) 2019/790, αιτιολογική σκ. 56.

29. Ibid.

30. Αναφορικά με το θέμα των σύντομων αποσπασμάτων κατά την έννοια του άρθρου 15, έχουν κατατεθεί εκατέρωθεν ενδιαφέροντες, αν και αποκλίνουσες, απόψεις, για τις οποίες αναφορά γίνεται στην επόμενη ενότητα.

31. Βλ. σχετικά ΔΕΕ C-5/08, *Infopaq International*, 16.07.2009, ECLI:EU:C:2009:465, σκ. 38, σύμφωνα με την οποία πολύ μικρά αποσπάσματα έργων (ακόμα και έντεκα λέξεων) που πληρούν το κριτήριο της πρωτοτυπίας δεν παύουν να συνιστούν έργα και ως εκ τούτου τυγχάνουν προστασίας.

32. Βλ. Α. HUGHES, EU legislation offers chance for publishers to extract a fairer settlement from platforms, <https://www.press-gazette.co.uk/eu-legislation-offers-chance-for-publishers-to-extract-a-fairer-settlement-from-platforms/> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021).

33. Βλ. R. CHAVANNES, A neighbouring right for press publishers – the wrong solution to a serious problem, Kluwer Copyright Blog, June 13, 2016, <http://copyrightblog.kluweriplaw.com/2016/06/13/neighbouring-right-press-publishers-wrong-solution-serious-problem/> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021).

χων σχετικών επιγραμμικών υπηρεσιών, μη κυβερνητικών οργανώσεων, φορέων, πολιτών-χρηστών και προκάλεσε πολλαπλές και ετερόκλητες αντιδράσεις.

Από την ακαδημαϊκή κοινότητα ανελήφθησαν συντομισμένες πρωτοβουλίες³⁴ για απόσυρση της επίμαχης διάταξης και αναπτύχθηκε πλούσια επιχειρηματολογία με σωρεία ενστάσεων σε πλήθος αρθρογραφίας, με πιο ηχηρή αυτήν της παρεμπόδισης της ελευθερίας της έκφρασης. Οι αντιρρήσεις που προβλήθηκαν συνίστανται συνοπτικά, μεταξύ άλλων, στα ακόλουθα:

Τα προβλήματα των εκδοτών Τύπου δεν οφείλονται στην έλλειψη δικαιωμάτων αλλά στις κοσμογονικές αλλαγές που επέφερε η Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση και, ως εκ τούτου, δεν δύναται να λυθούν με αυτού του είδους τις νομοθετικές ρυθμίσεις³⁵. Η εισαγωγή του δικαιώματος στρεβλώνει τον ανταγωνισμό, ευνοώντας τους μεγάλους παρόχους υπηρεσιών εις βάρος των μικρών³⁶, και θα αποτελέσει εμπόδιο στην καινοτομία³⁷. Με την εφαρμογή της διάταξης θα απειληθεί η ελεύθερη ροή πληροφοριών, και κατ'επέκταση η ελευθερία της έκφρασης, αλλά και των επενδύσεων³⁸. Το νέο δικαίωμα επικαλύπτεται από άλλες μορφές προστασίας, με αποτέλεσμα να προκύπτει μια «διπλή στρώση δικαιωμάτων»³⁹ και να καταβάλλονται δικαιώματα σε διαφορετικούς δικαιούχους για

το ίδιο προϊόν. Η ύπαρξη ασαφειών ή και κενών ιδίως ως προς βασικούς όρους όπως «πολύ σύντομα αποσπάσματα»⁴⁰, «κατάλληλο μερίδιο εσόδων» των δημιουργών⁴¹, «εκδόσεις Τύπου»⁴², καθώς και το κενό που υπάρχει ως προς το κατά πόσο χωρεί παραίτηση δικαιώματος⁴³ ενδεχομένως να οδηγήσουν σε διαφορετικές ερμηνείες από τα κράτη μέλη και να δυσχεράνουν την ομοιομορφία και συνεκτική υιοθέτηση και εφαρμογή της διάταξης, με αποτέλεσμα η εναρμόνιση που επιδιώκεται να παραμείνει γράμμα κενό⁴⁴. Αναγνωρίζοντας, όπως έχει ήδη λεχθεί, το πρόβλημα, οι επικριτές της επίμαχης διάταξης συνόδευσαν συχνά τις ενστάσεις τους με αντιπροτάσεις για λύση του⁴⁵.

Από την άλλη πλευρά, των υποστηρικτών της πρότασης, προεξαρχόντων των εκδοτών, αλλά και των δημοσιογράφων, αναπτύχθηκαν επιχειρήματα, που θα μπορούσε να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

Ο Τύπος προσφέρει πολύπλευρη και σφαιρική ενημέρωση, ασκώντας ερευνητική δημοσιογραφία, προάγει τον διάλογο και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη λειτουργία της δημοκρατίας και υπό αυτή την έννοια είναι η επιδιωκόμενη διαφύλαξη του πρωτίστως που προστατεύει το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης. Η οικονομική εκμετάλλευση που τυγχάνει το έργο των εκδοτών Τύπου, οι οποίοι δεν προσπορίζονται μερίδιο από τα κέρδη που τους αναλογούν, δεν κατέστη δυνατό να εξαλειφθεί μέχρι τούδε με

34. Cambridge Academics Respond to Call for Views on European Commission's Draft Legislation to Modernise European Copyright Framework / Centre for Intellectual Property and Information Law, [Response to Intellectual Property Office (IPO) requested responses to draft legislation published by the European Commission with the aim of modernising the European copyright framework], December 5, 2016, <https://www.cipil.law.cam.ac.uk/press/news/2016/12/cambridge-academics-respond-call-views-european-commissions-draft-legislation> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021). Academics Against Press Publishers' Right, <https://www.ivir.nl/academics-against-press-publishers-right/> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021).

35. Βλ. R. CHAVANNES, ό.π., υποσημ. 33· G. COLANGELO / V. TORTI, Copyright, online news publishing and aggregators: a law and economics analysis of the EU reform, *International Journal of Law and Information Technology*, 2019, σ. 90.

36. Βλ. E. COCHE, Copyright reform: a new right for press publishers – to have or not to have?, *Kluwer Copyright Blog*, March 13, 2018, <http://copyrightblog.kluweriplaw.com/2018/03/13/copyright-reform-new-right-press-publishers-not/> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021)· R. CHAVANNES, ό.π., υποσημ. 33· S. SCALZINI, The New Related Right for Press Publishers: What Way Forward?, σε: E. Rosati (ed.), *Handbook of European Copyright Law*, 2020, σ. 18, SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3664847> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021).

37. R. CHAVANNES, ό.π., υποσημ. 33.

38. Ibid· E. COCHE, ό.π., υποσημ. 36.

39. Βλ. S. SCALZINI, ό.π., υποσημ. 36, σσ. 11-12 και σημ. 53. Σχετικές είναι και οι σκέψεις που εκτίθενται στην παρούσα εργασία υπό τη σημ. 25.

40. Βλ. F. FERRI, The dark side(s) of the EU Directive on copyright and related rights in the Digital Single Market, *China-EU Law Journal*, 2020, <https://link.springer.com/article/10.1007/s12689-020-00089-5> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021)· E. ROSATI, The EU Copyright Directive: the press publishers' right, 2019, *Media Writes by the Media Group of Bird & Bird*, <https://mediawrites.law/the-eu-dsm-directive-the-press-publishers-right/> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021).

41. Ibid.

42. Βλ. E. CZARNY-DROZDZEJKO, The Subject-Matter of Press Publishers' Related Rights Under Directive 2019/790 on Copyright and Related Rights in the Digital Single Market, *IIC-International Review of Intellectual Property and Competition Law*, 2020, σ. 628, <https://doi.org/10.1007/s40319-020-00933-y> (τελευταία πρόσβαση: 05.03.2021).

43. Βλ. E. ROSATI, υποσημ. 40.

44. Αν και η αντίληψη ότι, όταν όρος σε Οδηγία δεν προσδιορίζεται επακριβώς, παρέχεται η διακριτική ευχέρεια να ερμηνεύεται από τα κράτη μέλη της Ένωσης, θεωρείται πλέον μη βάσιμη υπό το φως νομολογίας του ΔΕΕ. Βλ. σχετικά ΕΙ. ΣΤΑΜΑΤΟΥΔΗ, Η Πρωτοτυπία στο Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔΙΤΕ (ΔΙΜΕΕ), 2016, σ. 51.

45. Τέτοιες αντιπροτάσεις, ενδεικτικά και μόνο αναφέρεται, υπήρξαν η θέσπιση νόμιμου τεκμηρίου υπέρ των εκδοτών (L. Bently et al., E. Coche), η παροχή στους εκδότες επιδοτήσεων ή φορολογικών διευκολύνσεων (R. Chavannes) κ.ά.

κάποιον μηχανισμό. Η εισαγωγή του νέου συγγενικού δικαιώματος θεωρείται ο προσφορότερος τρόπος για επίλυση της σύγκρουσης συμφερόντων που έχει ανακύψει, καθώς η άσκησή του υπό τον νόμο είναι αποτελεσματική και προωθεί τον θεμιτό ανταγωνισμό υπό διαφανείς διαδικασίες. Επιπλέον, εφαρμογή του σε ενωσιακό επίπεδο θα το καταστήσει ισχυρό και θα εδραιώσει τη θέση των φορέων του στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της νέας αγοράς. Οι εκδότες Τύπου λαμβάνουν υπόψη τα έσοδα των μεγάλων επιχειρήσεων πλατφορμών έναντι των αποδόσεων των μικρών, από τις οποίες δεν προτίθενται να απαιτήσουν δυσανάλογα με τα κέρδη τους ποσά και, ως εκ τούτου, δεν τίθεται θέμα βιωσιμότητάς τους. Το νέο δικαίωμα θα βοηθήσει τους εκδότες όχι μόνο να προσαρμοστούν στο νέο ψηφιακό περιβάλλον, αλλά και να αναπτύξουν νέα μοντέλα επιχειρηματικότητας⁴⁶.

Μήλο της Έριδος ανάμεσα σε παρόχους υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας και εκδότες Τύπου υπήρξε εξάλλου η έννοια του όρου «πολύ σύντομα αποσπάσματα»⁴⁷. Σύμφωνα με τους πρώτους, μια πλατφόρμα ειδήσεων με την τοποθέτηση των λεγόμενων «snippets» λειτουργεί βασικά ως «μηχανή διαφήμισης» εκδόσεων Τύπου, ένα είδος ψηφιακού περιπτέρου, και όχι ως πηγή πληροφόρησης⁴⁸. Από την άλλη, οι εκδότες θεωρούν ότι αυτά, δίνοντας συμπυκνωμένα μια πλήρη εικόνα του δημοσιεύματος στο οποίο αναφέρονται, αποτρέπουν τον χρήστη από την επίσκεψη στον συγκεκριμένο ιστότοπο και ακυρώνουν την ανάγνωση, που συνεπάγεται μείωση της επισκεψιμότητας και κατ' επέκταση των εσόδων τους. Οι εν λόγω πλατφόρμες λειτουργούν ανταγωνιστικά προς τις εκδόσεις Τύπου, υποκαθιστώντας την αρχική πηγή πληροφόρησης⁴⁹. Υπό αυτή την έννοια, τα σύντομα αποσπάσματα, εφόσον με τη χρήση τους υπονομεύεται η επένδυση, προστατεύονται από την Οδηγία.

Είναι ενδιαφέρον να θυμίσουμε ότι η αρχική εξαίρεση, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Βέρνης⁵⁰, των σύντομων αποσπασμάτων⁵¹ στηρίχθηκε στη μη συμπεριληψη τους στην κατηγορία των λογοτεχνικών ή καλλιτεχνικών έργων⁵², εφόσον αυτά δεν πληρούσαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις. Στην παρούσα Οδηγία, η συσχέτιση αυτή φαίνεται να υποχωρεί, αφού, όπως αναφέρεται, οι εκδόσεις Τύπου «περιλαμβάνουν όλο και περισσότερο άλλα είδη έργων και αντικειμένων». Είναι προφανές ότι ο νομοθέτης, καθιστώντας τις εκδόσεις Τύπου προστατευόμενα αγαθά, διευρύνει τον σχετικό ορισμό, αν και επιφυλάσσει έναν νέο περιορισμό του περιορισμού του δικαιώματος, την άρση του δηλαδή, στην απίθανη περίπτωση, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, της χρήσης των αποσπασμάτων κατά τρόπο υπονομευτικό προς την προστατευόμενη επένδυση. Από την έκταση που πήρε το ζήτημα βεβαίως προκύπτει πως διόλου απίθανο δεν ήταν να ισχυριστεί τουλάχιστον κανείς την ασύμβατη προς το σκεπτικό του δικαιώματος χρήση τους. Στο σύνθετο πλαίσιο του ζητήματος αυτού επιβάλλεται ενδεχομένως να αναστοχαστεί κανείς επί της αρχικής πρόθεσης του ιστορικού νομοθέτη, ο οποίος, διασφαλίζοντας τα πνευματικά δικαιώματα, είχε κατά νουν την κοινωνική ανάγκη για ελεύθερη διάχυση και μη παρεμπόδιση της απλής πληροφορίας.

V. Συμπεράσματα

Η νέα πολυσυζητημένη Οδηγία θα έπρεπε να είχε μεταφερθεί στην έννομη τάξη των κρατών μελών της Ένωσης μέχρι τις 7 Ιουνίου 2021⁵³. Η Γαλλία, η πρώτη χώρα που υιοθέτησε την Οδηγία, κατάφερε μόλις πρόσφατα, μετά από πολύχρονες προσπάθειες της Γερμανίας και της Ισπανίας, να κάμψει την αδιάλλακτη⁵⁴ στάση της Google

46. LSR Actuell, The Ancillary Copyright for Press Publishers in Germany, 02.02.2017, https://www.lsr-aktuell.de/sites/default/files/20170202_vg_media_lsr_broschuere_en.pdf (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2021).

47. Στον γερμανικό νόμο είχαν τεθεί ως όριο των αποσπασμάτων αυτών οι επτά λέξεις.

48. Βλ. R. GINGRAS, How Google invests in news, 25.09.2019, <https://blog.google/perspectives/richard-gingras/how-google-invests-news/> (τελευταία πρόσβαση: 25.02.2021), όπου μάλιστα αναφέρεται ότι η υπηρεσία αυτή προς τους εκδότες παρέχεται δωρεάν, την ώρα που γι' αυτήν τα έντυπα μέσα πληρώνουν ακόμα τους περιπτέρους.

49. Για το θέμα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπόθεση «Google News». Αν και το προσβαλλόμενο υποκείμενο προστασίας είναι η εφημερίδα ως βάση δεδομένων, το αντικείμενο, τα σύντομα αποσπάσματα, είναι το ίδιο. Βλ. T.-E. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, Η εφημερίδα ως βάση δεδομένων σε: Ει. Σταματούδη (επιστ. επιμ.), Δημοσιογράφοι και εκδότες ΜΜΕ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2009, σσ. 174-179.

50. Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (as amended on September 28, 1979).

51. Κατά τη διατύπωση της Σύμβασης της Βέρνης, τα αποσπάσματα αυτά είναι οι ειδήσεις της ημέρας, οι απλές πληροφορίες.

52. Βλ. J. GINSBURG, Minimum and Maximum Protection Under International Copyright Treaties, The Columbia Journal of Law & the Arts, 2020, σ. 11, <https://journals.library.columbia.edu/index.php/lawandarts/article/view/7308> (τελευταία πρόσβαση: 07.03.2021).

53. Σχετικά με το στάδιο στο οποίο ευρίσκεται κάθε χώρα ως προς τη μεταφορά της Οδηγίας στο εθνικό της δίκαιο βλ. CREATE, Copyright in the Digital Single Market Directive – Implementation. An EU Copyright Reform Resource, <https://www.create.ac.uk/cdsm-implementation-resource-page/> (τελευταία πρόσβαση: 07.03.2021).

54. Ο αντιπρόεδρος Ειδήσεων της Google R. Gingras δήλωσε κατ' επανάληψη ότι η εταιρεία δεν πρόκειται να καταβάλει ποτέ αμοιβή στους εκδότες Τύπου. Βλ. R. GINGRAS, Building a Successful Future for News, June 15, 2016 [Keynote delivered in Berlin at Zeitung Digital, the conference of BDZV, the federation

και να προχωρήσει σε συμφωνία⁵⁵ για καταβολή αμοιβής στους εκδότες Τύπου για τη χρήση των προϊόντων τους. Αυτό αποτελεί ένα πρώτο σημαντικό βήμα προς την αναγνώριση των συγγενικών δικαιωμάτων των εκδοτών από τους παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών ειδήσεων και μια πρώτη ένδειξη ότι η εργώδης προσπάθεια, το αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε ένας συμβιβασμός δικαιωμάτων και συμφερόντων, στο τέλος θα δικαιωθεί. Οι δικαιολογημένες ανησυχίες που εκφράστηκαν συνέβαλαν, κατά το μάλλον ή ήττον, θετικά στη διαμόρφωση του τελικού κειμένου της Οδηγίας⁵⁶. Η σημαντικότερη δε ένσταση που σημειώθηκε αναφορικά με την παρεμπόδιση της ελεύθερης κυκλοφορίας της πληροφορίας και κατ' επέκταση της ελευθερίας της έκφρασης φαίνεται να μην επαληθεύεται. Τα απλά γεγονότα στα δημοσιεύματα, οι λεγόμενες «ειδήσεις της ημέρας», εξακολουθούν να εξαιρούνται από το πεδίο προστασίας, αν και προβληματισμοί και αμφισβητήσεις κατατίθενται εκατέρωθεν. Επιπλέον, η στήριξη του δημοσιογραφικού κλάδου που προάγει την ανάγνωση πίσω από τα γεγονότα, πέραν της πληροφορίας, η οποία υπηρετείται σε τελική ανάλυση με την επίμαχη διάταξη, προσδοκά να συμβάλει στη διατήρηση ή και ενίσχυση της κριτικής θεώρησης του πολιτι-

κού και κοινωνικού γίνεσθαι από την πλευρά των πολιτών. Επιπλέον, πέρα από τη συμφωνία της Google με τους Γάλλους εκδότες Τύπου, ο κολοσσός παροχής επιγραμμικών υπηρεσιών έχει πρόσφατα δημιουργήσει έναν νέο χώρο στην πλατφόρμα του, το News Showcase⁵⁷, που προσφέρει τη δυνατότητα παρουσίασης όλης της ύλης των εφημερίδων, έναντι καταβολής δικαιωμάτων στους δικαιούχους. Όλα αυτά προσιωνίζονται την ομαλή συνέχιση της ελεύθερης πρόσβασης στην πληροφορία και τη συνέχιση της ανάπτυξης του δημόσιου διαλόγου στο ψηφιακό περιβάλλον. Περαιτέρω, οι εκδότες Τύπου φαίνονται πρόθυμοι να αναπτύξουν νέα μοντέλα δραστηριοτήτων. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα επωφελής θα ήταν μια συνέργεια για δημιουργία πλατφόρμας ειδήσεων των ιδίων των εκδοτών Τύπου. Αυτό θα περιόριζε ή και μακροπρόθεσμα ενδεχομένως να ήρε τη δεσπόζουσα θέση που κατέχει σήμερα η Google News, η οποία συγκεντρώνει ποσοστό πέραν του 90% των συνολικών χρηστών, και θα επέφερε ισορροπία δικαιωμάτων και συμφερόντων.

Η ψηφιακή αγορά έχει δημιουργήσει προ πολλού ένα νέο περιβάλλον για τα πνευματικά δικαιώματα. Το άρθρο 15, χωρίς να θέτει φραγμό στις αλλαγές που συντελούνται, θωρακίζει ένα άυλο αγαθό έναντι της παράνομης εκμετάλλευσής του, σταθμίζοντας τη θεμελιώδη αξία του και για τον άνθρωπο, όχι μόνο για τον δημιουργό. Αυτό θα παραμένει πάντα το διακύβευμα για μια δίκαιη κατά το δυνατόν αγορά για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας σε μια δημοκρατική για τους πολίτες της κοινωνία.

of German newspaper publishers], <https://richardgingras.medium.com/building-a-successful-future-for-news-d8bdb2bcfeb3> (τελευταία πρόσβαση: 25.02.2021).

55. Πρόκειται για συμφωνία ανάμεσα στην Google και την APIG, τη μεγαλύτερη επαγγελματική οργάνωση του γαλλικού Τύπου, με 121 μέλη εκδότες εφημερίδων και περιοδικών, που θα λάβουν συνολικά \$76.000.000 σε διάστημα τριών ετών, σύμφωνα με τα στοιχεία που αποκάλυψε το πρακτορείο Reuters. Η συμφωνία επικρίνεται για την αδιαφάνεια στους όρους.

56. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μείωση της διάρκειας του δικαιώματος από είκοσι σε δύο χρόνια.

57. Στην ευρωπαϊκή επικράτεια η υπηρεσία διατίθεται προς το παρόν στη Γερμανία. Βλ. Γ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Συμφωνία-σταθμός για τον Τύπο με την Google, Τα Νέα, 23 Ιανουαρίου 2021, <https://www.tanea.gr/2021/01/23/world/symfonia-stathmos-gia-ton-typo-me-tin-google/> (τελευταία πρόσβαση: 07.03.2021).

Γυναικοκτονία και Ποινικό Δίκαιο: Μία άδηλη διαδρομή στο πεδίο του αδίκου και της ενοχής*

Παύλος Τοπαλνάκος**

Η μελέτη πραγματεύεται το περιθώριο εισαγωγής του όρου «γυναικοκτονία» στον Ποινικό Κώδικα από τη σκοπιά των κατεξοχήν «αρμόδιων» προς τούτο ποινικών μεγεθών: του αδίκου και της ενοχής του δράστη. Ξεκινώντας από την καταγραφή του όρου στα διεθνή κείμενα επιχειρείται πρωτίστως να προσδιοριστεί το περιεχόμενό του, ενώ, παράλληλα, αφενός, αναζητείται η χρήση του όρου σε επίπεδο Ε.Ε. και, αφετέρου, παρατίθενται αδρομερώς διατάξεις ορισμένων εκ των νομοθεσιών των κρατών μελών της Ε.Ε., όπου διαφαίνονται «ψήγματα» χρήσης του όρου. Η προεργασία αυτή κατατείνει στην ασφαλέστερη διαμόρφωση του εννοιολογικού προσδιορισμού του όρου, προκειμένου να συσχετιστεί με την ήδη υφιστάμενη διάταξη της ανθρωποκτονίας και να εντοπιστεί είτε το πρόσθετο, σε σχέση με την ανθρωποκτονία, άδικο του δράστη μίας γυναικοκτονίας είτε η ενοχή εκείνη που θα μπορούσε να δικαιολογήσει την εισαγωγή του όρου στον νΠΚ, υπό το πρίσμα του εγκλήματος με ρατσιστικά χαρακτηριστικά. Η μελέτη κλείνει με μία συσχέτιση του όρου με τον βρασμό ψυχικής ορμής ενώ, παράλληλα, αναζητείται το περιθώριο περαιτέρω ποινικής επιβάρυνσης του εγκλήματος της ανθρωποκτονίας, δεδομένης της ανελαστικής τιμώρησής της με την ποινή της ισόβιας κάθειρξης.

γυναικοκτονία – Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης – έμφυλη βία – ενδοοικογενειακή βία – άδικο – ενοχή – διακρίσεις εις βάρος γυναικών – Δι-Αμερικανική Σύμβαση για την πρόληψη, τον κολασμό και την εξάλειψη των διακρίσεων κατά γυναικών – γυναικοκτονία στην Ε.Ε. – μορφές γυναικοκτονίας – ανθρωποκτονία – βρασμός ψυχικής ορμής – έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά – εγκλήματα «πάθους» – μειωμένος καταλογισμός – ισότητα των φύλων – ισόβια κάθειρξη

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Από τα διεθνή κείμενα, μεταξύ των οποίων και από την κεφαλαιώδους σημασίας «Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας» (γνωστή ως Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης)¹, προκύπτει ότι η βία που ασκείται κατά ενός προσώπου κατηγοριοποιείται ως έμφυλη όταν διακρίνονται σε αυτήν τα εξής: είτε ότι το αιτιακό της υπόβαθρο εντοπίζεται στο φύλο του θύματος είτε ότι οι επιπτώσεις της στα άτομα είναι διαφορετικές ανάλογα με το φύλο τους. Όταν, λοιπόν, γίνεται λόγος για έμφυλη βία κατά των γυναικών, αυτό αντίστοιχα σημαίνει δύο πράγματα: είτε ότι η βία αυτή στρέφεται κατά των γυναικών για μόνον τον λόγο ότι αυτές είναι γυναίκες είτε ότι η άσκησή της έχει δυσανάλογες συνέπειες για τα θύματα γυναίκες εν συγκρίσει προς τις συνέπειες που έχει η ίδια μορφή βίας όταν ασκείται εις βάρος ανδρών. Είναι προφανές ότι η χρήση του όρου «βία» προσδίδει *per se* μία ποινική διάσταση στις συμπεριφορές αυτές. Έχουν όμως πράγματι ποινική

διάσταση όλες οι μορφές έμφυλης βίας; Και πρωτίστως ποιες συμπεριφορές μπορούν να καταταχθούν στην περιγραφόμενη ως έμφυλη βία;

Εδώ, το γενικό περίγραμμα φαίνεται ότι το έχει διαμορφώσει η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης: σωματική βία, ψυχολογική βία, σεξουαλική βία, σεξουαλική παρενόχληση, αθέατη καταδίωξη, οικονομική βία, εξαναγκαστικός γάμος, ακρωτηριασμός γυναικείων γεννητικών οργάνων, εξαναγκαστική έκτρωση κ.λπ. είναι κάποιες από τις συνήθεις μορφές βίας που στρέφονται κατά των γυναικών². Αυτό που απομένει να εξεταστεί είναι κατά πόσο αυτές οι μορφές έμφυλης βίας μπορούν να υπαχθούν στις αντικειμενικές υποστάσεις ήδη τυποποιημένων εγκλημάτων. Εδώ, θα στραφούμε σε δύο νομοθετήματα, στον ν. 3500/2006 που ρυθμίζει τα συνεχόμενα με την ενδοοικογενειακή βία ζητήματα και φυσικά στον νΠΚ.

Ξεκινώντας από τον ν. 3500/2006, πρέπει να επισημανθούν τα εξής. Ο νομοθέτης με τις σχετικές διατάξεις εισήγαγε επαυξημένες ποινικές κυρώσεις για σειρά ήδη τυποποιημένων στον πΠΚ εγκλημάτων (για τα εγκλήματα των σωματικών βλαβών, της παράνομης βίας, της απειλής και της προσβολής της γενετήσιας αξιοπρέπειας), όταν αυτά τελούνται στο πλαίσιο της οικογένειας, ένα από τα κλασικά πεδία εκδήλωσης της έμφυλης βίας κατά γυναικών, επεκτείνοντας μάλιστα την εφαρμογή των σχετικών διατάξεων και σε πρόσωπα στα οποία ναι μεν δεν

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί αναπτυγμένη και επικαιροποιημένη μορφή της εισήγησης που παρουσιάστηκε στο σεμινάριο που διοργανώθηκε διαδικτυακά στις 10-11.05.2022 από το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) με θέμα «Ενδοοικογενειακή βία και Γυναικοκτονία: Σύγχρονοι προβληματισμοί».

** Δ.Ν., Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

1. Council of Europe, Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence.

2. Βλ. σχετ. Προοίμιο της Σύμβασης.

συντρέχει ο οικογενειακός δεσμός, αλλά διαγιγνώσκεται μία εξουσιαστικής υφής σχέση που οδηγεί στην εκδήλωση βίαιων συμπεριφορών: πρόκειται για τους μόνιμους συντρόφους και τα τέκνα αυτών, τα μέρη του συμφώνου συμβίωσης, τους τέως συζύγους και τους τέως μόνιμους συντρόφους.

Στον νΠΚ, τώρα, έχουμε φυσικά τις κλασικές διατάξεις που τυποποιούν συμπεριφορές στρεφόμενες κατά της γενετήσιας ελευθερίας (όπως π.χ. ο βιασμός, η κατάχρηση ανικάνου προς αντίσταση), κατά της προσωπικής ελευθερίας (όπως π.χ. η εμπορία ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση ή την τέλεση αναγκαστικού γάμου, η απειλή, η παράνομη βία), κατά της σωματικής ακεραιότητας (οι σωματικές βλάβες κάθε είδους) κατά της ζωής και του εμβρύου (ανθρωποκτονία, ετεράμβλωση κ.λπ.). Πέραν, όμως, των κλασικών αυτών ρυθμίσεων, ο νομοθέτης φαίνεται ότι έχει πλέον αναμορφώσει την απαξιολογική του στάθμιση για διάφορες συμπεριφορές που ενέχουν χαρακτηριστικά σωματικής, ψυχολογικής ή λεκτικής βίας, για μερικές μάλιστα εκ των οποίων δεν θεωρούσε, μέχρι πρότινος, ότι ενείχαν κάποια ποινική απαξία. Στο πλαίσιο αυτό, βλέπουμε είτε να τυποποιεί ως νέα εγκλήματα συμπεριφορές που κατεξοχήν εκδηλώνονται σχεδόν αποκλειστικά κατά των γυναικών είτε να διαμορφώνει διακεκριμένες περιπτώσεις εγκλημάτων προβλέποντας επαυξημένες ποινικές κυρώσεις για συμπεριφορές όπου τα συνήθη θύματα είναι γυναίκες. Έτσι, στη διάταξη του άρθρου 315 νΠΚ ο νομοθέτης τυποποιεί σε έγκλημα την κατάπειση γυναίκας ώστε να υποβληθεί σε ακρωτηριασμό των γεννητικών της οργάνων. Στις διατάξεις των άρθρων 330 παρ. 2 νΠΚ και 333 παρ. 2 νΠΚ εισάγονται δύο διακεκριμένες μορφές παράνομης βίας και απειλής που καταλαμβάνουν και πρόσωπα που δεν καλύπτονται από τις αντίστοιχες διατάξεις του ν. 3500/2006 για την ενδοοικογενειακή βία, καθότι στον εν λόγω νόμο δεν εμπίπτουν οι εξουσιαστικές σχέσεις που διαμορφώνονται χωρίς να υπάρχουν οικογενειακοί δεσμοί ούτε πράξεις που τελούνται γενικά εναντίον ατόμων τα οποία να μην συμβιούν για κάποιο χρόνο με τον δράστη, αλλά δεν έχουν την ιδιότητα του μόνιμου συντρόφου³. Αντίστοιχα, διακεκριμένη μορφή σωματικών βλαβών συναντάμε και στο άρθρο 312 νΠΚ που φέρει τον παράτιτλο «σωματική βλάβη αδύναμων ατόμων», το οποίο επίσης καταλαμβάνει και πρόσωπα που δεν καλύπτονται από τις αντίστοιχες διατάξεις του ν. 3500/2006 για την ενδοοικογενειακή βία. Στη διάταξη του άρθρου 333 παρ. 1 εδάφιο β' νΠΚ τυποποιείται σε έγκλημα η επίμονη καταδίωξη ή παρακολούθηση, το γνωστό *stalking*, όπου τιμωρείται ο δράστης ο οποίος χωρίς απειλή βίας ή άλλης παρά-

νομης πράξης προκαλεί σε άλλον τρόμο ή ανησυχία με την επίμονη καταδίωξη ή παρακολούθηση, και μάλιστα αναφέρονται ενδεικτικά τέτοιες περιπτώσεις καταδίωξης - παρακολούθησης, όπως η επιδίωξη διαρκούς επαφής με τη χρήση τηλεπικοινωνιακού ή ηλεκτρονικού μέσου και οι επανειλημμένες επισκέψεις στο οικογενειακό, κοινωνικό ή εργασιακό περιβάλλον του θύματος παρά την εκφρασμένη αντίθετη βούλησή του. Στη διάταξη του άρθρου 337 παρ. 4 νΠΚ, τυποποιείται ουσιαστικά η σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο της εργασίας ή κατά την αναζήτηση εργασίας, όπου τιμωρούνται οι χειρονομίες γενετήσιου χαρακτήρα ή οι προτάσεις για τέλεση γενετήσιων πράξεων σε πρόσωπο που είτε εξαρτάται εργασιακά από τον δράστη είτε αυτός το εκμεταλλεύεται κατά τη διαδικασία αναζήτησης εργασίας, ενώ, τέλος, με τη διάταξη του άρθρου 343 νΠΚ τιμωρείται κάθε πρόσωπο που υποχρεώνει άλλον σε επιχείρηση ή ανοχή γενετήσιας πράξης με κατάχρηση σχέσης εργασιακής εξάρτησης οποιασδήποτε μορφής ή εκμεταλλεόμενος τη θέση του παθόντος ως προσώπου το οποίο αναζητά εργασία. Είναι φανερό ότι οι εν λόγω συμπεριφορές έχουν ως συνήθη θύματα γυναίκες. Από τη στιγμή, λοιπόν, που ο νομοθέτης τυποποίησε αυτές τις συμπεριφορές σε εγκλήματα φαίνεται ότι ουσιαστικά υποδήλωσε ότι οι εν λόγω συμπεριφορές έχουν ως αιτιακό τους υπόβαθρο το φύλο, παρεισάγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την έμφυλη βία ως τυποποιημένο πλέον ποινικό φαινόμενο⁴.

Βέβαια, ο αντίλογος στη διαπίστωση αυτή είναι προφανής. Πλην της διάταξης του άρθρου 315 νΠΚ και των διατάξεων που εξ αντικειμένου ο δράστης δεν μπορεί να επενεργήσει σε άντρα (όπως π.χ. στο έγκλημα της διακοπής της κύησης, κατ' άρθρον 304 νΠΚ), οι ίδιες αυτές συμπεριφορές τιμωρούνται και όταν στρέφονται κατά ανδρών. Δεν έχουμε δηλαδή διατάξεις στον νΠΚ όπου στην αντικειμενική τους υπόσταση περιγράφονται πράξεις που στρέφονται αποκλειστικά κατά γυναικών, πλην των ανωτέρω αναφερόμενων εξαιρέσεων. Θυμίζω εδώ ότι στον προηγούμενο ΠΚ είχαμε δύο διατάξεις που τυποποιούσαν συμπεριφορές μόνο όταν αυτές στρέφονταν κατά γυναικών. Η μία ήταν η διάταξη του τότε άρθρου 315B ΠΚ που αφορούσε τον εξαναγκασμό σε ακρωτηριασμό των γυναικείων γεννητικών οργάνων και διατηρήθηκε και μετά από τη θέση σε ισχύ του νΠΚ, και η άλλη ήταν η διάταξη του ήδη καταργηθέντος άρθρου 350 ΠΚ, που προέβλεπε την τιμώρηση άνδρα που συντηρείται ολικά ή εν μέρει από γυναίκα που ασκεί κατ' επάγγελμα την πορνεία και από την εκμετάλλευση των σχετικών ανήθικων κερδών της, έγκλημα δηλαδή που τυποποιούσε την εν λόγω συμπεριφορά μόνο όταν στρέφονταν κατά γυναίκας και μάλιστα με αποκλειστικό υποκείμενο τέλεσης της πράξης άνδρα. Η διαπίστωση αυτή,

3. Βλ. Ε. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, Η βία κατά γυναικών ως βάση θεμελίωσης ποινικών κανόνων, σε: Π. Στάγκος / Ε. Χαραμαρά (επιμ.), Έμφυλες ανισότητες και δικαιώματα των γυναικών στη σημερινή Ελλάδα, εκδ. Νομική βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2020, σ. 88.

4. Ibid, σ. 83 επ.

ότι δηλαδή οι ίδιες αυτές συμπεριφορές τιμωρούνται και όταν στρέφονται κατά ανδρών, θα μπορούσε κάλλιστα να οδηγήσει στη διατύπωση της θέσης ότι οι εν λόγω ρυθμίσεις δεν εισάγουν μία ειδική ποινική μεταχείριση των γυναικών ως θυμάτων των εν λόγω πράξεων έναντι των ανδρών και συνεκδοχικά θα μπορούσε επίσης να οδηγήσει στη θέση ότι οι σχετικές ποινικές ρυθμίσεις δεν απαξιολογούν ουσιαστικά συμπεριφορές έμφυλης βίας κατά γυναικών, από τη στιγμή πάντως που στις εν λόγω νομοτυπικές μορφές εμπίπτουν και συμπεριφορές που μπορεί να στρέφονται και κατά ανδρών. Υπό μία τέτοια οπτική είναι προφανές ότι η ειδική τυποποίηση της γυναικοκτονίας ως μίας διακριτής περίπτωσης ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως του άρθρου 299 ν.Π.Κ. δεν θα μπορούσε να έχει καμία θέση στον Π.Κ., από τη στιγμή που ήδη υφίσταται σχετική ρύθμιση που καταλαμβάνει κάθε ανθρωποκτονία εις βάρος οιοδήποτε ανθρώπου ανεξαρτήτως φύλου. Αυτή η τελευταία διαπίστωση, ότι δηλαδή ήδη υφίσταται διάταξη που τυποποιεί σε έγκλημα τη συγκεκριμένη συμπεριφορά, οδηγεί αναπόφευκτα και σε μία ακόμη διαπίστωση: τυχόν εισαγωγή της γυναικοκτονίας στον Π.Κ. δεν θα μπορούσε παρά να πάρει τη μορφή της εξειδίκευσης κάποιου εκ των στοιχείων που ήδη περιγράφονται στο άρθρο 299 ν.Π.Κ., εδώ προφανώς κατ' ελάχιστον του προσώπου κατά του οποίου στρέφεται η πράξη. Φυσικά, δεν θα είχε καμία θέση στις σχετικές διατάξεις του Π.Κ. η απλή εισαγωγή ενός ορισμού της γυναικοκτονίας, χωρίς η διατύπωση αυτή να συνοδεύεται από κάποια ποινική κύρωση ή από οποιαδήποτε άλλη ποινικής υφής έννομη συνέπεια. Το ποινικό δίκαιο, ως κατεξοχήν περιγραφικό δίκαιο που τυποποιεί και τιμωρεί συμπεριφορές, δεν μπορεί να επιτελεί αποκλειστικά συμβολικές λειτουργίες. Αυτό συνεπάγεται με τη σειρά του ότι οι μόνες τεχνικές διέξοδοι που προσφέρονται για την εισαγωγή της γυναικοκτονίας στον Π.Κ. είναι είτε η πρόβλεψη της ως μίας παραλλαγής του βασικού εγκλήματος της ανθρωποκτονίας στο αυστηρότερο, δηλαδή ενός διακεκριμένου εγκλήματος ανθρωποκτονίας, ή η προσθήκη αυτής ως επιβαρυντικής περίπτωσης στη διάταξη του άρθρου 299 ν.Π.Κ. Μία τέτοια ρύθμιση, όμως, που είτε θα εισάγει επαυξημένες ποινικές κυρώσεις είτε θα λειτουργεί επιβαρυντικά στην ήδη υφιστάμενη ρύθμιση του άρθρου 299 Π.Κ. δεν μπορεί απλώς να δικαιολογηθεί στη βάση εμπειρικών διαπιστώσεων, κοινωνιολογικών μελετών ή της αξίας του ποινικού δικαίου ως μέσου προκειμένου να αναδειχθούν οι δομές που συντηρούν την έμφυλη βία⁵. Η ποινική απαξία μίας πράξης συμπροσδιορίζεται αποκλειστικά από δύο κρίσιμα μεγέθη που δεν μπορούν να παραμεριστούν: πρωτίστως από το άδικο, δηλαδή τη

5. Βλ. Α. ΠΑΝΤΖΑΡΤΖΙΔΗ / Χ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ / Χ. ΑΝΑΝΙΑΔΗ, Γυναικοκτονία: Γλωσσολογική ανάλυση, κοινωνιολογικές και νομικές προεκτάσεις σε: Π. Στάγκος / Ε. Χαραμαρά (επιμ.), ό.π., σσ. 171-172.

βαρύτητα της προσβολής των εννόμων αγαθών, και δευτερευόντως από την ενοχή, δηλαδή από το «έμπρακτα (με άδικη πράξη) εκδηλούμενο αντικοινωνικό φρόνημα»⁶ του δράστη. Η πρόσθεση ποινικής απαξίας, επομένως, σε μία πράξη που ήδη τυποποιείται ως έγκλημα στον ν.Π.Κ. μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο εάν εντοπίσουμε ένα plus αδίκου ή έστω ένα plus ενοχής του δράστη της γυναικοκτονίας σε σχέση με τον αντίστοιχο δράστη που τελεί μία «κλασική» ανθρωποκτονία του άρθρου 299 ν.Π.Κ. Κάθε άλλη προσέγγιση θα ήταν εκτός των θεμελίων στα οποία ερείδεται το τυποποιημένο ποινικό φαινόμενο. Και τούτο, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι ήδη ο νομοθέτης προσδίδει στο εν λόγω έγκλημα τη βαρύτερη δυνατή ποινική απαξία με την πρόβλεψη αποκλειστικά της ποινής της ισοβίου καθείρξεως εις βάρος του δράστη του.

Είναι φανερό επομένως ότι η ποινική διάσταση της γυναικοκτονίας δεν είναι ένα ζήτημα ορολογίας ούτε πρέπει να υποβαθμίζεται στο μικροεπίπεδο μίας γλωσσολογικής ανάλυσης, με επιχειρήματα όπως ότι ο όρος υποτιμά τις γυναίκες, διότι τις διαχωρίζει από τους ανθρώπους. Μόλις που χρειάζεται να επισημανθεί ότι οι όροι αποκτούν το νοηματικό τους περιεχόμενο από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται και ότι ο όρος αυτός δεν προέκυψε προκειμένου να εισαγάγει διάκριση εις βάρος των γυναικών, αλλά το αντίθετο. Και τούτο, ασχέτως του κατά πόσο ορισμοί όπως αυτός που δόθηκε από τη «νονά» του όρου Diana Russel⁷, η οποία περιέγραψε τη γυναικοκτονία άλλοτε ως «τη δολοφονία των γυναικών από άνδρες επειδή είναι γυναίκες»⁸ και άλλοτε ως «τη δολοφονία γυναικών από άνδρες με κίνητρο το μίσος, την περιφρόνηση, την ευχαρίστηση ή μία αίσθηση ιδιοκτησίας των γυναικών»⁹, θα μπορούσαν πράγματι να αξιοποιη-

6. Βλ. Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Τα θεμέλια του ποινικού δικαίου – Γενικό μέρος: Το έγκλημα, 2η έκδ., 2020, σ. 198 επ.

7. Ο όρος πάντως φαίνεται να έχει πρωτοχρησιμοποιηθεί ήδη από το 1801, στο βιβλίο του J. CORREY, A Satirical View of London at the Commencement of the Nineteenth Century, όπου η δολοφονία μίας γυναίκας αναφέρεται με αυτόν τον όρο. Δεν αμφισβητείται, πάντως, ότι η γυναικοκτονία καθιερώθηκε και διαδόθηκε ως όρος από την ακαδημαϊκό D. Russel ήδη από το 1976, οπότε και τον χρησιμοποίησε για πρώτη φορά δημόσια προκειμένου να χαρακτηρίσει τις μισογυνικές δολοφονίες κατά την ομιλία της στο «Διεθνές Δικαστήριο για τα εγκλήματα εις βάρος των γυναικών» που πραγματοποιήθηκε στις Βρυξέλλες.

8. Σε ομιλία της ενώπιον του Διεθνούς Συμποσίου για τις γυναικοκτονίες που διοργάνωσε ο ΟΗΕ το 2012.

9. J. CAPUTI / D. RUSSELL, Femicide: speaking the unspeakable. Violence against women, 1990, σσ. 424-443. Επίσης, έχει ορισματοδοτηθεί ως «η μισογυνική δολοφονία γυναικών από άντρες», βλ. σε J. RADFORD / D. RUSSELL, Femicide: The Politics of Woman Killing, Twayne, New York, 1992, καθώς και ως η δολοφονία γυναικών από άντρες που υποκινείται από ένα κοινωνικά δομημένο δικαίωμά τους, την ανωτερότητά τους έναντι των γυναικών, την ευχαρίστηση, τις σαδιστικές επιθυμίες ή μία αίσθηση ιδιοκτησίας

θούν σε επίπεδο ποινικής τυποποίησης της εν λόγω συμπεριφοράς. Αυτό που αναμφίβολα είναι σαφές από τη χρήση του όρου αυτού είναι ότι έρχεται να αποτυπώσει την πλέον ακραία έκφανση της έμφυλης βίας κατά γυναικών, χωρίς, όμως, κάτι τέτοιο να φαίνεται να αρκεί για την εισαγωγή της γυναικοκτονίας ως νομικού πλέον όρου σε μία ποινική διάταξη. Αυτή η μετάβαση από την κοινωνιολογική - εγκληματολογική χρήση του όρου στη νομική - ποινικοδικαιική χρήση του είναι μία προφανώς δύσβατη διαδρομή, όπου πρέπει να αναζητήσουμε κατά πόσο η γυναικοκτονία είναι ένα έγκλημα διαφορετικής υφής και διάστασης σε σχέση με την ανθρωποκτονία. Δεδομένου, τώρα, ότι σε νομικό επίπεδο ο όρος φαίνεται ότι έχει πρωτίστως διαμορφωθεί στο διεθνές πεδίο, το δύσβατον αυτής της διαδρομής μπορεί να παρακαμφθεί μόνο εάν διανοίξουμε οδούς μέσα από το πεδίο αυτό που φαίνεται να περιβάλλει και να διαμορφώνει το πλαίσιο σχετικά με τα ζητήματα της έμφυλης βίας κατά των γυναικών. Το πεδίο των διεθνών κειμένων, επομένως, είναι αυτό στο οποίο πρέπει αρχικά να ανατρέξουμε, προκειμένου να προσεγγίσουμε ευκολότερα τα ειδικότερα ζητήματα του αδικού και της ενοχής που συνδέονται με την εισαγωγή της γυναικοκτονίας ως νομικού πλέον όρου στον νΠΚ.

2. Η γυναικοκτονία ως νομικός όρος στα διεθνή κείμενα

Δύο είναι τα εμβληματικά κείμενα στο διεθνές πεδίο για την έμφυλη βία κατά των γυναικών: η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας, που ήδη αναφέρθηκε ανωτέρω¹⁰, και κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον ν. 4531/2018, και η Δι-Αμερικανική Σύμβαση για την πρόληψη, τον κολασμό και την εξάλειψη των διακρίσεων κατά γυναικών (Σύμβαση Μπελέμ ντο Παρά, η οποία υιοθετήθηκε κατά τη Γ.Σ. του Οργανισμού Αμερικανικών Κρατών το 1994).

Η πρώτη παρατήρηση που πρέπει να γίνει επί των δύο αυτών Συμβάσεων έχει να κάνει με τους ορισμούς που δίνονται στα κείμενα αυτά για τη βία κατά των γυναικών. Στη μεν Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης αναφέρεται ότι αυτή «... συμπεριλαμβάνει όλες τις πράξεις βίας βασιζόμενης στο φύλο οι οποίες έχουν ή ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική ή οικονομική βλάβη ή πόνο για τις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων των απειλών τέλεσης τέτοιων πράξεων, του εξαναγκασμού ή της αυθαίρετης αποστέρησης της ελευθερίας, είτε αυτή συμβαίνει στον δημόσιο ή τον ιδιωτικό βίο»¹¹ και ως «βία

κατά των γυναικών που βασίζεται στο φύλο» ορίζει τη βία η οποία «...καταφέρεται εναντίον μιας γυναίκας για μόνο τον λόγο ότι είναι γυναίκα ή η οποία επηρεάζει τη γυναίκα κατά τρόπο δυσανάλογο»¹². Στη Δι-Αμερικανική Σύμβαση, τώρα, η βία κατά γυναικών ορίζεται ως «κάθε πράξη ή συμπεριφορά βασισμένη στο φύλο η οποία προξενεί θάνατο, σωματική, σεξουαλική ή ψυχολογική βλάβη ή πόνο στη γυναίκα είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό βίο»¹³.

Εντοπίζουμε μία κρίσιμη διαφορά στους όρους που χρησιμοποιούνται ανάμεσα στα δύο κείμενα: στη Δι-Αμερικανική Σύμβαση, η οποία μάλιστα προηγείται χρονικά, διαπιστώνεται ότι γίνεται ρητή αναφορά στον θάνατο ως αποτέλεσμα της βίας κατά των γυναικών, ενώ, αντίθετα, στη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης δεν γίνεται αντίστοιχη αναφορά. Στο Προοίμιο, μάλιστα, της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης περιγράφονται κάποιες σοβαρές μορφές βίας, όπως η ίδια η Σύμβαση τις χαρακτηρίζει, και σε αυτές περιλαμβάνονται η ενδοοικογενειακή βία, η σεξουαλική παρενόχληση, ο βιασμός, ο εξαναγκασμός σε σύναψη γάμου, τα εγκλήματα που διαπράττονται στο όνομα της αποκαλούμενης «τιμής», ο ακρωτηριασμός των γεννητικών οργάνων κ.λπ. Πουθενά, δηλαδή, δεν γίνεται λόγος για γυναικοκτονία, ούτε δίνεται κάποιος ειδικότερος ορισμός αυτής. Αυτό σημαίνει ότι η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης δεν καλύπτει τις περιπτώσεις γυναικοκτονιών; Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα μπορούσε να θεωρηθεί νομικός σχολαστικισμός, καθότι το κείμενο της Σύμβασης αναφέρεται στην προστασία των γυναικών ενάντια σε όλες τις μορφές βίας και προφανώς η πρόκληση θανάτου, συνιστώντας την πλέον ακραία έκφανση σωματικής βίας, δεν μπορεί παρά να συμπεριλαμβάνεται στο ρυθμιστικό πεδίο της Σύμβασης. Άλλωστε, και η πρώτη Γενική Αναφορά της GREVIO, της Ομάδας εμπειρογνομόνων για τη δράση κατά της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας, ενός μηχανισμού που συνεστήθη με αρμοδιότητες να συλλέγει, να αναλύει και να σχολιάζει με δικές της αναφορές σε εθνικό και διεθνές επίπεδο τα στοιχεία που θα υποβάλουν τα κράτη μέλη (reporting procedure) αναφορικά με την εφαρμογή των διατάξεων της Σύμβασης, κάνει χρήση του όρου «γυναικοκτονία» με την καθιερωμένη, πλέον, σημασία της¹⁴. Ωστόσο, από τη στιγμή που η Σύμβαση δεν περιλαμβάνει τον όρο «γυναικοκτονία», αλλά ούτε προβλέπει τη στέρηση της ζωής ως μορφή βίας κατά των γυναικών, δύσκολα θα μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι προκύπτει, τουλάχιστον σε επίπεδο συμβατικό, υποχρέωση των κρατών μερών να

των γυναικών, βλ. R. HARMES / D. RUSSELL, *Femicide in Global Perspective*, Teachers College Press, New York, 2001.

10. Βλ. παραπάνω υποσημ. 1.

11. Βλ. άρθρο 3 περ. α' της εν λόγω Σύμβασης.

12. Ibid, περ. δ'.

13. Ibid, άρθρο 1.

14. GREVIO, 1st General Report on GREVIO'S Activities, βλ. ολόκληρο το κείμενο εδώ: <https://rm.coe.int/1st-general-report-on-grevio-s-activities/16809cd382>.

προβούν στη συγκεκριμένη νομοθετική πρόβλεψη.

Ορισματοδοσία της γυναικοκτονίας εντοπίζουμε πάντως και σε κείμενα της Ε.Ε. Το πρώτο κείμενο της στο οποίο γίνεται σχετική αναφορά είναι ένα Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του 2007 για τη γυναικοκτονία, το οποίο όμως αφορά την εκδήλωση του φαινομένου στην Κεντρική Αμερική και στο Μεξικό, αλλά όχι την Ευρώπη¹⁵. Και τούτο, παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζεται στο κείμενο ότι η βία κατά γυναικών δεν είναι ένα περιφερειακό ζήτημα, αλλά ένα πρόβλημα με παγκόσμιες διαστάσεις που αφορά όλες τις χώρες, συμπεριλαμβανομένων και των κρατών της Ευρώπης. Στο κείμενο, λοιπόν, αυτό χρησιμοποιείται η ορολογία της Δι-Αμερικανικής Σύμβασης για τη βία κατά των γυναικών, όπου επαναλαμβάνεται ότι αυτή περιλαμβάνει κάθε πράξη ή συμπεριφορά βασισμένη στο φύλο η οποία προξενεί θάνατο, σωματική, γενετήσια ή ψυχολογική βλάβη ή πόνο στη γυναίκα είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό βίο κ.λπ.¹⁶.

Το 2015, ακολουθεί το Σχέδιο Δράσης Ε.Ε.-Λατινικής Αμερικής, όπου γίνεται αναφορά στην προώθηση μέτρων για την έρευνα δολοφονιών που βασίζονται αιτιακά στο φύλο¹⁷, και το 2017 έχουμε πάλι ένα Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την υιοθέτηση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, όπου αναγνωρίζεται ότι ναι μεν οι δράστες στις περισσότερες περιπτώσεις δολοφονιών γυναικών είναι σύζυγοι ή πρώην σύζυγοι ή σύντροφοι ή πρώην σύντροφοι που δεν αποδέχονται τον τερματισμό του γάμου ή της σχέσης, αλλά χρησιμοποιείται αυτός ακριβώς ο όρος, ήτοι ο όρος «δολοφονίες γυναικών» και όχι ο όρος «γυναικοκτονία»¹⁸.

Χρήση του όρου γίνεται πάντως και σε άλλα διεθνή κείμενα, κυρίως του ΟΗΕ, στα οποία, η εκτεταμένη ανάλυση της γυναικοκτονίας προσδίδει μία κρίσιμη περιγραφική διάσταση, ασχέτως του γεγονότος ότι τα κείμενα αυτά δεν αναπτύσσουν νομικά δεσμευτική ισχύ. Να σημειωθεί εδώ παρενθετικά ότι το έναυσμα για όλη αυτήν την κινητοποίηση του ΟΗΕ φαίνεται ότι δόθηκε από την έκταση που είχε πάρει το φαινόμενο στη Λατινική Αμερική και τις εκθέσεις των ειδικών εισηγητών που άρχισαν να ασχολούνται ευρύτερα με το θέμα συντάσσοντας δύο

εξαντλητικά αναλυτικές αναφορές¹⁹. Στα διεθνή κείμενα αυτά εντοπίζουμε προσπάθειες ορισματοδοσίας, όπου κυριαρχεί η διάσταση ότι γυναικοκτονία είναι η εκ προθέσεως ανθρωποκτονία γυναικών εξαιτίας του φύλου τους, επειδή δηλαδή είναι γυναίκες, ορισμό τον οποίο ακολουθεί και ο ΠΟΥ, που επίσης έχει ασχοληθεί με το θέμα²⁰. Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, η Διακήρυξη της Βιέννης²¹, ένα κείμενο το οποίο υποβλήθηκε στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο του ΟΗΕ, περιγράφει και το αιτιακό υπόβαθρο επί του οποίου ερείδονται συνήθως οι γυναικοκτονίες: η γυναικοκτονία ως αποτέλεσμα της βίας από κάποιον σύντροφο του θύματος (όχι απαραίτητα μέλος της οικογένειας, διότι εδώ εμπίπτουν και οι περιπτώσεις δολοφονιών γυναικών από πρόσωπα με τα οποία είχαν απλά σχέση και ούτε καν συμβίωναν και τα οποία πρόσωπα δεν μπορούσαν να αποδεχτούν το γεγονός του χωρισμού), η γυναικοκτονία λόγω μισογυνισμού, η γυναικοκτονία στο πλαίσιο των λεγόμενων εγκλημάτων «τιμής» ή «πάθους», η γυναικοκτονία στο πλαίσιο ενόπλων συγκρούσεων, η γυναικοκτονία λόγω προίκας, η γυναικοκτονία ιθαγενών/αυτόχθονων, η γυναικοκτονία λόγω του σεξουαλικού προσανατολισμού ή της ταυτότητας του φύλου, η βρεφοκτονία των θηλυκών νεογνών, διότι το επιθυμητό φύλο του βρέφους ήταν το αρσενικό, οι θάνατοι που συνδέονται με τον ακρωτηριασμό των γεννητικών οργάνων και η δολοφονία μαγισσών²².

Η δεύτερη και σημαντικότερη παρατήρηση επί των διεθνών κειμένων έχει να κάνει με τη διαπίστωση ότι αυτό που αναδεικνύεται από την ερμηνεία τους είναι ότι η βία κατά των γυναικών δεν συνιστά απλά μία παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, αλλά και μία μορφή διάκρισης εις βάρος τους. Έτσι, στη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης αναγνωρίζεται ότι η βία κατά των γυναικών «... συνιστά εκδήλωση των ιστορικά άνισων σχέσεων ισχύος μεταξύ των γυναικών και των ανδρών, οι οποίες έχουν οδηγήσει σε επικυριαρχία και διακρίσεις κατά των γυναικών από τους άνδρες ... καθώς και ότι ... αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους κοινωνικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων οι γυναίκες εξαναγκάζονται σε υποδεέστερη θέση σε σύγκριση με τους άνδρες»²³. Προς την ίδια κατεύθυν-

15. Βλ. EUROPEAN PARLIAMENT, Resolution of 11 October 2007 on the murder of women (femicide) in Mexico and Central America and the role of the European Union in fighting the phenomenon (2007/2025(INI)).

16. Βλ. σκ. Ε και Γ του Ψηφίσματος.

17. Βλ. EU-CELAC ACTION PLAN, Summit 2015, Brussels.

18. Βλ. EUROPEAN PARLIAMENT, Resolution of 12 September 2017 on the proposal for a Council decision on the conclusion, by the European Union, of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (COM(2016)0109 – 2016/0062(NLE)), σκ. U.

19. Report of Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Rashida Manjoo, 2012 και Report of Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Dubravka Simonovic, 2016.

20. WHO, Understanding and addressing violence against women, 2012.

21. UN, Economic and Social Council, Statement submitted by the Academic Council on the United Nations System, a non-governmental organization in consultative status with the Economic and Social Council.

22. Βλ. Προοίμιο της Διακήρυξης της Βιέννης.

23. Βλ. Προοίμιο της εν λόγω Σύμβασης.

ση κινείται και η αρμόδια Επιτροπή του ΟΗΕ που είχε την εποπτεία για τον έλεγχο και την παρακολούθηση της εφαρμογής της Σύμβασης για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων του ΟΗΕ του 1979, η οποία κυρώθηκε από την Ελλάδα το 1983²⁴, μίας Σύμβασης, η οποία δεν αναφέρεται ρητά σε θέματα σχετικά με τη βία κατά γυναικών, δεδομένου ότι η έμφυλη βία δεν είχε ακόμη ενταχθεί υπό τη σκέπη της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων των γυναικών. Η εν λόγω Επιτροπή, λοιπόν, υιοθέτησε με τις Γενικές Προτάσεις της το 1992 τη θέση ότι στον ορισμό των διακρίσεων εναντίον των γυναικών εμπίπτει και η βία που ασκείται εξαιτίας του φύλου, η βία δηλαδή που στρέφεται κατά μίας γυναίκας επειδή είναι γυναίκα²⁵. Μάλιστα, η Γ.Σ. του ΟΗΕ έχει ήδη υιοθετήσει δύο Ψηφίσματα, το 2013 και το 2015, για τις δολοφονίες γυναικών και κοριτσιών που βασίζονται στο φύλο²⁶, όπου τα κράτη μέλη προτρέπονται να υιοθετήσουν στρατηγικές για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της βίας κατά των γυναικών και να μειώσουν τους κινδύνους γυναικοκτονιών, στις δε στρατηγικές αυτές εντάσσεται η ποινικοποίηση και η δίωξη τέτοιων εγκλημάτων. Σε επίπεδο, πάντως, Ε.Ε., παρότι αναγνωρίζεται το φαινόμενο της γυναικοκτονίας σε κοινωνιολογικό επίπεδο και παρά τις διευρυμένες εξουσίες που έχει η Ε.Ε. στο πλαίσιο της διαμόρφωσης ενός ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης που μπορούν να φτάσουν μέχρι και στην πρόβλεψη ελάχιστων κοινών κανόνων σχετικά με τον ορισμό ποινικών αδικημάτων και κυρώσεων σε διάφορους τομείς εγκληματικότητας, δεν φαίνεται να προωθείται, προς το παρόν τουλάχιστον, η νομική καθιέρωση του όρου, πιθανότατα διότι θεωρείται ότι ήδη τα κράτη μέλη αντιμετωπίζουν επαρκώς τις σχετικές συμπεριφορές με τις υφιστάμενες διατάξεις περί ανθρωποκτονίας. Αυτό, πάντως, που κυρίως πρέπει να αναδείξουμε μέσα από το σύνολο των κειμένων αυτών είναι ότι η βία κατά των γυναικών θεωρείται ότι εισάγει διάκριση εις βάρος τους, καθότι παραβιάζει την ισότητα των φύλων.

Για να ολοκληρώσουμε τη διαδρομή μας στο διεθνές περιβάλλον, θα είχε εδώ ενδιαφέρον να δούμε και τις ποινικές νομοθεσίες των κρατών μελών της Ε.Ε. Δύο παρατηρήσεις: Πρώτον, μέχρι πρότινος, σε κανένα ποινικό νομοθέτημα σε χώρα - κράτος μέλος της Ε.Ε. δεν χρησιμοποιείται ρητά ο όρος «γυναικοκτονία», σε αντίθεση με τα ποινικά νομοθετήματα 18 χωρών της Λατινικής Αμερικής, στα οποία είτε έχουν εισαχθεί ειδικές διατάξεις που ποινικοποιούν ρητά τη γυναικοκτονία ως αυτοτελές αδί-

κημα είτε την προβλέπουν ως επιβαρυντική περίπτωση του εγκλήματος της ανθρωποκτονίας. Δεύτερον, διαπιστώνουμε σε κάποιες νομοθεσίες των κρατών μελών να προβλέπονται επιβαρυντικές περιστάσεις στις υφιστάμενες διατάξεις που τιμωρούν την ανθρωποκτονία στις οποίες θα μπορούσαν να υπαχθούν κάποιες μορφές γυναικοκτονιών που αναφέρθηκαν ανωτέρω, χωρίς πάντως και πάλι να γίνεται χρήση του όρου.

Έτσι, συναντάμε στις ευρωπαϊκές νομοθεσίες τις εξής περιπτώσεις:

- Βέλγιο: Συνιστά επιβαρυντική περίπτωση η τέλεση ανθρωποκτονίας όταν ένα από τα κίνητρα του δράστη είναι το μίσος, η περιφρόνηση ή η εχθρότητα εναντίον ενός προσώπου λόγω φύλου.
- Ισπανία: Συνιστά επιβαρυντική περίπτωση η τέλεση ανθρωποκτονίας όταν το θύμα ήταν σύζυγος ή πρόσωπο συνδεδεμένο με τον δράστη με σχέση ισοδύναμη του γάμου.
- Γαλλία: Συνιστά επιβαρυντική περίπτωση η τέλεση ανθρωποκτονίας όταν το θύμα ήταν σύζυγος ή συμβίος με σύμφωνο συμβίωσης ή ακόμη και σε ελεύθερη συμβίωση.
- Κροατία: Συνιστά επιβαρυντική περίπτωση η τέλεση ανθρωποκτονίας όταν το κίνητρο του δράστη είναι το μίσος, χωρίς όμως να γίνεται αναφορά στο φύλο.
- Λιθουανία: Συνιστά επιβαρυντική περίπτωση η τέλεση ανθρωποκτονίας όταν κίνητρο του δράστη είναι το μίσος εναντίον ενός προσώπου λόγω φύλου.
- Πορτογαλία: Συνιστά επιβαρυντική περίπτωση η τέλεση ανθρωποκτονίας για λόγους βασιζόμενους στο φύλο.
- Σλοβενία: Συνιστά επιβαρυντική περίπτωση η τέλεση ανθρωποκτονίας όταν αναδεικνύεται η παραβίαση της αρχής της ισότητας ως λόγος τέλεσης.

Η μεγαλύτερη συζήτηση πάντως γύρω από το θέμα φαίνεται ότι έλαβε χώρα στη Γαλλία, όπου η Επιτροπή της Εθνοσυνέλευσης, η οποία ασχολήθηκε με το θέμα, κατέθεσε τον Φεβρουάριο του 2020 πόρισμα, το οποίο κατέληγε στο συμπέρασμα ότι ο όρος επιβάλλεται να καθιερωθεί στον πολιτικό και στον δημόσιο λόγο, αλλά όχι και να ενταχθεί στον γαλλικό ΠΚ²⁷. Από τον Ιούλιο του 2022, η Κύπρος κατέστη η πρώτη χώρα εντός της Ε.Ε. που προέβη στην ειδική τυποποίηση της γυναικοκτονίας. Παρά την αντίθετη εισήγηση της αρμόδιας Επιτροπής Νομοθεσίας, η οποία διατύπωσε τη θέση ότι δεν είναι αναγκαία η εισαγωγή μίας τέτοιας ειδικής ρύθμισης, από τη στιγμή που η εν λόγω συμπεριφορά τυποποιείται ήδη στον ΠΚ ως ανθρωποκτονία, τελικά η διάταξη εισήχθη στον Νόμο

24. Με τον ν. 1342/1983.

25. Βλ. General Recommendation 19/1992, παρ. 6.

26. Πρόκειται για τα Ψηφίσματα 68/191 της 18ης Δεκεμβρίου 2013, Taking actions against gender-related killing of women and girls, και 70/176 της 17ης Δεκεμβρίου 2015, Taking actions against gender-related killing of women and girls.

27. Βλ. ολόκληρη την αναφορά της Επιτροπής ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης εδώ: http://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/rappports/ega/115b2695_rapport-information#_ftnref2.

Μία άδηλη διαδρομή στο πεδίο του αδίκου και της ενοχής

περί της Πρόληψης και της Καταπολέμησης της Βίας κατά των Γυναϊκών.

Ειδικότερα, προστέθηκε νέο άρθρο 10Α στον παραπάνω Νόμο, το οποίο τιτλοφορείται «Γυναικοκτονία», σύμφωνα με το εδάφιο (1) του οποίου: «Πρόσωπο το οποίο επιφέρει τον θάνατο γυναίκας με παράνομη πράξη ή παράλειψη είναι ένοχο του αδικήματος της γυναικοκτονίας και υπόκειται σε ποινή φυλάκισης διά βίου. Νοείται ότι, παράνομη παράλειψη συνιστά η υπαίτια αμέλεια παράλειψης εκτέλεσης καθήκοντος, αν και δεν υφίσταται πρόθεση πρόκλησης θανάτου».

Στο εδάφιο (2) προβλέπονται περαιτέρω επιβαρυντικοί παράγοντες για το αδίκημα της γυναικοκτονίας:

«(2) Επιπροσθέτως των προβλεπόμενων από τις διατάξεις του άρθρου 11 επιβαρυντικών περιστάσεων, το δικαστήριο κατά την επιμέτρηση και επιβολή της ποινής για το αδίκημα της γυναικοκτονίας λαμβάνει υπόψη, ως επιβαρυντικό παράγοντα, ότι ο θάνατος επήλθε ως αποτέλεσμα

(α) άσκησης βίας από ερωτικό σύντροφο

(β) βασανισμού ή άσκησης βίας λόγω μισογυνισμού

(γ) άσκησης ενδοοικογενειακής βίας

(δ) άσκησης βίας για λόγους τιμής

(ε) άσκησης βίας για λόγους θρησκευτικών πεποιθήσεων

(στ) άσκησης βίας λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου

(ζ) διάπραξης του αδικήματος του ακρωτηριασμού γυναικών γεννητικών οργάνων, κατά τις διατάξεις του άρθρου 233Α του Ποινικού Κώδικα

(η) άσκησης βίας με σκοπό ή στο πλαίσιο σεξουαλικής εκμετάλλευσης και/ή της εμπορίας προσώπων και/ή της διακίνησης ναρκωτικών και/ή του οργανωμένου εγκλήματος

(θ) άσκησης βίας προς επίτευξη παράνομης συνουσίας

(ι) στοχευμένης άσκησης βίας εναντίον γυναικών, στο πλαίσιο ένοπλων συγκρούσεων».

Σύμφωνα με το εδάφιο (3):

«(3) Για σκοπούς του παρόντος άρθρου

«πρόκληση θανάτου» έχει την έννοια που αποδίδεται στον όρο αυτό από τις διατάξεις του άρθρου 211 του Ποινικού Κώδικα, οι οποίες εφαρμόζονται κατ' αναλογίαν για το αδίκημα της γυναικοκτονίας,

«εκμετάλλευση» και «εμπορία προσώπων» έχουν την έννοια που αποδίδεται στους όρους αυτούς από τις διατάξεις του άρθρου 2 του περί της Πρόληψης και της Καταπολέμησης της Εμπορίας και Εκμετάλλευσης Προσώπων και της Προστασίας των Θυμάτων Νόμου,

«ερωτικός σύντροφος» σημαίνει πρώην ή νυν σύζυγο και/ή σύντροφο, ανεξαρτήτως εάν αυτός έχει μοιραστεί ή μοιράζεται την ίδια κατοικία με το θύμα.

Νοείται ότι, αναφορικά με τη διαπίστωση του χρόνου επέλευσης του θανάτου για σκοπούς διάπραξης του αδικήματος της γυναικοκτονίας, ισχύουν κατ' αναλογίαν οι περιορισμοί που τίθενται από τις διατάξεις του άρθρου 213 του Ποινικού Κώδικα».

3. Η γυναικοκτονία υπό τη σκοπιά του αδίκου και της ενοχής

Η Ελλάδα δεν φαίνεται να αποτελεί εξαίρεση από την κυρίαρχη νομοθετική πρακτική που ακολουθείται στην Ευρώπη σχετικά με το ζήτημα, με αποτέλεσμα στον νΠΚ να μην υπάρχει σχετική διάταξη που να τυποποιεί ειδικά τη γυναικοκτονία. Η μόνη διάταξη όπου θα μπορούσε να διακρίνει κανείς αμυδρά τη γυναικοκτονία κρυμμένη πίσω από την αχλή των διατυπώσεων, εντοπίζεται στον ν. 3500/2006 περί ενδοοικογενειακής βίας, όπου κατά τον σχετικό ορισμό, ενδοοικογενειακή βία συνιστά και η τέλεση ανθρωποκτονίας κατ' άρθρον 299 ΠΚ σε βάρος μέλους της οικογένειας²⁸. Ακόμη όμως και εάν καταφύγουμε στα στατιστικά στοιχεία που δημοσίευσε το 2019 το Γραφείο του ΟΗΕ για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα, σύμφωνα με τα οποία από τις 87.000 δολοφονίες γυναικών παγκοσμίως, το 58% διαπράχθηκε από (πρώην ή νυν) συζύγους ή συντρόφους ή μέλη της οικογένειάς τους, εν ολίγοις 137 γυναίκες παγκοσμίως δολοφονούνται καθημερινά από ένα μέλος της οικογένειάς τους²⁹, οι σχετικές διατάξεις του ν. 3500/2006 δεν θα συνιστούσαν τίποτα παραπάνω παρά μόνο μία έμμεση κοινωνιολογική αναγνώριση της γυναικοκτονίας, από τη στιγμή που δεν παύει να θεωρείται από τον νομοθέτη ενδοοικογενειακή βία η δολοφονία ενός άνδρα μέσα στην οικογένειά του,

28. Να επισημανθεί εδώ ότι ως οικογένεια νοείται βάσει των σχετικών διατάξεων (άρθρο 1 παρ. 2 ν. 3500/2006) «... η κοινότητα που αποτελείται από συζύγους ή πρόσωπα που συνδέονται με σύμφωνο συμβίωσης ή γονείς και συγγενείς πρώτου και δεύτερου βαθμού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας και τα εξ υιοθεσίας τέκνα τους, στη δε οικογένεια περιλαμβάνονται, εφόσον συνοικούν, συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας μέχρι τετάρτου βαθμού (και πρόσωπα των οποίων επίτροπος, δικαστικός παραστάτης ή ανάδοχος γονέας έχει ορισθεί μέλος της οικογένειας), καθώς και κάθε ανήλικο πρόσωπο που συνοικεί στην οικογένεια...», ενώ, μετά από την κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, οι σχετικές διατάξεις «... εφαρμόζονται και στους μόνιμους συντρόφους και στα τέκνα, κοινά ή ενός εξ αυτών, στους τέως συζύγους, στα μέρη συμφώνου συμβίωσης που έχει λυθεί, καθώς και στους τέως μόνιμους συντρόφους». Εν ολίγοις, η ανθρωποκτονία εντός της οικογένειας αλλά και η ανθρωποκτονία της πρώην μόνιμου συντρόφου θεωρείται ενδοοικογενειακή βία, ενώ θύμα ενδοοικογενειακής βίας θεωρείται και το μέλος, στην οικογένεια του οποίου τελέστηκε ανθρωποκτονία κατά το άρθρο 299 του Ποινικού Κώδικα, καθώς και ο ανήλικος ενώπιον του οποίου τελείται μία τέτοια πράξη.

29. UNODC, Global Study on Homicide, Gender related killing of women and girls, 2019.

ακόμη και εάν από στατιστική σκοπιά οι περιπτώσεις αυτές είναι λίγες. Άλλωστε, ο δράστης ενδοοικογενειακής βίας που τέλεσε ανθρωποκτονία εις βάρος μέλους της οικογένειάς του δεν έχει ουσιαστικά καμία διαφορετική ποινική μεταχείριση. Θα τιμωρηθεί για ανθρωποκτονία βάσει του άρθρου 299 νΠΚ χωρίς καμία προβλεπόμενη επιβάρυνση της ποινής του, εκ μόνου του γεγονότος ότι η πράξη του αυτή συνιστά και ενδοοικογενειακή βία. Η συζήτηση φαίνεται να επανέρχεται εκεί που την είχαμε αφήσει προτού εξετάσουμε το διεθνές πλαίσιο για τη γυναικοκτονία: μπορούμε τελικά να μιλήσουμε για ένα έγκλημα διαφορετικής υφής και διάστασης σε σχέση με την ανθρωποκτονία, ώστε να αξιωνεται η διακριτή τυποποίησή του;

Η αναζήτηση ενός plus αδικού ή ενός plus ενοχής στην πράξη της γυναικοκτονίας δεν μπορεί να γίνει αποκομμένη από τις λοιπές διατάξεις που τυποποιούν συμπεριφορές που φαίνεται να έχουν ως αιτιακό τους υπόβαθρο το φύλο και έχουν εισαχθεί με αυτό ακριβώς το «ανομολόγητο», σε επίπεδο τουλάχιστον ποινικής τυποποίησης, κριτήριο. Το επιχείρημα που απορρέει από τη διαπίστωση ότι στις εν λόγω νομοτυπικές μορφές εμπίπτουν και συμπεριφορές που μπορεί να στρέφονται κατά ανδρών και ότι, ως εκ τούτου, οι εν λόγω διατάξεις δεν εισάγουν μία ειδική ποινική μεταχείριση των γυναικών ως θυμάτων των εν λόγω πράξεων έναντι των ανδρών φαίνεται να είναι πράγματι βάσιμο κατά το εξής σκέλος: η επιλογή του νομοθέτη να τυποποιήσει σε εγκλήματα τις συγκεκριμένες συμπεριφορές δεν απορρέει από την αντίληψη ότι απαιτείται ειδική ποινική μεταχείριση των γυναικών έναντι των ανδρών. Απορρέει, όμως, αναμφίβολα από την αντίληψη του νομοθέτη ότι απαιτείται η ίση μεταχείριση αυτών³⁰. Αυτό που διαπίστωσε δηλαδή ο νομοθέτης «διαβάζοντας» τις διεθνείς συμβάσεις και τα διεθνή κείμενα και αξιοποιώντας στατιστικά στοιχεία και κοινωνιολογικές έρευνες ήταν ότι οι συγκεκριμένες συμπεριφορές εισάγουν μία μορφή διάκρισης εις βάρος των γυναικών. Αυτό άραγε σημαίνει ότι στις εν λόγω διατάξεις συμπεριλαμβάνεται και έτερο έννομο αγαθό, το δικαίωμα των γυναικών να απολαμβάνουν μία ζωή χωρίς διακρίσεις λόγω φύλου, και ως εκ τούτου η προσβολή, από τη σκοπιά του αδικού, καθίσταται βαρύτερη; Διότι δεν είναι διόλου ασυνήθιστο στον ΠΚ να τυποποιούνται στην ίδια νομοτυπική μορφή συμπεριφορές που προσβάλλουν περισσότερα του ενός έννομα αγαθά. Συμβαίνει, λοιπόν, κάτι αντίστοιχο εδώ με τις διατάξεις που εισήχθησαν και τυποποιούν συμπεριφορές που κατεξοχήν εκδηλώνονται σχεδόν αποκλειστικά κατά γυναικών ή πάντως τα συνήθη θύματα είναι γυναίκες; Η γυναίκα δηλαδή που δέχεται σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας της προσβάλλεται βαρύτερα από τον άνδρα που, έστω και σπάνια, δέχεται

την ίδια παρενόχληση που τυποποιείται στη ρύθμιση του άρθρου 337 παρ. 4 ΠΚ; Όσο, πάντως, στις εν λόγω διατάξεις περιγράφονται ως θύματα εξίσου και οι άνδρες και οι γυναίκες, τόσο δυσκολότερα υποστηρίξιμη καθίσταται η θέση ότι συμπεροστατεύεται από τις διατάξεις αυτές το δικαίωμα των γυναικών να απολαμβάνουν μία ζωή χωρίς διακρίσεις λόγω φύλου. Οι δομικές κοινωνικές ανισότητες και οι εμπειρωμένες σεξιστικές αντιλήψεις που πράγματι προκαλούν αυτήν τη μορφή διακρίσεων εις βάρος των γυναικών και οδήγησαν στην ποινική τυποποίηση τέτοιων συμπεριφορών, φαίνεται να λειτουργούν, κατά την αντίληψη του νομοθέτη, ως το αιτιακό υπόβαθρο εκδήλωσής τους, χωρίς όμως αυτό να μεταφράζεται και ως προσβολή ενός πρόσθετου εννόμου αγαθού. Για να επανέλθω στο παράδειγμα που ανέφερα παραπάνω, η γενετήσια ελευθερία, υπό την ειδικότερη μορφή της γενετήσιας αξιοπρέπειας, ως έννομο αγαθό προστατευόμενο ποινικά, προσβάλλεται, κατά τον νομοθέτη, το ίδιο, είτε το θύμα σεξουαλικής παρενόχλησης στον χώρο της εργασίας είναι άνδρας είτε είναι γυναίκα. Από τη στιγμή λοιπόν που ο νομοθέτης τυποποιεί ως δέκτες των συγκεκριμένων συμπεριφορών κάθε άνθρωπο ανεξαρτήτως φύλου, τότε αναπόφευκτα τα έννομα αγαθά, ως προστατευόμενες αξίες, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι προσβάλλονται βαρύτερα βάσει των ποσοστών εμφάνισης μίας εγκληματικής συμπεριφοράς. Είναι σαφές δηλαδή ότι, στις εν λόγω διατάξεις, το «αιτιακό φιλί» που πυροδοτεί την τέλεση της πράξης δεν μπορεί να συγχέεται με την ουσία του αδικού που εντοπίζεται στην προσβολή ενός εννόμου αγαθού.

Δεν υφίσταται αμφιβολία, πάντως, ότι οι συγκεκριμένες συμπεριφορές, όταν εκδηλώνονται εις βάρος των γυναικών, απορρέουν από μία δομική ανισότητα ανδρών και γυναικών εισάγοντας μία μορφή διάκρισης εις βάρος των τελευταίων. Πώς μπορεί όμως να αποτυπωθεί σε επίπεδο ποινικής μεταχείρισης αυτή η διάσταση; Τη διέξοδο φαίνεται ότι μας τη δίνει, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, η διάταξη του άρθρου 82Α νΠΚ που περιγράφει τα εγκλήματα που διακρίνονται για τα ρατσιστικά τους χαρακτηριστικά. Στην εν λόγω ρύθμιση προβλέπεται μία επαύξηση των ελάχιστων προβλεπόμενων ορίων ποινών στις περιπτώσεις εγκλημάτων που στρέφονται κατά θύματος η επιλογή του οποίου έγινε από τον δράστη, μεταξύ άλλων, λόγω ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου. Η αλήθεια είναι πάντως ότι στη διάταξη δεν φαίνεται εναργώς εάν ο νομοθέτης θέλησε να συμπεριλάβει όλες τις περιπτώσεις που ο δράστης επιλέγει το θύμα-γυναίκα και τελεί εις βάρος του το έγκλημα διότι ακριβώς είναι γυναίκα ή θέλει απλά να συμπεριλάβει τις περιπτώσεις εγκλημάτων, όπου ο δράστης στρέφεται κατά προσώπων εξαιτίας της επιλογής που έχουν κάνει τα πρόσωπα αυτά ως προς την ταυτότητα του φύλου τους, όπως στις περιπτώσεις προσώπων που το βιολογικό τους φύλο είναι διαφορετικό από την εσωτερική τους ταυτότητα (πχ. διεμφυλικά άτο-

30. Βλ. Ε. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, ό.π., σ. 82.

μα κ.λπ.). Και τούτο, πέραν του γεγονότος ότι και αυτές οι περιπτώσεις εντάσσονται φυσικά στην κατηγορία των γυναικοκτονιών. Εάν πάντως θεωρήσουμε ότι εδώ εμπύπτον όλες οι περιπτώσεις όπου η επιλογή του θύματος έγινε λόγω φύλου, μήπως μπορούμε να εντοπίσουμε εδώ αυτό το plus αδίκου που αναζητούμε για την περίπτωση των γυναικοκτονιών;

Ακόμη και εάν προσφύγουμε στη διάταξη του άρθρου 82Α νΠΚ και εντοπίσουμε στη γυναικοκτονία τα χαρακτηριστικά που περιγράφονται εκεί, φρονώ ότι και πάλι η απάντηση θα ήταν δύσκολα θετική. Η προσβολή της ζωής, ενός κατεξοχήν ανελαστικού εννόμου αγαθού, υπό την έννοια ότι άπαξ και βλαφθεί δεν προσφέρει νέο επίπεδο προσβολής της, είναι τελειωτική και συνάπτεται με την κατάλυση και όλων των άλλων ατομικών εννόμων αγαθών του ίδιου προσώπου που εξατομικεύονται στο ζωντανό σώμα που αφανίστηκε. Για όποιον λόγο και εάν σκοτώσω κάποιον, πάντοτε θα συμπροσβάλλω και την προσωπικότητά του, την προσωπική του ελευθερία, τη σωματική του ακεραιότητα, την ιδιοκτησία του και την περιουσία την οποία αυτός στερείται. Θα ήταν αδιέξοδο να αναζητήσουμε να βρούμε ένα plus αδίκου σε μία τέτοια βλάβη, θα έπρεπε δε να επαυξάνεται το άδικο της ανθρωποκτονίας σε κάθε περίπτωση που η πράξη του δράστη συναπτόταν με την προσβολή κάποιου άλλου εννόμου αγαθού (π.χ. σκοτώνω κάποιον για να τον κληρονομήσω και να πάρω στα χέρια μου τη μεγάλη περιουσία του). Η αναζήτηση επομένως ενός plus στο πεδίο του αδίκου ώστε να μπορέσει να δικαιολογηθεί η εισαγωγή της γυναικοκτονίας στον ΠΚ ως διακριτής περίπτωσης ανθρωποκτονίας φαίνεται ότι θα ήταν πραγματικά άδηλη.

Αδυνατώντας επομένως να εντοπίσουμε αυτό το «υπέρβαρο αδίκου» που αναζητούμε για να δικαιολογήσουμε την εισαγωγή της γυναικοκτονίας στον ΠΚ, το μόνο πεδίο που απομένει και φαίνεται ότι θα μπορούσε να υποστηρίξει την ποινική επιβάρυνση της εν λόγω συμπεριφοράς είναι αυτό της ενοχής. Όπως ήδη κατέδειξαν τα διεθνή κείμενα, αλλά και οι μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί, δεν υφίσταται αμφιβολία ότι στις περιπτώσεις έμφυλης βίας ο δράστης ουσιαστικά αναπαράγει με την πράξη του τους δομημένους κοινωνικούς μηχανισμούς κατίσχυσης του άνδρα διά της βίας παρεισάγοντας μία καταφανή διάκριση εις βάρος των γυναικών. Όταν, επομένως, ο δράστης εξορμεί κατά των εννόμων αγαθών μίας γυναίκας υποκινούμενος από τις εμπεδωμένες κοινωνικές του αντιλήψεις που επιτάσσουν τη συμμόρφωσή της με τον κοινωνικά διαμορφωμένο ρόλο της, τότε δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί ότι αυτή η έμπρακτη εκδήλωση του εμπεδωμένου φρονήματος του δράστη να διατηρηθεί η υποδεέστερη θέση των γυναικών έναντι των ανδρών δεν εμπεριέχει ένα plus ενοχής. Βέβαια, σ' ένα σύστημα αντικειμενικού ποινικού αδίκου, όταν το βάρος πέφτει

σε υποκειμενικά - φρονηματικά στοιχεία προκειμένου να προσδιοριστεί η βαρύτητα μίας πράξης ελλοχεύουν πάντοτε δύο κίνδυνοι: αφενός, η ποινική επιβάρυνση να είναι δυσανάλογη της προσβολής του αδίκου και, αφετέρου, να διανοίξει ο δρόμος μίας ρευστής και επισφαλούς αξιολογικής σύγκρισης των εκάστοτε υποκειμενικών αντιλήψεων που έχουν διαμορφώσει οι δράστες αναφορικά με τις πράξεις τους. Εύκολα, δηλαδή, θα μπορούσε να αντιτάξει εδώ κανείς την περίπτωση του δράστη που τελεί ληστεία δολοφονώντας τα θύματά του παρωθούμενος από την αντίληψη ότι η ιδιοκτησία υπερέχει της ζωής και ότι μπορεί να την αφαιρεί προκειμένου να καρπωθεί τα οφέλη της ιδιοκτησίας των θυμάτων του. Άραγε, δεν είναι βαρύτερο το αντικοινωνικό φρόνημα του δράστη που υποβιβάζει τη ζωή σε μέσο προκειμένου να πετύχει τον πλουτισμό του σε σχέση με τον δράστη που δεν έχει προβεί σε μία τέτοια αξιολόγηση; Πάντως, στην περίπτωση που μας απασχολεί, τον «επικίνδυνο» αυτόν δρόμο φαίνεται ότι τον έχει ήδη διαβεί το άρθρο 82Α νΠΚ, το οποίο προβλέπει την επιβολή βαρύτερων ποινών στον δράστη που επιλέγει το θύμα του στη βάση των διακρίσεων που περιγράφονται εκεί, δίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μία σχετικά αναίμακτη διέξοδο στα παραπάνω προβλήματα: ο νομοθέτης θεωρεί ότι συνιστά επαρκές έρεισμα για τη δικαιολόγηση της βαρύτερης ποινικής μεταχείρισης του δράστη η εκδήλωση μίας συμπεριφοράς η οποία διαπνέεται από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον είδαμε μάλιστα και μία πρόσφατη εγκύκλιο του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου που αφορούσε την ενδοοικογενειακή βία και απευθυνόταν στους Εισαγγελείς Πρωτοδικών της χώρας³¹, όπου γίνεται λόγος «... για κατάφωρη περιφρόνηση και αυτού του υπέρτατου όλων εννόμου αγαθού της ζωής... ιδίως από σεξιστικά κίνητρα, «λόγους τιμής», σκοπούς εμπορίας ανθρώπων και οικονομική εκμετάλλευση...», όπου μάλιστα γινόταν χρήση και του όρου «γυναικοκτονία». Παρότι το ύφος του κειμένου και η σχετική διατύπωση ήταν ιδιαίτερα προσεκτική, ωστόσο, η αναφορά σε κατάφωρη περιφρόνηση της ζωής και η σύνδεση αυτής με τα έμφυλα κίνητρα του δράστη ενέχει μία, έστω και όλως έμμεση, αναγνώριση του επιβαρημένου χαρακτήρα της πράξης, ιδία μάλιστα εάν ληφθεί υπόψη ότι ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου κάνει αναφορά στις θέσεις που έχουν διατυπωθεί για τη γυναικοκτονία και την «... ανάγκη διακριτής τυποποιημένης ποινικής πρόβλεψης ή και για αναγωγή αυτής ως διακεκριμένης παραλλαγής της ανθρωποκτονίας του άρθρου 299 ΠΚ...», η αλήθεια είναι χωρίς βέβαια να υιοθετεί ευ-

31. Πρόκειται για την εγκύκλιο 12/2021, δημοσιευμένη σε ΝΟΜΟΣ. Βλ. και την παλαιότερη εγκύκλιο για θέματα ενδοοικογενειακής βίας 16/2007, καθώς και την εγκύκλιο 5/2021, για τις περιπτώσεις για τις οποίες τα θύματα πράξεων ενδοοικογενειακής βίας είναι ανήλικοι, αναρτημένες και οι δύο στην ιστοσελίδα www.eisap.gr.

θέως τις θέσεις αυτές.

Η «χρωματισμένη» πάντως με τα στοιχεία αυτά ενοχή του δράστη, όπου εμφανίζεται ότι η συμπεριφορά του υπαγορεύεται από τις συγκεκριμένες κοινωνικές αντιλήψεις υπό τις οποίες αυτός διαπλάστηκε ως προσωπικότητα, ενέχει και μία συνειδησιακή διάσταση που δεν μπορούμε να παραβλέψουμε. Ο δράστης που αποφασίζει να τελέσει την πράξη αναπαράγοντας τις εμπεδωμένες κοινωνικές αντιλήψεις υπό τις οποίες διαμορφώθηκε βιώνει κατά τη στιγμή λήψης της απόφασης αυτής μία ετερόνομη τάξη κανόνων που επιτάσσουν αυτή τη συμπεριφορά. Μήπως όμως δεν μπορούμε να αξιώνουμε να λειτουργούν επιβαρυντικά εις βάρος του δράστη στοιχεία που συνδέονται με μία συνειδησιακή επιταγή, ακόμη και εάν το περιεχόμενό τους είναι αναμφίβολα αποδοκιμαστέο από την έννομη τάξη; Μπορούμε να δικαιολογήσουμε επαρκώς την απόδοση μίας επαυξημένης μομφής σ' ένα πρόσωπο που είναι πιθανό να θεωρεί ότι έχει ηθικό καθήκον να τελέσει την εν λόγω πράξη (π.χ. για λόγους τιμής) και κυριαρχείται από μια εσώτατη ελεγκτική δύναμη;

Η όλη προσέγγιση καθίσταται ακόμη πιο περίπλοκη εάν προσθέσουμε στα παραπάνω και τις περιπτώσεις των εγκλημάτων που χαρακτηρίζονται ως «εγκλήματα πάθους», τα οποία, σε μεγάλο βαθμό, συνδέονται με τον βρασμό ψυχικής ορμής που προβλέπεται στο άρθρο 299 παρ. 2 ΠΚ.

Υπενθυμίζεται ότι ως βρασμός ψυχικής ορμής λογίζεται από τη νομολογία μας η κατάσταση ψυχικής υπερδιέγερσης που προκλήθηκε από την αιφνίδια υπερένταση κάποιου συναισθήματος ή πάθους, όπως είναι η ζήλια, η οργή, ο θυμός, το μίσος, η αγανάκτηση, η οποία υπερένταση ως ενεργός αιτία έφτασε σε τέτοιο σημείο ώστε να αποκλείσει τη νηφάλια σκέψη, δηλαδή τη στάθμιση των αιτιών που ωθούν τον δράστη στην τέλεση του εγκλήματος και εκείνων που τον απωθούν από την τέλεσή του³². Η αναγνώριση της τέλεσης της πράξης σε κατάσταση βρασμού ψυχικής ορμής οδηγεί σε επιβολή μειωμένης ποινής, με αποτέλεσμα ο δράστης να απειλείται με ποινή πρόσκαιρης κάθειρξης έναντι του δράστη που τελεί ανθρωποκτονία ευρισκόμενος σε ήρεμη ψυχική κατάσταση, ο οποίος αντιμετωπίζει αποκλειστικά, πλέον, την ποινή της ισόβιας κάθειρξης. Ο λόγος για τον οποίο προβλέπεται η μειωμένη αυτή ποινή οφείλεται στο γεγονός ότι ο νομοθέτης θεωρεί τον δράστη που βρίσκεται σε αυτήν την κατάσταση πρόσωπο μειωμένου καταλογισμού και μάλιστα κατ' αμάχητο τεκμήριο. Δηλαδή, για να εφαρμοστεί η διάταξη του άρθρου 299 παρ. 2 νΠΚ ο εφαρμοστής του δικαίου αρκεί να διαγνώσει ότι ο δράστης κατά τη στιγμή που αποφάσισε και τέλεσε την ανθρωποκτονία βρισκόταν στην κατάσταση

αυτή, χωρίς να απαιτείται να διαγνωστεί οποιοδήποτε από τα αξιολογικά στοιχεία που εισάγει το άρθρο 36 ΠΚ (σε συνδυασμό με το άρθρο 34 ΠΚ) για όλες τις άλλες περιπτώσεις διατάραξης της συνείδησης, ήτοι η μειωμένη ικανότητα του δράστη να αντιληφθεί το άδικο της πράξης του ή να ενεργήσει σύμφωνα με την αντίληψή του για το άδικο αυτό. Είναι προφανές ότι στην περίπτωση μίας γυναικοκτονίας που έχει αποφασιστεί και εκτελεστεί σε κατάσταση βρασμού ψυχικής ορμής είμαστε εκτεθειμένοι ενώπιον του εξής προβλήματος: από τη μία έχουμε έναν λόγο που ο νομοθέτης αναγνωρίζει ως λόγο μείωσης του καταλογισμού του δράστη και από την άλλη μία γυναικοκτονία, όπου ο δράστης, βάσει όσων εκτέθηκαν ανωτέρω, έχει αυξημένη ενοχή, καθότι η πράξη του υπαγορεύεται από το στερεοτυπικό μίας εξουσιαστικής σχέσης που παρεισάγει διακρίσεις εις βάρος των γυναικών. Τι θα πρέπει να συμβεί, λοιπόν, σε μία περίπτωση που ο ζηλιάρης σύζυγος σε μία αιφνίδια έκρηξη ζήλιας αποφασίζει και σκοτώνει τη σύζυγό του όταν ανακαλύπτει ότι τον απατά; Μπορούν να συνυπάρξουν τα δύο αυτά μεγέθη ενοχής στον ίδιο δράστη κατά τη στιγμή τέλεσης μίας και μόνο πράξης χωρίς να οδηγούμαστε σε αξιολογικές αντινομίες; Η απάντηση δύσκολα θα μπορούσε να είναι θετική. Εδώ, ο δράστης οδηγείται στην εν λόγω πράξη ακολουθώντας μία διαδρομή όπου οι υποκειμενικοί όροι της συνδέονται αιτιακά μεταξύ τους: οι εμπεδωμένες κοινωνικές αντιλήψεις για τον ρόλο της γυναίκας είναι αυτές που προκαλούν στον δράστη την αιφνίδια υπερδιέγερση των συναισθημάτων του και αποκλείουν την ήρεμη σκέψη του όταν αποφασίζει και τελεί την πράξη του. Για να επανέλθω στο παράδειγμα που ανέφερα παραπάνω, η ζήλια του δράστη πυροδοτείται από την αντίληψή του ότι μία γυναίκα δεν ανταποκρίθηκε στον ρόλο της πιστής και υπάκουης συζύγου, δεν μπορεί να έχει εξωσυζυγική σχέση, τον έχει ατιμάσει, και σε κάθε περίπτωση, εάν δεν μπορεί να την έχει αυτός τότε δεν μπορεί να την έχει κανένας. Θα συνιστούσε επομένως αξιολογική αντινομία να θεωρείται ότι ο δράστης εξορμεί κατά των εννόμων αγαθών υποκινούμενος από τις εμπεδωμένες κοινωνικές του αντιλήψεις που παρεισάγουν μία καταφανή διάκριση εις βάρος των γυναικών (: γυναίκα που δεν ανταποκρίθηκε στον ρόλο της πιστής και υπάκουης συζύγου) και εκεί εντοπίζεται ένα plus ενοχής του και ταυτόχρονα το ψυχικό αποτέλεσμα αυτού του εμπεδωμένου αντικοινωνικού φρονήματος του δράστη, ήτοι η αιφνίδια υπερένταση των συναισθημάτων του (: ζήλια), να «δικαιολογεί» τον μειωμένο καταλογισμό του.

Ενόψει των παραπάνω, μήπως τελικά η γυναικοκτονία δεν μπορεί να βρει ζωτικό χώρο ούτε στο πεδίο της ενοχής; Φρονώ ότι μπορούμε να βρούμε διέξοδο και στις δύο περιπτώσεις που μας απασχόλησαν. Ο διαστρεβλωμένος περίγυρος του δράστη και η ατομική πεποίθηση που έχει αυτός διαμορφώσει περί δικαίου και ιεράρχησης των αξιών δεν μπορεί να τον απαλλάσσει από την

32. Βλ. ενδεικτικά ΑΠ 1372/2020, δημοσιευμένη σε ιστοσελίδα του ΑΠ <http://www.areiospagos.gr>, ΑΠ 360/2020, ΝΟΜΟΣ.

υποχρέωση συμμόρφωσης προς τις αξιολογήσεις της δημοκρατικά θεμελιωμένης έννομης τάξης. Άλλωστε, είναι αναμφισβήτητο ότι ο εν λόγω δράστης φαίνεται να έχει την ικανότητα να διαγνώσει τη γενική δεσμευτικότητα του κανόνα δικαίου που παραβιάζει. Ακόμη και εάν δεχτούμε ότι συντρέχει κάποια μορφή σύγκρουσης του ηθικού καθήκοντος του δράστη που απορρέει από τη συνειδησιακή επιταγή «να σκοτώσει τη γυναίκα που τον ατίμασε», την οποία επιταγή ο δράστης βιώνει ως δεσμευτική, με το νομικό καθήκον να μην προσβάλλει το έννομο αγαθό της ζωής, η λύση δίνεται από το άρθρο 33 νΠΚ, που φαίνεται να λύνει τέτοιες περιπτώσεις συγκρουσιακών διλημάτων: μία τέτοια προσβολή θα μπορούσε να συγχωρεθεί στον δράστη μόνο αν η απειλούμενη προσβολή είναι κατά το είδος και τη σπουδαιότητα ανάλογη προς την προσβολή της ζωής. Και προφανώς, η προσβολή των αντιλήψεων που έχει διαμορφώσει ο δράστης για τον κοινωνικά προσδιορισμένο ρόλο της γυναίκας δεν μπορεί να είναι ποτέ ανάλογη της προσβολής της ζωής της. Εάν αποδεχόμασταν αυτού του είδους την αξιακή στρέβλωση ως υπερέχουσα των ιεραρχήσεων της έννομης τάξης θα οδηγούμασταν σε αυτοκατάλυσή της.

Στην περίπτωση τώρα του βρασμού ψυχικής ορμής, ο κίνδυνος της αξιολογικής αντινομίας που γεννάται από την εισαγωγή της γυναικοκτονίας στον νΠΚ υποδαυλίζεται από ένα συστημικό πρόβλημα: την τυποποίηση του βρασμού ψυχικής ορμής στη νομοτυπική μορφή του άρθρου 299 παρ. 2 νΠΚ ως ενός λόγου μείωσης του καταλογισμού που λόγω ακριβώς αυτής της τυποποίησης ο μειωμένος καταλογισμός του δράστη τεκμαίρεται αμαχίτως. Η ύπαρξη μίας τέτοιας ρύθμισης στον νΠΚ φρονώ ότι είναι πλέον παρωχημένη. Η προσβολή του πλέον σημαντικού εννόμου αγαθού, αυτού της ζωής, δεν μπορεί να υποβαθμίζεται με την πρόβλεψη μειωμένης ποινής στον δράστη που την προσβάλλει υπό συνθήκες βρασμού ψυχικής ορμής, όταν η ίδια αυτή κατάσταση δεν λειτουργεί ευεργετικά υπέρ του δράστη στις περιπτώσεις που προσβάλλει ήσσονος βαρύτητας έννομα αγαθά, όπως επί παραδείγματι η σωματική ακεραιότητα. Με τις ισχύουσες ρυθμίσεις, ο δράστης που τελεί σε κατάσταση βρασμού ψυχικής ορμής είτε σκοτώσει το θύμα είτε του προκαλέσει βαριά σωματική βλάβη με άμεσο δόλο α' βαθμού απειλείται με την ίδια ποινή. Είναι προφανής η απαξιολογική δυσαναλογία. Και όλα αυτά τη στιγμή που ένα μεγάλο κομμάτι της εγκληματολογικής ύλης που υπάγεται στην παρ. 2 του άρθρου 299 νΠΚ ανήκει στην κατηγορία των εγκλημάτων που συχνά αποκαλούνται «εγκλήματα πάθους», όπου η εικόνα που προβάλλεται είναι ενός δράστη που δεν ενσαρκώνει ιδιότητες και σκοπιμότητες όταν εφορμά εναντίον του θύματος υποκινούμενος από το ερωτικό πάθος προκειμένου να εξασφαλίσει με κάθε μέσο την πλήρη «κατάκτηση» του αγαπημένου του προσώπου. Πρόκειται για μία ακόμη ξεκάθαρη αναπαραγωγή του στερεοτυπικού των εξουσια-

στικών σχέσεων. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι με τη ρύθμιση του άρθρου 299 παρ. 2 νΠΚ παρέχεται ακούσια μία κοινωνιολογικά αδικαιολόγητη και δικαιιοπολιτικά ανεπείριστη προστασία στην πιο ακραία εμφάνιση της έμφυλης βίας. Και τούτο, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι προφανώς δεν εμπίπτουν στη ρυθμιστική εμβέλεια του άρθρου 299 παρ. 2 νΠΚ μόνον αυτές οι περιπτώσεις. Βέβαια, δεν μπορούμε πάντως να μην συμφωνήσουμε ότι σε πολλές από τις περιπτώσεις αυτές ο δράστης φαίνεται να ενεργεί υπό το κράτος μιας βραχυκυκλωτικής αντίδρασης που αποκλείει τη νηφάλια σκέψη του. Ακόμη όμως και εάν η πράξη του δράστη συνιστά μία μοναδική παρένθεση στον κατά τα λοιπά πρότερο σύννομο βίο του, ο λόγος για τον οποίο το πρόσωπο αυτό πρέπει να τεκμαίρεται μειωμένου καταλογισμού, όταν μάλιστα έχει προσβάλλει το ιεραρχικά σημαντικότερο έννομο αγαθό, εξακολουθεί να μην είναι εμφανής. Από τη στιγμή που υπάρχει η δυνατότητα να αξιολογηθεί η επίδραση που ασκεί στον καταλογισμό του δράστη ο βρασμός ψυχικής ορμής, η διατήρηση μίας ρύθμισης που μπορεί να «δικαιολογήσει» την ευκολότερη προσβολή της ζωής είναι μάλλον περιττή. Και αυτή η δυνατότητα παρέχεται από τη ρύθμιση του άρθρου 36 ΠΚ, όπου ο βρασμός ψυχικής ορμής, ως μία μορφή διατάραξης της συνείδησης του δράστη, μπορεί να αξιολογηθεί με τα στοιχεία που αξιοποιεί η εν λόγω διάταξη, να εξεταστεί δηλαδή κατά πόσον η κατάσταση αυτή στην οποία περιήλθε ο δράστης μείωσε την ικανότητά του να αντιληφθεί τον άδικο χαρακτήρα της πράξης του ή να ενεργήσει σύμφωνα με την αντίληψή του για το άδικο αυτό.

Μας απέμεινε ένα τελευταίο πρόβλημα που αποτελεί και βασικό επιχείρημα κατά της εισαγωγής του όρου «γυναικοκτονία» στον νΠΚ. Ακόμη και εάν αναγνωρίσουμε ότι υπάρχει στην εν λόγω πράξη ένα plus ενοχής, πώς θα αποτυπωθεί αυτό από τη στιγμή που η αποκλειστικά προβλεπόμενη ποινή για την ανθρωποκτονία είναι αυτή των ισοβίων; Τι μορφή μπορεί να πάρει η επιβάρυνση του δράστη, όταν ο νομοθέτης έχει ήδη προσδώσει σε αυτή τη μέγιστη ποινική απαξία; Επ' αυτού, δύο παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν. Πρώτον, πράγματι *de lege lata* το σχετικό εμπόδιο φαίνεται να είναι ανυπέρβλητο. Ωστόσο, η ποινική απαξιολόγηση των συμπεριφορών από τον νομοθέτη είναι μία κατεξοχήν ρευστή διαδικασία. Υπενθυμίζεται ότι μέχρι την ψήφιση του ν. 4855/2021, ήτοι λίγους μήνες πριν, η πράξη του άρθρου 299 νΠΚ τιμωρούνταν διαζευκτικά και με πρόσκαιρη στερητική της ελευθερίας ποινή, οπότε, εάν υφίστατο σχετική πρόβλεψη, ο εφαρμοστής του δικαίου θα μπορούσε να κινηθεί προς το αυστηρότερο πλαίσιο όταν διαπίστωνε την επαυξημένη ενοχή του δράστη γυναικοκτονίας. Δεύτερον, παρά την πρόβλεψη της ανελαστικής ποινής των ισοβίων, ακόμη υφίστανται περιπτώσεις ανθρωποκτονίας που είναι δυνατή η διαδικασία δικαστικής επιμέτρησης της επιβληθησόμενης ποινής. Έτσι, πέραν της διάταξης του

άρθρου 299 παρ. 2 ΠΚ, δυνατότητα δικαστικής επιμέτρησης υφίσταται στην περίπτωση απόπειρας τέλεσης του εγκλήματος, στις περιπτώσεις συμμετοχής, όπως π.χ. σε περίπτωση συνέργειας και υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι και ο συνεργός διαπνέεται από την ίδια ενοχή ή ακόμη και στην περίπτωση που το Δικαστήριο αναγνωρίσει κάποια ελαφρυντική περίπτωση ή κάποιον άλλο λόγο μείωσης της ποινής στον φυσικό αυτουργό της πράξης και του επιβάλλει ποινή ελαττωμένη. Είναι προφανές βέβαια ότι, στις περιπτώσεις αυτές, η γυναικοκτονία δεν θα μπορούσε παρά να πάρει τη μορφή μίας επιβαρυντικής περίπτωσης στο έγκλημα της ανθρωποκτονίας, καθότι η πρόβλεψή της ως μίας διακεκριμένης παραλλαγής της ανθρωποκτονίας δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί υπό τις ισχύουσες ρυθμίσεις.

Επιλογικά, να πούμε τα εξής. Αυτό που κατέστη σαφές είναι ότι η ύπαρξη του φαινομένου της έμφυλης βίας, ως κοινωνικού φαινομένου, επιδρά στην πραγματική ισότητα των φύλων, ο δε όρος «γυναικοκτονία» ήρθε προκειμένου να κωδικοποιήσει την πλέον ακραία έκφραση αυτής της βίας, να αναδείξει τον συστηματικό χαρακτήρα του φαινομένου και να απογυμνώσει τις ρίζες του που βρίσκονται στη δομική ανισότητα ανδρών και γυναικών. Σε επίπεδο πολιτικό και κοινωνικό, ο όρος φαίνεται να καθιερώνεται. Στο νομικό όμως επίπεδο, οι δυσκολίες για την εισαγωγή του όρου «γυναικοκτονία» είναι αναντίρρητες. Τα επιχειρήματα που έχουν διατυπωθεί κατά της εισαγωγής του όρου πολλά: η εφαρμοστική δυσκολία λόγω της ευρύτητας του όρου, η απουσία οποιασδήποτε αναγκαιότητας για την ένταξη ενός νέου όρου, από τη στιγμή που η ζωή των γυναικών, όπως και όλων των υπολοίπων, προστατεύεται ήδη από τις ποινικές διατάξεις, η υπονόμηση της καθολικότητας του δικαίου και η παραβίαση της αρχής ισότητας εις βάρος των ανδρών αποτελούν κάποια εξ αυτών. Από την άλλη, η βαρύτερη

προσβολή των εννόμων αγαθών των θυμάτων και η εξ αυτού αυξημένη ποινική απαξία της πράξης, η επίτευξη γενικοπροληπτικών στόχων με την πρόβλεψη επαυξημένων κυρώσεων, η δυσχέρεια πλήρους καταγραφής των δεδομένων αναφορικά με την έμφυλη βία και η αναποτελεσματικότητα των κρατικών μηχανισμών στην αντιμετώπιση του φαινομένου λόγω της απουσίας ενός εναργούς πλαισίου τυποποίησης της συγκεκριμένης συμπεριφοράς³³, αποτελούν κάποια από τα επιχειρήματα υπέρ της εισαγωγής του όρου.

Πέραν της αξίας των ανωτέρω επιχειρημάτων, δεν πρέπει να λησμονείται ότι το ποινικό δίκαιο κατατάσσεται στα πλέον απαιτητικά δίκαια, καθότι συνδέεται με κυρώσεις που άπτονται της προσβολής ενός εκ των σημαντικότερων και πανανθρώπινης αξίας εννόμων αγαθών, της προσωπικής ελευθερίας. Στους κόλπους του δεν έχουν θέση όροι και έννοιες που δεν πληρούν τις αυστηρές προδιαγραφές του. Η συνθηματολόγηση ότι «οι όροι δεν σκοτώνουν, οι γυναικοκτόνοι το κάνουν» όσο ελκυστική και εάν ακούγεται δεν μπορεί παρά να υπακούσει στις θεμελιώδεις δικαιοπολιτικές αρχές που διέπουν την τυποποίηση του ποινικού φαινομένου. Σ' ένα φιλελεύθερο ποινικό σύστημα, το άδικο και η ενοχή του δράστη αποτελούν τη λυδία λίθο για την ποινική επιβάρυνση μίας συμπεριφοράς. Ήδη κατεδείχθη ότι η ενοχή του δράστη προσφέρει ένα επαρκές έρεισμα επί του οποίου θα μπορούσε να στηριχθεί η εισαγωγή της γυναικοκτονίας στον ΠΚ. Η συνάρθρωση του όρου στο ποινικό σύστημα προφανώς και απαιτεί συστηματικές τροποποιήσεις στον ΠΚ. Μόνο όμως εάν κινούμαστε γύρω από τους ασφαλείς αυτούς χώρους του αδίκου και της ενοχής, μπορούμε να συνθηματολογούμε. Μόνο έτσι οι όροι αποκτούν ποινικά ενδιαφέρον περιεχόμενο.

33. Βλ. το σχετικό επιχείρημα σε Α. ΠΑΝΤΖΑΡΤΖΙΔΗ / Χ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ / Χ. ΑΝΑΝΙΑΔΗ, Γυναικοκτονία, ό.π., σ. 171 επ.

Τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού

Βασίλης Φασούλης*

Η κύρωση και η νομοθετική ενσωμάτωση της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού αποτελεί μιν καθοριστικό βήμα, αλλά όχι το μοναδικό για την εφαρμογή της και επομένως τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του παιδιού. Έπειτα από την πρώτη δεκαετία εφαρμογής της Σύμβασης, το 2003 η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού, χρησιμοποιώντας τη μέχρι τότε εμπειρία, προσδιόρισε ένα συστηματικό πλαίσιο διοικητικών και άλλων μέτρων, τα οποία θεωρήθηκαν ότι αποτελούν προϋπόθεση για την εφαρμογή της εντός των διοικητικών συστημάτων και δομών κάθε κράτους μέλους. Ωστόσο, η περαιτέρω – τριακονταετής πλέον – εμπειρία εφαρμογής της Σύμβασης προσθέτει διαρκώς νέα δεδομένα και γνώση όσον αφορά τη μέθοδο και τις πρακτικές εφαρμογής της, τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις είτε εκφράζονται θεσμικά από την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού με τη μορφή Γενικών Σχολίων είτε απλά καταγράφονται με τη μορφή μελετών από διεθνείς οργανισμούς και οργανώσεις. Με εναρκτήριο σημείο το πλαίσιο των γενικών μέτρων εφαρμογής, όπως περιγράφονται στο Γενικό Σχόλιο 5 της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού, και στη συνέχεια την εμπειρία από την εφαρμογή του κάθε μη νομοθετικού μέτρου πραγματοποιείται ανάλυσή τους. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι το βασικό χαρακτηριστικό των μη νομοθετικών μέτρων είναι η δυναμικότητα της εφαρμογής τους, η αλληλεξάρτησή τους και η αναγκαιότητα λειτουργίας τους σε ένα ολιστικό πλαίσιο ενώ κανένα μοντέλο ή προσέγγιση δεν μπορεί να θεωρηθεί η βέλτιστη, καθώς απαιτείται προσαρμογή των μη νομοθετικών μέτρων εφαρμογής στο εκάστοτε περιβάλλον. Παράλληλα, διαφαίνεται ότι τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής επιτελούν πολλαπλές κρίσιμες λειτουργίες, καθώς παρέχουν ένα ποιοτικό κριτήριο αξιολόγησης εφαρμογής της Σύμβασης και της αντίστοιχης πολιτικής δέσμευσης των κρατών, προσφέρουν την επιχειρησιακή διάσταση εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού και το πλαίσιο αρχιτεκτονικής για ενός τύπου διακυβέρνηση που θα εστιάζει στα δικαιώματα των παιδιών.

εφαρμογή Σύμβασης – μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής – διακυβέρνηση για τα δικαιώματα του παιδιού – εθνική στρατηγική και εθνικό σχέδιο δράσης για τα δικαιώματα του παιδιού – συλλογή και ανάλυση δεδομένων – παρακολούθηση εφαρμογής της Σύμβασης – Εθνικοί Θεσμοί Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

I. Εισαγωγή

Με την υιοθέτηση της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού¹ υποστηρίχθηκε ότι τα δικαιώματα του παιδιού απέκτησαν πλήρες πλαίσιο και επομένως θεωρείται ότι η αποτελεσματική εφαρμογή της συνεπάγεται την εκπλήρωση των δικαιωμάτων του παιδιού². Αν και σε διεθνές επίπεδο η νομική αποδοχή της Σύμβασης είναι αναμφισβήτητη, η αποτίμηση των διεθνών συστημάτων προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων γίνεται με κριτήριο τον αντίκτυπο που αυτά έχουν στα ανθρώπινα δικαιώματα σε τοπικό επίπεδο. Ανεξάρτητα δηλαδή από τον τρόπο που κάθε κράτος μεταφέρει και εφαρμόζει θεσμικά τις προβλέψεις διεθνών συμβάσεων σε εθνικό επίπεδο, αυτό που εν τέλει αποτιμάται είναι η πραγματική εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κατοχυρώνουν. Αυτή η βασική παραδοχή συνέβαλε στην ιδιαίτερη προσοχή που δίνει η ίδια η Σύμβαση στην εφαρμογή της και

στη διατήρηση στην επικαιρότητα της σχετικής συζήτησης, η οποία τα τελευταία χρόνια απασχολεί όλο και πιο έντονα τη διεθνή βιβλιογραφία³. Η εφαρμογή μιας διεθνούς σύμβασης που κατοχυρώνει ανθρώπινα δικαιώματα αντικατοπτρίζει και αναδεικνύει τα διαφορετικά νομικά, πολιτικά και διοικητικά συστήματα μέσω των οποίων όμως κοινές δεσμεύσεις πρέπει να εφαρμοστούν⁴. Επομένως, είναι αντιληπτό ότι η αποτίμηση εφαρμογής της Σύμβασης απαιτεί βαθιά ποιοτική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο αυτή έχει εισαχθεί στο εθνικό δίκαιο, των νομικών της συνεπειών, των θεσμών και μηχανισμών που

* Διδάκτωρ Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Στο εξής, «Σύμβαση».

2. L. LUNDY ... [et. al.], The United Nations Convention on the Rights of the Child - A study of legal implementation in 12 countries, UNICEF-UK, London, 2012, σ. 4.

3. K. McCALL-SMITH, To incorporate the CRC or not – is this really the question?, The International Journal of Human Rights, 2019, σσ. 425-441· U. KILKELLY, The UN convention on the rights of the child: incremental and transformative approaches to legal implementation, The International Journal of Human Rights, 2019, σσ. 323-337· T. COLLINS, The general measures of implementation: opportunities for progress with children's rights, The International Journal of Human Rights, 2019, σσ. 338-356· L. LUNDY / U. KILKELLY / B. BYRNE, Incorporation of the United Nations Convention on the Rights of the Child: A Comparative Review, International Journal of Children's Rights, 2013, σσ. 442-463· UNICEF, Law Reform and Implementation of the CRC, Innocenti Research Centre, UNICEF, Florence, 2007.

4. K. McCALL-SMITH, 2019, ό.π., σ. 436.

υποστηρίζουν την εφαρμογή της, καθώς και του συντονισμού μεταξύ των διαφόρων επιπέδων όλων των τύπων εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) και ενός μεγάλου εύρους άλλων εμπλεκόμενων.

Σύμφωνα με την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁵, «εφαρμογή είναι η διαδικασία κατά την οποία τα κράτη μέλη της Σύμβασης ενεργούν για να διασφαλίσουν την απόλαυση των δικαιωμάτων της Σύμβασης για όλα τα παιδιά στη δικαιοδοσία τους». Όπως συμβαίνει με όλες τις διεθνείς συμβάσεις, η εφαρμογή της Σύμβασης προϋποθέτει ενέργειες εκ μέρους των κρατών, χωρίς όμως να προσδιορίζεται επακριβώς ο τρόπος με τον οποίο τα κράτη καλούνται να ενεργήσουν ώστε να δώσουν ισχύ στις προβλέψεις της. Αντίθετα, τούτο αφήνεται στη διακριτική τους ευχέρεια, εφόσον η Σύμβαση στο άρθρο 4 απλά ορίζει ότι τα κράτη «θα πρέπει να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα σε νομοθετικό και διοικητικό ή άλλο επίπεδο», ενώ σε αρκετά ακόμα σημεία στο περιεχόμενό της προβλέπει ότι τα κράτη λαμβάνουν «αναγκαία μέτρα» (άρθρα 2, 3.2, 18.3, 19, 21δ, 22, 27.3 και 4, 28.2, 39), «νομοθετικά, διοικητικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά μέτρα» (άρθρα 19.1, 32.2 και 33), «αναγκαία μέτρα» (άρθρο 26) ή «εφικτά μέτρα» (άρθρα 38.2 και 4), χωρίς αυτά να προσδιορίζονται περαιτέρω. Επομένως, το πρώτο βασικό στοιχείο που προκύπτει είναι η διάκριση μεταξύ νομοθετικών και μη νομοθετικών (διοικητικών και άλλων) μέτρων εφαρμογής της Σύμβασης. Κάποια κατεύθυνση παρέχεται μέσω των άρθρων 42 (σχετικά με τη διάδοση της Σύμβασης) και 44.6 (σχετικά με τη διάθεση των εκθέσεων για την εφαρμογή της Σύμβασης), ωστόσο, το γεγονός ότι η ίδια η Σύμβαση (άρθρα 43-45) επικεντρώνεται στον μηχανισμό εφαρμογής της – κυρίως μέσω της ίδρυσης της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η οποία εξετάζει την πρόοδο εφαρμογής της Σύμβασης, και την υποχρέωση των κρατών να υποβάλλουν αντίστοιχες εκθέσεις – δημιούργησε σε βάθος χρόνου νέα δεδομένα. Με σημείο έναρξης το ψήφισμα⁶ της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε., αρχικά το 1990 και στη συνέχεια το 2002, που καθόριζε συγκεκριμένα μέτρα για τη δημιουργία «ενός κόσμου κατάλληλου για τα παιδιά», η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού, με βάση τη μέχρι τότε εμπειρία εξέτασης της προόδου εφαρμογής της Σύμβασης και την κατανόηση της «πολυπλοκότητας», όπως η ίδια χαρακτηρίζει, των μέτρων εφαρμογής της, περιέγραψε λεπτομερώς το 2003, σύμφωνα με το Γενικό Σχόλιο 5⁷, τα «γενικά μέτρα

εφαρμογής» της Σύμβασης, δηλαδή ένα πλαίσιο μέτρων, τα οποία θεωρούνται ότι αποτελούν προϋπόθεση για την αποτελεσματική εφαρμογή της. Τα προτεινόμενα γενικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης δεν λειτουργούν μόνο ως πυξίδα για τα κράτη για την εφαρμογή της Σύμβασης, αλλά λειτουργούν ως σημείο αναφοράς και για τη διάρθρωση των περιοδικών εκθέσεων που καλούνται να υποβάλλουν για την πρόοδο εφαρμογής της⁸.

Ως απόρροια των παραπάνω, εύλογα ανακύπτει το ερώτημα από ποια στοιχεία προσδιορίζεται η αποτελεσματική εφαρμογή της Σύμβασης. Προφανώς η απάντηση δεν είναι δεδομένη, ωστόσο το Γενικό Σχόλιο 5 έχει θέσει ένα πλαίσιο που σταδιακά έχει καθιερωθεί ως σημείο αναφοράς. Με εναρκτήριο σημείο αυτό το πλαίσιο, επιχειρείται η ανάλυση των κύριων στοιχείων των μη νομοθετικών μέτρων εφαρμογής και των περιορισμών που εμφανίζονται, οι οποίοι αναφέρονται στη μετάθεση εφαρμογής μιας διεθνούς σύμβασης σε εθνικό επίπεδο, το οποίο σαφώς την επαναπροσδιορίζει στο δικό του περιβάλλον. Ως μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης προσδιορίζονται και αναλύονται η ανάπτυξη εθνικής στρατηγικής και εθνικού σχεδίου δράσης για τα δικαιώματα του παιδιού, η εξασφάλιση συντονισμού μεταξύ των διαφόρων φορέων και οργανισμών που εμπλέκονται στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, η αποκέντρωση και η ανάθεση αρμοδιοτήτων, η συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στην εφαρμογή της Σύμβασης, η παρακολούθηση εφαρμογής των δικαιωμάτων των παιδιών, η συλλογή δεδομένων και η ανάπτυξη δεικτών, η ανάπτυξη κρατικών προϋπολογισμών με ειδική αναφορά στα παιδιά, η εκπαίδευση για τα δικαιώματα του παιδιού, η γνωστοποίηση της Σύμβασης και η εκπαίδευση για τα δικαιώματα του παιδιού και η διάθεση των εθνικών εκθέσεων για την εφαρμογή της Σύμβασης.

II. Ανάπτυξη εθνικής στρατηγικής και εθνικού σχεδίου δράσης για τα δικαιώματα του παιδιού

Σύμφωνα με την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁹, για την εκπλήρωση των δεσμεύσεων των κρατών υπό τη Σύμβαση απαιτείται η ανάπτυξη μιας στρατηγικής που θα περιλαμβάνει τις προτεραιότητες των μέτρων και των πολιτικών σε σχέση με την κατάσταση των παιδιών στη χώρα, η οποία θα δίνει προτεραιότητα σε περιθωριοποιημένα και μειονεκτούντα παιδιά. Αυτή η στρατηγική

5. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD – General comment No. 5, General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child (arts. 4, 42 and 44, para. 6), CRC/GC/2003/5, 27 November 2003, σ. 1.

6. UN, GENERAL ASSEMBLY, Resolution adopted by the General Assembly, S-27/2, A world fit for children, A/RES/S-27/2, 11 October 2002.

7. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD – General comment

No. 5, ό.π.

8. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, Treaty-specific guidelines regarding the form and content of periodic reports to be submitted by States parties under article 44, paragraph 1 (b), of the Convention on the Rights of the Child, CRC/C/58/Rev.3, 3 March 2015.

9. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σσ. 8-9.

θα πρέπει να περιλαμβάνει όλο το εύρος των δικαιωμάτων που περιλαμβάνονται στη Σύμβαση και να εμπλέκει όλα τα επίπεδα άσκησης εξουσίας, αλλά θα πρέπει να έχει υιοθετηθεί στο υψηλότερο κυβερνητικό επίπεδο και να συνδέεται με το ευρύτερο σχέδιο εθνικής ανάπτυξης. Το σημαντικότερο στοιχείο που πρέπει να έχει αυτή η στρατηγική είναι ο επιχειρησιακός της χαρακτήρας, γι' αυτό θα πρέπει να περιγράφει μια συνεκτική διαδικασία εκπλήρωσης των δικαιωμάτων των παιδιών που να συνδέεται με την εφαρμογή της Σύμβασης, να προσδιορίζει σαφώς τους φορείς και τον ρόλο του καθενός στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, να αναθεωρείται τακτικά ώστε να παραμένει επίκαιρη, να περιλαμβάνει συγκεκριμένα χρονοδιαγράμματα για την εφαρμογή των δράσεών της και να παρακολουθείται βάσει μετρήσιμων στόχων και δεικτών. Αυτή η Στρατηγική θα πρέπει να συνδέεται με τις εθνικές τομεακές και τοπικές στρατηγικές και με τη δέσμευση των κρατών να διαμορφώσουν έναν «κόσμο κατάλληλο για τα παιδιά» σε ακολουθία των ειδικών συνεδριάσεων της Γ.Σ. του Ο.Η.Ε. για τα παιδιά το 1990 και το 2002, βάσει των οποίων τα κράτη θα πρέπει να διαμορφώσουν εθνικά σχέδια δράσης σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.

Από τη μελέτη των εκθέσεων που υποβλήθηκαν στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού προκύπτει ότι λίγα κράτη είχαν υιοθετήσει λειτουργικές εθνικές στρατηγικές ή σχέδια δράσης για τα δικαιώματα του παιδιού¹⁰. Το ίδιο προέκυψε από έρευνα σε πέντε ευρωπαϊκές χώρες, καθώς ως κύριο χαρακτηριστικό των εθνικών στρατηγικών για τα δικαιώματα του παιδιού αποτέλεσε η απουσία εμπλοκής των σχετικών φορέων¹¹. Παρ' όλα αυτά, αρκετές χώρες έχουν καταρτίσει τομεακά προγράμματα που καλύπτουν συγκεκριμένες πτυχές των δικαιωμάτων των παιδιών, τα οποία όμως δεν συνιστούν ένα ολοκληρωμένο και συνεκτικό σχέδιο για όλα τα δικαιώματα της Σύμβασης¹². Η ανάπτυξη ενός σχεδίου δράσης θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της ευρύτερους πολιτικούς παράγοντες και κυρίως την πολιτική δέσμευση σε όλα τα επίπεδα μιας και αυτή αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την εφαρμογή του.

10. UNICEF, The general measures of the Convention on the Rights of the Child. The Process in Europe and Central Asia, UNICEF Innocenti Research Centre, Florence, 2006.

11. SAVE THE CHILDREN, Governance fit for Children. To what extent have the general measures of implementation of the UN-CRC been realized in five European Countries?, Save the Children, Sweden, 2011, σ. 30.

12. J.E. DOEK, The CRC 20 years: An overview of some of the major achievements and remaining challenges, Child Abuse & Neglect, 2009, σ. 779.

III. Συντονισμός εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού

Η μεγάλη ευρύτητα των δικαιωμάτων που περιλαμβάνονται στη Σύμβαση συνήθως απαιτεί την εμπλοκή ενός αντίστοιχου αριθμού φορέων, που εκτείνεται κυρίως από την εκτελεστική, τη νομοθετική και τη δικαστική εξουσία έως και την κοινωνία των πολιτών και οργανισμούς ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των εμπλεκόμενων φορέων τόσο μεγαλύτερη είναι η ανάγκη για συντονισμό. Επομένως, ο συντονισμός εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού τόσο εντός όσο και μεταξύ κεντρικού κυβερνητικού, περιφερειακού και τοπικού επιπέδου, καθώς και με μη κυβερνητικούς φορείς αποτελεί έναν πολύ σημαντικό παράγοντα, καθώς διασφαλίζει την ομαλή λειτουργικότητα των δραστηριοτήτων τους αποφεύγοντας συγχύσεις ρόλων και αλληλεπικαλύψεις. Ένας πρόσθετος ρόλος του συντονισμού εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού αναφέρεται στη διασφάλιση της αποφυγής επικέντρωσης μόνο σε κεντρικές κυβερνητικές δομές (π.χ. Υπουργεία Παιδείας ή Κοινωνικών Υποθέσεων) και άρα υιοθέτησης μονοδιάστατων προσεγγίσεων ως προς την εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού¹³. Αντίθετα, προτείνεται η ολιστική προσέγγιση των διαφορετικών δικαιωμάτων των παιδιών που συνεπάγεται συμπληρωματικές ενέργειες από ένα πλήθος φορέων σε διυπουργικό, διυπηρεσιακό και διεπιστημονικό επίπεδο. Επιπρόσθετα, απαιτούνται συντονιστικοί μηχανισμοί σε τομεακό και περιφερειακό επίπεδο με την εμπλοκή των αντίστοιχων φορέων. Η εμπειρία έχει δείξει ότι η μεγαλύτερη πρόκληση αφορά τον συντονισμό μεταξύ κεντρικού κυβερνητικού και τοπικού ή περιφερειακού επιπέδου όσον αφορά τις αρμοδιότητες, τη διοργάνωση, τη χρηματοδότηση και την εφαρμογή των απαιτούμενων δράσεων¹⁴.

Παρά τα διαφορετικά επίπεδα και τομείς που εμπλέκονται στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, απαιτείται ένας κεντρικός συντονισμός γι' αυτό από την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού¹⁵ συστήνεται η δημιουργία συντονιστικής δομής σε κεντρικό κυβερνητικό επίπεδο, συνήθως στο Γραφείο του Προέδρου ή του Πρωθυπουργού της χώρας, ώστε να συντονίζεται διακυβερνητικά και διυπουργικά με κεντρικό τρόπο η εφαρμογή των σχετικών πολιτικών και δραστηριοτήτων από μια μοναδική δομή που θα διατηρεί τη συνολική αντίστοιχη ευθύνη. Η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού προτείνει εντός της δομής αυτής τον συνδυασμό των λειτουργιών του συντονισμού με εκείνων της ανάπτυξης στρατηγικής για τα δικαιώματα του παιδιού και παρακο-

13. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σ. 9.

14. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 28.

15. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σ. 10.

λούθησης εφαρμογής της Σύμβασης και της υποβολής αντίστοιχων εκθέσεων. Η ανάθεση αυτού του ρόλου σε Υπουργεία ή άλλες ιεραρχικά κατώτερες δομές θα ήταν προβληματική, καθώς μπορεί να οδηγήσει τη λειτουργία του συντονισμού της εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού σε χαμηλή προτεραιότητα και σε αδυναμία επιβολής και εκτελεσιμότητας της λόγω της έλλειψης μεγαλύτερης εξουσίας επί των άλλων Υπουργείων και κυβερνητικών δομών που εμπλέκονται στην υλοποίηση των δικαιωμάτων του παιδιού.

Στην πράξη παρατηρούνται πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις στα ευρωπαϊκά κράτη όσον αφορά τη δομή που είναι υπεύθυνη για τον συντονισμό εφαρμογής της Σύμβασης. Πολλά κράτη έχουν αναθέσει αυτόν τον ρόλο σε Υπουργεία ή σε τμήματά τους ενώ άλλες πρακτικές αναφέρονται στον διορισμό επιτρόπου με αρμοδιότητα τον συντονισμό εφαρμογής της Σύμβασης, την ανάθεση αυτής της αρμοδιότητας σε συμβούλια ανθρωπίνων δικαιωμάτων και σε Εθνικά Παρατηρητήρια για τα Παιδιά. Επίσης, έχουν παρατηρηθεί πρακτικές που εγκαθιδρύουν διαφορετικούς μηχανισμούς συντονισμού σε κάθε επίπεδο διακυβέρνησης, έναν για τον συντονισμό εντός του κεντρικού κυβερνητικού επιπέδου και έναν άλλο μεταξύ κεντρικού κυβερνητικού επιπέδου και περιφερειακής ή/ και τοπικής διοίκησης. Πολλά ευρωπαϊκά κράτη φαίνεται να υιοθέτησαν την πρόταση της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού σχετικά με την εγκαθίδρυση μιας συντονιστικής δομής στο ανώτατο επίπεδο (Προεδρικό ή Πρωθυπουργικό Γραφείο) με ρόλο τον διυπουργικό συντονισμό, σε άλλα κράτη δεν υπάρχει κεντρικός συντονιστικός μηχανισμός και τα διάφορα Υπουργεία συντονίζονται κατ' εξαίρεση, ενώ σε άλλες περιπτώσεις που υπήρξε κάποιος συντονιστικός μηχανισμός αυτός ατόνησε και τελικά εγκαταλείφθηκε. Σε κάθε περίπτωση, όμως, εκείνο που κρίνει τη λειτουργικότητα του συντονιστικού μηχανισμού είναι οι εξουσίες που έχει και οι πόροι που διατίθενται¹⁶.

Σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του μηχανισμού συντονισμού παρατηρούνται διαφοροποιήσεις. Σε κάποιες περιπτώσεις λειτουργεί σε οριζόντιο επίπεδο εμπλέκοντας φορείς από το ίδιο ιεραρχικό επίπεδο και στη συνέχεια βασίζεται στις εσωτερικές δομές τους για τη διάχυση των ενεργειών συντονισμού σε αποκεντρωμένο ή κατώτερο επίπεδο, ενώ σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζεται να έχει ιεραρχική συντονιστική λειτουργία και να έχει την αρμοδιότητα να συντονίζει φορείς και σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο. Είναι σαφές ότι η ύπαρξη συντονιστικού μηχανισμού τόσο σε οριζόντιο όσο και σε κάθετο επίπεδο, δηλαδή τόσο μεταξύ Υπουργείων όσο και μεταξύ διαφορετικών βαθμίδων διοίκησης, προσφέρει την απαιτούμενη πληρότητα. Ένα άλλο ζήτημα αναφέρεται στον

τρόπο σύστασης του μηχανισμού συντονισμού που επηρεάζει την πολιτική του βιωσιμότητα και τη δυνατότητα επιβολής των αποφάσεών του. Η σύσταση βάσει νόμου και όχι κάποιας διοικητικής πράξης φαίνεται να δίνει τη δυνατότητα στον μηχανισμό συντονισμού οι αποφάσεις του να είναι δεσμευτικές και να μην αρκούνται σε προτάσεις, ενώ εμφανίζεται πιο βιώσιμος σε περίπτωση πολιτικών αλλαγών. Τέλος, σημαντικά στοιχεία που καθορίζουν την αποτελεσματική λειτουργία του συντονιστικού μηχανισμού αποτελούν η ύπαρξη διακριτού προϋπολογισμού και προσωπικού για την υποστήριξη των λειτουργιών του, η ευρύτητα των φορέων συμμετοχής στη συντονιστική του αρμοδιότητα, με ιδιαίτερη σημασία τη συμμετοχή και μη κυβερνητικών φορέων, η κάλυψη όλου του εύρους των δικαιωμάτων των παιδιών και όχι μόνο ορισμένων τομέων που σχετίζονται με την κοινωνική πρόνοια και την παιδική προστασία¹⁷.

Ο τρόπος και η δομή συντονισμού των φορέων που εμπλέκονται στην εφαρμογή των δικαιωμάτων των παιδιών επηρεάζεται και καθορίζεται από πολλούς παράγοντες που σχετίζονται με τη δομή της κεντρικής κυβέρνησης, το σύστημα διοίκησης, τη διάρθρωση αρμοδιοτήτων και υπηρεσιών, τη διαθεσιμότητα πόρων και την ευρύτερη πολιτική και κοινωνική κατάσταση. Απλά και μόνο η ύπαρξη ενός συντονιστικού μηχανισμού δεν σημαίνει ότι επιτυγχάνεται συντονισμός, καθώς η αποτελεσματικότητά του κρίνεται από τη λειτουργικότητά του. Ασφαλώς, ο μηχανισμός συντονισμού οφείλει να διαφέρει μεταξύ των κρατών, αλλά τα απαραίτητα στοιχεία που καθορίζουν την επιτυχία του είναι η σύστασή του στο ανώτατο ιεραρχικά κυβερνητικό επίπεδο, η σαφήνεια του ρόλου του, το νομικό του καθεστώς που καθορίζει τη βιωσιμότητά του και τη δεσμευτικότητα των αποφάσεών του, το εύρος του συντονιστικού του ρόλου και η αναγκαιότητα επέκτασής του σε οριζόντιο και κάθετο διοικητικό επίπεδο, η συμπερίληψη στη συντονιστική του αρμοδιότητα όλων των φορέων – ακόμα και μη κυβερνητικών – που εμπλέκονται στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, η διαθεσιμότητα ανθρωπίνων, τεχνικών και οικονομικών πόρων. Επομένως, δεν μπορεί να υποδειχθεί ένα μοντέλο που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες όλων των κρατών που σημαίνει ότι το ζήτημα του συντονισμού είναι μοναδικό για κάθε κράτος, καθώς προσαρμόζεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

IV. Αποκέντρωση και ανάθεση αρμοδιοτήτων

Σε χώρες με ομοσπονδιακό ή αποκεντρωμένο σύστημα διακυβέρνησης μπορεί μεν η κεντρική εξουσία να έχει υπογράψει και επικυρώσει τη Σύμβαση, ωστόσο η εφαρμογή της συμβαίνει σε αποκεντρωμένο επίπεδο,

16. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 29. SAVE THE CHILDREN, 2011, ό.π., σ. 41.

17. Ibid, UNICEF, 2006, σσ. 30-31.

καθώς εκείνο είναι υπεύθυνο για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή των αντίστοιχων πολιτικών. Η πρόκληση που παρατηρείται σε αυτή την περίπτωση αναφέρεται στις αποκλίσεις προσεγγίσεων σχετικά με την εφαρμογή της Σύμβασης μεταξύ των διαφορετικών περιφερειών και άρα στην ύπαρξη διαφοροποιήσεων που οδηγεί σε μη ξεκάθαρη ευθύνη τήρησης των σχετικών προβλέψεων, έχοντας, μεταξύ άλλων, ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό και την έλλειψη συντονισμού σε εθνικό επίπεδο. Ο κίνδυνος αναφέρεται στην αδυναμία της κεντρικής εξουσίας να διασφαλίσει την αποτελεσματική, συντονισμένη και πλήρη εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, καθώς σε πολλές περιπτώσεις το σύστημα διακυβέρνησης μεταβιβάζει αυτή του την ευθύνη σε περιφερειακό επίπεδο χωρίς να έχει άμεσο ρόλο και λόγο στον σχεδιασμό και την εφαρμογή των αντίστοιχων πολιτικών. Παράλληλα, είναι πιθανό οι σχετικές αρμοδιότητες μεταξύ των διαφορετικών ενότητων της αποκεντρωμένης διοίκησης να ποικίλλουν, να μην υπάρχει ξεκάθαρη λογοδοσία και σε ορισμένες περιπτώσεις η εφαρμογή τους να εκφράζει πολιτικές σκοπιμότητες σε τοπικό επίπεδο¹⁸.

Σε χώρες με αποκεντρωμένο ή ομοσπονδιακό σύστημα διοίκησης, οι οποίες διατηρούσαν σημαντική ευθύνη για την εφαρμογή πολιτικών, όπως η εκπαίδευση, η υγεία και η κοινωνική προστασία, προέκυψε ότι δεν υπήρχε συνεκτικότητα μεταξύ αυτών¹⁹. Σε έναν βαθμό, η ύπαρξη διαφοροποιήσεων είναι σκοπός και συστατικό στοιχείο της αποκέντρωσης, ωστόσο αυτές οι διαφοροποιήσεις αντισταθμίζονται από πλεονεκτήματα που είναι δυνατό να επιφέρει η αυτονομία σε αποκεντρωμένο επίπεδο, όπως η δυνατότητα ταχύτερης, πληρέστερης και πιο στοχευμένης εξειδίκευσης ή πρόσθετης νομοθέτησης θεμάτων σχετικών με τα δικαιώματα του παιδιού σε σχέση με την κεντρική εξουσία. Όμως, πρόβλημα παρουσιάζεται στην περίπτωση που υπάρχει έλλειψη αντίστοιχης εξουσίας από την αποκεντρωμένη διοίκηση ή όταν η κεντρική εξουσία δεν έχει τη δυνατότητα να επιβάλλει την εφαρμογή της Σύμβασης αν παρατηρείται σχετική υστέρηση²⁰.

Ζήτημα ανακύπτει με την αδυναμία ρύθμισης σε αποκεντρωμένο επίπεδο ζητημάτων (δικαιοσύνη ανηλίκων, οικογενειακό δίκαιο) που παραδοσιακά εντάσσονται σε ένα πιο συγκεντρωτικό πλαίσιο λεπτομερούς ρύθμισης σε εθνικό επίπεδο, με το οποίο η τοπική διοίκηση πρέπει να εναρμονιστεί. Αποτέλεσμα είναι να αμφισβητείται η αυτονομία της αποκεντρωμένης εξουσίας να ενεργεί με βάση τις προτεραιότητές της²¹. Ο προβληματισμός αφο-

ρά το γεγονός ότι μέσω της επιβολής σε τοπικό επίπεδο συγκεκριμένων κατευθύνσεων επί των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση τίθεται σε κίνδυνο η αποκεντρωτική κυριαρχία, καθώς αφαιρείται η δυνατότητα προσαρμογής των προβλέψεων της Σύμβασης, οι οποίες είναι από τη φύση τους γενικές, με βάση το τοπικό περιβάλλον και αναπόφευκτα το πλαίσιο εφαρμογής της Σύμβασης κρίνεται από κεντρικές πολιτικές επιλογές και δικαστικές αποφάσεις²². Η μόνη δυνατότητα που παρέχεται είναι η χρησιμοποίηση της Σύμβασης ως ενός γενικού πλαισίου πολιτικής σε αποκεντρωμένο επίπεδο, δίχως όμως να εισέρχεται σε ειδικότερα ζητήματα.

Οι παραπάνω προβληματισμοί έχουν σημείο αναφοράς τη ρεαλιστικότητα εφαρμογής των προβλέψεων της Σύμβασης σε τοπικό επίπεδο. Αν η απόσταση μεταξύ των διεθνών συμβάσεων και των κρατικών και τοπικών φορέων και θεσμών είναι πολύ μεγάλη, υπάρχει ο κίνδυνος αποξένωσης των δεύτερων και άρα απώλεια της νομιμοποίησης των πρώτων. Αυτή η διαπίστωση δεν προκύπτει μόνο γιατί η εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού συμβαίνει σε τοπικό επίπεδο, αλλά γιατί η εφαρμογή τους κρίνεται και νομιμοποιείται σε τοπικό επίπεδο. Επομένως, κρίσιμο παράγοντα αποτελεί η ύπαρξη μιας διασύνδεσης μεταξύ των θεσμών εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού μεταξύ διεθνούς, εθνικού και τοπικού επιπέδου. Σε εθνικό επίπεδο, το παραπάνω αφορά πρωτίστως τη διασύνδεση μεταξύ κεντρικής εξουσίας και της διοίκησης σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Αντίθετα, πολύ συχνά η συμμετοχή της αποκεντρωμένης διοίκησης και των θεσμών της (υπηρεσίες αποκεντρωμένης διοίκησης, τοπική κοινότητα, κοινωνία των πολιτών) είναι αποσπασματική και ανεπίσημη, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις δεν είναι νομοθετικά κατοχυρωμένη. Για τη γεφύρωση της απόστασης του τοπικού επιπέδου, όπου κρίνεται η πραγματική εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, με το διεθνές επίπεδο προτείνονται διάφορα εργαλεία, ένα από τα οποία αποτελεί η αποκεντρωμένη νομοθετική αρμοδιότητα²³.

Η διακυβέρνηση και η νομοθέτηση σε αποκεντρωμένο επίπεδο δημιουργεί την πρόκληση συμβιβασμού του γεγονότος ότι η κεντρική εξουσία (Κυβέρνηση) είναι υπόλογη για την εφαρμογή της Σύμβασης, αλλά στην πράξη η αντίστοιχη εξουσία σχετικά με τις ενέργειες εφαρμογής δεν εκτελείται σε αυτό το επίπεδο²⁴. Αν και σε χώρες με ομοσπονδιακό ή αποκεντρωμένο σύστημα διακυβέρνη-

18. L. LUNDY / U. KILKELLY / B. BYRNE, 2013, ό.π., σσ. 5, 102.

19. Ibid, σ. 455.

20. UNICEF, 2007, ό.π., σ. 107.

21. J. WILLIAMS, General legislative measures of implementation: Individual claims, public officer's law and case study on the UN-

CRC in wales, International Journal of Children's Rights, 2012, σ. 232.

22. S. HOFFMAN, The UN convention on the rights of the child, decentralisation and legislative integration: a case study from Wales, The International Journal of Human Rights, 2019, σ. 377.

23. J. WILLIAMS, 2012, ό.π., σσ. 224-240.

24. Ibid, σ. 231.

σης οι πολιτικές για τα δικαιώματα του παιδιού εφαρμόζονται σε τοπικό επίπεδο, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού φαίνεται να εστιάζει αποκλειστικά στο επίπεδο κεντρικού κράτους²⁵, τονίζοντας όμως ότι τα κράτη με ομοσπονδιακό ή αποκεντρωμένο σύστημα διακυβέρνησης συνεχίζουν να διατηρούν σε απόλυτο βαθμό την ευθύνη για την εφαρμογή της Σύμβασης και οφείλουν να εξασφαλίσουν την πλήρη συμμόρφωση των διαφορετικών αποκεντρωμένων διοικητικών μονάδων τους με τις προβλέψεις της και να αποφύγουν η ανάθεση αρμοδιοτήτων σε περιφερειακό επίπεδο διοίκησης να οδηγήσει σε διαφοροποιήσεις στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού. Για τον λόγο αυτό, συστήνει την εγκαθίδρυση από την κεντρική εξουσία μόνιμων μηχανισμών παρακολούθησης εφαρμογής της Σύμβασης σε αποκεντρωμένο επίπεδο. Το ίδιο ισχύει και σε περιπτώσεις που τα κράτη αναθέτουν νομοθετική εξουσία σε τοπικό επίπεδο, το οποίο προϋποθέτει η νομοθέτηση να συμβαίνει εντός του πλαισίου της Σύμβασης²⁶. Ένα πρόσθετο ζήτημα αναφέρεται στην υποστήριξη της κεντρικής εξουσίας στην εφαρμογή των νομοθετημάτων που έχουν υιοθετηθεί σε περιφερειακό επίπεδο, καθώς, πολύ συχνά, έστω και αν υπάρχει σχετικό νομικό πλαίσιο, η εφαρμογή του σε περιφερειακό επίπεδο συνεχίζει να εξαρτάται από την επένδυση σε δομές και πόρους από την κεντρική εξουσία²⁷. Η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού²⁸ ορίζει ότι η αποκεντρωμένη εξουσία θα πρέπει να διαθέτει τους απαραίτητους οικονομικούς, ανθρώπινους και άλλους πόρους ώστε να εκπληρώσει επιτυχώς την ευθύνη της για την εφαρμογή της Σύμβασης.

V. Εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα

Η παροχή υπηρεσιών για τα παιδιά από ιδιωτικούς φορείς ίσως να αποτελεί στην κοινή αντίληψη στοιχείο που φαίνεται ασυμβίβαστο με το πλαίσιο δικαιωμάτων του παιδιού, αλλά αποτελεί μέρος της σύγχρονης οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας και γι' αυτό δεν γίνεται να αγνοηθεί. Άλλωστε, η παροχή υπηρεσιών από ιδιωτικούς φορείς αποτελεί έκφανση του δικαιώματος στην οικονομική ελευθερία και δεν μπορεί να περιοριστεί. Πολύ περισσότερο δε αν λάβουμε υπόψη μας ότι η Σύμβαση στο άρθρο 4 ορίζει για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα ότι τα κράτη «αφιερώνουν το μεγαλύτερο δυνατό μέρος των διαθέσιμων πόρων τους» υπονοώντας ότι είναι αδύνατο να καλύπτουν απεριόριστα όλες τις σχετικές ανάγκες λόγω των πεπερασμένων πόρων τους. Επομένως, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα

του Παιδιού, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι όλο και περισσότερο μη κρατικοί φορείς αναλαμβάνουν ρόλο στην παροχή υπηρεσιών για παιδιά, επιχειρεί να διασφαλίσει ότι αυτοί θα λειτουργούν σύμφωνα με τις προβλέψεις της Σύμβασης. Η παροχή ιδιωτικών υπηρεσιών αναφέρεται σε υπηρεσίες που παρέχονται από επιχειρήσεις, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και ιδιωτικές ενώσεις κερδοσκοπικού και μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού²⁹ ορίζει ότι τα κράτη οφείλουν να διασφαλίζουν ότι οι μη κρατικοί πάροχοι υπηρεσιών λειτουργούν σύμφωνα με τις προβλέψεις της Σύμβασης, ότι η παροχή ιδιωτικών υπηρεσιών δεν απαλλάσσει τα κράτη από τις υποχρεώσεις τους για την πραγμάτωση των δικαιωμάτων του παιδιού και ότι με βάση την αρχή της μη διάκρισης (άρθρο 2) τα κράτη οφείλουν να διασφαλίσουν πρόσβαση σε υπηρεσίες σε όλα τα παιδιά δίχως διάκριση. Η Σύμβαση (άρθρο 3 παρ. 1) αναφέρει ξεκάθαρα την εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα στην παροχή υπηρεσιών με την προϋπόθεση, όμως, όλες οι υπηρεσίες για τα παιδιά «να συμμορφώνονται με τα πρότυπα που καθορίζονται από τις αρμόδιες αρχές, ιδίως στους τομείς της ασφάλειας, της υγείας, σχετικά με τον αριθμό και την καταλληλότητα του προσωπικού τους, καθώς και την επαρκή εποπτεία» (άρθρο 3 παρ. 3). Με βάση τη συγκεκριμένη πρόβλεψη, τα κράτη θα πρέπει να συστήσουν μόνιμους μηχανισμούς παρακολούθησης και διαδικασίες που θα διασφαλίζουν ότι όλοι οι κρατικοί και μη κρατικοί πάροχοι υπηρεσιών για παιδιά σέβονται τη Σύμβαση.

Το 2002, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού³⁰ διοργάνωσε ημέρα γενικής συζήτησης σχετικά με τον ρόλο του ιδιωτικού τομέα στην παροχή υπηρεσιών και στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, από όπου προέκυψαν μια σειρά από ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και προτάσεις προς τα κράτη. Η πρώτη στέκεται σε περιπτώσεις που τα κράτη συμβάλλονται με μη κρατικούς φορείς για την παροχή υπηρεσιών για τα παιδιά, προτείνοντας τη διεξαγωγή αξιολογήσεων σχετικά με τον βαθμό που τα δικαιώματα του παιδιού επηρεάζονται από αυτή την πρακτική και την υποχρέωση παρακολούθησης της παροχής αυτών των υπηρεσιών από έναν ανεξάρτητο φορέα. Από την άλλη πλευρά, οι μη κρατικοί πάροχοι υπηρεσιών για παιδιά θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι η παροχή υπηρεσιών γίνεται σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα και γι' αυτό θα πρέπει να συστήσουν εσωτερικούς μηχανισμούς ελέγχου. Τέλος, προτείνεται οι δωρητές και οι διεθνείς οργανισμοί να διασφαλίζουν ότι οι εταίροι τους λειτουργούν σύμφωνα με τις προβλέψεις της Σύμβασης, ότι οι διάφορες οικονομικές διαρθρωτικές μεταρ-

25. S. HOFFMAN, 2019, ό.π., σ. 375.

26. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σσ. 6, 10.

27. UNICEF, 2007, ό.π., σ. 107.

28. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σ. 10.

29. Ibid, σσ. 6, 11.

30. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, The Private Sector as Service Provider and its Role in Implementing Child Rights, 2002.

ρυθμίσεις δεν θα περιορίζουν την παροχή υπηρεσιών για τα παιδιά τόσο από κρατικούς όσο και από μη κρατικούς φορείς και, τέλος, ότι θα πρέπει να λαμβάνονται προληπτικά μέτρα για την αποφυγή του κινδύνου διαφθοράς από τους μη κρατικούς φορείς παροχής υπηρεσιών.

VI. Παρακολούθηση εφαρμογής της Σύμβασης – αξιολόγηση και αποτίμηση επιπτώσεων στα παιδιά

Η παρακολούθηση των δικαιωμάτων του παιδιού αναφέρεται «στη συλλογή και ανάλυση δεδομένων για τη διαπίστωση της προόδου στην εφαρμογή της Σύμβασης και για τη δημόσια αναφορά της»³¹. Η παρακολούθηση των δικαιωμάτων του παιδιού εκλαμβάνει δύο διαστάσεις. Η πρώτη αναφέρεται στην παρακολούθηση των παραβιάσεων των δικαιωμάτων του παιδιού και η δεύτερη στην παρακολούθηση εφαρμογής της Σύμβασης σε όλο της το εύρος ως προς τα δικαιώματα που κατοχυρώνει³². Ωστόσο, η έννοια της παρακολούθησης εφαρμογής της Σύμβασης δεν γίνεται απλά κατανοητή ως ένα από τα γενικά μέτρα εφαρμογής της, αλλά τα υπερβαίνει και γι' αυτό συχνά θεωρείται ότι έχει μια αυτονομία. Αυτό συμβαίνει γιατί καλείται να παρακολουθήσει τα υπόλοιπα γενικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης και γιατί σε αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται μόνο τα διοικητικά και άλλα μέτρα εφαρμογής που συνήθως είναι μετρήσιμα βάσει ποσοτικών δεδομένων, αλλά και τα νομοθετικά μέτρα εφαρμογής. Συνεπώς, η λειτουργία της παρακολούθησης λαμβάνει συχνά προτεραιότητα και, ως εκ τούτου, προβολή, καθώς παρέχει πλήρη εικόνα σχετικά με την εφαρμογή της Σύμβασης.

Η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού³³ καθιστά σαφές ότι η παρακολούθηση και η αποτίμηση εφαρμογής της Σύμβασης αποτελούν υποχρέωση των κρατών, τα οποία θα πρέπει να συστήσουν αντίστοιχους μόνιμους εσωτερικούς μηχανισμούς ενώ παράλληλα θα πρέπει να ενθαρρύνεται και η παρακολούθηση από ανεξάρτητους φορείς, ιδιαίτερα από οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ταυτόχρονα, είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι η παρακολούθηση εφαρμογής της Σύμβασης δεν εξυπηρετεί την υποχρέωση υποβολής των περιοδικών εκθέσεων στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού από τα κράτη, σύμφωνα με όσα ορίζονται στο άρθρο 44 της Σύμβασης, αλλά την κατανόηση της κατάστασης των δικαιωμάτων του παιδιού και την καθοδήγησή τους ώστε

να ενεργήσουν ανάλογα. Ταυτόχρονα, πέρα από τη χρησιμοποίηση των ευρημάτων της παρακολούθησης για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των παιδιών, είναι εμφανές ότι η παρακολούθηση εφαρμογής της Σύμβασης αποτελεί μιας μορφής άμεση λογοδοσία για τα κράτη τόσο απέναντι στη διεθνή κοινότητα όσο και σε εθνικό επίπεδο και αυτός είναι ο λόγος που τα κράτη ενθαρρύνονται να κάνουν ευρέως γνωστές τις εκθέσεις τους στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού για την εφαρμογή της Σύμβασης³⁴.

Επομένως, ο σκοπός παρακολούθησης εφαρμογής της Σύμβασης είναι πολλαπλός: η αποτίμηση της προόδου ή υστέρησης στην εφαρμογή των δικαιωμάτων των παιδιών, ο εντοπισμός συγκεκριμένων δικαιωμάτων που δεν διασφαλίζονται και ομάδων παιδιών που δεν τα απολαμβάνουν, η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας και καταλληλότητας των μέτρων και μηχανισμών που υιοθετούνται για την εφαρμογή των δικαιωμάτων των παιδιών και ο σχεδιασμός δημόσιων πολιτικών και παρεμβάσεων για τα δικαιώματα του παιδιού με βάση την κατάλληλη πληροφόρηση³⁵. Βασικό αποτέλεσμα της αποτελεσματικής παρακολούθησης εφαρμογής της Σύμβασης αποτελεί η παραγωγή μιας συνεκτικής εικόνας της κατάστασης όλων των παιδιών σε εθνικό επίπεδο, το οποίο απαιτεί να εισέλθει στα ειδικότερα χαρακτηριστικά τους, όπως το φύλο, η εθνική και εθνοτική καταγωγή, η θρησκεία, ο τόπος κατοικίας, και πολλά άλλα.

Επιπρόσθετα, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού³⁶ προσπαθεί να διασφαλίσει ότι τα δικαιώματα του παιδιού θα λαμβάνονται υπόψη από τους νόμους και τις πολιτικές και γι' αυτό ορίζει ότι σε επίπεδο σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών θα πρέπει να θεσπιστούν δύο θεμελιώδεις διαδικασίες εντός των κυβερνητικών δομών και διαδικασιών ανάπτυξης κρατικών πολιτικών όλων των επιπέδων. Η πρώτη αφορά, στο επίπεδο του σχεδιασμού, την αξιολόγηση επιπτώσεων στα παιδιά κάθε προτεινόμενου νόμου, πολιτικής ή κατανομής του προϋπολογισμού, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην αποτίμηση των αποτελεσμάτων εφαρμογής τους. Οι διαδικασίες αξιολόγησης επιπτώσεων και αποτίμησης εφαρμογής μιας πολιτικής είναι πολύ διαδεδομένες στον σχεδιασμό και την εφαρμογή κρατικών πολιτικών (ιδιαίτερα στους τομείς της υγείας, του περιβάλλοντος και του φύλου) και εσχάτως έχουν εισαχθεί και στο πεδίο των νόμων και πολιτικών για τα ανθρώπινα δικαιώματα³⁷. Βάση τους αποτελεί η έννοια της διάχυσης, η οποία στην περίπτωση των ανθρωπίνων

31. T. COLLINS / L. WOLFF, *Work in Progress: Twenty-five Years of the Convention on the Rights of the Child – The General Measures of Implementation Across the Globe*, Canadian Journal of Children's Rights, 2014, σσ. 101-102.

32. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 33.

33. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σ. 11.

34. Ibid, σ. 12.

35. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 33.

36. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σ. 11.

37. B. ANDREASSEN / H.O. SANO, *What's the Goal? What's the Purpose? Observations on Human Rights Impact Assessment*, The International Journal of Human Rights, 2007, σσ. 275-292.

δικαιωμάτων έχει οριστεί ως «η αναδιοργάνωση, η βελτίωση, η ανάπτυξη και η αποτίμηση διαδικασιών πολιτικής (policy) έτσι ώστε η οπτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να ενσωματωθεί σε όλες τις πολιτικές σε όλα τα επίπεδα και σε όλα τα στάδια από τους φορείς που συνήθως εμπλέκονται στη δημιουργία των πολιτικών αυτών»³⁸. Ωστόσο, η σπάνια χρήση αυτών των διαδικασιών στο πεδίο των δικαιωμάτων του παιδιού αναδεικνύει την υστέρηση κατανόησης των παιδιών και των δικαιωμάτων τους ως μεταβλητής ανάλυσης πολιτικών. Η χρησιμοποίηση των δικαιωμάτων του παιδιού ως κριτηρίου διαμόρφωσης κρατικών πολιτικών βασίζεται στην ιδέα της διάχυσης στις κρατικές πολιτικές χαρακτηριστικών που αποτελούν μεταβλητές κοινωνικής ανάλυσης, το οποίο θεωρητικά βασίζεται στη συμβολή της κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας³⁹. Αντίστοιχα, η ιδέα για τη διάχυση της διάστασης του παιδιού στις πολιτικές και στην εκτίμηση των αποτελεσμάτων τους έχει γίνει αντικείμενο συνηγορίας, καθώς αποτελεί ένα μέτρο σύγκρισης του βαθμού που τα δικαιώματα του παιδιού προωθούνται από τις σχετικές πολιτικές. Το γεγονός ότι με πρακτικούς όρους δεν είναι ξεκάθαρο με ποιον τρόπο η διάχυση της διάστασης των δικαιωμάτων του παιδιού στις πολιτικές θα συμβεί, τρία στοιχεία που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη ώστε να εξασφαλίσουν την αποτελεσματική τους διάχυση είναι η ετερογένεια της παιδικής ηλικίας, η ύπαρξη κατάλληλων δομών και εκπαιδευμένου προσωπικού που θα εμπλέκουν άμεσα τα παιδιά στη λήψη αποφάσεων και η κατανόηση των δικαιωμάτων του παιδιού ως θεμέλιο λήψης αποφάσεων με έναν συνεκτικό τρόπο⁴⁰.

VII. Συλλογή και ανάλυση δεδομένων και ανάπτυξη δεικτών

Παρότι η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού τα διαχωρίζει ως μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης, η παρακολούθηση εφαρμογής της Σύμβασης συνδέεται και εξαρτάται άμεσα από τη συστηματική συλλογή ανάλογων δεδομένων, την ανάλυσή τους και την ανάπτυξη κατάλληλων δεικτών που θα εξασφαλίσουν την ποιότητα και το εύρος των δεδομένων που συλλέγονται. Ως δείκτης ορίζεται «κάθε μετρήσιμος παράγοντας, χαρακτηριστικό ή ιδιότητα ενός προσώπου ή ενός συστήματος ενώ η έννοια

της παρακολούθησής του αναφέρεται στη μέτρησή του διαχρονικά με σκοπό την αξιολόγηση της μεταβολής του και την ερμηνεία της σε σχέση με το πρόσωπο ή το σύστημα που ο δείκτης αναφέρεται»⁴¹. Η ύπαρξη επαρκών, αξιόπιστων και αναλυτικών δεδομένων που θα αναφέρονται σε ολόκληρη την επικράτεια και σε όλο το ηλικιακό εύρος των παιδιών στοχεύει στον εντοπισμό υστερήσεων στην εφαρμογή της Σύμβασης γενικά ή για συγκεκριμένες ομάδες παιδιών ειδικά, αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της εφαρμογής της και, ταυτόχρονα, επιτελεί τον σκοπό της κατανόησης της κατάστασης των δικαιωμάτων των παιδιών ανάμεσα σε διακηρυγματολόγιο, νομοθετικό επίπεδο και στην πραγματικότητα⁴².

Η απόκτηση των αναγκαίων δεδομένων που θα χρησιμοποιηθούν για την αποτίμηση εφαρμογής της Σύμβασης δεν είναι απλή, καθώς συχνά η ποιότητα και η διαθεσιμότητά τους δεν είναι εξασφαλισμένη. Συνήθως, συστήματα όπως αυτά της εκπαίδευσης, της υγείας και της δικαιοσύνης διατηρούν διοικητικά δεδομένα, με αποτέλεσμα να προκύπτει η ανάγκη διάκρισης του τρόπου απόκτησης δεδομένων που δύναται να εξασφαλίζεται είτε μέσω των διοικητικών συστημάτων είτε μέσω άλλων μεθόδων⁴³. Πέραν των διοικητικών συστημάτων, την πιο διαδεδομένη μέθοδο συλλογής δεδομένων αποτελούν οι έρευνες νοικοκυριού, οι οποίες έχουν τα πλεονεκτήματα της απόκτησης αντιπροσωπευτικών δεδομένων από έναν συγκεκριμένο πληθυσμό - στόχο και της ποιοτικής συλλογής στοιχείων μέσω κατάλληλων εργαλείων και εκπαιδευμένου προσωπικού. Παράλληλα, όταν απαιτείται η επέκταση σε οντότητες πέραν του νοικοκυριού, όπως για παράδειγμα σχολεία, νοσοκομεία ή ιδρύματα, εμφανίζονται και άλλες ποιοτικές μέθοδοι συλλογής δεδομένων⁴⁴.

Πέρα από την απόκτηση των αναγκαίων δεδομένων, σε δεύτερο επίπεδο προκύπτει το ζήτημα της χρησιμοποίησής τους με έναν ουσιαστικό και συνεκτικό τρόπο για την κατανόηση της κατάστασης των δικαιωμάτων του παιδιού και όχι διεκπαιρευτικά και αποσπασματικά. Ο συνδυασμός δεδομένων από διαφορετικές πηγές για την αποτίμηση της κατάστασης των δικαιωμάτων του παιδιού αποτελεί μια σημαντική πρόκληση, η οποία καθιστά δύσκολη την μη αυτόνομη ανάλυσή τους με σημείο αναφοράς την εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού⁴⁵. Ένα ζήτημα που προκύπτει ιδιαίτερα με τα διοικητικά δεδομένα είναι ότι ο σκοπός συλλογής τους είναι η διαχείριση των συστημάτων που αναφέρονται και όχι η αξιολόγηση εφαρμογής της Σύμβασης με αποτέλεσμα, συ-

38. C. McCrudden, *Mainstreaming human rights*, σε: C. Harvey (ed.), *Human Rights in the Community: Rights as agents for change*, Hart Publishing, Oregon, 2004, σσ. 9-28.

39. Β. ΦΑΣΟΥΛΗΣ, Τα δικαιώματα του παιδιού. Ιστορική διάσταση, σύγχρονη εξέλιξη και η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2016, σ. 198.

40. E. DRYWOOD, 'Child-proofing' EU law and policy: interrogating the law-making processes behind European asylum and immigration provision, *International Journal of Children's Rights*, 2011, σσ. 405-428.

41. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 34.

42. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2015, ό.π., σ. 11.

43. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 35.

44. Ibid, σ. 36.

45. Ibid, σ. 37.

νήθως, να αφορούν μόνο παιδιά που έρχονται σε επαφή με το συγκεκριμένο σύστημα και όχι τον γενικό πληθυσμό⁴⁶. Αυτή όμως η τάση δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο των δεδομένων που προκύπτουν μέσα από γραφειοκρατικά συστήματα, καθώς γενικότερα η συλλογή δεδομένων στα περισσότερα κράτη δεν χαρακτηρίζεται από τον προσανατολισμό τους στην παρακολούθηση των δικαιωμάτων των παιδιών μιας και ελάχιστοι δείκτες βασίζονται σε αυτά⁴⁷. Μια δεύτερη πρόκληση που εντοπίζεται από την πρακτική που έχει ακολουθηθεί από πολλά κράτη αναφέρεται στη σύγχυση μεταξύ δεικτών που αναφέρονται στην ευημερία και στα δικαιώματα του παιδιού. Οι δείκτες θα πρέπει να έχουν δικαιοματικό προσανατολισμό, κάτι που συνεπάγεται ότι η χρήση δεικτών σχετικών με την ευημερία του παιδιού δεν εκπληρώνει τη σκοπιμότητα παρακολούθησης των δικαιωμάτων των παιδιών⁴⁸. Για τον λόγο αυτό, τα κράτη οφείλουν να εξασφαλίσουν μηχανισμούς συλλογής δεδομένων που θα εμφανίζουν συνοχή μεταξύ τους και θα εξυπηρετούν την αποτίμηση εφαρμογής όλου του εύρους των δικαιωμάτων των παιδιών ώστε να είναι δυνατή η ανάλογη πληροφόρηση των πολιτικών που ασκούνται σχετικά με τα προβλήματα που υπάρχουν και την πρόοδο που επιτυγχάνεται.

Η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁴⁹, μέσω των οδηγιών της για τη σύνταξη των περιοδικών εκθέσεων για την εφαρμογή της Σύμβασης, σκιαγραφεί το πλαίσιο εντός του οποίου τα κράτη θα πρέπει να κινηθούν για την ανάπτυξη δεικτών. Με βάση την ομαδοποίηση των προβλέψεων της Σύμβασης σε οκτώ θεματικές ενότητες ορίζεται για την κάθε μία ένας αριθμός βασικών στατιστικών πληροφοριών και δεδομένων που πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στις εκθέσεις και επομένως τα κράτη θα πρέπει να έχουν φροντίσει για τη συλλογή τους με τη χρήση των κατάλληλων δεικτών, εργαλείων και μεθοδολογίας. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο που προκύπτει από την παραπάνω οδηγία της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού είναι η αναγκαιότητα ανάπτυξης ενός συστήματος μηχανισμών και δεικτών για την απόκτηση δεδομένων που θα παρουσιάζουν συνεκτικότητα και ολιστικότητα ως προς την αποτίμηση εφαρμογής της Σύμβασης και θα είναι δυνατό να αναλυθούν διαχρονικά και ποιοτικά ώστε να δείξουν την πρόοδο ή την υστέρηση εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού. Σημείο αναφοράς οφείλει να είναι το παιδί και το σε ποιον βαθμό τα διαφορετικά του δικαιώματα εκπληρώνονται και όχι η αποσπασματική παράθεση στοιχείων. Για να το πετύχουν αυτό, τα κράτη ενθαρρύνονται από την Επιτροπή για τα

Δικαιώματα του Παιδιού⁵⁰ να συνεργάζονται με ερευνητικά κέντρα και να δημοσιεύουν ετήσιες εκθέσεις για την κατάσταση των δικαιωμάτων των παιδιών.

Η συλλογή δεδομένων και πληροφοριών για τα δικαιώματα του παιδιού θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις σύγχρονες θεωρητικές εξελίξεις σε σχέση με το παιδί και τα δικαιώματά του, όπως επίσης και τις προβλέψεις της ίδιας της Σύμβασης. Μια παιδικοκεντρική τάση που έχει εμφανιστεί στη συλλογή δεδομένων αναφέρεται στη συμμετοχή των παιδιών ως υποκειμένων της έρευνας. Η τάση αυτή θεμελιώνεται θεωρητικά στις σύγχρονες προσεγγίσεις της κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας και των δικαιωμάτων του παιδιού, κεντρικά στοιχεία των οποίων αποτελούν, αντίστοιχα, οι έννοιες της δράσης και της αυτονομίας του παιδιού⁵¹. Αντίθετα, παραδοσιακά οι έρευνες απέκλειαν τα παιδιά ή τουλάχιστον αυτά κάτω των 15 ετών, ενώ οι ερωτήσεις ήταν σχεδιασμένες για ενήλικους. Ένα πρόσθετο ζήτημα ως προς τον προσανατολισμό της συλλογής δεδομένων με βάση τις θεωρητικές εξελίξεις που αναφέρθηκαν εντοπίζεται στη συλλογή δεδομένων για κατηγορίες δικαιωμάτων των παιδιών που παραδοσιακά δεν θεωρούνταν ότι αυτά κατέχουν, μιας και συνήθως τα κράτη επικεντρώνονται σε δεδομένα από τα συστήματα της εκπαίδευσης, της υγείας και της κοινωνικής προστασίας. Επομένως, πέρα από τα προνοιακά και τα δικαιώματα προστατευτικού προσανατολισμού, έχει ιδιαίτερη αξία η τεκμηρίωση μέσω δεδομένων του βαθμού που ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες των παιδιών εκπληρώνονται. Σε διαφορετική περίπτωση, παρά το γεγονός ότι η Σύμβαση θεωρείται ένα πρωτοποριακό κείμενο που για πρώτη φορά κατοχύρωσε δικαιώματα του παιδιού που θεμελιώνονται στην ατομική του υπόσταση και την αυτονομία του, η έλλειψη δεδομένων και η αγνόηση της πραγματικής κατάστασης των δικαιωμάτων αυτής της κατηγορίας ενέχει τον κίνδυνο υποτίμησης και επικάλυψής τους από τα δικαιώματα προστασίας που θεωρούνται ότι λόγω της φυσικής και διανοητικής αδυναμίας του παιδιού έχουν πιο ισχυρή αναγκαιότητα και νομιμοποίηση. Τέλος, μια βασική οριζόντια αρχή που διέπει τη διαδικασία συλλογής δεδομένων και εν γένει την παρακολούθηση εφαρμογής της Σύμβασης είναι η τήρησή της και ιδιαίτερα των κατευθυντήριων αρχών της. Συγκεκριμένα, η αρχή της μη διάκρισης που ενσωματώνεται στο άρθρο 2 της Σύμβασης ορίζει ότι τα δικαιώματα των παιδιών θα πρέπει να διασφαλίζονται χωρίς καμία διάκριση φυλής, χρώματος, φύλου, εθνικής, εθνοτικής ή κοινωνικής καταγωγής, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, περιουσιακής κατάστασης, γέννησης ή οποιασδήποτε άλλης κατάστασης, με αποτέλεσμα να προκύπτει η ανάγκη στοχευμένης παρακολού-

46. Ibid, σ. 35.

47. T. COLLINS / L. WOLFF, 2014, ό.π., σ. 103.

48. SAVE THE CHILDREN, 2011, ό.π., σ. 59.

49. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2015, ό.π.

50. Ibid, σσ. 11-12.

51. Β. ΦΑΣΟΥΛΗΣ, 2016, ό.π., σσ. 149-211.

θησης και άρα ύπαρξης ανάλογων δεδομένων με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά⁵².

Από την εμπειρία υποβολής των εκθέσεων των κρατών για την εφαρμογή της Σύμβασης προκύπτει ότι τα δεδομένα που υποβάλλονται δεν είναι επαρκή και αναλυτικά, καθώς σε εθνικό επίπεδο δεν έχουν εγκαθιδρυθεί μηχανισμοί συστηματικής συλλογής δεδομένων προσανατολισμένοι στα δικαιώματα του παιδιού, αλλά παρέχονται αποσπασματικά στοιχεία που συνήθως τηρούνται στο πλαίσιο κάποιου γραφειοκρατικού διοικητικού μηχανισμού. Ένα δεύτερο ζήτημα αποτελεί η μεγάλη απόκλιση μεταξύ των κρατών ως προς τον τρόπο που συλλέγουν και αναλύουν δεδομένα⁵³. Ταυτόχρονα, μια εξίσου προβληματική πρακτική έχει παρατηρηθεί τα τελευταία χρόνια, καθώς έχουν εμφανιστεί δείκτες που αναφέρονται στην ανάπτυξη ή στην ευημερία των παιδιών και όχι σε όλο το εύρος των δικαιωμάτων τους⁵⁴. Η αναγκαιότητα ανάπτυξης ενός συνεκτικού συστήματος ανάπτυξης δεικτών, απόκτησης δεδομένων και ανάλυσής τους, το οποίο θα συνδεθεί με τον μηχανισμό παρακολούθησης της Σύμβασης, αποτελεί προϋπόθεση για την αποτελεσματική παρακολούθηση της εφαρμογής της.

VIII. Προϋπολογισμοί με αναφορά στα παιδιά

Η κατάρτιση προϋπολογισμών με σημείο αναφοράς τα δικαιώματα του παιδιού έχει αναχθεί σε κεντρικό ζήτημα της πολιτικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων την τελευταία δεκαετία, καθώς πρωτοβουλίες, όπως αυτές της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού του Ο.Η.Ε. (2016)⁵⁵, του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Ο.Η.Ε. (2015)⁵⁶ και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2013)⁵⁷, αναδεικνύουν ολοένα και περισσότερο τη σημαντικότητά τους. Η διαδικασία του προϋπολογισμού περιλαμβάνει την κατανομή πεπερασμένων πόρων σύμφωνα με την προτεραιοποίηση διαφόρων αναγκών μέσω του κρατικού μηχανισμού και για προφανείς λόγους έχει άμεση συσχέτιση με την υλοποίηση των δικαιωμάτων του παιδιού. Η Σύμβαση στο άρθρο 4 ορίζει σαφώς ότι για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα των παιδιών τα κράτη «αφιερώνουν το μεγαλύτερο δυνατό μέρος των διαθέσιμων πόρων τους». Η Επιτροπή για τα Δι-

καιώματα του Παιδιού⁵⁸ θεωρεί ότι η αναλογία του κρατικού ή άλλου προϋπολογισμού που κατανέμεται άμεσα ή έμμεσα στα παιδιά μπορεί να αποκαλύψει κατά πόσον η συγκεκριμένη πρόβλεψη της Σύμβασης τηρείται και γι' αυτό ενθαρρύνει τα κράτη να ορίζουν σαφώς στους προϋπολογισμούς τους τα ποσά που διατίθενται για τα παιδιά. Με αυτόν τον τρόπο, οι προϋπολογισμοί που κάνουν αναφορά στα ποσά που διατίθενται για τα παιδιά μετατρέπονται σε ένα εργαλείο για την παρακολούθηση της δέσμευσης των κρατών απέναντι σε αυτά και σε ένα μέσο για την αποτίμηση εκπλήρωσης των ευθυνών τους και αξιολόγησης της διαφάνειάς τους. Ιδιαίτερα, όμως, μέσω προϋπολογισμών που κάνουν σαφή αναφορά στα παιδιά επιτυγχάνεται η παρακολούθηση μεταβολών που συμβαίνουν ενόψει των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής που συχνά έχουν αρνητικά αποτελέσματα στη διάθεση κρατικών δαπανών στα παιδιά. Επιπρόσθετα, η παρακολούθηση και η σαφήνεια του ποσού του προϋπολογισμού που διατίθεται στα παιδιά μπορεί να προσφέρει δεδομένα για τον σχεδιασμό και τη χρηματοδότηση στοχευμένων πολιτικών σε περιπτώσεις υστέρησης συγκεκριμένων δικαιωμάτων γενικά ή μη απόλαυσής τους από συγκεκριμένες κατηγορίες παιδιών. Η παρακολούθηση αυτή προσφέρει τη δυνατότητα αναγνώρισης υστερήσεων στον κρατικό προϋπολογισμό σε σχέση με παιδιά μειονεκτούντων ομάδων παιδιών για τα οποία απαιτείται μεγαλύτερη διάθεση πόρων ώστε να αντισταθμίσει αυτή τους τη μειονεξία. Για όλους τους παραπάνω λόγους, οι κρατικοί προϋπολογισμοί οφείλουν να είναι διαθέσιμοι ευρέως και να παρακολουθούνται από την κυβέρνηση και την κοινωνία των πολιτών⁵⁹.

Εξαιτίας την αυξανόμενης προσοχής στο ζήτημα των προϋπολογισμών με αναφορά στα παιδιά, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού εξέδωσε γενικό σχόλιο σχετικά με τον ρόλο, τις αρχές και την εφαρμογή των δημόσιων προϋπολογισμών με σκοπό τα κράτη να κατανοήσουν τις υποχρεώσεις τους υπό τη Σύμβαση για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των παιδιών σε σχέση με τους προϋπολογισμούς τους. Εναρκτήριο σημείο αποτελεί η παραδοχή ότι «η εφαρμογή νόμων, πολιτικών και προγραμμάτων για τα δικαιώματα του παιδιού δεν μπορεί να εξασφαλιστεί αν επαρκείς χρηματικοί πόροι δεν κινητοποιηθούν, κατανεμηθούν και δαπανηθούν με έναν αποτελεσματικό, αποδοτικό, δίκαιο, συμμετοχικό, διαφανή και βιώσιμο τρόπο»⁶⁰. Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν τις βασικές αρχές που η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού θεωρεί ότι πρέπει να διέπουν τους κρατικούς προϋπολογισμούς. Η αποτελεσματικότητα αναφέρεται στη συμβολή των προϋπολογισμών στην πρόοδο των

52. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 34.

53. T. COLLINS / L. WOLFF, 2014, ό.π., σ. 103.

54. L. LUNDY ... [et al.], 2013, ό.π., σ. 460.

55. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD – General comment No. 19 on public budgeting for the realization of children's rights (art. 4), CRC/C/GC/19, 20 July 2016.

56. UN HUMAN RIGHTS COUNCIL, Rights of the child: towards better investment in the rights of the child, A/HRC/RES/28/19, 2015.

57. EUROPEAN COMMISSION, Investing in children: breaking the cycle of disadvantage, Commission Recommendation of 20.02.2013.

58. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σ. 12.

59. T. COLLINS / L. WOLFF, 2014, ό.π., σ. 97.

60. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2016, ό.π., σ. 6.

δικαιωμάτων του παιδιού, το οποίο απαιτεί αξιολόγηση του αντικτύπου του προϋπολογισμού στις διαφορετικές ομάδες παιδιών, η αποδοτικότητα αναφέρεται στην καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των διαθέσιμων χρηματικών πόρων, η δικαιοσύνη αναφέρεται στην ευθυδικία υπό την έννοια όχι της ίσης δαπάνης για κάθε παιδί, αλλά της δαπάνης διαφορετικών ποσών ώστε να επιτευχθεί η ισότητα, η διαφάνεια αναφέρεται στην ανάπτυξη διαχειριστικών συστημάτων του προϋπολογισμού ώστε να είναι δημόσια διαθέσιμοι, να υπόκεινται σε έλεγχο και να μην αποτελούν αντικείμενο κακοδιαχείρισης και διαφθοράς, και, τέλος, η βιωσιμότητα αναφέρεται στην εξασφάλιση του βέλτιστου συμφέροντος των μελλοντικών γενεών παιδιών, εσόδων και διαχείρισης των δημόσιων πόρων με έναν τρόπο που θα εξασφαλίζει τη συνέχιση των πολιτικών και προγραμμάτων για τα δικαιώματα του παιδιού⁶¹.

Τα κράτη θα πρέπει να εξασφαλίσουν ότι σε όλα τους τα επίπεδα θα έχουν πρόσβαση σε σχετικές πληροφορίες και δεδομένα και θα αυξήσουν τη γνώση τους σχετικά με τον τρόπο που οι προϋπολογισμοί μπορούν να συμβάλουν στην εκπλήρωση των δικαιωμάτων των παιδιών. Το σημαντικότερο στοιχείο που τα κράτη θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους σχετικά με τους προϋπολογισμούς είναι η τήρηση των αρχών της Σύμβασης. Η αποφυγή διακρίσεων μεταξύ ομάδων παιδιών, η εξασφάλιση του βέλτιστου συμφέροντος κατά τη διαδικασία του προϋπολογισμού και σε όλες τις σχετικές αποφάσεις, η εξασφάλιση ότι οι προϋπολογισμοί θα λαμβάνουν υπόψη τους τα δικαιώματα ανάπτυξης, επιβίωσης και ζωής των παιδιών, η διατύπωση της άποψης των παιδιών για τις σχετικές αποφάσεις με τον προϋπολογισμό μέσω των ανάλογων μηχανισμών που πρέπει να συστήσουν τα κράτη, θεωρούνται ακρογωνιαίοι λίθοι της διαδικασίας κατάρτισης και εκτέλεσης των κρατικών προϋπολογισμών⁶². Η UNICEF, βασιζόμενη στις προβλέψεις της Σύμβασης, αποκαλεί τον προϋπολογισμό που διασφαλίζει τις κοινωνικές προτεραιότητες και τα δικαιώματα των παιδιών «κοινωνικό προϋπολογισμό».

Οι παραπάνω κατευθύνσεις της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού φαίνονται να αντιμετωπίζουν πολλές εγγενείς προκλήσεις, καθώς οι προϋπολογισμοί δεν γίνονται δημόσια διαθέσιμοι σε όλα τα κράτη, δεν υπάρχουν παντού ειδικές δομές για την επεξεργασία και ανάλυση των πρακτικών του προϋπολογισμού, ενώ η μετακίνηση κοινωνικών δαπανών για την κάλυψη άλλων δημοσιονομικών αναγκών είναι πολύ διαδεδομένη⁶³. Ενδεικτική είναι η μελέτη *Open Budget Survey* (2008) που ανέδειξε ότι μόνο 5 από τα 85 κράτη που εξετάστηκαν έκαναν εκτετα-

μένη δημοσιοποίηση των προϋπολογισμών τους, ενώ το 37% των χωρών του Ο.Ο.Σ.Α. δεν χρησιμοποιούσαν κάποια μεθοδολογία για να κάνουν οικονομικές υποθέσεις για τον προϋπολογισμό τους και το 63% δεν διέθετε κάποια ειδικευμένη ερευνητική δομή ή γραφείο για θέματα προϋπολογισμού⁶⁴. Ειδικότερα όμως για την αναφορά των προϋπολογισμών στα παιδιά, μέχρι την πρώτη δεκαετία του 2000 ελάχιστα κράτη προκύπτει ότι έχουν εικόνα των ποσών που διαθέτουν για τα παιδιά με αποτέλεσμα αυτά να παραμένουν αόρατα στους δημόσιους προϋπολογισμούς με όλες τις συνέπειες που προκύπτουν από αυτό⁶⁵. Ωστόσο, σταδιακά παρατηρείται αλλαγή και αρχίζουν να εμφανίζονται κάποιες προσπάθειες ώστε τα κράτη να αναπτύξουν συστήματα μέτρησης των δημόσιων δαπανών για τα παιδιά⁶⁶. Για τον σκοπό αυτό, η UNICEF⁶⁷ έχει αναπτύξει πλαίσιο και εργαλεία για την εμπλοκή της στη διαδικασία των προϋπολογισμών ώστε να διασφαλίσει ότι αυτός συνδέεται με πολιτικές για τα παιδιά και ότι τα ποσά που διατίθενται για την εκπλήρωση των δικαιωμάτων του παιδιού είναι επαρκή. Η ίδια αυξητική τάση παρατηρείται και σχετικά με τη συμμετοχή των παιδιών και τη διατύπωση άποψης κατά τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων για τους προϋπολογισμούς σε αρκετές χώρες, όπως αποκαλύπτει πρόσφατη μελέτη σχετικά με την καταγραφή αντίστοιχων καλών πρακτικών, παρά το γεγονός ότι ορισμένες χώρες έχουν υιοθετήσει αυτές τις πρακτικές ήδη από τις αρχές του 2000⁶⁸.

IX. Κατάρτιση και απόκτηση ικανοτήτων

Η κατάρτιση και η απόκτηση ικανοτήτων όλων όσων εμπλέκονται στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού τόσο στον δημόσιο όσο και στον μη δημόσιο τομέα αποτελεί καθοριστικό στοιχείο εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού. Κεντρική αρχή της κατάρτισης και της απόκτησης ικανοτήτων αποτελεί η κατανόηση του παιδιού ως κατόχου δικαιωμάτων και όχι μόνο η κατα-

61. Ibid, σσ. 13-15.

62. Ibid, σσ. 11-13.

63. T. COLLINS / L. WOLFF, 2014, ό.π., σ. 97.

64. OECD, International Database of Budget Practices & Procedures, 2007.

65. UNICEF, 2007, ό.π., σ. 61.

66. M. CUMMINS, Child-focused Public Expenditure Measurement: A Compendium of Country Initiatives, United Nations Children's Fund (UNICEF), Programme Division, New York, 2016.

67. UNICEF, How to Engage in Budget Cycles and Processes to Leverage Government Budgets for Children, PF4C Technical Guidance Note Series, No. 1, 2016. UNICEF, UNICEF's Engagements in Influencing Domestic Public Finance for Children (PF4C): A Global Programme Framework, UNICEF Social Inclusion and Policy Section Programme Division, New York, 2017.

68. C. MARSHALL / L. LUNDY / K. ORR, Child participatory budgeting. A review of global practice, Centre for Children's Rights at Queen's University Belfast, Research funded by Plan International and The Government of Sweden, 2016.

νόηση των προβλέψεων της Σύμβασης, το πλαίσιο της οποίας, ούτως ή άλλως, θα πρέπει να αποτελεί πυλώνα όλων των προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης, κωδίκων συμπεριφοράς του προσωπικού και των αναλυτικών προγραμμάτων όλων των εκπαιδευτικών επιπέδων⁶⁹. Τα κράτη υποχρεούνται να αναπτύξουν συστηματικά και συνεχή προγράμματα και μηχανισμούς κατάρτισης και απόκτησης εξειδικευμένων ικανοτήτων για τους επαγγελματίες που άμεσα ή έμμεσα ασχολούνται με τα παιδιά ώστε να είναι σε θέση να τα υποστηρίξουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και να συμβάλλουν στην εκπλήρωση των δικαιωμάτων τους.

Η ανάπτυξη ενός συστήματος κατάρτισης και απόκτησης ικανοτήτων από τους επαγγελματίες σχετικά με τα παιδιά θα προσδώσει κουλτούρα ανάπτυξης σχετικών θεσμών και οργανώσεων στο πλαίσιο δημιουργίας μιας κοινότητας φορέων που επικεντρώνονται σε αυτή τη λειτουργία. Η ανάδειξη καλών πρακτικών κατάρτισης και απόκτησης ικανοτήτων μπορεί να διαχέεται πιο εύκολα με σκοπό να ενδυναμώνει συνεχώς την εξειδίκευση σε διάφορους τομείς, αλλά μπορεί να συμβάλλει και στην ίδια την εννοιολόγηση της διαδικασίας αυτής και στην εξέλιξή της ως οργανωσιακό στοιχείο των οργανισμών και οργανώσεων. Το ίδιο δύναται να συμβεί και με την αποτίμηση και αξιολόγηση των επιπτώσεων της κατάρτισης και απόκτησης ικανοτήτων ώστε να είναι δυνατό να κατανοηθεί η συμβολή τους στην εκπλήρωση των δικαιωμάτων των παιδιών. Επομένως, η ανάπτυξη ανάλογων διαδικασιών, μηχανισμών και εργαλείων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας κατάρτισης και απόκτησης ικανοτήτων, το οποίο συμβάλλει στην εκπλήρωση των δικαιωμάτων του παιδιού.

Χ. Συνεργασία με την κοινωνία των πολιτών

Εναρκτήρια αρχή για την αναγνώριση του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών στην εφαρμογή της Σύμβασης αποτελεί το γεγονός ότι αυτή η υποχρέωση δεν αποτελεί αποκλειστικά κρατική υπόθεση, όπως μπορεί να υποθεθεί λόγω της αντίστοιχης νομικής δέσμευσης των κρατών⁷⁰. Ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών θεμελιώνεται στο γεγονός ότι η εφαρμογή μιας διεθνούς συνθήκης ανθρωπίνων δικαιωμάτων προϋποθέτει την υποστήριξη όλων των τμημάτων της κοινωνίας και την εμπλοκή ενός εύρους φορέων, μιας και η διαδικασία εφαρμογής δεν αποτελεί ζήτημα επιβολής από πάνω προς τα κάτω, αλλά απαιτεί την αποδοχή και νομιμοποίησή της όσο το δυνατόν πιο κοντά στη βάση της κοινωνικής οργάνωσης. Μέσω της ανάληψης ρόλου από την κοινωνία των πολιτών δύναται να εφαρμόζεται μια βασική αρχή των αν-

θρωπίνων δικαιωμάτων που αναφέρεται στην έννοια της συμμετοχής. Η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁷¹ τονίζει ιδιαίτερα τον ρόλο των παιδιών σε αυτή τη διαδικασία, ο οποίος προδιαγράφεται από την κατευθυντήρια αρχή της Σύμβασης (άρθρο 12) που θεμελιώνει τη δυνατότητα συμμετοχής τους.

Αν και δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος και στενός ορισμός του όρου «κοινωνία των πολιτών», ο όρος αναφέρεται στον χώρο που δημιουργείται από τη μη εξαναγκασμένη συλλογική δράση γύρω από κοινά ενδιαφέροντα, σκοπούς και αξίες, της οποίας η θεσμική μορφή διαχωρίζεται από αυτήν του κράτους και της αγοράς. Συνεπώς, η εμπλοκή οργανώσεων μη κυβερνητικού χαρακτήρα, όπως Εθνικών Θεσμών Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, οργανώσεων επαγγελματικών ομάδων, επιχειρήσεων, μέσων μαζικής ενημέρωσης, ατόμων ή παιδιών, θρησκευτικών ομάδων, κοινωνικών κινήσεων κ.λπ., συνεισφέρει στη διάχυση των δικαιωμάτων του παιδιού και στη συνηγορία τους, κάτι που ενθαρρύνεται από την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁷² ώστε τα κράτη να συνάψουν επίσημη συνεργασία μαζί τους. Άλλωστε, ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών ήταν πολύ ενεργός κατά τις διαδικασίες κατάρτισης του περιεχομένου της Σύμβασης τη δεκαετία του 1980⁷³, ενώ η ίδια η Σύμβαση στο άρθρο 45 θεωρείται ότι παρέχει το περιθώριο για ενεργό ρόλο της κοινωνίας των πολιτών και, τέλος, η υιοθέτηση της Σύμβασης ήταν αυτή που έδωσε ώθηση στη δημιουργία περισσότερων οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών για τα δικαιώματα του παιδιού⁷⁴.

Οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών συνεισφέρουν με διάφορους τρόπους στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού. Αρχικά, η ίδια η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού τους αποδίδει ενεργό θεσμικό ρόλο, καθώς αναγνωρίζεται η συνεργασία τους με τα κράτη για την εφαρμογή της Σύμβασης, η δυνατότητα παροχής πληροφοριών για τις εκθέσεις των κρατών, η ενεργή συμμετοχή στον διάλογο με την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού κατά την περιοδική εξέταση των εκθέσεων των κρατών και ο ρόλος παρακολούθησης της υλοποίησης από τα κράτη των καταληκτικών παρατηρήσεων της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού που εκδίδονται ύστερα από την εξέταση των εκθέσεων τους⁷⁵. Επίσης, επιτελούν τη θεμελιώδη λειτουργία της ανεξάρτητης παρακολούθησης της εφαρμογής της Σύμ-

69. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σ. 13.

70. T. COLLINS, 2019, ό.π., σσ. 338-356.

71. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2003, ό.π., σ. 13.

72. Ibid, σ. 14.

73. Β. ΦΑΣΟΥΛΗΣ, 2016, ό.π., σ. 217.

74. N. VUCKOVIC SAHOVIC, The role of civil society in implementing the General Measures of the Convention on the Rights of the Child, UNICEF Innocenti Research Centre, 2010, σ. 9.

75. Ibid, σσ. 12-20.

βασης εκδίδοντας εκθέσεις και παρέχοντας στοιχεία και δεδομένα σχετικά με την κατάσταση των δικαιωμάτων του παιδιού, ενώ σε πολλές περιπτώσεις συγκροτούν ειδικές ομάδες που αποτελούνται από πολλές οργανώσεις για τον σκοπό αυτό. Άλλες σημαντικές ενέργειες αναφέρονται στην υποστήριξη πραγματοποίησης των γενικών μέτρων εφαρμογής της Σύμβασης, όπως η συμβολή στην κατάρτιση εθνικών σχεδίων δράσης για τα δικαιώματα του παιδιού και στον συντονισμό για την εφαρμογή της Σύμβασης, η παροχή τεχνικής υποστήριξης στα κράτη για ζητήματα δικαιωμάτων του παιδιού και η διαρκής συνηγορία για αυτά, η ανάληψη πρωτοβουλιών ευαισθητοποίησης για τα δικαιώματα του παιδιού συμβάλλοντας στην εγκαθίδρυση αντίστοιχης κουλτούρας και συνείδησης, η εκπόνηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τη Σύμβαση και τα δικαιώματα του παιδιού και εκπαιδεύσεων για επαγγελματίες. Εμπειρικά έχει προκύψει ισχυρή θετική συσχέτιση της νομοθετικής ενσωμάτωσης της Σύμβασης στο εθνικό δίκαιο και της εν γένει νομοθετικής αναμόρφωσης για τα ανθρώπινα δικαιώματα, καθώς οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών αποτελούν μια υπολογίσιμη ομάδα πίεσης για τη θεσμική κατοχύρωση γενικότερα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁷⁶.

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη σχέση της κοινωνίας των πολιτών και εφαρμογής της Σύμβασης είναι η τεράστια συμβολή της πρώτης στη νομοθετική ενσωμάτωση στο εθνικό δίκαιο, στην εφαρμογή και στην παρακολούθηση εφαρμογής της δεύτερης, ενώ ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η υποστήριξη που παρέχει στα κράτη για την εκπλήρωση των γενικών μέτρων εφαρμογής της. Είναι σαφές ότι τα μεγαλύτερα επιτεύγματα στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού έχουν επέλθει από συλλογικές και συντονισμένες δράσεις πολλών φορέων, στις οποίες οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών είχαν κεντρικό ρόλο. Αυτή η σημαντική συμβολή της κοινωνίας των πολιτών κατέστη εφικτή από το ευνοϊκό περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί σε γενικές γραμμές στις περισσότερες χώρες για την ίδρυση και λειτουργία Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και για τη συνεργασία τους με την πολιτεία⁷⁷. Παρ' όλα αυτά, ο χώρος των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών αντιμετωπίζει ακόμα προκλήσεις που σχετίζονται κυρίως με τη διάθεση επαρκών πόρων, τη νομική τους κατάσταση που σε πολλές χώρες δεν συμβαδίζει ή δεν τους επιτρέπει να αναπτύξουν πλήρως τις δραστηριότητές τους για την υποστήριξη των δικαιωμάτων των παιδιών, την έλλειψη συνεκτικών προγραμμάτων κατάρτισης για την επένδυση στην τεχνική τους ικανότητα για τα δικαιώματα του παιδιού, την απουσία συμμετοχής των παιδιών, την ανεπαρκή διασύνδεσή τους με τον ιδιωτικό τομέα στα πλαίσια της εταιρικής κοι-

νωνικής ευθύνης και την ελλιπή συνεργασία τόσο με το κράτος όσο και μεταξύ τους.

ΧΙ. Διεθνής συνεργασία

Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, με αφορμή τους δύο Παγκόσμιους Πολέμους, είχε γίνει αντιληπτό ότι η εξασφάλιση τουλάχιστον της προστασίας του παιδιού δεν ήταν εφικτή δίχως τη διακρατική συνεργασία. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν οι προσπάθειες για την προστασία των παιδιών να ξεφύγουν από αποκλειστικά το εθνικό επίπεδο, όπως συνέβαινε από τον 18ο αιώνα, και να μετατεθούν στο διεθνές, καταλήγοντας το 1924 στην υιοθέτηση από την Κοινωνία των Εθνών της Διακήρυξης της Γενεύης, η οποία αποτελεί το πρώτο διεθνές θεσμικό κείμενο για τα δικαιώματα του παιδιού. Η διεθνοποίηση ζητημάτων σχετικών με τα παιδιά, πέρα από την πρωτοφανή διεθνή συναίνεση που ανέδειξε γύρω από την προστασία του παιδιού, κατέστησε το παιδί για πρώτη φορά ιστορικά αντικείμενο των διεθνών σχέσεων και έθεσε τις βάσεις για τη μελλοντική συνεργασία των κρατών που εκφράστηκε στη συνέχεια με την υιοθέτηση της Διακήρυξης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (1959)⁷⁸. Η ίδρυση του Ο.Η.Ε. μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σήμανε την αναγκαιότητα πολυεπίπεδης συνεργασίας για σοβαρά ζητήματα που απασχολούν την ανθρωπότητα, ενώ το ζήτημα της διεθνούς συνεργασίας σχετικά με τα δικαιώματα του παιδιού αναδείχθηκε εκ νέου κατά τις δεκαετίες διαπραγματεύσεις μεταξύ των κρατών που κατέληξαν το 1989 στο περιεχόμενο της ισχύουσας Σύμβασης.

Επομένως, εύλογα προκύπτει ότι η εφαρμογή της Σύμβασης αποτελεί μια επιμέρους διάσταση της διεθνούς συνεργασίας και αναμενόμενα εισάγεται στο άρθρο 4, το οποίο αναγνωρίζει την αναγκαιότητα της διεθνούς συνεργασίας για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των παιδιών, και στο άρθρο 45, το οποίο αναγνωρίζει τον ρόλο εξειδικευμένων οργανισμών του Ο.Η.Ε., όπως η UNICEF, στην παροχή τεχνικής βοήθειας στα κράτη για την εφαρμογή της Σύμβασης. Ο ρόλος της Σύμβασης στη διεθνή συνεργασία για την εφαρμογή των δικαιωμάτων των παιδιών είναι ότι παρέχει το πλαίσιο εντός του οποίου πρέπει να κινηθούν τα κράτη. Η διεθνής συνεργασία αναφέρεται στην κοινή στοχοθεσία μέσω ευρύτερων προγραμμάτων και στην ανταλλαγή τεχνικής υποστήριξης σε πολλές πτυχές της εφαρμογής των δικαιωμάτων των παιδιών. Τέλος, χαρακτηριστικό είναι ότι η διεθνής συνεργασία δεν περιορίζεται μόνο εντός των διαφορετικών οργανώσεων του Ο.Η.Ε. αλλά όλων των διεθνών οργανισμών.

76. UNICEF, 2007, ό.π., σσ. 107-108.

77. N. VUCKOVIC SAHOVIC, 2010, ό.π., σσ. 51-52.

78. Β. ΦΑΣΟΥΛΗΣ, 2016, ό.π., σσ. 89-104.

XII. Ανεξάρτητοι εθνικοί θεσμοί ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Η λειτουργία των Εθνικών Θεσμών Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων θεμελιώνεται στις «Αρχές σχετικά με το καθεστώς των εθνικών θεσμών» (Αρχές των Παρισίων) που υιοθετήθηκαν με ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε. το 1993 με σκοπό την προώθηση και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε εθνικό επίπεδο με έναν ανεξάρτητο τρόπο. Παρά το γεγονός ότι η Σύμβαση δεν έχει προβλέψει εθνικούς θεσμούς ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η λειτουργία τους θεωρείται ότι είναι καταλυτική για τα δικαιώματα του παιδιού και γι' αυτό ο προσδιορισμός του ρόλου τους το 2002 αποτέλεσε το δεύτερο χρονικά Γενικό Σχόλιο της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁷⁹, πριν ακόμα προσδιοριστούν με σαφήνεια ως ένα από τα γενικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης έναν χρόνο αργότερα. Εξαιτίας της φύσης και της υπόστασης των παιδιών και της έλλειψης πολιτικής εκπροσώπησης εκ μέρους τους θεωρήθηκε αναγκαία η ύπαρξη ενός μηχανισμού που θα ενεργεί για λογαριασμό των παιδιών και θα εκφράζει τα δικαιώματά τους εντός των συστημάτων διακυβέρνησης που επικεντρώνονται στους ενηλίκους⁸⁰. Αυτή η πρωτοβουλία εκκινεί από τη θεωρητική αναγνώριση ότι το παιδί δεν έχει την απαιτούμενη αυτονομία να συμμετέχει σε πολιτικό επίπεδο, σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα για ύπαρξη αντισταθμιστικών μέτρων, κάτι που παρέχεται μέσω της εκπροσώπησης του από θεσμούς, όπως ο Συνήγορος του Παιδιού⁸¹. Επομένως, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁸² θεωρεί ότι η ίδρυση τέτοιων θεσμών από τα κράτη εμπίπτει στο πλαίσιο των υποχρεώσεών τους για την εφαρμογή της Σύμβασης και γι' αυτό κάθε κράτος θα πρέπει να έχει έναν εθνικό θεσμό, ο οποίος θα είναι σε θέση να παρακολουθεί, να προωθεί και να προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα με έναν ανεξάρτητο και αποτελεσματικό τρόπο, ενώ σε περίπτωση που υπάρχουν περισσότεροι θα πρέπει να διασφαλίζεται η μεταξύ τους συνεργασία.

Ιδιαίτερη μέριμνα δίνεται στην εξασφάλιση της ανεξαρτησίας των εθνικών θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αρχή που ξεκινάει ήδη από τη διαδικασία της ίδρυσής τους με έναν ανοικτό, διαφανή και συμμετοχικό τρόπο, ενώ η υποστήριξη και η χρηματοδότηση για τη διασφάλιση της λειτουργίας τους θα πρέπει να είναι εξασφαλισμένη. Η σύνθεσή τους θα πρέπει να εμφανίζει πλουραλισμό, εγγυώμενη αντιπροσώπευση από όλους τους χώρους

της κοινωνίας των πολιτών σχετικούς με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η διαδικασία επιλογής θα πρέπει να είναι διαφανής⁸³. Η θεμελίωσή τους ιδανικά σε συνταγματικό ή τουλάχιστον νομοθετικό επίπεδο εξασφαλίζει την ανεξαρτησία τους, τις εξουσίες τους, την αποστολή τους και τους διακριτούς τους ρόλους σε σχέση με άλλα όργανα και οργανισμούς, ενώ εγγυάται τη βιωσιμότητά τους ιδιαίτερα σε ασταθή πολιτικά περιβάλλοντα. Για την εξασφάλιση της ανεξάρτητης λειτουργίας τους σημείο αναφοράς καθίσταται το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού και όχι οποιοσδήποτε άλλες πολιτικές ή θεσμικές επιδιώξεις⁸⁴.

Οι θεσμοί ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα πρέπει να έχουν ευρεία, στον μέγιστο δυνατό βαθμό, αποστολή, ενώ οι εξουσίες που κατέχουν θα πρέπει να τους παρέχουν τη δυνατότητα να την ασκήσουν αποτελεσματικά, κυρίως όσον αφορά την ακρόαση οποιουδήποτε ατόμου, την πρόσβαση στις αναγκαίες πληροφορίες και έγγραφα. Για τον σκοπό αυτό, θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να δέχονται ατομικές αναφορές για την παραβίαση δικαιωμάτων των παιδιών και να προβαίνουν στις ανάλογες έρευνες με ό,τι αυτό συνεπάγεται ως προαπαιτούμενο για την πραγματοποίησή τους⁸⁵. Η λειτουργία τους αυτή προσομοιάζει περισσότερο με το μοντέλο του Συνηγόρου, ωστόσο στην πράξη έχει παρατηρηθεί ότι πολλοί θεσμοί ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν έχουν αυτή τη λειτουργία. Έχοντας υπόψη τη διεύρυνση του ρόλου των θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων πέρα από τη σχέση πολιτείας και ατόμου που παρατηρείται, χαρακτηριστικό είναι ότι η αποστολή τους περιλαμβάνει και μη κρατικές ή ιδιωτικές οντότητες⁸⁶. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο αφορά στη δυνατότητά τους να διασφαλίζουν την πρόσβαση σε επανορθωτικά μέτρα, συμβουλευτική, συνηγορία και μηχανισμούς παραπόνων σε περίπτωση διαπίστωσης παραβίασης των δικαιωμάτων του παιδιού. Ωστόσο, σε αντίθεση με τα δικαστήρια, οι αποφάσεις τους δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα, γι' αυτό, παράλληλα, θα πρέπει να έχουν την εξουσία να υποστηρίζουν υποθέσεις και να παρεμβαίνουν σε δικαστικό επίπεδο. Άλλα χαρακτηριστικά που θα πρέπει ιδανικά να ενσωματώνει η λειτουργία των εθνικών θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναφέρονται στη φυσική πρόσβαση των παιδιών σε αυτούς, ιδιαίτερα ευάλωτων και μειονεκτούντων ομάδων παιδιών, στον σεβασμό των απόψεων του παιδιού κατ' επιταγή του άρθρου 12 της Σύμβασης στις διαδικασίες τους, στη δυνατότητα ανεξάρτητης και απευθείας αναφοράς στο κοινό και στα κοινοβουλευτικά σώματα για ζητήματα σχετικά με τα

79. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD – General comment No. 2 (2002), The role of independent national human rights institutions in the promotion and protection of the rights of the child, CRC/GC/2002/2, 15 November 2002.

80. T. COLLINS / L. WOLFF, 2014, ό.π., σ. 106.

81. Β. ΦΑΣΟΥΛΗΣ, 2016, ό.π., σ. 287.

82. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2002, ό.π., σ. 1.

83. Ibid, σσ. 2-3.

84. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 20.

85. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2002, ό.π., σσ. 3-4.

86. UNICEF, 2006, ό.π., σ. 21.

Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού

δικαιώματα του παιδιού⁸⁷.

Μια από τις θεμελιώδεις λειτουργίες που εξυπηρετούν κυρίως οι εθνικοί θεσμοί ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι αυτή της παρακολούθησης της συμμόρφωσης των κρατών με τις προβλέψεις της Σύμβασης, η οποία έχει ιδιαίτερη βαρύτητα λόγω της ανεξαρτησίας τους. Υπ' αυτή την οπτική, ο ρόλος των εθνικών θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων τονίζεται ιδιαίτερα στην υποβολή εκθέσεων για την εφαρμογή της Σύμβασης, το οποίο η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁸⁸ ονομάζει «ανεξάρτητη παρακολούθηση της εφαρμογής της Σύμβασης». Πέρα από την ενεργό συμμετοχή των θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη διαδικασία εξέτασης από την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού των εθνικών αναφορών για την εφαρμογή της Σύμβασης, είτε μέσω κατάθεσης παράλληλων εκθέσεων είτε με αυτοπρόσωπη παρουσία κατά τις προπαρασκευαστικές συνεδρίες ενόψει της τελικής εξέτασης της εθνικής έκθεσης, τα κράτη υποχρεούνται να συμπεριλάβουν στις εκθέσεις τους ειδική αναφορά για την ύπαρξη, τη μορφή, το πλαίσιο λειτουργίας τους ώστε η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού να είναι σε θέση να κρίνει τη λειτουργικότητά τους και τη συμβολή τους στην πραγμάτωση των δικαιωμάτων των παιδιών. Η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁸⁹ διευκρινίζει ότι οι οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων λειτουργούν συμπληρωματικά με τις κρατικές δομές για τα παιδιά, το οποίο σημαίνει ότι τα κράτη δεν θα μπορούν να αναθέτουν σε αυτές τις υποχρεώσεις τους για την παρακολούθηση εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού ή τη συγγραφή των εκθέσεων για την εφαρμογή της Σύμβασης προς την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού για λογαριασμό τους.

Οι εθνικοί θεσμοί ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην πράξη συνήθως λαμβάνουν τη μορφή εθνικών επιτροπών για τα ανθρώπινα δικαιώματα με αποστολή την προάσπιση γενικά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και σε κάποιες περιπτώσεις συμπεριλαμβάνουν με έναν διακριτό τρόπο και τα δικαιώματα του παιδιού, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις εμφανίζονται ανεξάρτητοι θεσμοί ειδικά επικεντρωμένοι στα δικαιώματα του παιδιού με τη μορφή Συνηγόρων ή Επιτρόπων του Παιδιού⁹⁰. Σε περίπτωση έλλειψης πόρων, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁹¹ προτείνει την ύπαρξη ενός επιτρόπου με ευθύνη για τα παιδιά εντός των ευρείας αποστολής εθνι-

κών θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι σε ορισμένες χώρες έχουν θεσμοθετηθεί σε ομοσπονδιακό ή περιφερειακό επίπεδο θεσμοί Επιτρόπων ή Συνηγόρων του Παιδιού ώστε η πρόσβαση σε τοπικό επίπεδο να είναι πιο άνετη, ωστόσο ο ρόλος τους δεν αντικαθιστά αλλά συμπληρώνει τον αντίστοιχο θεσμό σε εθνικό επίπεδο⁹².

Η Νορβηγία, το 1981, αποτέλεσε την πρώτη χώρα παγκοσμίως που ίδρυσε νομοθετικά τον θεσμό του Συνηγόρου του Παιδιού και έκτοτε πολλές άλλες χώρες ακολούθησαν με αποτέλεσμα τα περισσότερα κράτη σήμερα να διαθέτουν Συνηγόρο ή Επίτροπο του Παιδιού⁹³. Ωστόσο, από σχετική μελέτη σε 5 ευρωπαϊκές χώρες προέκυψε ότι ο ρόλος, η αποστολή, οι εξουσίες και οι πόροι των Συνηγόρων ή Επιτρόπων του Παιδιού διέφεραν πολύ μεταξύ των κρατών⁹⁴. Το σημαντικότερο όμως έλλειμμα που εντοπίστηκε βρίσκεται στο γεγονός ότι η παρακολούθηση εφαρμογής της Σύμβασης δεν αποτελεί νομοθετική υποχρέωση των θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε όλες τις χώρες⁹⁵. Εκείνο που προέκυψε ξεκάθαρα είναι ότι σε χώρες που είχαν θεσμοθετήσει Συνηγόρους των Παιδιών, η δυνατότητα υποβολής αναφορών και παραπόνων σε αυτούς έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο για την εκτελεστότητα της Σύμβασης, ενώ η ύπαρξή τους αποδείχθηκε κρίσιμης σημασίας για τη λογοδοσία των κρατών και την εφαρμογή της Σύμβασης διαχρονικά⁹⁶.

Από την εμπειρία ύπαρξης ανεξάρτητων θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων που συμπεριλαμβάνουν ή επικεντρώνονται στα δικαιώματα των παιδιών προκύπτουν ορισμένες αδιαπραγμάτευτες γενικές αρχές που διέπουν τη λειτουργία τους: δυνατότητα όχι μόνο προώθησης των δικαιωμάτων αλλά και διερεύνησης παραπόνων για την παραβίαση δικαιωμάτων, πραγματική ανεξαρτησία και υποστήριξή τους με τους απαραίτητους πόρους και ένταξη των απόψεων των παιδιών στις διαδικασίες τους. Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει ένα μοναδικό μοντέλο εθνικών θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων που να μπορεί να εφαρμοστεί παντού, καθώς το πολιτικό και δικαιοσύνη σύστημα και οι κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες απαιτούν την ανάλογη προσαρμογή τους. Άλλωστε, ένα πλήθος ερευνών⁹⁷ που έχουν διεξαχθεί τα τελευταία έτη

87. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2002, ό.π., σσ. 3-4.

88. Ibid, σ. 6.

89. Ibid, σσ. 6-7.

90. UNICEF, *Championing Children's Rights. A global study of independent human rights institutions for children*, UNICEF Office of Research – Innocenti, 2012.

91. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2002, ό.π., σ. 2.

92. UNICEF, 2006, ό.π., σσ. 18-19.

93. UNICEF, 2012, ό.π.

94. SAVE THE CHILDREN, 2011, ό.π.

95. B. GRAN, *The roles of independent children's rights institutions in implementing the CRC*, σε: A. Invernizzi / J. Williams (eds), *The Human Rights of Children: From visions to implementation*, Farnham, Ashgate, 2011, σσ. 235-236.

96. L. LUNDY ... [et al.], 2013, ό.π., σσ. 458-459.

97. GANHRI / UNICEF, *Children's Rights in National Human Rights Institutions: A Mapping Exercise*, Switzerland – New York, 2018. SAVE THE CHILDREN, 2011, ό.π. UNICEF, 2012, ό.π.

για τον ρόλο των ανεξάρτητων εθνικών θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναδεικνύει την εξελισσόμενη φύση τους όσον αφορά τη θεσμική τους υπόσταση, την αποστολή και τον τρόπο λειτουργίας τους, σύμφωνα με την εμπειρία τους και το μεταβαλλόμενο περιβάλλον εντός του οποίου λειτουργούν.

XIII. Γνωστοποίηση της Σύμβασης και εκπαίδευση για τα δικαιώματα του παιδιού

Η Σύμβαση στο άρθρο 42 ορίζει την υποχρέωση των κρατών να γνωστοποιούν τη Σύμβαση τόσο στους ενήλικες όσο και στα παιδιά, καθώς η αποτελεσματική εφαρμογή της προϋποθέτει την κοινωνική ευαισθητοποίηση και αποδοχή της. Στόχος της συγκεκριμένης πρόβλεψης είναι η κατανόηση των παιδιών ως ισότιμων με τους ενήλικες κατόχων δικαιωμάτων που αντιμετωπίζονται με σεβασμό και αξιοπρέπεια και είναι σε θέση να καθορίζουν τη ζωή τους, κάτι που δεν είναι αυτονόητο, καθώς παραδοσιακά τα παιδιά δεν θεωρούνταν φορείς δικαιωμάτων και σε εξαιρετικές περιπτώσεις ούτε καν κάτοχοι θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων. Η άμεση αναγνώριση του ρόλου του παιδιού στην εξασφάλιση και την προστασία των δικαιωμάτων του αποτελεί μια πολύ σημαντική πρόβλεψη της Σύμβασης, η οποία έχει βαθιές θεωρητικές προεκτάσεις, καθώς τονίζει την ενεργή συμμετοχή του ίδιου του παιδιού στην εξασφάλιση των δικαιωμάτων του. Η γνώση των δικαιωμάτων του από το παιδί, ως απαραίτητη προϋπόθεση της αποτελεσματικής εφαρμογής τους, συνιστά αναγνώριση της αυτονομίας του. Η συγκεκριμένη πρόβλεψη, τονίζοντας τη δυνατότητα του παιδιού να συμβάλλει, ως ενεργός διαμορφωτής της ζωής του, στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του, απομακρύνεται από την αντίληψή του ως παθητικού αντικείμενου προστασίας και προσθέτει ένα ακόμα αποδεικτικό στοιχείο στην αλληλοσυμπλήρωση που αναγνωρίζεται θεωρητικά ανάμεσα στα δικαιώματα προστασίας και αυτονομίας⁹⁸.

Η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁹⁹ ορίζει ότι κάθε χώρα θα πρέπει να αναπτύξει στρατηγική για τη γνωστοποίηση της Σύμβασης στην κοινωνία με σημείο έναρξης τη διαθεσιμότητά της σε όλες τις γλώσσες, στα αγράμματα άτομα και βεβαίως σε μορφές φιλικές για τα παιδιά. Το σημαντικότερο μέσο όμως για την απόκτηση μιας κουλτούρας για τα δικαιώματα του παιδιού αποτελεί η εκπαίδευση, της οποίας σκοπός είναι, όπως ορίζει η Σύμβαση (άρθρο 29 παρ. 1), «...η ανάπτυξη σεβασμού για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες...». Σε αυτή την πρόβλεψη και λογική θεμελιώνεται ο όρος «εκπαίδευση για τα δικαιώματα του παιδιού», ο οποίος αναφέρεται στην εκπαίδευση και στις εκπαιδευτι-

κές πρακτικές που εναρμονίζονται με τη Σύμβαση. Αυτή η μορφή της εκπαίδευσης προσεγγίζει τα παιδιά ως ενεργούς πολίτες - κατόχους δικαιωμάτων, με ιδιαίτερη έμφαση στον θεσμό του σχολείου ως δημοκρατικής κοινότητας στο πλαίσιο της οποίας εφαρμόζονται στην πράξη οι αξίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η εκπαίδευση για τα δικαιώματα του παιδιού δεν είναι στατική, απλά ενσωματωμένη στη σχολική τάξη ή σε κάποιο συγκεκριμένο μάθημα· αντίθετα, διαπερνά οριζόντια τόσο το αναλυτικό πρόγραμμα όσο και το σύνολο της σχολικής ζωής, την αποστολή του σχολείου, τους κανόνες συμπεριφοράς, καθώς και τις σχολικές πολιτικές και πρακτικές¹⁰⁰. Πολλές χώρες φαίνεται να έχουν συμπεριλάβει την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα του παιδιού ως μέρος του σχολικού αναλυτικού προγράμματος, παρά το γεγονός ότι συνήθως η αναφορά σε αυτά είναι συνοπτική και δεν συνιστά ένα συνεκτικό πλαίσιο εκπαίδευσης στα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁰¹.

Ήδη από την περίοδο σύστασης του Ο.Η.Ε. και την υπογραφή του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών το 1945, όπου στο άρθρο 13 τονίζεται η αναγκαιότητα διεθνούς συνεργασίας – μεταξύ άλλων – στον εκπαιδευτικό τομέα για την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παρατηρείται η τάση για την προώθησή τους μέσω της εκπαίδευσης. Στη συνέχεια, το 1948, η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Ο.Η.Ε. (άρθρο 26 παρ. 2) τονίζει ότι «η εκπαίδευση πρέπει να αποβλέπει στην πλήρη ανάπτυξη της ανθρωπίνης προσωπικότητας και στην ενίσχυση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών». Ιδιαίτερα όμως από τη δεκαετία του 1980 και μετέπειτα παρατηρείται εντονότερη ενασχόληση με την πρακτική εφαρμογή αυτών των αρχών μέσω της εκπαίδευσης. Το έναυσμα παρατηρείται με την πραγματοποίηση του Διεθνούς Συνεδρίου για την Εκπαίδευση και τη Διδασκαλία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1978 στη Βιέννη, με αφορμή την 30ή επέτειο από την υπογραφή της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, το οποίο είχε ως επακόλουθο τη Διακήρυξη του Συνεδρίου σύμφωνα με την οποία «...η εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και η διάδοση των κατάλληλων πληροφοριών, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην προαγωγή και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναφορικά με όλα τα άτομα και χωρίς καμία διάκριση λόγω φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας». Επίσης, στο πλαίσιο του Συνεδρίου καταρτίστηκαν βασικά κείμενα για τον τρόπο διδασκαλίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ

98. Β. ΦΑΣΟΥΛΗΣ, 2016, ό.π., σ. 273.

99. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2002, ό.π., σ. 16.

100. K. COVELL / B. HOWE / J. MCNEIL, Implementing children's human rights education in schools, Improving Schools, 2010, σ. 118.

101. U. KILKELLY, 2019, ό.π., σ. 330.

αμέσως μετά το Συνέδριο εγκαινιάζεται ένα Επταετές Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Διδασκαλίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η σημασία της εκπαίδευσης, μεταξύ άλλων, για την απόκτηση κουλτούρας ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναγνωρίζεται και από το πρώτο Γενικό Σχόλιο της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Σύμφωνα με αυτό, η εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν αναφέρεται μόνο στην παροχή πληροφοριών για το περιεχόμενο των διεθνών συμβάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και στη βιωματική εφαρμογή των προβλέψεών τους, ενώ αποτελεί μια διά βίου διαδικασία που σημείο έναρξής της πρέπει να είναι η άσκηση των αξιών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εμπειρικά¹⁰².

Από έρευνα σε 26 ευρωπαϊκές χώρες σχετικά με τον βαθμό και τον τρόπο εισαγωγής της εκπαίδευσης για τα δικαιώματα του παιδιού στα εθνικά συστήματα εκπαίδευσης προέκυψε ότι στις περισσότερες δεν υπήρχε πρόβλεψη στο αναλυτικό πρόγραμμα σχετικά με την εκπαίδευση για τα δικαιώματα του παιδιού, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις που υπήρχε πρόβλεψη σχετικά με εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν συμπεριλαμβανόταν η Σύμβαση. Ωστόσο, μεγάλο ζήτημα προέκυψε σε κράτη με αποκεντρωμένο διοικητικό και εκπαιδευτικό σύστημα, στο οποίο η κεντρική εξουσία δεν είχε ισχυρή αρμοδιότητα στη διαμόρφωση του αναλυτικού προγράμματος, με αποτέλεσμα η εκπαίδευση για τα δικαιώματα του παιδιού να εμφανίζεται ασυντόνιστη και ασυνεπής. Επιπρόσθετα, σε κανένα κράτος δεν λάμβανε χώρα κατάρτιση των εκπαιδευτικών σχετικά με τα δικαιώματα του παιδιού και τη Σύμβαση, αν και θεωρούνταν ότι το υφιστάμενο πλαίσιο για την κατάρτιση των εκπαιδευτικών συνδεόταν με τη Σύμβαση με έναν σιωπηρό τρόπο. Τέλος, σε πολύ λίγα κράτη υπήρχε σαφής και συνεπής παρακολούθηση της εφαρμογής της εκπαίδευσης για τα δικαιώματα του παιδιού¹⁰³.

Η εγκαθίδρυση μιας κουλτούρας σεβασμού των δικαιωμάτων των παιδιών αποτελεί μια διαδικασία που είναι σε θέση να συνδέσει τα νομοθετικά με τα μη νομοθετικά μέτρα της Σύμβασης, καθώς σημαντική διάσταση στη διαδικασία νομοθετικής αναμόρφωσης για τα δικαιώματα του παιδιού αποτελεί η κοινωνική αποδοχή της. Πέρα από την εκπαίδευση για τα δικαιώματα του παιδιού, απαιτείται η γνωστοποίηση της Σύμβασης και η κοινωνική ευαισθητοποίηση για τα δικαιώματα του παιδιού και με άλλα μέσα. Γι' αυτό σε πολλές χώρες προκρίνεται η συνοδεία οποιουδήποτε σχετικού νομοθετικού μέτρου με δη-

μόσιες καμπάνιες προώθησής του, οι οποίες θεωρούνται αναπόσπαστο τμήμα αυτής της διαδικασίας. Επομένως, είναι σαφές ότι η διαδικασία νομοθετικής ενσωμάτωσης της Σύμβασης εν πολλοίς εξαρτάται και διαμορφώνεται από την κοινωνική αποδοχή των δικαιωμάτων του παιδιού ως πρωτεύουσα αξία που διέπει τη λειτουργία των κοινωνιών. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελεί και ένα μέσο για την εφαρμογή των προβλέψεων της Σύμβασης με έναν τρόπο που συμβαδίζει με τα δικαιώματα του παιδιού, καθώς η δυνατότητα κατανόησης και εφαρμογής κάθε πρόβλεψης νοηματοδοτείται διαφορετικά εάν προϋπάρχει μια κυρίαρχη κουλτούρα ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁰⁴. Εκτός όμως από τη σύνδεση των νομοθετικών και μη νομοθετικών μέτρων, η γνωστοποίηση της Σύμβασης αποτελεί και μέσο σύνδεσης των μη νομοθετικών μέτρων μεταξύ τους. Η απόκτηση γνώσεων για τη Σύμβαση οφείλει να αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της κατάρτισης και της απόκτησης ικανοτήτων από τους επαγγελματίες και να υιοθετεί μια συμμετοχική μέθοδο και να προσφέρει πρακτικές δεξιότητες για την αλληλεπίδραση με τα παιδιά με τρόπο που σέβεται τα δικαιώματα και την αξιοπρέπειά τους. Επίσης, ο ρόλος των ΜΜΕ κρίνεται καίριος για τη διάδοση της Σύμβασης και η εθελοντική τους εμπλοκή σε αυτή τη διαδικασία θα πρέπει να ενθαρρύνεται. Σε πολλές χώρες, υπάρχουν καμπάνιες που προωθούνται μέσω των ΜΜΕ, οι οποίες συνοδεύονται από πληροφοριακό υλικό που απευθύνεται σε διάφορες ομάδες - στόχο¹⁰⁵.

XIV. Διάθεση των εθνικών εκθέσεων για την εφαρμογή της Σύμβασης

Το άρθρο 44 (παρ. 6) της Σύμβασης ορίζει ότι οι εκθέσεις που υποβάλλονται στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού για την εφαρμογή της πρέπει να γίνονται ευρέως διαθέσιμες ύστερα από την κατάθεσή τους. Το ίδιο πρέπει να συμβαίνει και με τα πρακτικά της συνεδρίασης για την εξέταση της έκθεσης και των αντιπροσώπων του κάθε κράτους. Η σημασία της διάθεσης των παραπάνω στοιχείων βρίσκεται στη διάχυση της διεθνούς λογοδοσίας για τον τρόπο που τα κράτη μεταχειρίζονται τα παιδιά και τα δικαιώματά τους. Επίσης, η διάθεση των εκθέσεων θεωρείται ότι αποτελεί το έναυσμα για τον δημόσιο διάλογο και εποικοδομητική αντιπαράθεση σχετικά με τα δικαιώματα του παιδιού.

XV. Συμπεράσματα

Η κύρωση και η νομική ενσωμάτωση της Σύμβασης στο εθνικό δίκαιο δεν αποτελεί αυτοσκοπό, παρά μόνο το αναπόσπαστο και πρωταρχικό μέσο της συνολικής διαδι-

102. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, General comment No. 1, Article 29(1), The aims of education, CRC/GC/2001/1, 17 April 2001, σ. 6.

103. L. JEROME ... [et al.], Teaching and learning about child rights: A study of implementation in 26 countries, UNICEF & Queen's University Belfast, 2015.

104. U. KILKELLY, 2019, ό.π., σ. 331· L. JEROME ... [et al.], 2015, ό.π.

105. SAVE THE CHILDREN, 2011, ό.π.

κασίας για την εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, καθώς είναι απαραίτητη η πλαισίωσή της με διοικητικά και άλλα, δηλαδή μη νομοθετικά, μέτρα. Η εφαρμογή των μη νομοθετικών μέτρων είναι καθοριστικής σημασίας, καθώς έχει αποδειχθεί ότι οι χώρες που έχουν υιοθετήσει σε μεγαλύτερο βαθμό τα γενικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης, σύμφωνα με την υπόδειξη της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού, είναι πιθανότερο να ανταποκρίνονται στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού¹⁰⁶. Η παραπάνω κατεύθυνση βασίζεται στην υπόθεση ότι η εφαρμογή των διεθνών συνθηκών που αναφέρονται στα ανθρώπινα δικαιώματα δεν προϋποθέτει απλά την ενσωμάτωσή τους στο εθνικό δίκαιο, αλλά την υποστήριξή τους από όλες τις δομές της πολιτείας και άρα η ύπαρξη ενός συνεκτικού συστήματος που να κατευθύνει και συντονίζει την επιχειρησιακή τους εφαρμογή αποτελεί κρίσιμο παράγοντα. Είναι αυταπόδεικτο ότι η Σύμβαση δεν αποτελεί ένα νομικό διακηρυγματικό και ασαφές κείμενο, καθώς μέσω των μη νομοθετικών μέτρων επιτυγχάνεται η πρακτική εφαρμογή των προβλέψεών της και αναδεικνύεται η λειτουργικότητά της. Με αυτόν τον τρόπο, τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής προσφέρουν ένα «πρακτικό πλαίσιο»¹⁰⁷ για τη διευκόλυνση της αποτελεσματικότερης εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού, αναθέτοντας ρόλους σε ένα εύρος εμπλεκόμενων που εκτείνεται από τα κράτη και την κοινωνία των πολιτών ως τους γονείς και τα ίδια τα παιδιά, αυξάνοντας έτσι την αντίστοιχη λογοδοσία¹⁰⁸.

Αν και η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού έχει εκδώσει Γενικό Σχόλιο που αναφέρεται στα γενικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης, στα οποία περιλαμβάνονται οδηγίες για τη λήψη διοικητικών και άλλων μέτρων για την εφαρμογή της, αυτά στερούνται νομικής δεσμευτικότητας για τα κράτη και παραμένουν σε επίπεδο διακηρυγματικό. Η απουσία νομικής δεσμευτικότητας από τη μια δεν επιτρέπει την επιβολή τους, αλλά από την άλλη αναγνωρίζει ότι δεν είναι δυνατό όλα τα μέτρα να εφαρμοστούν παντού με τον ίδιο τρόπο, καθώς η εφαρμογή των διεθνών συμβάσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα στο εθνικό επίπεδο δεν αποτελεί μια στενή, μονοσήμαντη και ευθεία διαδικασία, αλλά υπόκειται στις δυναμικές της προσαρμογής στο νομικό, κοινωνικό, οικονομικό, αξιακό και πολιτισμικό περιβάλλον της κάθε χώρας. Σύμφωνα με αυτό, ένα βασικό χαρακτηριστικό που ενσωματώνουν τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης είναι η αναγνώριση ότι η εφαρμογή της αποτελεί μια δυναμική διαδικασία που προϋποθέτει βαθιές αλλαγές σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Είναι προφανές ότι η αναγνώριση των παιδιών ως νομικών υποκειμένων και ιδιαίτερα

ως φορέων ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων προϋποθέτει βαθιές δομικές τομές και αλλαγές σε κοινωνικό, πολιτισμικό, διοικητικό, ιδεολογικό και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και σε πολιτικό επίπεδο¹⁰⁹. Επομένως, η εφαρμογή της Σύμβασης αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία που εξαρτάται από έναν συνδυασμό παραγόντων και γι' αυτό δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο μοντέλο εφαρμογής που να μπορεί να προκριθεί ως βέλτιστο, καθώς αυτό οφείλει να προσαρμόζεται στις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε κράτους. Για παράδειγμα, όπως ανέδειξε μελέτη σε ευρωπαϊκές χώρες σχετικά με την κατάσταση των Γενικών Μέτρων εφαρμογής της Σύμβασης, το πολιτικό περιβάλλον πρώην σοσιαλιστικών κρατών, όπως η Ρουμανία και η Λιθουανία, διαμορφώνει ακόμα και έπειτα από πολλά χρόνια από την αλλαγή του πολιτικού μοντέλου διακυβέρνησης ένα περιοριστικό περιβάλλον, το οποίο αναφέρεται κυρίως στον βαθμό διαμόρφωσης της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών και ανάπτυξης εθνικών θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹¹⁰.

Τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής επιτελούν μια σειρά από σημαντικές λειτουργίες. Αρχικά, η υιοθέτηση των γενικών μέτρων εφαρμογής χρησιμοποιείται ως κριτήριο για την εκτίμηση της πολιτικής δέσμευσης των κρατών για την εφαρμογή της Σύμβασης, αλλά και ένδειξη για την επίτευξη εφαρμογής της Σύμβασης γενικά, η οποία βασίζεται στην εμπειρική διαπίστωση ότι χώρες που υιοθέτησαν μια ευρύτητα μέτρων εφαρμογής φαίνονται πιο αποτελεσματικές στην εφαρμογή της Σύμβασης¹¹¹. Επιπρόσθετα, όμως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι μέρος της εθνικής και διεθνούς λογοδοσίας των κρατών για την εφαρμογή της Σύμβασης βασίζεται στην πρόοδο υιοθέτησης των μη νομοθετικών μέτρων εφαρμογής, η οποία αναδεικνύεται από τις περιοδικές εκθέσεις των κρατών στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού για την εφαρμογή της Σύμβασης. Η ύπαρξη λογοδοσίας είναι κρίσιμη γιατί θεωρείται απαραίτητη και κινητήριο μοχλός για την επίτευξη προόδου για την εφαρμογή της Σύμβασης, η οποία αποτελεί μια διαρκή διαδικασία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πρόοδος υιοθέτησης των Γενικών Μέτρων εφαρμογής διαφέρει από την αποτίμηση της πραγματικής συμβολής της Σύμβασης στην εκπλήρωση των δικαιωμάτων του παιδιού, η οποία πρέπει να αποδεικνύεται διαχρονικά με ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία και δεδομένα. Επομένως, ένα συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη των μη νομοθετικών μέτρων εφαρμογής της Σύμβασης είναι ότι η εφαρμογή της Σύμβασης δεν μπορεί να αξιολογηθεί πλήρως με ποσοτικά κριτήρια, καθώς απαιτείται κατανόηση του περιβάλλοντος στο οποίο εφαρμόζεται. Άλλωστε, η εφαρμογή της Σύμβασης

106. L. LUNDY / U. KILKELLY / B. BYRNE, 2013, ό.π., σσ. 442-463.

107. T. COLLINS, 2019, ό.π., σ. 339.

108. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD, 2002, ό.π., σ. 13.

109. U. KILKELLY, 2019, ό.π., σ. 333.

110. SAVE THE CHILDREN, 2011, ό.π.

111. L. LUNDY ... [et al.], 2013, ό.π., σ. 108.

Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού

αποτελεί μια διαρκή προσπάθεια σε πολλαπλά επίπεδα που δεν έχει κάποιο προκαθορισμένο τέλος, ενώ κανένα κράτος δεν μπορεί ποτέ να ισχυριστεί ότι εφαρμόζει πλήρως τη Σύμβαση.

Επιπρόσθετα, τα μη νομοθετικά μέτρα αποτελούν μέσο για την αναμόρφωση του συστήματος διακυβέρνησης και των σχετικών πολιτικών και δομών, καθώς η επιχειρησιακή διάσταση της εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού που ενσωματώνουν προϋποθέτει τη δημιουργία δομών και μηχανισμών για την εκπλήρωση όσων προβλέπονται. Επομένως, επιχειρείται μια προσαρμογή της όλης διακυβέρνησης ενός κράτους πάνω στα ζητήματα που αφορούν τα παιδιά, στο πλαίσιο της αναγνώρισης ότι την τελική ευθύνη για την εφαρμογή της Σύμβασης την έχουν τα κράτη και, άρα, θα πρέπει να αποκτήσουν τους αντίστοιχους μηχανισμούς και κουλτούρα διακυβέρνησης. Τούτο αναδεικνύει την αναγκαιότητα συγκρότησης ενός πλαισίου αρχιτεκτονικής για τη διακυβέρνηση,

το οποίο υποστηρίζει τις αλλαγές για τη θεώρηση και αντιμετώπιση των παιδιών ως κατόχων δικαιωμάτων. Το πλαίσιο της διακυβέρνησης οφείλει να βασίζεται σε όλους τους τύπους (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) και επίπεδα εξουσιών και διακυβέρνησης (κεντρική, περιφερειακή, τοπική). Τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής έχουν ως κοινή στόχευση τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για την εφαρμογή της Σύμβασης μέσω της αναμόρφωσης του ευρύτερου περιβάλλοντος στο οποίο αυτή συμβαίνει. Επομένως, το βασικότερο χαρακτηριστικό τους είναι η αλληλεξάρτηση τόσο μεταξύ τους όσο και με τα νομοθετικά μέτρα εφαρμογής, ώστε να διαμορφώνεται ένα ολιστικό πλαίσιο. Το γεγονός ότι τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής στοχεύουν σε ένα εύρος δράσεων που εκτείνεται από τον συντονισμό των κρατικών φορέων έως την ευαισθητοποίηση του κοινού και την εμπλοκή της κοινωνίας των πολιτών και του ιδιωτικού τομέα αναδεικνύει την αναγκαιότητα για πολυεπίπεδη και παράλληλη δραστηριότητά τους.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Βασιλική Στάθη, Έλλη Τσιτσιπά

I. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

► **Brexit – Εναρκτήριες παρατηρήσεις του Αντιπροέδρου Σέφζονιτς στη Συνέλευση Κοινοβουλευτικής Εταιρικής Σχέσης ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου (07.11.2022)**

αποχώρηση – εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου – πρωτόκολλο για τη Βόρεια Ιρλανδία – Κοινοβουλευτική Εταιρική Σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου

Στις 7 Νοεμβρίου 2022 έλαβε χώρα η δεύτερη συνάντηση της Συνέλευσης της Κοινοβουλευτικής Εταιρικής Σχέσης ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου, στην οποία ο Αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Σέφζονιτς απηύθυνε χαιρετισμό.

Ο Αντιπρόεδρος τόνισε ότι έχουν περάσει έξι περιπετειώδεις μήνες από την πρώτη συνάντηση, οπότε και συγκροτήθηκε η Συνέλευση, η οποία σχεδιάστηκε για να συνδέσει τους βουλευτές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ηνωμένου Βασιλείου. Επισήμανε ότι η Ευρώπη στο σύνολό της βρίσκεται σε μια ιστορική καμπή. Μπροστά στην επιθετικότητα της Ρωσίας κατά της Ουκρανίας, έκρινε ως επιτακτική τη συλλογική υπεράσπιση των ευρωπαϊκών αξιών, μεταξύ άλλων διατηρώντας την κοινή σταθερή υποστήριξη των δύο μερών προς την Ουκρανία.

Αναφέρθηκε στην πρωτοβουλία της Επιτροπής, η οποία θα προτείνει αυτή την εβδομάδα ένα σημαντικό χρηματοδοτικό πακέτο ύψους έως και 18 δισ. ευρώ συνολικά για να βοηθήσει στην κάλυψη των χρηματοδοτικών αναγκών της Ουκρανίας το 2023. Αυτό έρχεται να προστεθεί στα περίπου 22 δισ. ευρώ που έχουν ήδη παρασχεθεί από την ΕΕ, τα κράτη μέλη και τα ευρωπαϊκά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα.

Οι ισχυροί οικονομικοί αντίξοοι άνεμοι, όπως ανέφερε, με την άνοδο των τιμών της ενέργειας και των τροφίμων, καθώς και του πληθωρισμού σε ολόκληρη την Ευρώπη, δίνουν σίγουρα έναν ακόμη λόγο για την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ ΕΕ και Ηνωμένου Βασιλείου.

Επιπλέον, επισήμανε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση επιδιώκει να έχει μια στρατηγική, διαρκή και αμοιβαία επωφελή εταιρική σχέση με το Ηνωμένο Βασίλειο – με πλήρη σεβασμό των διεθνών συμφωνιών, ιδίως της Συμφωνίας Αποχώρησης, συμπεριλαμβανομένου του Πρωτοκόλλου για την Ιρλανδία/Βόρεια Ιρλανδία, και της Συμφωνίας Εμπορίου και Συνεργασίας. Αυτές οι συμφωνίες όχι μόνο αποτέλεσαν αντικείμενο κοινής διαπραγμάτευσης, συμφωνήθηκαν και επικυρώθηκαν, αλλά και ενσωματώνουν εμπιστοσύνη.

Δήλωσε ότι η ομάδα του και ο ίδιος παραμένουν δεσμευμένοι να εργαστούν εποικοδομητικά και εντατικά

για κοινές λύσεις, καθώς μόνο αυτές μπορούν να δημιουργήσουν τη νομική ασφάλεια και την προβλεψιμότητα που χρειάζονται και αξίζουν οι άνθρωποι και οι επιχειρήσεις στη Βόρεια Ιρλανδία. Εξέφρασε την εκτίμησή του για τη συμβολή του ομολόγου του, του Υπουργού Εξωτερικών James Cleverly, με τον οποίο ξεκίνησαν εκ νέου τη δέσμευση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου για την κοινή πορεία προς τα εμπρός στα τέλη Σεπτεμβρίου. Δήλωσε πεπεισμένος ότι όπου υπάρχει βούληση, υπάρχει τρόπος να βρεθούν οι αναγκαίες κοινές λύσεις προς όφελος των ανθρώπων και των επιχειρήσεων στη Βόρεια Ιρλανδία.

Τέλος, αναφέρθηκε στην ανάγκη να οικοδομηθεί από κοινού το είδος της συνεργασίας που απαιτούν τα τρέχοντα δεδομένα, αναπόσπαστο μέρος της οποίας θα αποτελεί η τήρηση των αμοιβαίων συμφωνιών, με επίκεντρο την εμπιστοσύνη.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_22_6651

II. ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

► **Πρόταση μέτρων από την Επιτροπή αναφορικά με την καταπολέμηση της απάτης στον τομέα του ΦΠΑ και τη στήριξη των επιχειρήσεων της ΕΕ μέσω της υιοθέτησης της ψηφιοποίησης (08.12.2022)**

ΦΠΑ – απάτη στον τομέα του ΦΠΑ – ψηφιοποίηση – επιχειρήσεις

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρότείνει μια σειρά μέτρων για τον εκσυγχρονισμό του συστήματος φόρου προστιθέμενης αξίας (ΦΠΑ) της ΕΕ, με σκοπό να καταστεί το σύστημα αποτελεσματικότερο για τις επιχειρήσεις και ανθεκτικότερο στην απάτη με την υιοθέτηση και την προώθηση της ψηφιοποίησης. Η εν λόγω πρόταση αποσκοπεί, επίσης, στην αντιμετώπιση των προκλήσεων που θέτει η ανάπτυξη της οικονομίας των πλατφορμών όσον αφορά τον ΦΠΑ.

Βάσει των πρόσφατων αριθμητικών στοιχείων για το έλλειμμα ΦΠΑ, το 2020 τα κράτη μέλη έχασαν έσοδα από ΦΠΑ ύψους 93 δισ. ευρώ. Σύμφωνα με συντηρητικές εκτιμήσεις, το ένα τέταρτο των διαφυγόντων εσόδων μπορεί να αποδοθεί άμεσα στην απάτη στον τομέα του ΦΠΑ που συνδέεται με το ενδοενοσιακό εμπόριο. Οι απώλειες αυτές είναι επιζήμιες για τα δημόσια οικονομικά συνολικά σε μια περίοδο κατά την οποία τα κράτη μέλη προσαρμόζουν τους προϋπολογισμούς τους για να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις των πρόσφατων απότομων αυξήσεων των τιμών της ενέργειας και του επιθετικού πολέμου της Ρωσίας κατά της Ουκρανίας.

Επιπλέον, τα καθεστώτα ΦΠΑ στην ΕΕ μπορεί να εξακολουθούν να είναι επαχθή για τις επιχειρήσεις, ιδίως για τις ΜΜΕ και άλλες επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε διασυννοριακό επίπεδο ή προτίθενται να επεκταθούν σε αυτού του είδους τις δραστηριότητες.

Οι κύριες δράσεις που προτείνονται θα βοηθήσουν τα κράτη μέλη να εξασφαλίσουν επιπλέον έσοδα από τον ΦΠΑ έως και 18 δισ. ευρώ ετησίως, ενώ παράλληλα θα βοηθήσουν τις επιχειρήσεις, συμπεριλαμβανομένων των ΜΜΕ, να αναπτυχθούν.

- Μετάβαση στην ψηφιακή υποβολή στοιχείων σε πραγματικό χρόνο με βάση την ηλεκτρονική τιμολόγηση για τις επιχειρήσεις που ασκούν διασυννοριακές δραστηριότητες στην ΕΕ

Το νέο σύστημα εισάγει την ψηφιακή υποβολή στοιχείων σε πραγματικό χρόνο για τους σκοπούς του ΦΠΑ με βάση την ηλεκτρονική τιμολόγηση. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα παρέχονται στα κράτη μέλη οι πολύτιμες πληροφορίες που χρειάζονται για την ενίσχυση της καταπολέμησης της απάτης στον τομέα του ΦΠΑ, και κυρίως της αλυσιδωτής απάτης. Η μετάβαση στην ηλεκτρονική τιμολόγηση θα συμβάλει στη μείωση της απάτης στον τομέα του ΦΠΑ κατά 11 δισ. ευρώ ετησίως και στη μείωση του διοικητικού κόστους και του κόστους συμμόρφωσης για τους συναλλασσόμενους της ΕΕ κατά περισσότερο από 4,1 δισ. ευρώ ετησίως την επόμενη δεκαετία. Διασφαλίζει, επίσης, ότι τα υφιστάμενα εθνικά συστήματα συγκλίνουν σε ολόκληρη την ΕΕ και ανοίγει τον δρόμο για τα κράτη μέλη που επιθυμούν να δημιουργήσουν εθνικά συστήματα ψηφιακής υποβολής στοιχείων για το εγχώριο εμπόριο κατά τα επόμενα έτη.

- Επικαιροποιημένοι κανόνες ΦΠΑ για τις επιβατικές μεταφορές και τις πλατφόρμες για καταλύματα σύντομης διάρκειας

Αναφορικά με τους νέους κανόνες, οι φορείς της οικονομίας των πλατφορμών στους συγκεκριμένους τομείς θα καταστούν υπεύθυνοι για την είσπραξη και την απόδοση του ΦΠΑ στις φορολογικές αρχές όταν οι πάροχοι υπηρεσιών δεν το πράττουν, επειδή, για παράδειγμα, είναι μικρές επιχειρήσεις ή μεμονωμένοι πάροχοι. Η προσέγγιση αυτή, μαζί με άλλες διευκρινίσεις, θα εξασφαλίσει την εναρμόνιση σε όλα τα κράτη μέλη και θα συμβάλει στη δημιουργία πιο ισότιμων όρων ανταγωνισμού μεταξύ διαδικτυακών και παραδοσιακών υπηρεσιών μεταφορών και παροχής καταλύματος σύντομης διάρκειας. Θα διευκολύνει, επίσης, τις ΜΜΕ, οι οποίες, διαφορετικά, θα έπρεπε να κατανοούν και να τηρούν τους κανόνες ΦΠΑ σε όλα τα κράτη μέλη όπου δραστηριοποιούνται.

- Καθιέρωση ενιαίας εγγραφής στο μητρώο ΦΠΑ σε ολόκληρη την ΕΕ

Με βάση το μοντέλο της «μονοαπευθυντικής θυρίδας ΦΠΑ» που υφίσταται ήδη για τις εταιρείες διαδικτυακών

αγορών, η παρούσα πρόταση θα επιτρέψει στις επιχειρήσεις που πωλούν σε καταναλωτές σε άλλο κράτος μέλος να εγγράφονται μόνο μία φορά στο μητρώο ΦΠΑ στην ΕΕ και να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους όσον αφορά τον ΦΠΑ μέσω μιας ενιαίας διαδικτυακής πύλης σε μία μόνο γλώσσα. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, οι επιχειρήσεις, και ιδίως οι ΜΜΕ, θα μπορούσαν κατ' αυτόν τον τρόπο να εξοικονομήσουν περίπου 8,7 δισ. ευρώ σε δαπάνες εγγραφής στα μητρώα ΦΠΑ και διοικητικές δαπάνες σε διάστημα δέκα ετών. Μεταξύ των άλλων μέτρων που αποσκοπούν στη βελτίωση της είσπραξης του ΦΠΑ περιλαμβάνεται η υποχρέωση χρήσης της «μονοαπευθυντικής θυρίδας εισαγωγών» για ορισμένες πλατφόρμες που διευκολύνουν τις πωλήσεις στους καταναλωτές στην ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_7514

► **Νέοι κανόνες φορολογικής διαφάνειας απαιτούν από τους παρόχους υπηρεσιών κρυπτοστοιχείων να αναφέρουν τις συναλλαγές πελατών τους που διαμένουν εντός της ΕΕ (08.12.2022)**

φορολογική διαφάνεια – φορολογική απάτη – κρυπτοστοιχεία – φοροδιαφυγή

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρότεινε νέους κανόνες φορολογικής διαφάνειας για τους παρόχους υπηρεσιών που διευκολύνουν τις συναλλαγές σε κρυπτοστοιχεία για τους πελάτες τους που διαμένουν εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι συγκεκριμένοι κανόνες συμπληρώνουν τον Κανονισμό για τις αγορές κρυπτοστοιχείων (MiCA) και τους κανόνες για την καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες.

Η δίκαιη και αποτελεσματική φορολόγηση είναι καίριας σημασίας για την εξασφάλιση εσόδων για τις δημόσιες επενδύσεις και τις υπηρεσίες, ενώ παράλληλα δημιουργεί ένα επιχειρηματικό περιβάλλον εντός του οποίου είναι δυνατή η άνθηση της καινοτομίας. Ωστόσο, οι φορολογικές αρχές δεν διαθέτουν επί του παρόντος τις απαραίτητες πληροφορίες για την παρακολούθηση των εσόδων που προέρχονται από τη χρήση κρυπτοστοιχείων, τα οποία αποτελούν εύκολα αντικείμενο διασυννοριακής διαπραγματεύσεως. Αυτό περιορίζει σημαντικά την ικανότητά τους να διασφαλίζουν ότι οι φόροι καταβάλλονται, γεγονός που σημαίνει ότι οι ευρωπαίοι πολίτες χάνουν σημαντικά φορολογικά έσοδα.

Με την παρούσα πρόταση θα βελτιωθεί η ικανότητα των κρατών μελών να εντοπίζουν και να καταπολεμούν τη φορολογική απάτη, τη φοροδιαφυγή και τη φοροαποφυγή, απαιτώντας από όλους τους παρόχους υπηρεσιών κρυπτοστοιχείων – ανεξάρτητα από το μέγεθος ή την τοποθεσία τους – να αναφέρουν τις συναλλαγές πελατών τους που διαμένουν εντός της ΕΕ. Η Οδηγία αποσκοπεί, επίσης, στον καθορισμό κοινού ελάχιστου επιπέδου κυ-

ρώσεων για περιπτώσεις σοβαρής μη συμμόρφωσης, ήτοι, για παράδειγμα όταν παρά τις διοικητικές υπενθυμίσεις υπάρχει πλήρης απουσία υποβολής στοιχείων. Επιπλέον, η Επιτροπή πρότεινε να επεκταθούν οι υποχρεώσεις υποβολής στοιχείων των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων στο ηλεκτρονικό χρήμα και τα ψηφιακά νομίσματα, και το πεδίο εφαρμογής της αυτόματης ανταλλαγής πληροφοριών στις εκ των προτέρων διασυννοητικές αποφάσεις που χρησιμοποιούν φυσικά πρόσωπα με μεγάλη περιουσία.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_7513

III. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

► Αναθεωρημένο πλαίσιο κανόνων για τις κρατικές ενισχύσεις για την έρευνα και ανάπτυξη και την καινοτομία (19.10.2022)

■ *κρατικές ενισχύσεις – έρευνα – ανάπτυξη – καινοτομία*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε αναθεωρημένη ανακοίνωση σχετικά με τους κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις για την έρευνα, την ανάπτυξη και την καινοτομία («πλαίσιο για την ΕΑΚ για το 2022»), η οποία καθορίζει τους κανόνες με βάση τους οποίους τα κράτη μέλη μπορούν να χορηγούν κρατικές ενισχύσεις σε επιχειρήσεις για δραστηριότητες που αφορούν την ΕΑΚ, διασφαλίζοντας παράλληλα ισότιμους όρους ανταγωνισμού. Το πλαίσιο για την ΕΑΚ για το 2022, το οποίο συμβάλλει στην επίτευξη των στρατηγικών στόχων της ΕΕ σχετικά με την πράσινη και την ψηφιακή μετάβαση, έχει τεθεί σε ισχύ.

Το αναθεωρημένο πλαίσιο για την ΕΑΚ περιλαμβάνει στοχευμένες προσαρμογές i) για την απλούστευση και την αποτύπωση της πείρας που αποκτήθηκε από την εφαρμογή του πλαισίου για ΕΑΚ του 2014, ii) για να ληφθούν υπόψη οι ρυθμιστικές, οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις, και iii) για την ευθυγράμμιση των σχετικών κανόνων με τις τρέχουσες προτεραιότητες πολιτικής της ΕΕ, όπως η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία και οι βιομηχανικές και ψηφιακές στρατηγικές. Ειδικότερα, οι εν λόγω τροποποιήσεις είναι οι ακόλουθες:

- Βελτίωση και επικαιροποίηση των ισχυόντων ορισμών δραστηριοτήτων έρευνας και ανάπτυξης που είναι επιλέξιμες για στήριξη βάσει του πλαισίου για την ΕΑΚ. Ειδικότερα, οι τροποποιήσεις αποσαφηνίζουν τη δυνατότητα εφαρμογής τους όσον αφορά τις ψηφιακές τεχνολογίες και δραστηριότητες που σχετίζονται με την ψηφιοποίηση (π.χ. υπερυπολογιστική, κβαντικές τεχνολογίες, τεχνολογία αλυσίδων συστοιχιών (blockchain), τεχνητή νοημοσύνη, ασφάλεια στον κυβερνοχώρο, μαζικά δεδομένα και νεφρολογιστική ή υπολογιστική παρυφών). Αυτό αποσκοπεί στην παροχή ασφάλειας δικαίου στα κράτη μέλη και στα ενδιαφερόμενα μέρη, διευκολύνοντας πα-

ράλληλα τις επενδύσεις για την ΕΑΚ που θα επιτρέψουν τον ψηφιακό μετασχηματισμό στην ΕΕ.

- Παροχή δημόσιας στήριξης για υποδομές δοκιμών και πειραματισμού που απαιτούνται για την ανάπτυξη, τη δοκιμή και την αναβάθμιση τεχνολογιών. Αυτό αποσκοπεί στην περαιτέρω διευκόλυνση της ταχείας ανάπτυξης και τελικής εφαρμογής πρωτοποριακών και ρηξικέλευθων τεχνολογιών, κυρίως από μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, διευκολύνοντας παράλληλα την πράσινη και την ψηφιακή μετάβαση της οικονομίας της ΕΕ και συμβάλλοντας στο νέο ευρωπαϊκό θεματολόγιο καινοτομίας.

- Απλούστευση ορισμένων κανόνων ώστε να διευκολυνθεί η πρακτική εφαρμογή του πλαισίου για την ΕΑΚ και να μειωθεί ο πιθανός υπερβολικός διοικητικός φόρτος για τις επιχειρήσεις και τις δημόσιες αρχές. Για παράδειγμα, οι νέοι κανόνες εισάγουν έναν απλουστευμένο μηχανισμό για τον καθορισμό των έμμεσων δαπανών των έργων έρευνας και ανάπτυξης που είναι επιλέξιμα για στήριξη βάσει των κανόνων για τις κρατικές ενισχύσεις.

Παράλληλα, το πλαίσιο για την ΕΑΚ για το 2022 διατηρεί διασφαλίσεις που εγγυώνται ότι οι ενισχύσεις περιορίζονται σε ό,τι είναι αναγκαίο και δεν οδηγούν σε αδικαιολόγητες στρεβλώσεις του ανταγωνισμού.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_6233

► Αναθεωρημένοι κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις στους τομείς της γεωργίας, της δασοκομίας, της αλιείας και της υδατοκαλλιέργειας (14.12.2022)

■ *κρατικές ενισχύσεις – γεωργία – δασοκομία – αλιεία – υδατοκαλλιέργεια*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε αναθεωρημένους κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις στους τομείς της γεωργίας, της δασοκομίας, της αλιείας και της υδατοκαλλιέργειας. Οι αναθεωρημένοι κανόνες εναρμονίζουν τις κρατικές ενισχύσεις με τις στρατηγικές προτεραιότητες της ΕΕ, ιδίως την Κοινή Γεωργική Πολιτική (ΚΓΠ), την Κοινή Αλιευτική Πολιτική (ΚΑΠ), καθώς και την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία.

Η Επιτροπή αποφάσισε, επίσης, να παρατείνει για ένα έτος την ισχύ του Κανονισμού για τις ενισχύσεις ήσσονος σημασίας στον τομέα της αλιείας.

Οι νέοι κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις που περιλαμβάνονται στη δέσμη μέτρων που εγκρίθηκε είναι οι εξής:

- Ο αναθεωρημένος Κανονισμός απαλλαγής κατά κατηγορία στον γεωργικό τομέα (ΚΑΚΓ) και ο Κανονισμός απαλλαγής κατά κατηγορία στον τομέα της αλιείας (FIBER), οι οποίοι ορίζουν συγκεκριμένες κατηγορίες ενισχύσεων συμβατές με τους κανόνες της ΕΕ για τις κρατικές ενισχύσεις και τις απαλλάσσουν από την υποχρέωση προηγού-

μενης κοινοποίησης στην Επιτροπή και έγκρισης από αυτήν, εφόσον πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις. Με τον τρόπο αυτό παρέχεται η δυνατότητα στα κράτη μέλη να χορηγούν γρήγορα ενισχύσεις, όταν πληρούνται οι προϋποθέσεις που περιορίζουν τη στρέβλωση του ανταγωνισμού στην ενιαία αγορά. Οι κανόνες που προβλέπονται στον ΚΑΚΓ και στον FIBER είναι συμπληρωματικοί προς εκείνους που ορίζονται στις κατευθυντήριες γραμμές που εφαρμόζονται στους τομείς της γεωργίας, της δασοκομίας και της αλιείας, οι οποίες καθορίζουν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η Επιτροπή αξιολογεί κατά πόσον τα μέτρα κρατικών ενισχύσεων που δεν απαλλάσσονται κατά κατηγορία συμβιβάζονται με την ενιαία αγορά.

- Οι νέες κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις στον γεωργικό και τον δασοκομικό τομέα και στις αγροτικές περιοχές (γεωργικές κατευθυντήριες γραμμές) και οι νέες κατευθυντήριες γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις στον τομέα της αλιείας και της υδατοκαλλιέργειας (κατευθυντήριες γραμμές για την αλιεία), οι οποίες αντικατοπτρίζουν την πρόσφατη κτηθείσα εμπειρία από την Επιτροπή, καθώς και τις τρέχουσες στρατηγικές προτεραιότητες της ΕΕ, ιδίως την Κοινή Γεωργική Πολιτική (ΚΓΠ), το Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας, Αλιείας και Υδατοκαλλιέργειας (ΕΤΘΑΥ) και την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, καθώς και τη στρατηγική «Από το αγρόκτημα στο πιάτο» και τη στρατηγική για τη βιοποικιλότητα.

Οι αναθεωρημένοι ΚΑΚΓ και FIBER, καθώς και οι γεωργικές κατευθυντήριες γραμμές, θα αρχίσουν να εφαρμόζονται από την 1η Ιανουαρίου 2023. Οι κατευθυντήριες γραμμές για την αλιεία θα εφαρμοστούν όταν όλες οι γλωσσικές εκδόσεις θα είναι διαθέσιμες. Επιπλέον, εξακολουθούν να ισχύουν οι κατευθυντήριες γραμμές του 2015 για την αλιεία, όπως τροποποιήθηκαν το 2018.

Η Επιτροπή αποφάσισε, επίσης, να παρατείνει, έως τις 31 Δεκεμβρίου 2023, τον Κανονισμό για τις ενισχύσεις ήσσονος σημασίας (de minimis) στον τομέα της αλιείας (Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 717/2014), ο οποίος επί του παρόντος ισχύει έως τις 31 Δεκεμβρίου 2022.

Οι κύριες αλλαγές στους Κανονισμούς ΚΑΚΓ και FIBER περιλαμβάνουν σημαντική επέκταση του πεδίου εφαρμογής των μέτρων που απαλλάσσονται κατά κατηγορία. Συγκεκριμένα:

- Νέες κατηγορίες μέτρων που απαλλάσσονται κατά κατηγορία, όπως οι ενισχύσεις για την πρόληψη ή την αντιστάθμιση ζημιών που προκαλούνται από προστατευόμενα ζώα, οι ενισχύσεις υπέρ δεσμεύσεων περιβαλλοντικής διαχείρισης και οι ενισχύσεις για συνεργασία στους τομείς της γεωργίας και της δασοκομίας ή οι ενισχύσεις για την πρόληψη ή την αποκατάσταση ζημιών που προκαλούνται από δυσμενή κλιματικά φαινόμενα στους τομείς της αλιείας και της υδατοκαλλιέργειας·

- Εξατομικευμένα μέτρα απαλλαγής κατά κατηγορία για έργα τοπικής ανάπτυξης με πρωτοβουλία των τοπικών κοινοτήτων που αποσκοπούν στην προώθηση της ανάπτυξης αγροτικών περιοχών σε τοπική κλίμακα·

- Ένα νέο ανώτατο όριο για τα έργα των επιχειρησιακών ομάδων της Ευρωπαϊκής Σύμπραξης Καινοτομίας που στοχεύουν σε καινοτομίες στον γεωργικό τομέα και στις αγροτικές περιοχές. Τα έργα κάτω των 500.000 ευρώ ή έως 2 εκατ. ευρώ ανά εταιρεία απαλλάσσονται πλέον κατά κατηγορία.

Οι αναθεωρημένες κατευθυντήριες γραμμές για τη γεωργία εισάγουν τις παρακάτω βασικές αλλαγές:

- Μια νέα, απλουστευμένη διαδικασία για την έγκριση κρατικών ενισχύσεων για μέτρα που συγχρηματοδοτούνται στο πλαίσιο της ΚΓΠ·

- Διευρυμένο πεδίο εφαρμογής μέτρων που στοχεύουν στις ασθένειες των ζώων και στους επιβλαβείς για τα φυτά οργανισμούς, επιτρέποντας τη χορήγηση ενισχύσεων για αναδυόμενες νόσους των ζώων και ορισμένα χωροκατακτητικά ξένα είδη·

- Νέα κίνητρα για τους γεωργούς ώστε να δεσμευτούν σε καθεστώτα βάσει των οποίων τηρούν αυστηρότερα περιβαλλοντικά πρότυπα από αυτά που απαιτεί ο νόμος.

Οι αναθεωρημένες κατευθυντήριες γραμμές για την αλιεία εισάγουν τις ακόλουθες βασικές αλλαγές:

- Ευρύτερο πεδίο εφαρμογής μέτρων που στοχεύουν στις ασθένειες των ζώων στον τομέα της υδατοκαλλιέργειας, επιτρέποντας τη χορήγηση ενισχύσεων για αναδυόμενες νόσους των ζώων και ορισμένα χωροκατακτητικά ξένα είδη·

- Εισαγωγή νέων κατηγοριών ενισχύσεων, όπως ενισχύσεις που αφορούν τον στόλο και μέτρα παύσης δραστηριοτήτων (σύμφωνα με το ΕΤΘΑΥ) και ενισχύσεις για επενδύσεις σε εξοπλισμό που συμβάλλει στην ασφάλεια των αλιευτικών σκαφών στις εξόχως απόκεντρες περιοχές της Ένωσης. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι απίθανο να εγκριθούν μέτρα ενίσχυσης της παραγωγικής ικανότητας.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_7670

IV. ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

► **Αναθεωρημένοι κανόνες για την επίτευξη φθηνότερης, ταχύτερης και πιο προβλέψιμης προστασίας των βιομηχανικών σχεδίων και υποδειγμάτων στην ΕΕ (29.11.2022)**

■ *βιομηχανικό σχέδιο – υπόδειγμα*

Η Επιτροπή παρουσιάζει αναθεωρημένους κανόνες που θα κάνουν φθηνότερη, ταχύτερη και πιο προβλέψιμη την

προστασία των βιομηχανικών σχεδίων και υποδειγμάτων στην ΕΕ. Το βιομηχανικό σχέδιο ή υπόδειγμα αποτελεί την εξωτερική όψη ενός προϊόντος που χαρακτηρίζεται από τις γραμμές, το περίγραμμα ή το σχήμα του. Οι προτάσεις για αναθεώρηση του Κανονισμού και της Οδηγίας για τα βιομηχανικά σχέδια και υποδείγματα εκσυγχρονίζουν το υφιστάμενο κοινοτικό πλαίσιο και τα παράλληλα εθνικά καθεστώτα για τα σχέδια και υποδείγματα, τα οποία δημιουργήθηκαν και εναρμονίστηκαν πριν από 20 χρόνια. Οι αναθεωρημένοι κανόνες θα συμβάλουν ώστε να βελτιωθούν οι συνθήκες για την καινοτομία των επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, οι κανόνες εισάγουν, επίσης, μια πιο ισορροπημένη προσέγγιση όσον αφορά την προστασία των σχεδίων και υποδειγμάτων. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται ότι τα σχέδια και υποδείγματα μπορούν να αναπαράγονται για ανταλλακτικά, παρέχοντας στους καταναλωτές περισσότερες επιλογές όσον αφορά την επισκευή σύνθετων προϊόντων, όπως είναι ιδίως τα αυτοκίνητα.

Οι δύο προτάσεις αναφορικά με την αναθεώρηση του Κανονισμού και της Οδηγίας για τα βιομηχανικά σχέδια και υποδείγματα:

- θα απλοποιήσουν και θα εξορθολογίσουν τη διαδικασία καταχώρισης ενός σχεδίου ή υποδείγματος σε επίπεδο ΕΕ. Ειδικότερα, διευκολύνοντας την παρουσίαση σχεδίων ή υποδειγμάτων σε μια αίτηση καταχώρισης (π.χ. μέσω της υποβολής αρχείων βίντεο) ή τον συνδυασμό περισσότερων του ενός σχεδίων ή υποδειγμάτων σε μία αίτηση, και παράλληλα μειώνοντας τα καταβλητέα τέλη για τα πρώτα δέκα έτη προστασίας, οι νέοι κανόνες θα καταστήσουν την προστασία των καταχωρισμένων κοινοτικών σχεδίων και υποδειγμάτων πιο αποτελεσματική και οικονομικά προσιτή, ιδίως για τους μεμονωμένους δημιουργούς και τις ΜΜΕ.
- θα εναρμονίσουν τις διαδικασίες και θα διασφαλίσουν τη συμπληρωματικότητα με τα εθνικά συστήματα σχεδίων και υποδειγμάτων. Το νέο πλαίσιο έχει στόχο να διασφαλίσει μεγαλύτερη συμπληρωματικότητα μεταξύ των κανόνων προστασίας των σχεδίων και υποδειγμάτων που ισχύουν σε επίπεδο ΕΕ και σε εθνικό επίπεδο, για παράδειγμα όσον αφορά τις απαιτήσεις για την καταχώριση σχεδίων ή υποδειγμάτων ή την απλούστευση των κανόνων για την ακύρωση καταχωρισμένων σχεδίων και υποδειγμάτων. Αυτό θα συμβάλει στη διαμόρφωση ισότιμων όρων ανταγωνισμού για τις επιχειρήσεις σε ολόκληρη την Ευρώπη.
- θα επιτρέψουν την αναπαραγωγή πρωτότυπων σχεδίων και υποδειγμάτων με σκοπό την επισκευή σύνθετων προϊόντων. Με την εισαγωγή πανευρωπαϊκής «ρήτρας επισκευής» στην Οδηγία για τα σχέδια και υποδείγματα, οι νέοι κανόνες θα συμβάλουν στο άνοιγμα της αγοράς ανταλλακτικών και την αύξηση του ανταγωνισμού σε αυτήν. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό στον τομέα της

επισκευής αυτοκινήτων, όπου θα πρέπει να καταστεί νομικά δυνατή σε όλες τις χώρες της ΕΕ η αναπαραγωγή εξαρτημάτων αυτοκινήτων που πρέπει να συνταιριάζουν απόλυτα (εξαρτήματα «must-match») για επισκευή, ώστε να αποκαθίσταται η αρχική εμφάνιση του αυτοκινήτου. Η προτεινόμενη «ρήτρα επισκευής» θα πρέπει να έχει άμεση νομική ισχύ μόνο για τα μελλοντικά σχέδια και υποδείγματα, ενώ τα σχέδια ή υποδείγματα στα οποία έχει ήδη χορηγηθεί προστασία θα πρέπει να εξακολουθήσουν να καλύπτονται για μεταβατική περίοδο δέκα ετών.

Οι προτάσεις αυτές ακολουθούν το σχέδιο δράσης για τη διανοητική ιδιοκτησία που εγκρίθηκε τον Νοέμβριο του 2020, όπου η Επιτροπή ανακοίνωσε ότι θα αναθεωρήσει τη νομοθεσία της ΕΕ για την προστασία των σχεδίων και υποδειγμάτων, μετά την επιτυχή μεταρρύθμιση της νομοθεσίας της ΕΕ για τα σήματα. Η αναθεώρηση αυτή βασίστηκε στα αποτελέσματα μιας ολοκληρωμένης αξιολόγησης της εν λόγω νομοθεσίας, η οποία έδειξε ότι, παρότι τα συστήματα προστασίας των σχεδίων και υποδειγμάτων στην ΕΕ λειτουργούν ικανοποιητικά σε γενικές γραμμές, υπάρχουν ελλείψεις που πρέπει να αντιμετωπιστούν. Επιπλέον, αποτελεί συνέχεια εκκλήσεων από τα ενδιαφερόμενα μέρη, το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, με τις οποίες ζητήθηκε από την Επιτροπή ο εκσυγχρονισμός και η περαιτέρω εναρμόνιση της νομοθεσίας για τα βιομηχανικά σχέδια και υποδείγματα στην ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_7216

V. ΥΓΕΙΑ

► **Στρατηγική της ΕΕ με στόχο τη βελτίωση της παγκόσμιας υγειονομικής ασφάλειας και την εξασφάλιση καλύτερης υγείας (30.11.2022)**

■ *παγκόσμια υγειονομική ασφάλεια – παγκόσμια υγεία*

Η Επιτροπή ενέκρινε μια νέα στρατηγική της ΕΕ για την παγκόσμια υγεία με σκοπό τη βελτίωση της παγκόσμιας υγειονομικής ασφάλειας και την εξασφάλιση καλύτερης υγείας για όλους σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο. Με τη στρατηγική αυτή, η ΕΕ εδραιώνει τον ηγετικό της ρόλο και επανεπιβεβαιώνει την ευθύνη της για την αποφασιστική αντιμετώπιση των κρίσιμων παγκόσμιων προκλήσεων και ανισοτήτων στον τομέα της υγείας: πολλά πρέπει να γίνουν ακόμη για την ολοκλήρωση του προγράμματος για την παγκόσμια υγεία και την καταπολέμηση των απειλών κατά της υγείας στην εποχή των πανδημιών.

Η στρατηγική αυτή αποδίδει στην παγκόσμια υγεία τον ρόλο του βασικού πυλώνα της εξωτερικής πολιτικής της ΕΕ, ενός κρίσιμου γεωπολιτικού τομέα με κεφαλαίωδη σημασία για τη στρατηγική αυτονομία της ΕΕ. Προωθεί ισότιμες εταιρικές σχέσεις, βιώσιμες και εποικοδομητι-

κές, με βάση την πρωτοβουλία Global Gateway. Με την ιδιότητά της ως η εξωτερική διάσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης Υγείας, η στρατηγική έχει σχεδιαστεί για να καθοδηγεί τη δράση της ΕΕ με σκοπό τη διασφάλιση απρόσκοπτης και καλύτερης ετοιμότητας και αντίδρασης στις απειλές κατά της υγείας.

Η στρατηγική προβάλλει τρεις βασικές αλληλένδετες προτεραιότητες για την αντιμετώπιση των παγκόσμιων προκλήσεων στον τομέα της υγείας, ήτοι τη βελτίωση της υγείας και της ευημερίας των ανθρώπων καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, την ενίσχυση των συστημάτων υγείας και την προώθηση της καθολικής ιατροφαρμακευτικής κάλυψης και την πρόληψη και καταπολέμηση των απειλών κατά της υγείας, συμπεριλαμβανομένων των πανδημιών, με την εφαρμογή της προσέγγισης «Μία υγεία».

Σκοπός της εν λόγω στρατηγικής είναι να ανακτηθεί το χαμένο έδαφος ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι που αφορούν την καθολική υγεία στο πλαίσιο των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης με ορίζοντα το 2030. Για τον σκοπό αυτό, η στρατηγική επανειστιάζει τη δράση μας για την επίτευξη καθολικής ιατροφαρμακευτικής κάλυψης, την ενίσχυση της πρωτοβάθμιας περίθαλψης και την αντιμετώπιση των βαθύτερων αιτίων των προβλημάτων υγείας, όπως η φτώχεια και οι κοινωνικές ανισότητες. Η στρατηγική τονίζει τη σημασία του να ληφθούν υπόψη σημαντικοί παράγοντες κακής υγείας, όπως η κλιματική αλλαγή και η υποβάθμιση του περιβάλλοντος, η επισιτιστική ασφάλεια, οι συγκρούσεις και άλλες ανθρωπιστικές κρίσεις. Ως εκ τούτου, η στρατηγική εισάγει μια στιβαρή προσέγγιση με τίτλο «υγεία σε όλες τις πολιτικές», σκοπός της οποίας είναι να διασφαλιστεί ότι ένα ευρύ φάσμα πολιτικών συμβάλλει πραγματικά στην επίτευξη των στόχων για την υγεία. Προσδιορίζει τρεις βασικούς καταλυτικούς παράγοντες για τη βελτίωση της υγείας, και συγκεκριμένα την ψηφιακή μετάβαση, την έρευνα και το ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, με συγκεκριμένες δράσεις που θα εξασφαλίσουν την πρόοδο σε αυτούς τους τομείς σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η στρατηγική επιδιώκει, επίσης, να βελτιώσει την παγκόσμια υγειονομική ασφάλεια προστατεύοντας έτσι τους πολίτες από απειλές μέσω της ενίσχυσης της πρόληψης, της ετοιμότητας και της αντίδρασης, καθώς και της έγκαιρης διάγνωσης. Οι απειλές μπορεί να είναι χημικές, βιολογικές, πυρηνικές, ή να έχουν τη μορφή πανδημίας- μια τέτοια απειλή, που χαρακτηρίζεται σιωπηλός δολοφόνος, είναι και η μικροβιακή αντοχή. Η στρατηγική προτείνει ευρύ φάσμα δράσεων για την αντιμετώπιση αυτών των απειλών:

- πιο ισότιμη πρόσβαση στα εμβόλια και στις ιατρικές θεραπείες μέσω της ενίσχυσης των τοπικών φαρμακευτικών συστημάτων και της τοπικής ικανότητας παραγωγής

- αξιόπιστους και δεσμευτικούς διεθνείς κανόνες όσον αφορά τις πανδημίες

- εντατικότερη επιτήρηση και ανίχνευση παθογόνων παραγόντων

- μια συνολική προσέγγιση που να ασχολείται με όλες τις σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ του περιβάλλοντος, της υγείας των ζώων και των φυτών και της ανθρώπινης υγείας (προσέγγιση «Μία υγεία»)

Καθώς αναδύεται μια νέα παγκόσμια τάξη υγείας, η στρατηγική καθορίζει τα επόμενα βήματα της ΕΕ ώστε να συμβάλει στη διαμόρφωσή της μέσω μιας δέσμευσης πιο στρατηγικής, πιο δυναμικής και πιο αποτελεσματικής. Ειδικότερα:

- Στηρίζοντας το νέο είδος ισχυρής παγκόσμιας διακυβέρνησης, την οποία έχει ανάγκη ο κόσμος σε ένα σύνθετο γεωπολιτικό περιβάλλον. Μια τέτοια διακυβέρνηση προϋποθέτει έναν ΠΟΥ πιο ισχυρό, πιο αποτελεσματικό, με υποχρέωση λογοδοσίας για τις πράξεις του και χρηματοδοτούμενο με βιώσιμο τρόπο, στο επίκεντρο του πολυμερούς συστήματος, καθώς και εμπάθυση της συνεργασίας μέσω της G7 και της G20, αλλά και με άλλους παγκόσμιους, περιφερειακούς και διμερείς εταίρους.

- Διευρύνοντας τις διεθνείς εταιρικές σχέσεις για την υγεία στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας Global Gateway, με βάση την κοινή συμμετοχή και τη συνυπευθυνότητα των εταίρων μας. Η βελτίωση της αυτοδυναμίας τους στον τομέα της υγείας θα τους διασφαλίσει μεγαλύτερη ανθεκτικότητα και αυτονομία και θα μας επιτρέψει να επικεντρωθούμε στα πρόσωπα που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη και εκεί όπου η δράση μας θα έχει μεγαλύτερο αντίκτυπο. Θα επιδιωχθούν επίσης εταιρικές σχέσεις με προηγμένες οικονομίες.

- Αξιοποίηση της προσέγγισης «Ομάδα Ευρώπη» ώστε να ακούγεται μια πραγματικά ενιαία και ισχυρή φωνή, και να εξασφαλιστεί στενός συντονισμός με τα κράτη μέλη, ώστε η πολιτική δράση και τα χρηματοδοτικά μέσα να συνδέονται στενά με τις νέες προτεραιότητες.

- Αποτελεσματικότερη χρηματοδότηση μέσω της πρόωξης καινοτόμου χρηματοδότησης, συγκέντρωσης πόρων σε διεθνές επίπεδο και συνεπένδυσης από τις χώρες-εταίρους και άλλους παράγοντες, όπως ο ιδιωτικός τομέας. Η ΕΕ και τα κράτη μέλη της από κοινού συγκαταλέγονται διεθνώς στους μεγαλύτερους χρηματοδότες της παγκόσμιας υγείας. Η στρατηγική θα ενισχύσει ακόμη περισσότερο τη σημασία αυτής της σημαντικής χρηματοδοτικής συνεισφοράς στην παγκόσμια υγεία χάρη στην πιο εμπειριστατωμένη χαρτογράφηση και τη στενότερη παρακολούθηση του αντικτύπου της.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_7153

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► Η ΕΕ επιβάλλει κοινό φορτιστή για όλες τις φορητές συσκευές

Στις 24 Οκτωβρίου 2022, το Συμβούλιο της ΕΕ έδωσε την τελική του έγκριση στην Οδηγία για τον φορτιστή κοινού τύπου. Έτσι, το 2024, η θύρα USB-C θα γίνει υποχρεωτική για πολλούς τύπους ηλεκτρονικών συσκευών, όπως τα κινητά τηλέφωνα, οι ταμπλέτες και τα ακουστικά κεφαλής. Δεν θα είναι πια απαραίτητη η αγορά διαφορετικού φορτιστή με κάθε αγορά νέου κινητού τηλεφώνου ή παρόμοιας συσκευής, καθόσον θα μπορούν όλες να φορτιστούν με τον ίδιο φορτιστή.

Η ύπαρξη ενός φορτιστή κοινού τύπου θα ενισχύσει την ευκολία για τους καταναλωτές χάρη στην εναρμόνιση των διεπαφών φόρτισης και της τεχνολογίας ταχείας φόρτισης, και θα μειώσει σημαντικά τα ηλεκτρονικά απόβλητα.

Με τους νέους κανόνες γίνεται υποχρεωτική η θύρα φόρτισης τύπου USB-C για πολλούς τύπους ηλεκτρονικών συσκευών. Έτσι, οι περισσότερες συσκευές θα μπορούν να επαναφορτίζονται με τον ίδιο φορτιστή. Για να γνωρίζουν οι καταναλωτές τι ακριβώς αγοράζουν, η Οδηγία εισάγει ένα εικονόγραμμα το οποίο θα διευκρινίζει αν παρέχεται φορτιστής μαζί με τη νέα συσκευή, καθώς και μια ετικέτα στην οποία θα αναγράφονται οι επιδόσεις φόρτισης.

Επιπλέον, με την Οδηγία δίνεται η δυνατότητα στον καταναλωτή να επιλέξει αν θα αγοράσει μια νέα συσκευή με ή χωρίς φορτιστή. Έτσι, όχι μόνο οι καταναλωτές θα εξοικονομήσουν χρήματα, αλλά θα μειωθούν επίσης τα ηλεκτρονικά απόβλητα που συνδέονται με την παραγωγή, τη μεταφορά και τη διάθεση των φορτιστών. Τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη ισχύος της Οδηγίας, η Επιτροπή θα αξιολογήσει αν αυτός ο διαχωρισμός των πωλήσεων πρέπει να καταστεί υποχρεωτικός.

Αν και η ασύρματη φόρτιση γίνεται όλο και πιο δημοφιλής, δεν έχει ακόμη εναρμονιστεί για όλες τις συσκευές. Για να μπορέσει η τεχνολογία αυτή να καταστεί διαθέσιμη για περισσότερες συσκευές, η Επιτροπή θα εργαστεί για την εναρμόνιση της ασύρματης φόρτισης για τις ηλεκτρονικές συσκευές και τη διαλειτουργικότητα βάσει των τεχνολογικών εξελίξεων.

Οι νέοι κανόνες θα εφαρμοστούν σε πολλούς τύπους φορητών συσκευών: κινητά τηλέφωνα, ταμπλέτες και συσκευές ανάγνωσης ηλεκτρονικών βιβλίων, ψηφιακές φωτογραφικές μηχανές και κονσόλες βιντεοπαιχνιδιών, ακουστικά κεφαλής, ακουστικά και φορητά ηχεία, ασύρ-

ματα ποντίκια και πληκτρολόγια, φορητά συστήματα πλοήγησης.

Επιπλέον, 40 μήνες μετά την έναρξη ισχύος της Οδηγίας, οι νέοι κανόνες θα καλύπτουν και όλους τους φορητούς υπολογιστές.

Σχετικά links:

Το κείμενο της Οδηγίας:

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10713-2022-INIT/x/pdf>

Βλ. επίσης:

<https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20221003IPR42116>

► Η πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες

Στα μέσα Νοεμβρίου 2022, τέθηκε σε ισχύ η πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες, μια νέα, ιστορική δέσμη κανόνων της ΕΕ για ένα ασφαλέστερο και πιο υπεύθυνο επιγραμμικό περιβάλλον. Η πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες εφαρμόζεται σε όλες τις ψηφιακές υπηρεσίες που συνδέουν τους καταναλωτές με αγαθά, υπηρεσίες ή περιεχόμενο. Δημιουργεί διεξοδικές νέες υποχρεώσεις για τις επιγραμμικές πλατφόρμες όσον αφορά τη μείωση των επιβλαβών συνεπειών και την αντιμετώπιση των κινδύνων στο διαδίκτυο, θεσπίζει ισχυρά μέσα προστασίας των δικαιωμάτων των χρηστών στο διαδίκτυο και τοποθετεί τις ψηφιακές πλατφόρμες σε ένα μοναδικό νέο πλαίσιο διαφάνειας και λογοδοσίας. Οι κανόνες αυτοί, που έχουν σχεδιαστεί ως μια ενιαία και ομοιογενής δέσμη κανόνων για την ΕΕ, θα προσφέρουν νέα μέσα προστασίας στους χρήστες και ασφάλεια δικαίου στις επιχειρήσεις σε ολόκληρη την ενιαία αγορά. Η πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες αποτελεί την πρώτη ρυθμιστική εργαλειοθήκη στο είδος της παγκοσμίως και δημιουργεί ένα διεθνές σημείο αναφοράς ως ρυθμιστική προσέγγιση για τους επιγραμμικούς ενδιαμέσους.

Με την πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες θεσπίζεται μια δέσμη κανόνων για τις επιγραμμικές ενδιάμεσες υπηρεσίες όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να σχεδιάζουν τις υπηρεσίες και τις διαδικασίες τους. Οι νέοι κανόνες περιλαμβάνουν νέες αρμοδιότητες για τον περιορισμό της διάδοσης παράνομου περιεχομένου και παράνομων προϊόντων στο διαδίκτυο, την αύξηση της προστασίας των ανηλίκων, την παροχή περισσότερων επιλογών και καλύτερης πληροφόρησης στους χρήστες. Οι υποχρεώσεις των διαφόρων επιγραμμικών παραγόντων αντιστοιχούν στον ρόλο, το μέγεθος και τον αντίκτυπό τους στο επιγραμμικό οικοσύστημα.

Όλοι οι επιγραμμικοί ενδιαμέσοι θα πρέπει να συμμορφώνονται με ευρύ φάσμα νέων υποχρεώσεων διαφάνειας για την αύξηση της λογοδοσίας και της εποπτείας, για παράδειγμα με έναν νέο μηχανισμό επισήμανσης παράνομου περιεχομένου. Ωστόσο, θεσπίζεται ειδικό καθεστώς για τις πλατφόρμες με περισσότερους από 45 εκατομμύρια χρήστες: οι εν λόγω πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες ή μηχανές αναζήτησης έχουν περισσότερες υποχρεώσεις, στις οποίες περιλαμβάνονται ευρείες ετήσιες αξιολογήσεις των κινδύνων επιβλαβών συνεπειών των υπηρεσιών τους στο διαδίκτυο – για παράδειγμα, όσον αφορά την έκθεση σε παράνομα αγαθά ή παράνομο περιεχόμενο ή τη διάδοση παραπληροφόρησης. Σύμφωνα με την πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες, θα πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή κατάλληλα μέτρα άμβλυνσης των κινδύνων, ενώ οι πλατφόρμες θα πρέπει να υποβληθούν σε ανεξάρτητο έλεγχο των υπηρεσιών τους και των μέτρων άμβλυνσης που λαμβάνουν.

Οι μικρότερες πλατφόρμες και οι νεοφυείς επιχειρήσεις θα υπόκεινται σε μειωμένη δέσμη υποχρεώσεων και θα επωφεληθούν από ειδικές εξαιρέσεις από ορισμένους κανόνες, καθώς και από την ιδιαίτερα σημαντική αύξηση της νομικής σαφήνειας και της ασφάλειας δικαίου όσον αφορά τη λειτουργία τους σε ολόκληρη την ενιαία αγορά της ΕΕ.

Οι νέοι κανόνες προστατεύουν τα θεμελιώδη δικαιώματα των χρηστών στην ΕΕ ακόμα και στο διαδίκτυο. Νέα μέσα προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης θα περιορίσουν τις αυθαίρετες αποφάσεις ελέγχου περιεχομένου των πλατφορμών και θα προσφέρουν νέους τρόπους ώστε να μπορούν οι χρήστες να αναλαμβάνουν τεκμηριωμένα δράση κατά της πλατφόρμας όταν το περιεχόμενό τους ελέγχεται: για παράδειγμα, οι χρήστες επιγραμμικών πλατφορμών θα διαθέτουν πλέον πολλαπλά μέσα αμφισβήτησης των αποφάσεων για τον έλεγχο του περιεχομένου, μεταξύ άλλων όταν οι αποφάσεις αυτές βασίζονται στους όρους και τις προϋποθέσεις των πλατφορμών. Οι χρήστες μπορούν να υποβάλουν καταγγελία απευθείας στην πλατφόρμα, να επιλέξουν εξωδικαστικό όργανο επίλυσης διαφορών ή να προσφύγουν στο δικαστήριο.

Οι νέοι κανόνες απαιτούν επίσης οι όροι των πλατφορμών να παρουσιάζονται με σαφή και συνοπτικό τρόπο και να σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα των χρηστών.

Επιπλέον, οι πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες και μηχανές αναζήτησης θα πρέπει να προβούν σε ολοκληρωμένη αξιολόγηση των κινδύνων για τα θεμελιώδη δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας της έκφρασης, της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, της ελευθερίας και της πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης στο διαδίκτυο, καθώς και των δικαιωμάτων του παιδιού.

Η πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες δημιουργεί ένα πρωτοφανές επίπεδο δημόσιας εποπτείας των επιγραμμικών πλατφορμών σε ολόκληρη την Ένωση, τόσο σε εθνικό όσο και σε ενωσιακό επίπεδο. Η Επιτροπή έχει την εξουσία να εποπτεύει άμεσα τις πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες και επιγραμμικές μηχανές αναζήτησης, εταιρείες που έχουν απήχηση σε πάνω από το 10% του πληθυσμού της ΕΕ, ήτοι σε περίπου 45 εκατομμύρια άτομα, η καθεμία. Επιπλέον, κάθε κράτος μέλος θα πρέπει να ορίσει συντονιστή ψηφιακών υπηρεσιών, ο οποίος θα εποπτεύει άλλες οντότητες που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της πράξης για τις ψηφιακές υπηρεσίες, καθώς και τις πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες και μηχανές αναζήτησης, για μη συστημικά ζητήματα. Οι εθνικοί συντονιστές και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θα συνεργάζονται μέσω ενός ευρωπαϊκού συμβουλίου ψηφιακών υπηρεσιών. Αυτός ο μηχανισμός συνεργασίας σε επίπεδο ΕΕ θα δημιουργηθεί μεταξύ των εθνικών ρυθμιστικών αρχών και της Επιτροπής.

Η Επιτροπή δημιουργεί ευρωπαϊκό κέντρο για την αλγοριθμική διαφάνεια (ECAT), το οποίο θα υποστηρίζει τον εποπτικό της ρόλο με τις πολυεπιστημονικές γνώσεις τόσο του εσωτερικού προσωπικού όσο και εξωτερικών φορέων. Το κέντρο θα παρέχει υποστήριξη με αξιολογήσεις της συμμόρφωσης της λειτουργίας των αλγοριθμικών συστημάτων με τις υποχρεώσεις διαχείρισης κινδύνου που υπέχουν οι πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες και μηχανές αναζήτησης σύμφωνα με την πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες, ώστε να διασφαλίζεται ένα ασφαλές, προβλέψιμο και αξιόπιστο επιγραμμικό περιβάλλον.

Στο εξής, οι επιγραμμικές πλατφόρμες θα έχουν στη διάθεσή τους 3 μήνες για να αναφέρουν τον αριθμό των ενεργών τελικών χρηστών (17 Φεβρουαρίου 2023) στους ιστοτόπους τους. Η Επιτροπή καλεί επίσης όλες τις επιγραμμικές πλατφόρμες να της κοινοποιήσουν τους αριθμούς που δημοσιεύουν. Με βάση αυτούς τους αριθμούς χρηστών, η Επιτροπή θα αξιολογήσει αν μια πλατφόρμα θα πρέπει να χαρακτηριστεί πολύ μεγάλη επιγραμμική πλατφόρμα ή μηχανή αναζήτησης. Αφού ληφθεί η εν λόγω απόφαση χαρακτηρισμού από την Επιτροπή, η εν λόγω οντότητα θα έχει στη διάθεσή της 4 μήνες για να συμμορφωθεί με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένης της διενέργειας και της υποβολής στην Επιτροπή της πρώτης ετήσιας αξιολόγησης κινδύνου. Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να εξουσιοδοτήσουν τους συντονιστές ψηφιακών υπηρεσιών τους έως τις 17 Φεβρουαρίου 2024, που είναι η γενική ημερομηνία έναρξης εφαρμογής της πράξης για τις ψηφιακές υπηρεσίες, κατά την οποία η πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες θα αρχίσει να εφαρμόζεται πλήρως σε όλες τις οντότητες που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της.

Σχετικά links:

Ο νέος Κανονισμός για τις ψηφιακές υπηρεσίες:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022R2065>

Βλ. επίσης:

https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act-ensuring-safe-and-accountable-online-environment_el

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/qanda_20_2348

<https://digital-strategy.ec.europa.eu/el/node/11157>

► Η NIS 2 ενισχύει την κυβερνοασφάλεια στην ΕΕ

Περί τα τέλη Νοεμβρίου, το Συμβούλιο της ΕΕ θέσπισε νομοθεσία για υψηλό κοινό επίπεδο κυβερνοασφάλειας σε ολόκληρη την Ένωση, με στόχο την περαιτέρω βελτίωση της ανθεκτικότητας και των ικανοτήτων αντιμετώπισης περιστατικών τόσο του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα όσο και της ΕΕ στο σύνολό της. Η νέα Οδηγία, με την ονομασία «NIS 2», θα αντικαταστήσει την ισχύουσα Οδηγία για την ασφάλεια των συστημάτων δικτύου και πληροφοριών (Οδηγία NIS). Η Οδηγία NIS 2 θα θέσει τα θεμέλια για τον καθορισμό μέτρων διαχείρισης κινδύνων κυβερνοασφάλειας και υποχρεώσεων αναφοράς περιστατικών σε όλους τους τομείς τους οποίους καλύπτει, όπως η ενέργεια, οι μεταφορές, η υγεία και οι ψηφιακές υποδομές.

Η αναθεωρημένη Οδηγία αποσκοπεί στην εναρμόνιση των απαιτήσεων κυβερνοασφάλειας και της εφαρμογής μέτρων κυβερνοασφάλειας στα διάφορα κράτη μέλη. Για τον σκοπό αυτό, θέτει ελάχιστους κανόνες για ένα κανονιστικό πλαίσιο και θεσπίζει μηχανισμούς για την αποτελεσματική συνεργασία μεταξύ των αρμόδιων αρχών σε κάθε κράτος μέλος. Επικαιροποιεί τον κατάλογο τομέων και δραστηριοτήτων που υπόκεινται σε υποχρεώσεις στον τομέα της κυβερνοασφάλειας και προβλέπει διορθωτικά μέτρα και κυρώσεις για να διασφαλίζεται η τήρηση των υποχρεώσεων. Με την Οδηγία θεσπίζεται επίσης το ευρωπαϊκό δίκτυο οργανώσεων διασύνδεσης για τις κρίσεις στον κυβερνοχώρο (EU-CyCLONe), το οποίο θα στηρίζει τη συντονισμένη διαχείριση περιστατικών και κρίσεων κυβερνοασφάλειας μεγάλης κλίμακας.

Μολονότι, σύμφωνα με την παλιά Οδηγία NIS, τα κράτη μέλη ήταν αρμόδια για τον προσδιορισμό των οντοτήτων που πληρούν τα κριτήρια για να χαρακτηριστούν ως φορείς εκμετάλλευσης βασικών υπηρεσιών, με τη νέα Οδηγία NIS 2 εισάγεται κανόνας ορίου μεγέθους ως γενικός κανόνας για τον προσδιορισμό των ρυθμιζόμενων οντοτήτων. Αυτό σημαίνει ότι όλες οι μεσαίες και μεγάλες οντότητες που δραστηριοποιούνται σε τομείς ή παρέχουν υπηρεσίες που καλύπτονται από την Οδηγία, θα εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της

Η αναθεωρημένη Οδηγία διατηρεί μεν αυτόν τον γενικό κανόνα, πλην όμως το κείμενό της περιλαμβάνει πρόσθετες διατάξεις για τη διασφάλιση της αναλογικότητας, υψηλότερου επιπέδου διαχείρισης κινδύνου και σαφών κριτηρίων αξιολόγησης της κρισιμότητας, ώστε οι εθνικές αρχές να έχουν τη δυνατότητα να προσδιορίζουν περαιτέρω οντότητες που καλύπτονται.

Το κείμενο διευκρινίζει επίσης ότι η Οδηγία δεν θα εφαρμόζεται στις οντότητες που ασκούν δραστηριότητες σε τομείς όπως η άμυνα ή η εθνική ασφάλεια, η δημόσια ασφάλεια και η επιβολή του νόμου. Εξαιρούνται επίσης από το πεδίο εφαρμογής η δικαιοσύνη, τα κοινοβούλια και οι κεντρικές τράπεζες.

Η NIS 2 θα εφαρμόζεται επίσης στις δημόσιες διοικήσεις σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο. Επίσης, τα κράτη μέλη μπορούν να αποφασίσουν ότι θα εφαρμόζεται στις ως άνω οντότητες και σε τοπικό επίπεδο.

Επιπλέον, η νέα Οδηγία έχει ευθυγραμμιστεί με την τομεακή νομοθεσία, και ειδικότερα με τον Κανονισμό σχετικά με την ψηφιακή επιχειρησιακή ανθεκτικότητα του χρηματοοικονομικού τομέα (DORA) και την Οδηγία για την ανθεκτικότητα των κρίσιμων οντοτήτων (CER), ώστε να εξασφαλίζεται νομική σαφήνεια και συνοχή μεταξύ της Οδηγίας NIS 2 και των εν λόγω πράξεων.

Ο προαιρετικός μηχανισμός μάθησης από ομοτίμους θα ενισχύσει την αμοιβαία εμπιστοσύνη και την άντληση διδαγμάτων από ορθές πρακτικές και εμπειρίες εντός της Ένωσης, πράγμα που θα συμβάλει στην επίτευξη υψηλού κοινού επιπέδου κυβερνοασφάλειας.

Η νέα νομοθεσία βελτιστοποιεί επίσης τις υποχρεώσεις αναφοράς περιστατικών προκειμένου να αποφεύγεται η υπερβολική αναφορά περιστατικών και η υπερβολική επιβάρυνση των οντοτήτων που καλύπτονται από την Οδηγία.

Σχετικά links:

Το κείμενο της νέας Οδηγίας:

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14337-2021-INIT/el/pdf>

Βλ. επίσης:

<https://www.consilium.europa.eu/el/policies/eu-crisis-response-resilience/>

<https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20221107IPR49608>

► Διακήρυξη σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα και τις ψηφιακές αρχές

Προκειμένου να διασφαλιστεί ότι η ΕΕ θα επιτύχει τους στόχους της για ψηφιακό μετασχηματισμό σύμφωνα με τις αξίες της, το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η Επιτροπή υπέγραψαν, στις 15 Δεκεμβρίου 2022, στο υψηλότερο πολιτικό επίπεδο την ευρωπαϊκή διακή-

ρυξη σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα και τις ψηφιακές αρχές για την ψηφιακή δεκαετία. Η διακήρυξη περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, αναφορές στην ανοιχτή ψηφιακή κυριαρχία, τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας, την ένταξη, την προσβασιμότητα, την ισότητα, τη βιωσιμότητα, την ανθεκτικότητα, την ασφάλεια, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, τη διαθεσιμότητα υπηρεσιών και τον σεβασμό των δικαιωμάτων και των προσδοκιών κάθε ανθρώπου. Θα πρέπει να συμβάλλει σε μια δυναμική, αποδοτική ως προς τη χρήση των πόρων και δίκαιη οικονομία και κοινωνία στην ΕΕ.

Το κείμενο υπενθυμίζει τα συναφή δικαιώματα στο πλαίσιο του ψηφιακού μετασχηματισμού και θα πρέπει να χρησιμεύσει ως σημείο αναφοράς για τις επιχειρήσεις και άλλους σχετικούς φορείς κατά την ανάπτυξη και την εφαρμογή νέων τεχνολογιών.

Η διακήρυξη πρέπει επίσης να καθοδηγεί τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής κατά την εξέταση του οράματός τους για τον ψηφιακό μετασχηματισμό:

- τοποθετώντας τον άνθρωπο στο επίκεντρο του ψηφιακού μετασχηματισμού,
- στηρίζοντας την αλληλεγγύη και την ένταξη, μέσω της συνδεσιμότητας, της ψηφιακής εκπαίδευσης και κατάρτισης και των ψηφιακών δεξιοτήτων, των δίκαιων και πρόσφορων συνθηκών εργασίας καθώς και της πρόσβασης σε ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες στο διαδίκτυο,
- τονίζοντας τη σημασία της ελευθερίας επιλογής σε ό,τι αφορά τις αλληλεπιδράσεις με τους αλγόριθμους και τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης σε ένα δίκαιο ψηφιακό περιβάλλον,
- προωθώντας τη συμμετοχή στον ψηφιακό δημόσιο χώρο,
- αυξάνοντας την ασφάλεια, την προστασία και την ενδυνάμωση στο ψηφιακό περιβάλλον, ιδίως για τα παιδιά και τους νέους, ενώ παράλληλα διασφαλίζει την ιδιωτική ζωή και τον έλεγχο που ασκούν τα άτομα επί των δεδομένων,
- προάγοντας τη βιωσιμότητα.

Το Συμβούλιο συνέβαλε στο να δοθεί έμφαση στη διεθνή διάσταση, ιδίως μέσω των αναφορών, στην εισαγωγική φράση της διακήρυξης, στα οικουμενικά ανθρώπινα δικαιώματα, με σκοπό, συν τοις άλλοις, την έμπνευση εταιριών πέραν των συνόρων της ΕΕ.

Ένας ισορροπημένος συμβιβασμός αντανακλάται στις κοινωνικές πτυχές, όπως μέσω της προάσπισης των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε σχέση με την παρακολούθηση στον χώρο εργασίας και μέσω της δέσμευσης για την καταπολέμηση της καταναγκαστικής εργασίας.

Όσον αφορά τα ζητήματα προστασίας της ιδιωτικής ζωής, η διακήρυξη αναφέρει ότι θα πρέπει να διασφαλίζεται στους πολίτες το απόρρητο των επικοινωνιών τους και να προστατεύονται από την παράνομη παρακολούθηση ή υποκλοπή.

Τέλος, μια κοινή αντίληψη για την τεχνητή νοημοσύνη στον χώρο εργασίας διασφαλίζει πλέον την ευθυγράμμιση της διακήρυξης με τις εν εξελίξει διαπραγματεύσεις για την πράξη για την τεχνητή νοημοσύνη και με την Οδηγία για την ασφάλεια και την υγεία στην εργασία.

Σχετικά links:

Το πλήρες κείμενο της Διακήρυξης:

<https://digital-strategy.ec.europa.eu/el/library/european-declaration-digital-rights-and-principles>

Βλ. επίσης:

<https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2022/11/14/declaration-on-digital-rights-and-principles-eu-values-and-citizens-at-the-centre-of-digital-transformation/>

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_7683

<https://www.consilium.europa.eu/el/policies/a-digital-future-for-europe/>

► Ολοκληρωμένες υπηρεσίες τηλεδιάσκεψης σε δικαστήρια και σωφρονιστικά καταστήματα

Τον Δεκέμβριο του 2022, οι αρμόδιες εθνικές αρχές παρουσίασαν το έργο «Ολοκληρωμένες υπηρεσίες τηλεδιάσκεψης σε δικαστήρια και σωφρονιστικά καταστήματα», το οποίο αφορά την υλοποίηση ενός δικτύου παροχής υπηρεσιών τηλεδιάσκεψης σε δικαστήρια και σωφρονιστικά καταστήματα της χώρας, καλύπτοντας τις ανάγκες των Πολιτικών, Ποινικών και Διοικητικών Δικαστηρίων καθώς και του Συμβουλίου της Επικρατείας, του ανακριτικού έργου και των αιτημάτων δικαστικής συνδρομής.

Μέσω των συστημάτων τηλεδιάσκεψης θα είναι εφικτή:

- Η απομακρυσμένη κατάθεση/εξέταση μάρτυρα υπόθεσης που εκδικάζεται, ο οποίος κατά τη διεξαγωγή της δίκης βρίσκεται μακριά από τον τόπο διεξαγωγής της. Στην περίπτωση αυτή, ο μάρτυρας θα προσέρχεται σε κάποιον από τους πιστοποιημένους χώρους που θα διανορθωθούν και θα καταθέτει απομακρυσμένα «ζωντανά» (εικόνα και ήχος).
- Η απομακρυσμένη κατάθεση/εξέταση μάρτυρα υπόθεσης, ο οποίος όμως βρίσκεται στο εξωτερικό (διασυνοριακή).
- Η απομακρυσμένη κατάθεση/εξέταση μάρτυρα ή κατηγορουμένου, ο οποίος είναι κρατούμενος σε κάποιο σωφρονιστικό κατάστημα.

- Η διεξαγωγή της προκαταρκτικής εξέτασης, προανάκρισης και ανάκρισης.
- Η ικανοποίηση με απομακρυσμένη σύνδεση αιτημάτων δικαστικής συνδρομής.

Η εισαγωγή και αξιοποίηση σύγχρονων τεχνολογικών εργαλείων στη διαδικασία απονομής της Δικαιοσύνης συμβάλει στην αναβάθμιση της διοικητικής ικανότητας των Δικαστηρίων, στη μείωση των οικονομικών βαρών που προκαλούν οι μετακινήσεις μαρτύρων, βάρη που επωμίζονται είτε οι πολίτες (πολιτικές δίκες) είτε το κράτος (ποινικές δίκες).

Το νέο σύστημα υπηρεσιών τηλεδιάσκεψης θα διευκολύνει στην εκδίκαση υποθέσεων για τις οποίες απαιτείται κατάθεση ευάλωτων μαρτύρων (ανήλικοι) ή μαρτύρων που έχουν υποστεί εκφοβισμό (κακοποιημένες γυναίκες) και η διά ζώσης παρουσία τους στο δικαστήριο ενδέχεται να διαταράξει την ψυχική τους υγεία.

Επιπλέον, μετά από την πλήρη ανάπτυξη του συστήματος τηλεδιασκέψεων, αναμένεται να μειωθεί δραστικά ο αριθμός μεταγωγών των κρατουμένων προς τα δικαστήρια και ανακριτικά γραφεία, γεγονός που θα οδηγήσει στην αποδέσμευση σημαντικού αριθμού ανδρών και γυναικών της Ελληνικής Αστυνομίας.

Για την υποστήριξη των αιτημάτων τηλεδιάσκεψης και της διαχείρισης/προγραμματισμού των διαθέσιμων πόρων του συστήματος (αίθουσες και γραφεία με εγκατεστημένο σύστημα τηλεδιάσκεψης), θα υλοποιηθεί σύστημα Διαχείρισης Κρατήσεων και Ροών Εργασίας, το οποίο θα δίνει τη δυνατότητα σε πιστοποιημένους χρήστες (δικαστές και δικηγόρους) να υποβάλουν ηλεκτρονικά την αίτηση για απομακρυσμένη εξέταση μαρτύρων/κατηγορούμενων και να λαμβάνουν ηλεκτρονικά τη σχετική έγκριση.

Ταυτόχρονα, το σύστημα Διαχείρισης Κρατήσεων θα δια λειτουργεί με τα Πληροφοριακά Συστήματα Διαχείρισης Δικαστικών Υποθέσεων (ΟΣΔΔΥ-ΠΠ, ΟΣΔΔΥ-ΔΔ), με το ΟΠΣ Καταστημάτων Κράτησης και με το Ολοκληρωμένο Σύστημα Απομαγνητοφώνησης Πρακτικών Δικαστηρίων (ΟΣΠΔ), για τα στοιχεία των δικαστικών υποθέσεων, μέσω του ηλεκτρονικού πινακίου.

Το χρονοδιάγραμμα υλοποίησης του έργου είναι 25 μήνες, ενώ το σύστημα τηλεδιασκέψεων έχει ήδη εγκατασταθεί στο Πρωτοδικείο Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Πατρών. Οι υπηρεσίες τηλεδιάσκεψης θα ενεργοποιούνται σταδιακά και αναμένεται να έχουν τεθεί σε πλήρη παραγωγική λειτουργία στο σύνολο των Δικαστηρίων, των Εισαγγελιών και των σωφρονιστικών καταστημάτων μέχρι τον Απρίλιο του 2024.

Σχετικά links:

<https://mindigital.gr/archives/4856>

► Το ΔΕΕ τοποθετείται για το «δικαίωμα στη λήθη»

Περί τα τέλη του 2022, το ΔΕΕ αποφάνθηκε επί της υπόθεσης C-460/20, σε σχέση με διαγραφή συνδέσμων προς φερόμενο ως ανακριβές περιεχόμενο, και έκρινε ότι ο φορέας εκμετάλλευσης μηχανής αναζήτησης οφείλει να προβεί σε διαγραφή συνδέσμων προς πληροφορίες που περιλαμβάνονται στο ταξινομημένο περιεχόμενο, όταν ο αιτών τη διαγραφή αποδεικνύει ότι οι πληροφορίες αυτές είναι προδήλως ανακριβείς

Πιο συγκεκριμένα, δύο μέλη της διοίκησης ενός ομίλου εταιρειών επενδύσεων ζήτησαν από την Google να διαγράψει ορισμένα αποτελέσματα που προκύπτουν κατά την αναζήτηση που πραγματοποιείται με βάση το ονοματεπώνυμό τους και περιλαμβάνουν συνδέσμους προς ορισμένα άρθρα τα οποία παρουσιάζουν κατά τρόπο επικριτικό το επενδυτικό μοντέλο του ομίλου. Υποστήριξαν ότι τα εν λόγω άρθρα περιέχουν ανακριβείς ισχυρισμούς.

Επιπλέον, ζήτησαν από την Google να αφαιρέσει από τον κατάλογο των αποτελεσμάτων αναζήτησης εικόνων, η οποία πραγματοποιείται με βάση το ονοματεπώνυμό τους, ορισμένες φωτογραφίες τους με μορφή μικρογραφιών («thumbnails»). Ο κατάλογος αυτός εμφάνιζε μόνον τις ίδιες τις μικρογραφίες, χωρίς να περιλαμβάνει τα στοιχεία του πλαισίου της δημοσίευσης των φωτογραφιών στην ταξινομημένη ιστοσελίδα. Με άλλα λόγια, κατά την εμφάνιση των μικρογραφιών, το αρχικό πλαίσιο της δημοσίευσης των εικόνων δεν αναφερόταν ούτε ήταν κατ' άλλον τρόπο ορατό.

Η Google αρνήθηκε να δώσει συνέχεια στις αιτήσεις διαγραφής, επικαλούμενη το επαγγελματικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονταν τα εν λόγω άρθρα και οι φωτογραφίες και υποστηρίζοντας ότι αγνοούσε αν οι πληροφορίες που περιείχονταν στα επίμαχα άρθρα ήταν ακριβείς ή όχι.

Το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας, επιληφθέν της διαφοράς, ζήτησε από το Δικαστήριο να ερμηνεύσει τον γενικό Κανονισμό για την προστασία δεδομένων, ο οποίος διέπει, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα διαγραφής («δικαίωμα στη λήθη»), καθώς και την Οδηγία για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, υπό το πρίσμα του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Με την παρούσα απόφασή του, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δεν είναι απόλυτο, αλλά πρέπει να εκτιμάται σε σχέση με τον ρόλο που επιτελεί στην κοινωνία και να σταθμίζεται με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας. Στο πλαίσιο αυτό, ο γενικός Κανονισμός για την προστασία δεδομένων προβλέπει ρητώς ότι το δικαίωμα διαγραφής απο-

κλείεται στην περίπτωση που η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την άσκηση του δικαιώματος, μεταξύ άλλων, στην ελευθερία πληροφόρησης.

Τα δικαιώματα του υποκειμένου των δεδομένων στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα υπερέχουν, κατά κανόνα, του εννόμου συμφέροντος των δυνητικά ενδιαφερόμενων χρηστών του διαδικτύου για πρόσβαση στην επίμαχη πληροφορία. Εντούτοις, η εξισορρόπηση αυτή μπορεί να εξαρτάται από τις κρίσιμες περιστάσεις κάθε περίπτωσης, ιδίως από τη φύση της επίμαχης πληροφορίας και από τον ευαίσθητο χαρακτήρα της για την ιδιωτική ζωή του υποκειμένου των δεδομένων καθώς και από το συμφέρον του κοινού να διαθέτει την πληροφορία αυτή, συμφέρον το οποίο μπορεί να διαφοροποιείται αναλόγως του ρόλου που διαδραματίζει το συγκεκριμένο υποκείμενο των δεδομένων στον δημόσιο βίο.

Ωστόσο, το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης δεν μπορεί να ληφθεί υπόψη όταν ορισμένες, τουλάχιστον, από τις πληροφορίες που περιλαμβάνονται στο ταξινομημένο περιεχόμενο και οι οποίες δεν είναι ήσσονος σημασίας αποδεικνύονται ανακριβείς.

Όσον αφορά, αφενός, τις υποχρεώσεις που υπέχει ο αιτών τη διαγραφή συνδέσμων λόγω ανακρίβειας του περιεχομένου, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι σε αυτόν εναπόκειται να αποδείξει την πρόδηλη ανακρίβεια των πληροφοριών ή, τουλάχιστον, ενός μέρους των πληροφοριών το οποίο δεν είναι ήσσονος σημασίας. Εντούτοις, προκειμένου να μην επιβληθεί υπέρμετρο βάρος απόδειξης, το οποίο θα μπορούσε να θίξει την πρακτική αποτελεσματικότητα του δικαιώματος διαγραφής συνδέσμων, ο αιτών τη διαγραφή οφείλει απλώς να προσκομίσει τα αποδεικτικά στοιχεία τα οποία μπορεί ευλόγως να αναμένεται ότι είναι σε θέση να αναζητήσει. Επομένως, δεν υποχρεούται, καταρχήν, να προσκομίσει, ήδη από το προ της άσκησης του ενδίκου βοηθήματος στάδιο, δικαστική απόφαση εκδοθείσα κατά του εκδότη του επίμαχου ιστοτόπου, έστω υπό τη μορφή απόφασης ασφαλιστικών μέτρων.

Όσον αφορά, αφετέρου, τις υποχρεώσεις και τις ευθύνες που υπέχει ο φορέας εκμετάλλευσης μηχανής αναζήτησης, το Δικαστήριο κρίνει ότι ο εν λόγω φορέας, προκειμένου να εξακριβώσει, κατόπιν υποβολής αίτησης διαγραφής συνδέσμων, κατά πόσον ένα περιεχόμενο δύναται να εξακολουθήσει να περιλαμβάνεται στον κατάλογο αποτελεσμάτων αναζήτησης που πραγματοποιείται μέσω της μηχανής του αναζήτησης, οφείλει να στηριχθεί στο σύνολο των διακυβευόμενων δικαιωμάτων και συμφερόντων, καθώς και στο σύνολο των περιστάσεων της συγκεκριμένης περίπτωσης. Εντούτοις, ο εν λόγω φορέας εκμετάλλευσης δεν μπορεί να υποχρεωθεί να αναλάβει ενεργό ρόλο στην αναζήτηση πραγματικών στοιχείων τα οποία δεν τεκμηριώνονται από την αίτηση

διαγραφής συνδέσμων, προκειμένου να κριθεί το βάσιμο της αίτησης αυτής.

Επομένως, στην περίπτωση κατά την οποία ο αιτών τη διαγραφή συνδέσμων προσκομίζει κρίσιμα και επαρκή αποδεικτικά στοιχεία, ικανά να στηρίξουν την αίτησή του και να τεκμηριώσουν την πρόδηλη ανακρίβεια των πληροφοριών που περιλαμβάνονται στο ταξινομημένο περιεχόμενο, ο φορέας εκμετάλλευσης της μηχανής αναζήτησης υποχρεούται να κάνει δεκτή την αίτηση διαγραφής. Τούτο ισχύει κατά μείζονα λόγο όταν ο αιτών τη διαγραφή υποβάλλει δικαστική απόφαση με την οποία διαπιστώνεται η ανακρίβεια. Αντιθέτως, στην περίπτωση κατά την οποία η ανακρίβεια των πληροφοριών που περιλαμβάνονται στο ταξινομημένο περιεχόμενο δεν προκύπτει κατά πρόδηλο τρόπο από τα αποδεικτικά στοιχεία που προσκομίζει ο αιτών τη διαγραφή, ο φορέας εκμετάλλευσης δεν υποχρεούται, ελλείψει τέτοιας δικαστικής απόφασης, να δεχθεί την αίτηση. Ωστόσο, σε παρόμοια περίπτωση, ο αιτών πρέπει να μπορεί να αποταθεί στην αρχή ελέγχου ή στις δικαστικές αρχές, προκειμένου αυτές να προβούν στους απαραίτητους ελέγχους και, συνακόλουθα, να επιβάλουν στον υπεύθυνο τη λήψη των αναγκαίων μέτρων. Εξάλλου, το Δικαστήριο απαιτεί από τον φορέα εκμετάλλευσης της μηχανής αναζήτησης να προειδοποιήσει τους χρήστες του διαδικτύου σχετικά με την ύπαρξη διοικητικής ή δικαστικής διαδικασίας αναφορικά με τον φερόμενο ως ανακριβή χαρακτήρα ορισμένου περιεχομένου, εφόσον έχει ενημερωθεί για τη διαδικασία αυτή.

Όσον αφορά την εμφάνιση φωτογραφιών με μορφή μικρογραφιών («thumbnails»), το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι η εμφάνιση, κατόπιν αναζήτησης με βάση το ονοματεπώνυμο, φωτογραφιών του υποκειμένου των δεδομένων με αυτή τη μορφή μπορεί να συνιστά ιδιαίτερως σημαντική επέμβαση στο δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και στο δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, όταν ο φορέας εκμετάλλευσης μηχανής αναζήτησης επιλαμβάνεται αίτησης διαγραφής συνδέσμων η οποία αφορά φωτογραφίες που εμφανίζονται με μορφή μικρογραφιών, οφείλει να εξακριβώσει αν η εμφάνιση των φωτογραφιών αυτών είναι απαραίτητη για την άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία πληροφόρησης των χρηστών του διαδικτύου οι οποίοι ενδεχομένως ενδιαφέρονται να αποκτήσουν πρόσβαση στις εν λόγω φωτογραφίες. Συναφώς, η συμβολή σε συζήτηση δημόσιου ενδιαφέροντος αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο το οποίο πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά τη στάθμιση των αντικρουόμενων θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι απαιτείται διαφορετική στάθμιση των αντικρουόμενων δικαιωμάτων και συμφερόντων αναλόγως της περίπτωσης. Στη μία περίπτωση

νομικής πληροφορικής

πρόκειται για άρθρα που συνοδεύονται από φωτογραφίες οι οποίες, στο αρχικό τους πλαίσιο, εικονογραφούν τις πληροφορίες που περιέχονται στα εν λόγω άρθρα και τις απόψεις που εκφράζονται σε αυτά, ενώ στην άλλη περίπτωση πρόκειται για φωτογραφίες που εμφανίζονται με μορφή μικρογραφιών στον κατάλογο αποτελεσμάτων από τον φορέα εκμετάλλευσης μηχανής αναζήτησης εκτός του πλαισίου στο οποίο δημοσιεύθηκαν στην αρχική ιστοσελίδα. Το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, στο πλαίσιο της στάθμισης σχετικά με τις φωτογραφίες που εμφανίζονται με μορφή μικρογραφιών, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η πληροφοριακή αξία των φωτογραφιών ανεξαρτήτως του πλαισίου της δημοσίευ-

σής τους στην ιστοσελίδα από την οποία προέρχονται. Εντούτοις, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κάθε στοιχείο κειμένου το οποίο συνοδεύει άμεσα την εμφάνιση των φωτογραφιών στα αποτελέσματα αναζήτησης και δύναται να αποσαφηνίσει την πληροφοριακή αξία των φωτογραφιών.

Το κείμενο της σχετικής απόφασης:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=269825>

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2022)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Κοινή εμπορική πολιτική

Προσχώρηση της Ένωσης στην Πράξη της Γενεύης της Συμφωνίας της Λισσαβώνας για τις ονομασίες προέλευσης και τις γεωγραφικές ενδείξεις

προσφυγή ακυρώσεως – Απόφαση (ΕΕ) 2019/1754 – προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Πράξη της Γενεύης της Συμφωνίας της Λισσαβώνας για τις ονομασίες προέλευσης και τις γεωγραφικές ενδείξεις – άρθρο 3 παρ. 1 ΣΛΕΕ – αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης – άρθρο 207 ΣΛΕΕ – κοινή εμπορική πολιτική – εμπορικές πτυχές της διανοητικής ιδιοκτησίας – άρθρο 218 παρ. 6 ΣΛΕΕ – δικαίωμα πρωτοβουλίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής – τροποποίηση της πρότασης της Επιτροπής από το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 293 παρ. 1 ΣΛΕΕ – δυνατότητα εφαρμογής – άρθρο 4 παρ. 3, άρθρο 13 παρ. 2, και άρθρο 17 παρ. 2 ΣΕΕ – άρθρο 2 παρ. 1 ΣΛΕΕ – αρχές της δοτής αρμοδιότητας, της θεσμικής ισορροπίας και της καλόπιστης συνεργασίας

ΔΕΕ C-24/20, Επιτροπή/Συμβούλιο (Adhésion à l'acte de Genève), 22.11.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: L. S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2022:911 – Προσφυγή ακυρώσεως

Η Επιτροπή, με προσφυγή που άσκησε στις 17 Ιανουαρίου 2020, ζήτησε να ακυρωθεί εν μέρει η Απόφαση (ΕΕ) 2019/1754 του Συμβουλίου, της 7ης Οκτωβρίου 2019, σχετικά με την προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Πράξη της Γενεύης της Συμφωνίας της Λισσαβώνας για τις ονομασίες προέλευσης και τις γεωγραφικές ενδείξεις (στο εξής: προσβαλλόμενη απόφαση).

Προκαταρκτικά, επισημαίνεται ότι η υπό κρίση υπόθεση αφορά δύο διεθνείς συνθήκες τις οποίες διαχειρίζεται ο Παγκόσμιος Οργανισμός Διανοητικής Ιδιοκτησίας (ΠΟΔΙ), (1) τη Συμφωνία της Λισσαβώνας για την προστασία των ονομασιών προέλευσης και τη διεθνή καταχώρισή τους (στο εξής: Συμφωνία της Λισσαβώνας) και (2) την Πράξη της Γενεύης της Συμφωνίας της Λισσαβώνας για τις ονομασίες προέλευσης και τις γεωγραφικές ενδείξεις (στο εξής: Πράξη της Γενεύης), με την οποία αναθεωρήθηκε η Συμφωνία της Λισσαβώνας. Η μεν πρώτη αποτελεί ειδική συμφωνία κατά την έννοια του άρθρου 19 της Σύμβασης των Παρισίων, της 20ής Μαρτίου 1883, περί προστασίας της βιομηχανικής ιδιοκτησίας (στο εξής: Σύμβαση των Παρισίων) και σε αυτή μπορούν να προσχωρήσουν μόνο

κράτη, η δε δεύτερη αποτελεί συμφωνία στην οποία μπορούν να γίνουν συμβαλλόμενα μέρη και διακυβερνητικές οργανώσεις.

Ενόψει της συμμετοχής της Ένωσης σε διπλωματική συνδιάσκεψη στη Γενεύη, από τις 11 έως τις 21 Μαΐου 2015, για την υιοθέτηση σχεδίου αναθεώρησης της Συμφωνίας της Λισσαβώνας, η Επιτροπή εξέδωσε, στις 30 Μαρτίου 2015, σύσταση για απόφαση του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που επιτρέπει την έναρξη διαπραγματεύσεων για μια αναθεωρημένη Συμφωνία της Λισσαβώνας σχετικά με τις ονομασίες προέλευσης και τις γεωγραφικές ενδείξεις. Με τη σύσταση αυτή, η Επιτροπή, μεταξύ άλλων, κάλεσε το Συμβούλιο να στηρίξει την απόφασή του στο άρθρο 207 ΣΛΕΕ και στο άρθρο 218 παρ. 3 και 4 ΣΛΕΕ, λαμβανομένης υπόψη της αποκλειστικής αρμοδιότητας που απονέμει στην Ένωση το άρθρο 3 παρ. 1 ΣΛΕΕ στον τομέα της κοινής εμπορικής πολιτικής. Στις 7 Μαΐου 2015, το Συμβούλιο εξέδωσε την Απόφαση 8512/15, η οποία, σε αντίθεση προς τη σύσταση της Επιτροπής, στηρίχθηκε στο άρθρο 114 ΣΛΕΕ και στο άρθρο 218 παρ. 3 και 4 ΣΛΕΕ. Με απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2017 (C-389/15, Επιτροπή/Συμβούλιο (Αναθεωρημένη Συμφωνία της Λισσαβώνας), ECLI:EU:C:2017:798), το Δικαστήριο ακύρωσε την Απόφαση 8512/15 για τον λόγο ότι έκρινε ότι η διαπραγμάτευση της Πράξης της Γενεύης εμπίπτει στην αποκλειστική αρμοδιότητα που το άρθρο 3 παρ. 1 ΣΛΕΕ απονέμει στην Ένωση στον τομέα της κοινής εμπορικής πολιτικής κατά το άρθρο 207 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Σε συνέχεια της απόφασης αυτής, το Συμβούλιο εξέδωσε, βάσει του άρθρου 207 ΣΛΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 218 παρ. 3 και 4 ΣΛΕΕ, την Απόφαση (ΕΕ) 2018/416 με την οποία εγκρίνεται η έναρξη διαπραγματεύσεων για αναθεωρημένη Συμφωνία της Λισσαβώνας για τις ονομασίες προέλευσης και τις γεωγραφικές ενδείξεις.

Στις 27 Ιουλίου 2018, η Επιτροπή υπέβαλε πρόταση απόφασης του Συμβουλίου σχετικά με την προσχώρηση της Ένωσης στην Πράξη της Γενεύης, βάσει του άρθρου 207 ΣΛΕΕ και του άρθρου 218 παρ. 6 στοιχείο α' ΣΛΕΕ, προτείνοντας την προσχώρηση στην εν λόγω Πράξη μόνον της Ένωσης, λαμβανομένης υπόψη της αποκλειστικής της αρμοδιότητας όσον αφορά τη διαπραγμάτευση της Πράξης. Ωστόσο, το σχέδιο απόφασης που διαβίβασε ακολούθως το Συμβούλιο στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο – το οποίο και το ενέκρινε – περιελάμβανε εξουσιοδότηση προς τα κράτη μέλη που το επιθυμούν να προσχωρήσουν στην εν λόγω Πράξη, παράλληλα με την Ένωση. Η Επιτροπή αντιτάχθηκε στο σχέδιο απόφασης του Συμβουλίου, με αποτέλεσμα, στις 7 Οκτωβρίου 2019, το

Συμβούλιο να εκδώσει ομόφωνα την προσβαλλόμενη απόφαση, κατ' εφαρμογήν του άρθρου 293 παρ. 1 ΣΛΕΕ.

Στις 26 Νοεμβρίου 2019, η Ένωση προσχώρησε στην Πράξη της Γενεύης, η οποία τέθηκε σε ισχύ στις 26 Φεβρουαρίου 2020 και δεσμεύει την Ένωση από την εν λόγω ημερομηνία.

Με την προσφυγή που άσκησε στις 17 Ιανουαρίου 2020, η Επιτροπή ζήτησε την ακύρωση της προσβαλλόμενης απόφασης κατά το μέρος που παρέχει τη δυνατότητα σε όλα τα κράτη μέλη που το επιθυμούν να κυρώσουν την Πράξη της Γενεύης ή να προσχωρήσουν σε αυτήν παράλληλα με την Ένωση. Επιπλέον, η Επιτροπή δέχθηκε τη διατήρηση των αποτελεσμάτων του μέρους της προσβαλλόμενης απόφασης του οποίου ζήτησε την ακύρωση όσον αφορά τα επτά κράτη μέλη που είναι συμβαλλόμενα μέρη στη Συμφωνία της Λισσαβώνας (Δημοκρατία της Βουλγαρίας, Τσεχική Δημοκρατία, Γαλλική Δημοκρατία, Ιταλική Δημοκρατία, Ουγγαρία, Πορτογαλική Δημοκρατία και Σλοβακική Δημοκρατία) και έχουν καταχωρήσει πλείονα δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας δυνάμει της εν λόγω Συμφωνίας.

Αρχικά, το Δικαστήριο εξέτασε το παραδεκτό της προσφυγής ακύρωσης και απέρριψε την ένσταση απαραδέκτου που προέβαλε συναφώς το Συμβούλιο. Προς τούτο, διαπίστωσε α) ότι η προσφυγή ακύρωσης στράφηκε πράγματι κατά του θεσμικού οργάνου που εξέδωσε την προσβαλλόμενη πράξη και β) ότι ήταν δυνατή η μερική ακύρωση της προσβαλλόμενης πράξης καθώς τα στοιχεία των οποίων ζητήθηκε η ακύρωση μπορούσαν να διαχωριστούν από την υπόλοιπη πράξη χωρίς να μεταβληθεί το πνεύμα και η ουσία της (που συνίστανται, εν προκειμένω, στην προσχώρηση της Ένωσης στην Πράξη της Γενεύης, η οποία εγκρίνεται εξ ονόματος της Ένωσης δυνάμει του άρθρου 1 της προσβαλλόμενης απόφασης).

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο προχώρησε σε έλεγχο επί της ουσίας. Ειδικότερα, εξέτασε αρχικά τον πρώτο λόγο ακύρωσης της Επιτροπής, η οποία υποστήριξε ότι το Συμβούλιο, τροποποιώντας την πρότασή της μέσω της προσθήκης διάταξης που εξουσιοδοτεί τα κράτη μέλη που το επιθυμούν να επικυρώσουν την Πράξη της Γενεύης ή να προσχωρήσουν σε αυτήν, ενήργησε εκτός του πλαισίου οποιασδήποτε πρωτοβουλίας της και, ως εκ τούτου, παρέβη το άρθρο 218 παρ. 6 ΣΛΕΕ και το άρθρο 293 παρ. 1 ΣΛΕΕ και διατάραξε τη θεσμική ισορροπία που καθιερώνεται στο άρθρο 13 παρ. 2 ΣΕΕ. Αφού έκανε δεκτό ότι το άρθρο 293 παρ. 1 ΣΛΕΕ έχει εφαρμογή όσον αφορά απόφαση, όπως η προσβαλλόμενη, η οποία εκδίδεται βάσει του άρθρου 218 παρ. 6 ΣΛΕΕ – απορρίπτοντας σχετικό περί του αντιθέτου ισχυρισμό της Ιταλικής Δημοκρατίας – το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η επίμαχη τροποποίηση που επέφερε το Συμβούλιο αλλοιώνει το αντικείμενο και τον σκοπό της πρότασης της Επιτροπής, διαταράσσοντας τη θεσμική ισορροπία της οποίας την τήρηση έχει σκοπό

να διασφαλίσει το άρθρο 293 ΣΛΕΕ. Προς τούτο, επισημάνθηκε ότι αντικείμενο της εν λόγω πρότασης ήταν η προσχώρηση μόνο της Ένωσης στην Πράξη της Γενεύης και ότι σκοπός της ήταν να διασφαλίσει τη δυνατότητα της Ένωσης να ασκεί δεόντως την αποκλειστική της αρμοδιότητα όσον αφορά τους τομείς που καλύπτει η εν λόγω Πράξη. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η τροποποίηση που επέφερε το Συμβούλιο δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ούτε από την ανάγκη να διασφαλιστεί ότι η Ένωση θα έχει δικαιώματα ψήφου στη συνέλευση της ειδικής ένωσης που συνιστούν τα κράτη στα οποία εφαρμόζεται η Συμφωνία της Λισσαβώνας και να διαφυλαχθεί η χρονική προτεραιότητα και η συνέχεια της προστασίας των ονομασιών προέλευσης που έχουν καταχωριστεί δυνάμει της εν λόγω Συμφωνίας στα επτά κράτη μέλη που είναι συμβαλλόμενα μέρη σε αυτήν. Συνεπώς, ο πρώτος λόγος ακύρωσης έγινε δεκτός και, ως εκ τούτου, η προσβαλλόμενη απόφαση ακυρώθηκε εν μέρει, μόνο κατά το μέτρο που μνημονεύει τα κράτη μέλη, κατ' αποδοχή του αιτήματος της Επιτροπής. Αντίθετα, διαπιστώθηκε ότι η εξέταση του δευτέρου λόγου ακύρωσης, με τον οποίο η Επιτροπή προέβαλε επικουρικώς παράβαση του άρθρου 2 παρ. 1 ΣΛΕΕ, του άρθρου 207 ΣΛΕΕ και της υποχρέωσης αιτιολόγησης, παρέλκει.

Το Δικαστήριο, πάντως, έκανε δεκτό το αίτημα της Επιτροπής περί διατήρησης των αποτελεσμάτων των ακυρωθέντων τμημάτων της προσβαλλόμενης απόφασης – δυνάμει του άρθρου 264 εδάφιο β' ΣΛΕΕ – μόνο κατά το μέτρο που αφορούν τα κράτη μέλη τα οποία, κατά την ημερομηνία δημοσίευσης της παρούσας απόφασης, έχουν επικυρώσει την Πράξη της Γενεύης ή έχουν προσχωρήσει σε αυτήν παράλληλα με την Ένωση, έως ότου τεθεί σε ισχύ, εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος το οποίο δεν θα υπερβαίνει τους έξι μήνες από την ημερομηνία αυτή, νέα απόφαση του Συμβουλίου προς αντικατάσταση της προσβαλλόμενης απόφασης.

II. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Αθέμιτες συμφωνίες για τον καθορισμό των τιμών

Αθέμιτες συμφωνίες για τον καθορισμό των τιμών και την αύξηση των μικτών τιμών των φορτηγών στον ΕΟΧ

προδικαστική παραπομπή – ανταγωνισμός – αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε από πρακτική απαγορευόμενη από το άρθρο 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ – αθέμιτες συμφωνίες για τον καθορισμό των τιμών και την αύξηση των μικτών τιμών των φορτηγών στον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο (ΕΟΧ) – Οδηγία 2014/104/ΕΕ – κανόνες που διέπουν

τις αγωγές αποζημίωσης βάσει του εθνικού δικαίου για παραβάσεις των διατάξεων του δικαίου ανταγωνισμού των κρατών μελών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 22 παρ. 2 – δυνατότητα εφαρμογής *ratione temporis* – άρθρο 5 παρ. 1 εδάφιο α' – έννοια των σχετικών αποδεικτικών στοιχείων τα οποία ο εναγόμενος ή τρίτος έχει υπό τον έλεγχό του – άρθρο 5 παρ. 2 – κοινοποίηση συγκεκριμένων αποδεικτικών στοιχείων ή σχετικών κατηγοριών αποδεικτικών στοιχείων βάσει ευλόγως διαθέσιμων στοιχείων για πραγματικά περιστατικά – άρθρο 5 παρ. 3 – εξέταση του αναλογικού χαρακτήρα του αιτήματος κοινοποίησης αποδεικτικών στοιχείων – στάθμιση των θεμιτών συμφερόντων των διαδίκων και των τρίτων – έκταση των υποχρεώσεων που απορρέουν από τις διατάξεις αυτές

ΔΕΕ C-163/21, PACCAR κ.λπ., 10.11.2022, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγητής: N. Wahl, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2022:863 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε από το Juzgado de lo Mercantil no 7 de Barcelona (εμποροδικείο αριθ. 7 Βαρκελώνης, Ισπανία, στο εξής: αιτούν δικαστήριο) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, του AD και των λοιπών 44 εναγόντων της κύριας δίκης και, αφετέρου, των PACCAR Inc, DAF Trucks NV και DAF Trucks Deutschland GmbH, με αντικείμενο την αποκατάσταση της ζημίας που ισχυρίζονται ότι υπέστησαν οι πρώτοι λόγω της συμμετοχής των εταιρειών αυτών σε διαπιστωθείσα εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής παράβαση του άρθρου 101 ΣΛΕΕ, για την οποία το θεσμικό όργανο επέβαλε κυρώσεις. Η υπό κρίση αίτηση αφορούσε, κατ' ουσίαν, την ερμηνεία του άρθρου 5 παρ. 1 της Οδηγίας 2014/104/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Νοεμβρίου 2014, σχετικά με ορισμένους κανόνες που διέπουν τις αγωγές αποζημίωσης βάσει του εθνικού δικαίου για παραβάσεις των διατάξεων του δικαίου ανταγωνισμού των κρατών μελών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το εν λόγω άρθρο ρυθμίζει τη δυνατότητα κοινοποίησης αποδεικτικών στοιχείων, στο πλαίσιο αγωγής αποζημίωσης ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, για παράβαση του ενωσιακού ή εθνικού δικαίου ανταγωνισμού, ώστε να διασφαλίζεται η μέγιστη αποτελεσματικότητα των κανόνων ανταγωνισμού.

Στις 19 Ιουλίου 2016, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι δεκάπεντε κατασκευαστές φορτηγών, μεταξύ των οποίων και οι εναγόμενες της κύριας δίκης, είχαν μετάσχει, για την περίοδο από τις 17 Ιανουαρίου 1997 έως τις 18 Ιανουαρίου 2011, σε σύμπραξη υπό τη μορφή ενιαίας και διαρκούς παράβασης του άρθρου 101 ΣΛΕΕ και του άρθρου 53 της Συμφωνίας για τον ΕΟΧ, η οποία αφορούσε αθέμιτες συμφωνίες για τον καθορισμό των τιμών και την αύξηση των μικτών τιμών των μεσαίων και βαρέων φορτηγών στον ΕΟΧ. Στις 25 Μαρτίου 2019, οι ενάγοντες των κύριων δικών, οι οποίοι είχαν αγοράσει φορτηγά τα

οποία ενδέχεται να emπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της παράβασης που διαπιστώθηκε από την Επιτροπή, ζήτησαν πρόσβαση στα αποδεικτικά στοιχεία που είχαν υπό τον έλεγχό τους οι εναγόμενες της κύριας δίκης, προκειμένου να υπολογίσουν την τεχνητή αύξηση των τιμών. Στο πλαίσιο αυτό, οι εναγόμενες της κύριας δίκης εταιρείες αντέτειναν, μεταξύ άλλων, ότι για ορισμένα από τα ζητηθέντα έγγραφα ήταν αναγκαία *ad hoc* επεξεργασία και ότι η επιβολή εις βάρος τους αυτής της υποχρέωσης συνιστά υπέρμετρη επιβάρυνση και παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας. Συναφώς, το αιτούν δικαστήριο παρατήρησε ότι το αίτημα κοινοποίησης αποδεικτικών στοιχείων αφορά εν προκειμένω έγγραφα τα οποία μπορεί να μην υπάρχουν και, ως εκ τούτου, να είναι αναγκαία για την κατάρτισή τους η εκ μέρους των εναγομένων της κύριας δίκης συλλογή και κατάταξη δεδομένων, κάτι το οποίο απαιτεί τη συγκέντρωση σε νέο έγγραφο, σε ψηφιακή ή άλλη μορφή, των πληροφοριών, των στοιχείων ή των δεδομένων που έχουν υπό τον έλεγχό τους. Απαιτεί, δηλαδή, από τις εναγόμενες της κύριας δίκης εταιρείες να προβούν σε ενέργειες που βαίνουν πέραν της απλής αναζήτησης και επιλογής ήδη υπαρχόντων εγγράφων. Υπό τις συνθήκες αυτές, ανεστάλη η ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου διαδικασία και υποβλήθηκε στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα περί του εάν το άρθρο 5 παρ. 1 της Οδηγίας 2014/104 αναφέρεται μόνο στα προϋπάρχοντα έγγραφα τα οποία βρίσκονται υπό τον έλεγχο του εναγομένου ή τρίτου ή, αντίθετα, μπορεί να αφορά και έγγραφα τα οποία πρέπει να καταρτιστούν *ex novo* από τον καθού το αίτημα κοινοποίησης των αποδεικτικών στοιχείων, με συγκέντρωση εκ μέρους του ή ταξινόμηση πληροφοριών, στοιχείων ή δεδομένων τα οποία έχει υπό τον έλεγχό του.

Το Δικαστήριο προχώρησε αρχικά σε γραμματική και τελλογοική ερμηνεία της επίμαχης διάταξης. Αφενός, διαπίστωσε ότι ο όρος «αποδεικτικά στοιχεία» αφορά, σύμφωνα με το άρθρο 2 σημείο 13 της Οδηγίας 2014/104, «όλα τα είδη αποδεικτικών στοιχείων που γίνονται δεκτά ενώπιον του επιληφθέντος εθνικού δικαστηρίου, ιδίως έγγραφα και όλα τα άλλα αντικείμενα που περιέχουν πληροφορίες, ανεξάρτητα από το μέσο στο οποίο αυτές είναι αποθηκευμένες», συνεπώς όχι μόνο προϋπάρχοντα αποδεικτικά στοιχεία. Αφετέρου, παρατήρησε ότι ο νομοθέτης της Ένωσης, αναφερόμενος στα αποδεικτικά στοιχεία «υπό τον έλεγχο» του εναγομένου ή τρίτου, στο άρθρο 5 παρ. 1 εδάφιο α' της Οδηγίας 2014/104, προβαίνει πρωτίστως σε πραγματική διαπίστωση, αναδεικνύοντας την ασυμμετρία πληροφόρησης μεταξύ του ενάγοντος και του εναγομένου ή τρίτου σε δικαστικές διαφορές για παράβαση του δικαίου ανταγωνισμού, την οποία επιδιώκει να αντιμετωπίσει. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος για τον οποίο η διάταξη αυτή απλώς απαιτεί από τον ενάγοντα «ευλόγως διαθέσιμα στοιχεία για πραγματικά περιστατικά και επαρκή αποδεικτικά στοιχεία», λαμβανομένων

υπόψη των λίγων στοιχείων που έχει κατά κανόνα στη διάθεσή του κατά την άσκηση αγωγής αποζημίωσης.

Στη συνέχεια, υπενθυμίστηκε ότι ο νομοθέτης της Ένωσης στηρίχθηκε κατά την έκδοση της Οδηγίας 2014/104 στη διαπίστωση ότι η καταπολέμηση των αντίθετων προς τους κανόνες του ανταγωνισμού συμπεριφορών με πρωτοβουλία των δημοσίων αρχών δεν αρκούσε για τη διασφάλιση της πλήρους τήρησης των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ και ότι έπρεπε να διευκολυνθεί η συμβολή των ιδιωτών στην επίτευξη του σκοπού αυτού. Για τον λόγο αυτό, ήταν αναγκαία η δημιουργία εργαλείων τα οποία θα καθιστούσαν δυνατή την αντιμετώπιση της ασυμμετρίας πληροφόρησης μεταξύ των διαδίκων, δεδομένου ότι εξ ορισμού ο παραβάτης γνωρίζει τις πράξεις του και τι, ενδεχομένως, του προσάπτεται και έχει γνώση των αποδεικτικών στοιχείων τα οποία η Επιτροπή ή η οικεία εθνική αρχή ανταγωνισμού χρησιμοποιεί εναντίον του, ενώ ο ζημιωθείς από τη συμπεριφορά αυτή δεν έχει στη διάθεσή του τα αποδεικτικά αυτά στοιχεία. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η παροχή στον ενάγοντα ανεπεξέργαστων προϋπαρχόντων και ενδεχομένως πολυάριθμων εγγράφων θα ικανοποιούσε ατελώς το αίτημα του, ενώ ο εκ προοιμίου αποκλεισμός της δυνατότητας να ζητηθεί η κοινοποίηση εγγράφων ή άλλων συγκεκριμένων αποδεικτικών στοιχείων τα οποία ο καθού το αίτημα θα έπρεπε να δημιουργήσει *ex novo* θα καθιστούσε δυσχερέστερη την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού της Ένωσης από ιδιώτες, κάτι που έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τον κύριο σκοπό της Οδηγίας 2014/104. Τέλος, το Δικαστήριο πρόσθεσε ότι ο νομοθέτης της Ένωσης έχει καθιερώσει έναν μηχανισμό στάθμισης των εμπλεκόμενων συμφερόντων, υπό τον αυστηρό έλεγχο των επιλαμβανόμενων εθνικών δικαστηρίων. Εναπόκειται, επομένως, στα τελευταία να εκτιμήσουν αν το αίτημα κοινοποίησης αποδεικτικών στοιχείων που θα καταρτιστούν *ex novo* από προϋπαρχόντα συγκεκριμένα αποδεικτικά στοιχεία υπό τον έλεγχο του εναγομένου ή τρίτου ενδέχεται να επιβαρύνει δυσανάλογα τον εναγόμενο ή τον τρίτον, είτε πρόκειται για το κόστος είτε για τον φόρτο εργασίας που απαιτείται για την ικανοποίησή του.

Κατόπιν των ανωτέρω, προκύπτει ότι το άρθρο 5 παρ. 1 της Οδηγίας 2014/104 αφορά και τα έγγραφα τα οποία ο καθού το αίτημα κοινοποίησης αποδεικτικών στοιχείων πρέπει να καταρτίσει *ex novo*, υπό την επιφύλαξη της αυστηρής τήρησης του άρθρου 5 παρ. 2 και 3 της εν λόγω Οδηγίας το οποίο επιβάλλει στα επιλαμβανόμενα εθνικά δικαστήρια την υποχρέωση να περιορίζουν την κοινοποίηση σε αποδεικτικά στοιχεία τα οποία είναι κρίσιμα, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, και αναγκαία, λαμβανομένων υπόψη των θεμιτών συμφερόντων και των θεμελιωδών δικαιωμάτων του καθού το αίτημα κοινοποίησης.

► Κρατικές ενισχύσεις

Δυνατότητα συμψηφισμού κατά την ανάκτηση φορολογικής ενίσχυσης

προδικαστική παραπομπή – κρατικές ενισχύσεις – καθεστώς ενίσχυσης τα οποία έθεσε σε εφαρμογή η κυβέρνηση του Γιβραλτάρ σχετικά με τη φορολόγηση των εταιρειών – Απόφαση (ΕΕ) 2019/700 – μη φορολόγηση του εισοδήματος από παθητικούς τόκους και δικαιώματα εκμετάλλευσης – απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με την οποία το καθεστώς ενισχύσεων κηρύχθηκε παράνομο και ασύμβατο με την εσωτερική αγορά – υποχρέωση ανάκτησης – περιεχόμενο – εθνική διάταξη που δεν αποτέλεσε αντικείμενο της έρευνας της Επιτροπής σχετικά με τις επίμαχες κρατικές ενισχύσεις – συμψηφισμός του φόρου που καταβλήθηκε στην αλλοδαπή για την αποφυγή της διπλής φορολογίας

ΔΕΕ C-705/20, Fossil (Gibraltar), 15.09.2022, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγητής: N. Wahl, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2022:680 – Προδικαστική παραπομπή

Μετά από καταγγελία που υποβλήθηκε από την Ισπανία, η Επιτροπή κίνησε την επίσημη διαδικασία έρευνας, προκειμένου να διαπιστώσει εάν μέσω της φορολογικής απαλλαγής, που ίσχυε στο Γιβραλτάρ μεταξύ των ετών 2011 και 2013, για εισόδημα από παθητικούς τόκους και δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, ανεξάρτητα από την πηγή του εισοδήματος ή την εφαρμογή της αρχής της εδαφικότητας, χορηγήθηκε επιλεκτικό πλεονέκτημα σε εταιρείες που είχαν τέτοιου είδους εισόδημα. Η έρευνα επεκτάθηκε στη συνέχεια σε 165 σχετικές φορολογικές αποφάσεις τύπου “tax rulings” που εκδόθηκαν από τις φορολογικές αρχές του Γιβραλτάρ κατά το ίδιο φορολογικό διάστημα.

Η Επιτροπή έκρινε ότι το καθεστώς απαλλαγής του Γιβραλτάρ χορήγησε παράνομες και μη συμβατές κρατικές ενισχύσεις, καθώς και ότι οι πέντε μεμονωμένες αποφάσεις που εκδόθηκαν από τις φορολογικές αρχές του Γιβραλτάρ από το σύνολο των 165 που εξετάστηκαν συνιστούσαν, επίσης, παράνομες *ad hoc* κρατικές ενισχύσεις που πρέπει να ανακτηθούν (SA.34914/2018).

Προκειμένου να συμμορφωθεί με την απόφαση αυτή, το Γιβραλτάρ τροποποίησε την εθνική του νομοθεσία, ώστε να επιτραπεί η αναδρομική φορολόγηση του εισοδήματος από δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας. Μετά από συζητήσεις με την Επιτροπή, η Γενική Διεύθυνση Ανταγωνισμού της ΕΕ διευκρίνισε μέσω επιστολής ότι, για τους σκοπούς της εκτίμησης του πληρωτέου φόρου, οι εθνικές φορολογικές αρχές δεν μπορούσαν να λάβουν υπόψη τους φόρους που καταβλήθηκαν στις ΗΠΑ επί του εισοδήματος από δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και να τα συμψηφίσουν με τον φόρο που οφείλεται στο Γιβραλτάρ. Ως εκ τούτου, οι φορολογικές αρχές

του Γιβραλτάρ απέστειλαν διαταγές ανάκτησης σε όλες τις εταιρείες, όπως η Fossil Ltd, που είχαν λάβει παθητικό εισόδημα με τη μορφή δικαιωμάτων εκμετάλλευσης πνευματικής ιδιοκτησίας κατά την περίοδο που ίσχυε η απαλλαγή και τα έσοδά τους είχαν φορολογηθεί στις ΗΠΑ. Η Fossil Ltd αποφάσισε να προσφύγει κατά αυτών των διαταγών ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου για την εκδίκαση διαφορών περί φόρου εισοδήματος του Γιβραλτάρ, το οποίο αποφάσισε να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με το εάν η εν λόγω απαγόρευση συμψηφισμού είναι σύμφωνη προς την απόφαση της Επιτροπής.

Το ΔΕΕ σημείωσε, καταρχάς, ότι, σε περίπτωση που τα προς επιστροφή ποσά δεν μπορούν να καθορισθούν σε συνάρτηση με υποθετικές πράξεις στις οποίες θα μπορούσαν να έχουν προβεί οι επιχειρήσεις αντί των πράξεων που θέτουν ζήτημα κρατικής ενίσχυσης, τότε οι δικαιούχοι ενός καθεστώτος μπορούν, στο στάδιο της ανάκτησης, να επικαλεσθούν εκπτώσεις και μειώσεις που προβλέπει το εθνικό δίκαιο εφόσον αποδεικνύεται ότι όντως μπορούσαν να επωφεληθούν από αυτές κατά τον χρόνο χορήγησης της ενίσχυσης. Πράγματι, προς τον σκοπό της επαναφοράς στην προτέρα κατάσταση οι εθνικές αρχές, κατά το στάδιο της ανάκτησης, μπορούν να λάβουν υπόψη τους την ενδεχομένως ευνοϊκότερη φορολογική μεταχείριση σε σχέση με τη μεταχείριση του κοινού δικαίου στην οποία θα υπέκειτο ο δικαιούχος.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι στην επίμαχη απόφαση δεν εξετάζεται η δυνατότητα επίκλησης των εκπτώσεων και των μειώσεων, τις οποίες προβλέπει η νομοθεσία του Γιβραλτάρ και οι οποίες θα μπορούσαν να τύχουν εφαρμογής κατά τον υπολογισμό του οφειλόμενου φόρου. Αντιθέτως, η απόφαση αυτή επιβάλλει απλώς στις αρμόδιες εθνικές αρχές να ανακτήσουν τον φόρο ο οποίος θα έπρεπε να είχε εισπραχθεί αν δεν υφίστατο η απαλλαγή για τα εισοδήματα που προκύπτουν από παθητικούς τόκους και δικαιώματα εκμετάλλευσης.

Εξάλλου, όπως επισήμανε το ΔΕΕ, το ζήτημα του ποιοι είναι οι αλλοδαποί φόροι που μπορούν να συμψηφισθούν με την εσωτερική φορολογική οφειλή και υπό ποιες προϋποθέσεις είναι δυνατός ο συμψηφισμός τους, αποτελεί αντικείμενο απόφασης γενικού χαρακτήρα, η οποία εμπίπτει στην εξουσία εκτίμησης των κρατών μελών κατά τον καθορισμό των χαρακτηριστικών που συνιστούν τον φόρο. Ακόμη, εθνικό μέτρο το οποίο αποσκοπεί στην αποφυγή της διπλής φορολογίας προβλέποντας μηχανισμό συμψηφισμού των φόρων που καταβάλλονται από φορολογούμενο στην αλλοδαπή με τους φόρους που οφείλει στο Γιβραλτάρ, εμπίπτει, κατ' αρχήν, στη φορολογική αυτονομία των κρατών μελών και δεν μπορεί, εκτός εάν αποδειχθεί ότι στηρίζεται σε παραμέτρους που εισάγουν διακρίσεις, να χαρακτηριστεί ως μη συμβατή

κρατική ενίσχυση, κατά την έννοια του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ.

Συνεπώς, το ΔΕΕ έκρινε ότι η επίμαχη απόφαση της Επιτροπής δεν εμποδίζει, σύμφωνα με την αρχή της επαναφοράς των πραγμάτων στην προτέρα κατάσταση, την επίκληση ενός μηχανισμού συμψηφισμού των φόρων που κατέβαλε ο αποδέκτης στην αλλοδαπή με εκείνους που οφείλει στο κράτος μέλος.

Αξιολόγηση της εγγύησης υπέρ της Valencia Club de Fútbol

αίτηση αναιρέσεως – κρατικές ενισχύσεις – κρατική εγγύηση χορηγηθείσα από δημόσια οντότητα – δάνεια προς τρεις ποδοσφαιρικούς συλλόγους της Κοινότητας της Βαλένθια (Valencia CF, Hércules CF και Elche CF) – απόφαση κηρύσσουμε τις ενισχύσεις μη συμβατές με την εσωτερική αγορά – ακύρωση της απόφασης κατά το μέρος που αφορά τη Valencia CF – έννοια του «πλεονεκτήματος» – εκτίμηση της ύπαρξης πλεονεκτήματος – ανακοίνωση σχετικά με τις εγγυήσεις – ερμηνεία – υποχρέωση επιμέλειας που υπέχει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή – βάρος απόδειξης – παραμόρφωση

ΔΕΕ C-211/20 P, Επιτροπή/Valencia Club de Fútbol, 10.11.2022, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος (Εισηγήτης): A. Arabadjiev, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2022:862 – Αίτηση αναιρέσεως

Η Valencia Club de Fútbol είναι επαγγελματικός ποδοσφαιρικός σύλλογος που εδρεύει στη Βαλένθια της Ισπανίας. Η Fundació Valencia (Ίδρυμα Βαλένθια, στο εξής: FV) είναι μη κερδοσκοπική οργάνωση με κύριο σκοπό τη διαφύλαξη, τη διάδοση και την προώθηση των αθλητικών, πολιτιστικών και κοινωνικών πτυχών της Valencia Club de Fútbol και της σχέσης της με τους οπαδούς της.

Το Χρηματοπιστωτικό Ινστιτούτο της Βαλένθια (στο εξής: IVF) παρέσχε στην FV εγγύηση για τραπεζικό δάνειο, ύψους 75 εκατομμυρίων ευρώ και διάρκειας έξι ετών, χορηγηθέν από την τράπεζα Bancaja, διά του οποίου η FV απέκτησε το 70,6% των μετοχών της Valencia Club de Fútbol. Η εγγύηση κάλυπτε το 100% του κεφαλαίου του δανείου, πλέον τόκων και εξόδων εγγυοδοσίας. Σε αντάλλαγμα, η FV ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει στο IVF ετήσια προμήθεια εγγύησης ανερχόμενη σε 0,5%. Ως αντεγγύηση, το IVF έλαβε ενέχυρο δεύτερης τάξης επί των μετοχών της Valencia Club de Fútbol που ανήκαν στη FV. Στη συνέχεια, το IVF αύξησε την εγγυήσή του υπέρ της FV κατά 6 εκατομμύρια ευρώ, προκειμένου να επιτευχθεί ισόποση αύξηση του ήδη χορηγηθέντος από την Bancaja δανείου, ώστε να καλυφθεί η αποπληρωμή του κεφαλαίου, τόκων και δαπανών που οφείλονταν και που είχαν προκύψει λόγω της μη εμπρόθεσμης καταβολής των τόκων του εγγυημένου δανείου.

Η Επιτροπή, αφού πληροφορήθηκε από δημοσιεύματα του Τύπου και πληροφορίες που της υπέβαλαν πολίτες για τα μέτρα που έλαβε η Κυβέρνηση της Αυτόνομης Περιφέρειας της Βαλένθια υπό τη μορφή εγγυήσεων τραπεζικών δανείων υπέρ της Elche Club de Fútbol SAD, της Hércules Club de Fútbol SAD και της Valencia Club de Fútbol, αποφάσισε να διεξάγει προκαταρκτική έρευνα. Στη συνέχεια, η Επιτροπή κίνησε την επίσημη διαδικασία έρευνας, μετά το πέρας της οποίας έκρινε, μεταξύ άλλων, ότι η Valencia Club de Fútbol είχε λάβει από το IVF παράνομες κρατικές ενισχύσεις υπό τη μορφή εγγύησης δανείου που έπρεπε να επιστραφούν, καθώς, κατά τον χρόνο χορήγησής τους, αυτή αποτελούσε «προβληματική» επιχείρηση κατά την έννοια του σημείου 11 των Κατευθυντηρίων Γραμμών 2004 για τη διάσωση και αναδιάρθρωση μη χρηματοπιστωτικών προβληματικών επιχειρήσεων (SA.36387/2016).

Κατά της απόφασης αυτής προσέφυγε η Valencia Club de Fútbol ενώπιον του ΓεΔΕΕ το οποίο έκρινε ότι η Επιτροπή λανθασμένα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αρχική εγγύηση και το αυξημένο ποσό εγγύησης της IVF για το δάνειο της FV προσπόρισαν στη Valencia Club de Fútbol οικονομικό πλεονέκτημα, καθώς και ότι υπέπεσε σε λάθη κατά τον υπολογισμό του ποσού της ενίσχυσης. Ειδικότερα, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι η Επιτροπή βασίστηκε στην απουσία στοιχείων, προκειμένου να αποδείξει ότι η προμήθεια εγγύησης δεν πληρούσε τους όρους της αγοράς κατά παράβαση των προβλέψεων της Ανακοίνωσής της για τις εγγυήσεις του 2008. Ως εκ τούτου, το ΓεΔΕΕ ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής ως προς τα επίμαχα μέτρα που αφορούσαν τη Valencia Club de Fútbol. Στη συνέχεια, η Επιτροπή άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΕ, ισχυριζόμενη ότι το ΓεΔΕΕ εσφαλμένα ερμήνευσε την απόφασή της ως προς τη διαπίστωση της ύπαρξης πλεονεκτήματος.

Το ΔΕΕ επισήμανε ότι η Ανακοίνωση για τις εγγυήσεις 2008 στο σημείο 3.2 προβλέπει μια ιεράρχηση των μεθόδων που πρέπει να χρησιμοποιούνται για τη διαπίστωση και τον ποσοτικό προσδιορισμό του οικονομικού πλεονεκτήματος, το οποίο χορηγείται μέσω κρατικής εγγύησης. Συγκεκριμένα, πρώτα πρέπει να εξακριβωθεί εάν «η ανάληψη του κινδύνου» εκ μέρους του κράτους «ανταμείβεται με μια κατάλληλη προμήθεια εγγύησης επί του ποσού για το οποίο παρέχεται εγγύηση» (πρώτη μέθοδος για επιτόκιο αγοράς) και, δεύτερον, ελλείψει αντίστοιχης προμήθειας αναφοράς στις χρηματοπιστωτικές αγορές, θα πρέπει να ελεγχθεί εάν το συνολικό χρηματοοικονομικό κόστος του δανείου που καλύπτεται από την εγγύηση, συμπεριλαμβανομένου του επιτοκίου του δανείου και της προμήθειας εγγύησης, μπορεί να συγκριθεί με την αγοραία τιμή παρόμοιου μη εγγυημένου δανείου (δεύτερη μέθοδος για επιτόκια αναφοράς). Η ιεράρχηση αυτή των μεθόδων επιρρωννύεται και από το σημείο 4.2

της Ανακοίνωσης για τις εγγυήσεις 2008, από τις διατυπώσεις του οποίου προκύπτει ότι η Επιτροπή οριοθέτησε τη διακριτική της ευχέρεια κατά την επιλογή της μεθόδου που χρησιμοποιεί για τη διαπίστωση και τον ποσοτικό προσδιορισμό του στοιχείου ενίσχυσης ενός μέτρου εγγύησης. Συνεπώς, η Επιτροπή μπορεί να προσφύγει στο επιτόκιο αναφοράς, μόνον εάν δεν υπάρχει επιτόκιο της αγοράς. Εν προκειμένω, η Επιτροπή δεν έκανε καμία ειδική αναφορά στην απόφασή της για τη συνεκτίμηση αυτών των στοιχείων.

Ως εκ τούτου, το ΔΕΕ απέρριψε την αίτηση αναίρεσης της Επιτροπής και την καταδίκασε στα δικαστικά έξοδα.

Αναίρεση απόφασης για “tax rulings” υπέρ της εταιρείας Fiat

αίτηση αναίρεσης – κρατικές ενισχύσεις – ενίσχυση χορηγηθείσα από το Μεγάλο Δουκάτο του Λουξεμβούργου – απόφαση με την οποία κηρύσσεται η ενίσχυση παράνομη και μη συμβατή προς την εσωτερική αγορά και διατάσσεται η ανάκτησή της – φορολογική απόφαση προέγκρισης (tax ruling) – πλεονέκτημα – επιλεκτικός χαρακτήρας – αρχή του πλήρους ανταγωνισμού – πλαίσιο αναφοράς – εφαρμοστέο εθνικό δίκαιο – «κανονική», λεγόμενη, φορολογία

ΔΕΕ C-885/19 P, Fiat Chrysler Finance Europe/Επιτροπή, 08.11.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: N. Wahl, Γεν. Εισαγγελέας: P. Pikamäe, ECLI:EU:C:2022:859 – Αίτηση αναίρεσης

Οι φορολογικές αρχές του Λουξεμβούργου εξέδωσαν φορολογική απόφαση τύπου “tax ruling” υπέρ της εταιρείας Fiat Chrysler Finance Europe (FFT) που εδρεύει στο Λουξεμβούργο και είναι μέλος του ομίλου αυτοκινήτων Fiat/Chrysler σχετικά με τη μέθοδο φορολόγησης για τη διάθεση των κερδών της FFT εντός του ομίλου. Σύμφωνα με την εγκριθείσα μέθοδο, η FFT προσδιόριζε σε ετήσια βάση το ποσό του φόρου εταιρειών που έπρεπε να καταβληθεί στο Λουξεμβούργο βάσει συμφωνίας ενδοομιλικής τιμολόγησης.

Κατόπιν αυτεπάγγελτης έρευνας, η Επιτροπή έκρινε ότι με την επίμαχη απόφαση χορηγήθηκε παράνομη κρατική ενίσχυση στην FFT που έπρεπε να ανακτηθεί (SA.38375/2015). Ειδικότερα, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι η απόφαση τύπου “tax ruling” συνεπαγόταν μείωση του φόρου που όφειλε να καταβάλει η FFT σε σχέση με τον φόρο που θα κατέβαλε εάν εφαρμοζόταν το κοινό σύστημα φορολογίας εταιρειών του Λουξεμβούργου, το οποίο δεν διέκρινε μεταξύ καθετοποιημένων και αυτόνομων εταιρειών. Στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή έκρινε ότι, εφόσον η επίμαχη απόφαση παραβιάζει την αρχή των ίσων αποστάσεων ή αρχή του πλήρους ανταγωνισμού (“arm’s length principle”), η οποία εντάσσεται στις μη

δεσμευτικές Κατευθυντήριες Γραμμές του ΟΟΣΑ, συνεπάγεται την προσπόριση οικονομικού πλεονεκτήματος υπέρ της FFT. Συναφώς, η Επιτροπή θεώρησε ότι, αν και αυτή η αρχή δεν περιλαμβάνεται ρητώς στην κρίσιμη εν προκειμένω νομοθεσία του Λουξεμβούργου, τυγχάνει εφαρμογής ως αναπόσπαστο μέρος της αξιολόγησής της βάσει του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, στο μέτρο που η εθνική νομοθεσία δεν διακρίνει μεταξύ καθετοποιημένων και αυτόνομων επιχειρήσεων ενόψει της υπαγωγής τους στον φόρο εταιρειών. Η επίμαχη απόφαση της Επιτροπής επικυρώθηκε, στη συνέχεια, από το ΓεΔΕΕ το οποίο έκρινε ότι η αρχή των ίσων αποστάσεων ή αρχή του πλήρους ανταγωνισμού (“arm’s length principle”) αποτελεί έκφραση της γενικής αρχής της ίσης μεταχείρισης και νόμιμα εφαρμόζεται από την Επιτροπή σε περιπτώσεις εθνικών νομοθεσιών, όπως αυτή του Λουξεμβούργου (ΓεΔΕΕ T-755/15 & T-795/15).

Κατά αυτής της απόφασης άσκησε αίτηση αναίρεσης η FFT, υποστηρίζοντας ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κατά τον καθορισμό του συστήματος αναφοράς λόγω εσφαλμένης εφαρμογής της αρχής των ίσων αποστάσεων.

Το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι η Επιτροπή στην απόφασή της δήχθηκε ότι το σύστημα φορολόγησης εταιρειών του Λουξεμβούργου είχε ως σκοπό τη φορολόγηση των κερδών όλων των εταιρειών που εμπίπτουν στη φορολογική του αρμοδιότητα, είτε πρόκειται για καθετοποιημένες εταιρείες είτε όχι. Ωστόσο, το ΔΕΕ επισήμανε ότι η Επιτροπή απλώς εντόπισε στον σκοπό αυτόν την αφηρημένη έκφραση της αρχής των ίσων αποστάσεων ή αρχής του πλήρους ανταγωνισμού (“arm’s length principle”) και εξέτασε την επίμαχη απόφαση τύπου “tax ruling”, χωρίς να συνεκτιμήσει τον τρόπο με τον οποίον η εν λόγω αρχή ενσωματώνεται συγκεκριμένα στο λουξεμβουργιανό δίκαιο όσον αφορά ειδικότερα τις καθετοποιημένες εταιρείες.

Ειδικότερα, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι το εφαρμοζόμενο εν προκειμένω εθνικό δίκαιο αποσκοπεί, όσον αφορά τη φορολόγηση των καθετοποιημένων εταιρειών, στην αξιόπιστη προσέγγιση των τιμών με βάση τα δεδομένα της αγοράς, δηλαδή συμβαδίζει με τον σκοπό της αρχής του πλήρους ανταγωνισμού, ωστόσο, ελλείψει εναρμόνισης στο δίκαιο της Ένωσης, οι συγκεκριμένοι τρόποι εφαρμογής της αρχής αυτής καθορίζονται από το εκάστοτε εθνικό δίκαιο και πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για τον προσδιορισμό του πλαισίου αναφοράς κατά τη διαπίστωση της ύπαρξης επιλεκτικού πλεονεκτήματος. Συνεπώς, κατά την εξέταση της ύπαρξης επιλεκτικού φορολογικού πλεονεκτήματος κατά το άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ και, προκειμένου να καθοριστεί η φορολογική επιβάρυνση που πρέπει κανονικά να φέρει μια επιχείρηση, δεν μπορούν να λαμβάνονται υπόψη παράμετροι και κανόνες κείμενοι εκτός του επίμαχου εθνικού φορολογικού

συστήματος, παρά μόνον εάν το εν λόγω σύστημα παραπέμπει ρητώς σε αυτούς, όπως επιβάλλεται, εξάλλου, και από την αρχή της νομιμότητας του φόρου που αποτελεί γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης. Περαιτέρω, το ΔΕΕ σημείωσε ότι από τις διατάξεις του δικαίου του Λουξεμβούργου προκύπτει ότι θεσπίστηκαν ειδικοί κανόνες για τον καθορισμό αμοιβής υπό συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού όσον αφορά εταιρείες όπως η FFT και ότι οι κανόνες αυτοί είχαν γνωστοποιηθεί στην Επιτροπή στο πλαίσιο της διοικητικής διαδικασίας. Με αυτόν τον τρόπο, η Επιτροπή παρέβη την υποχρέωσή της να συγκρίνει το επίμαχο μέτρο με το φορολογικό σύστημα που κανονικά εφαρμόζεται στο Λουξεμβούργο, κατόπιν αντικειμενικής εξέτασης του περιεχομένου, της διάρθρωσης και των συγκεκριμένων αποτελεσμάτων των εφαρμοστέων εθνικών κανόνων.

Βάσει των ανωτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι το ΓεΔΕΕ, στο μέτρο που επικύρωσε την απόφαση της Επιτροπής, υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο και, συνακόλουθα, αναίρεσε την απόφασή του και ακύρωσε και την απόφαση της Επιτροπής ελλείψει άλλης επαρκούς αιτιολογίας που να θεμελιώνει την ύπαρξη επιλεκτικού πλεονεκτήματος.

Έννοια ερευνητικού οργανισμού

προδικαστική παραπομπή – Κανονισμός (ΕΕ) 651/2014 – άρθρο 2 σημείο 83 – ευθεία και ανεπιφύλακτη παραπομπή στο δίκαιο της Ένωσης – παραδεκτό των προδικαστικών ερωτημάτων – ενισχύσεις για την έρευνα και ανάπτυξη και την καινοτομία – έννοια του «οργανισμού έρευνας και διάδοσης γνώσεων» – ίδρυμα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το οποίο ασκεί οικονομικές και μη οικονομικές δραστηριότητες – προσδιορισμός του πρωταρχικού σκοπού

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-164/21 και C-318/21, BALTIJAS STARPTAUTISKĀ AKADĒMIJA, 13.10.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Κ. Λυκούργος, Εισηγήτρια: Ο. Spineanu-Matei, Γεν. Εισαγγελέας: Τ. Čapeta, ECLI:EU:C:2022:785 – Προδικαστική παραπομπή

Τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ιδιωτικού δικαίου «Baltijas Starptautiskā Akadēmija» SIA (στο εξής: BSA) και «Stockholm School of Economics in Riga» SIA (στο εξής: SSE) συμμετείχαν σε δύο διαφορετικές προσκλήσεις υποβολής προτάσεων ερευνητικών έργων, που δημοσιεύθηκαν από το Επιστημονικό Συμβούλιο Λεττονίας, με σκοπό τη χρηματοδότησή τους από το Δημόσιο.

Το Επιστημονικό Συμβούλιο Λεττονίας είναι διοικητική αρχή, που τελεί υπό την εποπτεία του Υπουργού Παιδείας και Επιστημών, και έχει ως σκοπό την εφαρμογή της εθνικής πολιτικής για την επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη διά της εξασφάλισης της εμπειρογνωμοσύνης, της εφαρμογής και επίβλεψης των προγραμμάτων και

των έργων επιστημονικής έρευνας που χρηματοδοτούνται από τον κρατικό προϋπολογισμό, από τα διαρθρωτικά ταμεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και από αλλοδαπά χρηματοδοτικά μέσα.

Οι προτάσεις έργου που υπέβαλαν οι BSA και SSE απορρίφθηκαν από το Συμβούλιο ως μη επιλέξιμες για χρηματοδότηση, καθώς δεν εμπίπτουν στην έννοια «επιστημονικός οργανισμός» την οποία ορίζει η εθνική νομοθεσία και που ταυτίζεται με την έννοια «οργανισμός έρευνας και διάδοσης γνώσεων» του άρθρου 2 σημείο 83 του ΓΑΚ 651/2014.

Ειδικότερα, όσον αφορά την BSA, το Συμβούλιο διαπίστωσε ότι το 84% του κύκλου εργασιών της προερχόταν από διδασκτρα τα οποία, λαμβανομένης υπόψη της νομικής μορφής της BSA ως εταιρείας περιορισμένης ευθύνης με κύριο σκοπό την πραγματοποίηση κέρδους, αντιστοιχούσαν σε οικονομική δραστηριότητα. Ως εκ τούτου, το Συμβούλιο έκρινε ότι η κύρια δραστηριότητα της BSA έπρεπε να θεωρηθεί εμπορικής φύσης.

Σχετικά με την SSE, παρατηρήθηκε ότι το ποσοστό του κύκλου εργασιών που προερχόταν από μη οικονομικές δραστηριότητες ανερχόταν στο 34%, ενώ εκείνο που προερχόταν από τις οικονομικές δραστηριότητές της στο 66%. Εξ αυτού, το Επιστημονικό Συμβούλιο Λεττονίας συνήγαγε ότι η κύρια δραστηριότητα της SSE ήταν εμπορικής φύσης και, άρα, ο πρωταρχικός της σκοπός δεν μπορούσε να είναι η διεξαγωγή ανεξάρτητης βασικής έρευνας, βιομηχανικής έρευνας ή πειραματικής ανάπτυξης ή η ευρεία διάδοση των αποτελεσμάτων των δραστηριοτήτων αυτών με τη διδασκαλία, τη δημοσίευση ή τη μεταφορά γνώσεων. Η κρίση αυτή βασίστηκε και στο γεγονός ότι τα έγγραφα που είχε υποβάλει η SSE δεν περιείχαν πληροφορίες από τις οποίες να προκύπτει ότι όλα τα έσοδα της SSE από την κύρια δραστηριότητά της θα επανεπενδύονταν στη συγκεκριμένη δραστηριότητα.

Τα δύο αυτά ιδρύματα προσέφυγαν ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου της Λεττονίας, αμφισβητώντας την ορθότητα της απορριπτικής απόφασης του Επιστημονικού Συμβουλίου. Στο πλαίσιο αυτό, το αρμόδιο δικαστήριο απέστειλε σειρά προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ σχετικά με τον ορισμό της έννοιας «οργανισμός έρευνας και διάδοσης γνώσεων» κατά τον ΓΑΚ 651/2014.

Το ΔΕΕ επισήμανε ότι μια οντότητα, για να χαρακτηριστεί ως «οργανισμός έρευνας και διάδοσης γνώσεων», πρέπει να ασκεί ανεξάρτητες δραστηριότητες έρευνας, συμπληρούμενες, ενδεχομένως, από δραστηριότητες διάδοσης των αποτελεσμάτων των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων έρευνας. Επομένως, ιδρύματα αποκλειστικά αφιερωμένα σε δραστηριότητες εκπαίδευσης και κατάρτισης τα οποία προβαίνουν σε διάδοση, εν γένει, του τρέχοντος σταδίου εξέλιξης της επιστήμης δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως τέτοιοι οργανισμοί. Η ερμηνεία αυτή

ενισχύεται από τον σκοπό και τη γενική οικονομία του ΓΑΚ 651/2014 και του καθεστώτος που αυτός θεσπίζει όσον αφορά τις ενισχύσεις για την έρευνα και ανάπτυξη και την καινοτομία, αντικείμενο των οποίων δεν μπορεί, όπως προκύπτει ιδίως από τις αιτιολογικές σκ. 45, 47 και 48 του ΓΑΚ, να είναι η απαλλαγή ενισχύσεων που χορηγούνται σε οντότητες αφιερωμένες αποκλειστικά στη διδασκαλία και στη διάδοση γενικών γνώσεων, ουδόλως συνδεδεμένων με ερευνητικές δραστηριότητες τις οποίες, άλλωστε, οι εν λόγω οντότητες δεν ασκούν.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι, για τον προσδιορισμό του πρωταρχικού σκοπού μιας οντότητας, επιτρέπεται η συνεκτίμηση όλων των κριτηρίων που ασκούν επιρροή συναφώς, όπως είναι το εφαρμοστέο ρυθμιστικό πλαίσιο ή το καταστατικό της οντότητας που εξετάζεται. Ωστόσο, στο άρθρο 2 σημείο 83 ΓΑΚ 651/2014 ρητά προβλέπεται ότι ο χαρακτηρισμός μιας οντότητας ως ερευνητικού οργανισμού δεν εξαρτάται από τον τρόπο χρηματοδότησής της ή το νομικό καθεστώς της ως δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου. Συνεπώς, το ΔΕΕ έκρινε ότι το κριτήριο της διάρθρωσης του κύκλου εργασιών μιας οντότητας και του μεριδίου που καταλαμβάνουν σε αυτόν τα έσοδα που προέρχονται από τις οικονομικές δραστηριότητές της, καθώς και το νομικό καθεστώς των μελών της δεν συνιστούν καθοριστικά κριτήρια, αλλά μπορούν να λαμβάνονται απλώς υπόψη στο ευρύτερο πλαίσιο της ανάλυσης του συνόλου των περιστάσεων που ασκούν επιρροή στον προσδιορισμό του πρωταρχικού σκοπού που επιδιώκει μια οντότητα.

Συναφώς, το ΔΕΕ σημείωσε πως το άρθρο 2 σημείο 83 του ΓΑΚ 651/2014, εκτός από την υποχρέωση της χωριστής λογιστικής καταχώρισης της χρηματοδότησης, των δαπανών και των εσόδων από τυχόν οικονομικές δραστηριότητες μιας οντότητας, δεν επιβάλλει, για τον χαρακτηρισμό της ως «οργανισμού έρευνας και διάδοσης γνώσεων», καμία απαίτηση σχετικά με την εκ μέρους της χρήση και την ενδεχόμενη επανεπένδυση των εσόδων της, που προέρχονται από την κύρια, ερευνητική δραστηριότητά της, στην ίδια αυτή κύρια δραστηριότητα.

III. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Μεταναστευτική πολιτική

Δεν επιτρέπεται η απομάκρυνση υπηκόου τρίτης χώρας ο οποίος πάσχει από σοβαρή ασθένεια αν, ελλείψει κατάλληλης αγωγής στη χώρα προορισμού, αυτός διατρέχει τον κίνδυνο να εκτεθεί σε ταχεία, σημαντική και μη αναστρέψιμη επιδείνωση του πόνου που συνδέεται με την ασθένειά του

προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – άρθρα 4, 7 και 19 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης – σεβασμός της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής – προστασία σε περίπτωση απομάκρυνσης, απέλασης και έκδοσης – δικαίωμα διαμονής για ιατρικούς λόγους – κοινός κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών – Οδηγία 2008/115/ΕΚ – υπήκοος τρίτης χώρας ο οποίος πάσχει από σοβαρή ασθένεια – θεραπευτική αγωγή για ανακούφιση από τον πόνο – αγωγή μη διαθέσιμη στη χώρα καταγωγής – προϋποθέσεις υπό τις οποίες πρέπει να αναβληθεί η απομάκρυνση

ΔΕΕ C-69/21, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Éloignement-Cannabis thérapeutique), 22.11.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: Ρ. Πικαμάε, ECLI:EU:C:2022:913 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Π. Πασχαλίδης, σ. 529.

Ο εθνικός δικαστής υποχρεούται να ελέγχει αυτεπαγγέλτως τη νομιμότητα μέτρου κράτησης που επιβλήθηκε σε παρανόμως διαμένοντα αλλοδαπό υπήκοο ή αιτούντα άσυλο

προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – κράτηση υπηκόων τρίτων χωρών – θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία – άρθρο 6 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – προϋποθέσεις νομιμότητας της κράτησης – Οδηγία 2008/115/ΕΚ – άρθρο 15 – Οδηγία 2013/33/ΕΕ – άρθρο 9 – Κανονισμός (ΕΕ) 604/2013 – άρθρο 28 – έλεγχος της νομιμότητας της θέσης υπό κράτηση και της συνέχισης του μέτρου κράτησης – αυτεπάγγελτη εξέταση – θεμελιώδες δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας – άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

ΔΕΕ C-704/20, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Examen d'office de la rétention), 08.11.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2022:858 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 15 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ, σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών, των άρθρων 9 και 21 της Οδηγίας 2013/33/ΕΕ, σχετικά με τις απαιτήσεις για την υποδοχή των αιτούντων διεθνή προστασία, και των άρθρων 6 και 28 του Κανονισμού (ΕΕ) 604/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 2013,

για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα, σε συνδυασμό με τα άρθρα 6, 24 και 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης).

Οι αιτήσεις αυτές υποβλήθηκαν από το Raad van State (Συμβούλιο της Επικρατείας, Κάτω Χώρες) στο πλαίσιο ένδικων διαφορών μεταξύ, αφενός, των Β, C και X, υπηκόων τρίτων χωρών, και, αφετέρου, του Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Υφυπουργού Δικαιοσύνης και Ασφάλειας, Κάτω Χώρες, στο εξής: Υφυπουργός) σχετικά με τη νομιμότητα μέτρων κράτησης που αφορούν τα τρία ως άνω πρόσωπα.

Οι ενδιαφερόμενοι είναι υπήκοοι της Αλγερίας, του Μαρόκου και της Σιέρα Λεόνε και αμφισβήτησαν ενώπιον διαφορετικών ολλανδικών δικαστηρίων τα μέτρα κράτησης που τους επιβλήθηκαν. Το ολλανδικό Συμβούλιο της Επικρατείας και το πρωτοδικείο Χάγης, μεταβατική έδρα 's-Hertogenbosch, ζήτησαν από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν το δίκαιο της Ένωσης υποχρεώνει τα δικαστήρια να εξετάζουν αυτεπαγγέλτως ενδεχόμενη μη συνδρομή προϋπόθεσης νομιμότητας μέτρου κράτησης, την οποία δεν επικαλέστηκε ο ενδιαφερόμενος.

Με τη σημερινή απόφασή του, το Δικαστήριο υπενθυμίζει, κατ' αρχάς, ότι κάθε κράτηση υπηκόου τρίτης χώρας, ανεξαρτήτως του αν διατάσσεται στο πλαίσιο διαδικασίας επιστροφής λόγω παράνομης διαμονής, στο πλαίσιο επεξεργασίας αίτησης διεθνούς προστασίας ή στο πλαίσιο μεταφοράς του αιτούντος τέτοια προστασία στο υπεύθυνο για την εξέταση της αίτησής του κράτος μέλος, συνιστά σοβαρή επέμβαση στο δικαίωμα του εν λόγω υπηκόου στην ελευθερία, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 του Χάρτη. Συνεπώς, εφόσον προκύπτει ότι οι προϋποθέσεις νομιμότητας της κράτησης δεν πληρούνται ή δεν πληρούνται πλέον, ο ενδιαφερόμενος πρέπει να αφήνεται αμέσως ελεύθερος. Τούτο ισχύει, μεταξύ άλλων, όταν διαπιστώνεται ότι η διαδικασία επιστροφής, εξέτασης της αίτησης διεθνούς προστασίας ή μεταφοράς, κατά περίπτωση, δεν διεξάγεται πλέον με όλη την απαιτούμενη επιμέλεια ή όταν το μέτρο κράτησης δεν είναι αναλογικό ή έπαυσε να είναι αναλογικό.

Το Δικαστήριο υπογραμμίζει, εν συνεχεία, ότι, όσον αφορά την κράτηση αλλοδαπών, ο νομοθέτης της Ένωσης δεν περιορίστηκε στη θέσπιση κοινών κανόνων ουσιαστικού δικαίου, αλλά εισήγαγε επίσης, εν ονόματι της αρχής της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, κοινούς διαδικαστικούς κανόνες, σκοπός των οποίων είναι να διασφαλιστεί η ύπαρξη, σε κάθε κράτος μέλος, καθεστώς το οποίο επιτρέπει στην αρμόδια δικαστική αρχή να αφήνει ελεύθερο τον ενδιαφερόμενο, ενδεχομένως

κατόπιν αυτεπάγγελτης εξέτασης, μόλις προκύψει ότι η κράτησή του δεν είναι ή έχει παύσει να είναι νόμιμη.

Επομένως, η δικαστική αρχή που είναι αρμόδια για τον έλεγχο της νομιμότητας μέτρου κράτησης πρέπει να λαμβάνει υπόψη όλα τα στοιχεία που περιήλθαν εις γνώσιν της, μεταξύ άλλων και τα πραγματικά στοιχεία, όπως συμπληρώθηκαν ή διευκρινίστηκαν στο πλαίσιο των οικονομικών μέτρων τα οποία θεωρεί αναγκαία κατά το εθνικό δίκαιο και, με βάση τα στοιχεία αυτά, να εξετάζει κατά περίπτωση τη μη τήρηση απορρέουσας από το δίκαιο της Ένωσης προϋπόθεσης νομιμότητας, ακόμη και αν ο ενδιαφερόμενος δεν την επικαλέστηκε. Η υποχρέωση αυτή δεν θίγει την υποχρέωση της δικαστικής αρχής να καλεί όλους τους διαδικούς να εκφράσουν τις απόψεις τους επί της συγκεκριμένης προϋπόθεσης, σύμφωνα με την αρχή της κατ' αντιμωλιαν συζήτησης.

Ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας λόγω της διαπίστωσης κινδύνου για την εθνική ασφάλεια: το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται στην ουγγρική ρύθμιση σύμφωνα με την οποία ο ενδιαφερόμενος ή ο εκπρόσωπός του έχουν δικαίωμα πρόσβασης στον φάκελο μόνον εκ των υστέρων, κατόπιν αδείας, και δίχως να τους έχουν κοινοποιηθεί οι λόγοι επί των οποίων στηρίχθηκε η σχετική απόφαση

προδικαστική παραπομπή – κοινή πολιτική στον τομέα του ασύλου και της μετανάστευσης – Οδηγία 2011/95/ΕΕ – κανόνες σχετικά με τις προϋποθέσεις χορήγησης του καθεστώτος του πρόσφυγα ή του καθεστώτος επικουρικής προστασίας – ανάκληση του καθεστώτος – Οδηγία 2013/32/ΕΕ – κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας – κίνδυνος για την εθνική ασφάλεια – γνωμοδότηση ειδικής αρχής – πρόσβαση στον φάκελο

ΔΕΕ C-159/21, Országos Idegenrendészeti Főigazgatóság κ.λπ., 22.09.2022, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjev, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2022:708 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 14 και 17 της Οδηγίας 2011/95/ΕΕ, σχετικά με τις απαιτήσεις για την αναγνώριση των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς προστασίας, για ένα ενιαίο καθεστώς για τους πρόσφυγες ή για τα άτομα που δικαιούνται επικουρική προστασία και για το περιεχόμενο της παρεχόμενης προστασίας, των άρθρων 4, 10, 11, 12, 23 και 45 της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ, σχετικά με κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας, καθώς και των άρθρων 41 και 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης). Η υπό κρίση αίτηση υποβλήθηκε από το Fővárosi

Törvényszék (δικαστήριο Βουδαπέστης-Πρωτεύουσας, Ουγγαρία, στο εξής: αιτούν δικαστήριο) στο πλαίσιο ένδικης προσφυγής που άσκησε ο GM, υπήκοος τρίτης χώρας, κατά της απόφασης της Országos Idegenrendészeti Főigazgatóság (Εθνικής Γενικής Διεύθυνσης της Αστυνομίας Μεταναστών, Ουγγαρία, στο εξής: γενική διεύθυνση) περί ανάκλησης του καθεστώτος πρόσφυγα και περί άρνησης χορήγησης σε αυτόν του καθεστώτος επικουρικής προστασίας.

Το 2002, ο GM καταδικάστηκε από ουγγρικό δικαστήριο σε στερητική της ελευθερίας ποινή για διακίνηση ναρκωτικών ουσιών. Μετά την υποβολή αίτησης ασύλου στην Ουγγαρία, χορηγήθηκε στον GM το καθεστώς του πρόσφυγα με απόφαση του αιτούντος δικαστηρίου, εκδοθείσα τον Ιούνιο του 2012. Με απόφαση που έλαβε τον Ιούλιο του 2019, η γενική διεύθυνση ανακάλεσε το χορηγηθέν στον GM καθεστώς του πρόσφυγα και αρνήθηκε να του χορηγήσει το διεπόμενο από τις Οδηγίες 2011/95/ΕΕ και 2013/32/ΕΕ καθεστώς επικουρικής προστασίας, εφαρμόζοντας συγχρόνως την αρχή της μη επαναπροώθησης. Η απόφαση αυτή στηριζόταν σε μη αιτιολογημένη γνωμοδότηση δύο ειδικών οργάνων, της Alkotmányvédelmi Hivatal (Υπηρεσίας διαφύλαξης του Συντάγματος) και της Terrorelhárítási Központ Központ (Κεντρικής υπηρεσίας πρόληψης της τρομοκρατίας), με την οποία οι δύο αυτές αρχές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η διαμονή του GM έθετε σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια. Ο GM άσκησε προσφυγή κατά της ως άνω απόφασης ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου.

Το αιτούν δικαστήριο διερωτάται, μεταξύ άλλων, ως προς τη συμβατότητα της ουγγρικής νομοθεσίας για την πρόσβαση στις διαβαθμισμένες πληροφορίες με το άρθρο 23 της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ, το οποίο ρυθμίζει το πεδίο εφαρμογής της νομικής συνδρομής και εκπροσώπησης που δικαιούται ο αιτών διεθνή προστασία. Διερωτάται επίσης κατά πόσον είναι σύμφωνος προς το δίκαιο της Ένωσης ο ουγγρικός κανόνας δικαίου ο οποίος επιβάλλει στη διοίκηση να στηρίζεται σε μη αιτιολογημένη γνωμοδότηση των προαναφερθέντων ειδικών οργάνων, ενώ η ίδια δεν δύναται να εξετάσει την εφαρμογή της ρήτηρας αποκλεισμού από τη διεθνή προστασία.

Το Δικαστήριο κρίνει, μεταξύ άλλων, ότι η Οδηγία 2013/32/ΕΕ, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα της γενικής αρχής σχετικά με το δικαίωμα χρηστής διοίκησης και του άρθρου 47 του Χάρτη, αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει ότι, όταν μια απόφαση περί απόρριψης αίτησης διεθνούς προστασίας ή περί ανάκλησης του καθεστώτος διεθνούς προστασίας στηρίζεται σε πληροφορίες των οποίων η δημοσιοποίηση ενδέχεται να θέσει σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια του οικείου κράτους μέλους, ο ενδιαφερόμενος ή ο σύμβουλος του δύνανται να έχουν πρόσβαση στις πληροφορίες αυτές μόνον εκ των υστέρων, κατόπιν αδείας, χωρίς καν να τους έχουν κοι-

νοποιηθεί οι λόγοι επί των οποίων στηρίζονται οι αντίστοιχες αποφάσεις, ενώ δεν δύνανται να χρησιμοποιήσουν τις πληροφορίες αυτές στο πλαίσιο ενδεχόμενης μεταγενέστερης διοικητικής ή ένδικης διαδικασίας. Το Δικαστήριο διευκρινίζει επίσης ότι οι Οδηγίες 2013/32/ΕΕ και 2011/95/ΕΕ αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση βάσει της οποίας η υπεύθυνη για την εξέταση των αιτήσεων διεθνούς προστασίας αρχή υποχρεούται συστηματικώς, στην περίπτωση που όργανα επιφορτισμένα με εξειδικευμένα καθήκοντα συνδεδεμένα με την εθνική ασφάλεια έχουν διαπιστώσει, με μη αιτιολογημένη γνωμοδότηση, ότι ένα πρόσωπο συνιστά κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια, να αποκλείει το εν λόγω πρόσωπο από την επικουρική προστασία ή να ανακαλεί τη διεθνή προστασία που του είχε χορηγηθεί σε προγενέστερο χρόνο, στηριζόμενη στην ως άνω γνωμοδότηση.

Σε ό,τι αφορά, πρώτον, το ζήτημα αν η εθνική νομοθεσία είναι συμβατή προς το δίκαιο της Ένωσης, στο μέτρο που περιορίζει την πρόσβαση των ενδιαφερομένων ή του εκπροσώπου τους στις εμπιστευτικές πληροφορίες επί τη βάσει των οποίων έχουν ληφθεί αποφάσεις περί ανάκλησης ή περί άρνησης χορήγησης διεθνούς προστασίας για λόγους προστασίας της εθνικής ασφάλειας, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, σύμφωνα με την Οδηγία 2013/32/ΕΕ, όταν τα κράτη μέλη περιορίζουν την πρόσβαση σε πληροφορίες ή σε πηγές των οποίων η αποκάλυψη ενδέχεται να θέσει σε κίνδυνο, μεταξύ άλλων, την εθνική ασφάλεια ή την ασφάλεια των πηγών, οφείλουν όχι μόνο να καθιστούν προσβάσιμες τις εν λόγω πληροφορίες ή πηγές στα δικαστήρια που είναι αρμόδια να αποφαινούνται επί της νομιμότητας της απόφασης περί διεθνούς προστασίας, αλλά και να θεσπίζουν στο εθνικό δίκαιο διαδικασίες που εξασφαλίζουν τον σεβασμό των δικαιωμάτων υπεράσπισης του ενδιαφερομένου. Συναφώς, τα κράτη μέλη μπορούν να παρέχουν σε σύμβουλο του ενδιαφερομένου πρόσβαση στις εν λόγω πληροφορίες, πλην όμως η διαδικασία αυτή δεν αποτελεί τη μόνη δυνατότητα που παρέχεται στα κράτη μέλη για να συμμορφωθούν προς την εν λόγω υποχρέωση. Οι ειδικότερες λεπτομέρειες των θεσπιζόμενων προς τον σκοπό αυτό διαδικασιών εμπίπτουν στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους, βάσει της αρχής της οικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών, υπό την προϋπόθεση, ωστόσο, ότι δεν είναι λιγότερο ευνοϊκές από εκείνες που διέπουν παρόμοιες καταστάσεις εσωτερικής φύσης (αρχή της ισοδυναμίας) και ότι δεν καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που απονέμει η έννομη τάξη της Ένωσης (αρχή της αποτελεσματικότητας).

Το Δικαστήριο υπενθυμίζει επίσης ότι τα δικαιώματα υπεράσπισης δεν συνιστούν απόλυτα προνόμια και ότι το δικαίωμα πρόσβασης στον φάκελο – το οποίο απορρέει από τα δικαιώματα αυτά – μπορεί, επομένως, να

περιοριστεί βάσει στάθμισης μεταξύ, αφενός, του δικαιώματος χρήστης διοίκησης καθώς και του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής του ενδιαφερομένου και, αφετέρου, των συμφερόντων των οποίων γίνεται επίκληση προς δικαιολόγηση της μη κοινοποίησης στοιχείου του φακέλου στο πρόσωπο αυτό, ιδίως σε περίπτωση που τα ως άνω συμφέροντα άπτονται της εθνικής ασφάλειας. Η στάθμιση αυτή δεν μπορεί μεν να καταλήγει, λαμβανομένης υπόψη της ανάγκης τήρησης του άρθρου 47 του Χάρτη, στο να στερεί από κάθε αποτελεσματικότητα τα δικαιώματα υπεράσπισης του ενδιαφερομένου και να καθιστά άνευ περιεχομένου το δικαίωμα προσφυγής που προβλέπει η Οδηγία αυτή καθεαυτήν, πλην όμως μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη μη γνωστοποίηση στον ενδιαφερόμενο ορισμένων στοιχείων του φακέλου, σε περίπτωση που η κοινοποίηση των στοιχείων αυτών ενδέχεται να θίγει κατά τρόπο άμεσο και συγκεκριμένο την εθνική ασφάλεια του οικείου κράτους μέλους.

Κατά συνέπεια, το άρθρο 23 παρ. 1 εδάφιο β' της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ δεν μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι επιτρέπει στις αρμόδιες αρχές να περιάγουν τον ενδιαφερόμενο σε κατάσταση κατά την οποία ούτε ο ίδιος ούτε ο σύμβουλος του είναι σε θέση να λάβουν λυσιτελώς γνώση, ενδεχομένως στο πλαίσιο συγκεκριμένης διαδικασίας κατατείνουσας στη διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας, του ουσιαστικού περιεχομένου των καθοριστικών στοιχείων του φακέλου. Το Δικαστήριο διευκρινίζει συναφώς ότι, όταν η δημοσιοποίηση πληροφοριών του φακέλου περιορίζεται για λόγους εθνικής ασφάλειας, ο σεβασμός των δικαιωμάτων υπεράσπισης δεν διασφαλίζεται επαρκώς με το να παρέχεται στον ενδιαφερόμενο η δυνατότητα να λάβει, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, άδεια πρόσβασης στις πληροφορίες αυτές συνοδευόμενη από πλήρη απαγόρευση χρησιμοποίησής τους στο πλαίσιο της διοικητικής διαδικασίας ή τυχόν ένδικης διαδικασίας. Εξάλλου, η ευχέρεια του αρμοδίου δικαστηρίου να έχει πρόσβαση στον φάκελο δεν μπορεί να υποκαταστήσει, από πλευράς σεβασμού των δικαιωμάτων υπεράσπισης, την πρόσβαση του ίδιου του ενδιαφερομένου ή του συμβούλου του στις πληροφορίες του φακέλου.

Σχετικά, δεύτερον, με το αν η επίμαχη εθνική ρύθμιση είναι συμβατή προς το δίκαιο της Ένωσης, στο μέτρο που αναθέτει σε εξειδικευμένα όργανα στον τομέα της εθνικής ασφάλειας εξέχοντα ρόλο στο πλαίσιο της διαδικασίας που οδηγεί στην έκδοση των αποφάσεων αυτών, το Δικαστήριο κρίνει ότι στην αποφαινόμενη αρχή και μόνον απόκειται να προβεί, υπό τον έλεγχο των δικαστηρίων, στην αξιολόγηση του συνόλου των κρίσιμων πραγματικών περιστατικών και περιστάσεων, περιλαμβανομένων και εκείνων που αναφέρονται στην εφαρμογή των άρθρων της Οδηγίας 2011/95/ΕΕ σχετικά με την ανάκληση, τον τερματισμό ή την άρνηση ανανέωσης του καθεστώτος πρόσφυγα και σχετικά με τον αποκλεισμό από το

καθεστώς αυτό. Η αποφαινόμενη αρχή πρέπει, επιπλέον, να εκθέτει στην απόφασή της τους λόγους που την οδήγησαν να τη λάβει. Επομένως, δεν μπορεί να περιοριστεί στην εφαρμογή απόφασης εκδοθείσας από άλλη αρχή και να λάβει, επί της βάσης αυτής και μόνον, την απόφαση περί αποκλεισμού από την επικουρική προστασία ή περί ανάκλησης προηγουμένως χορηγηθείσας διεθνούς προστασίας. Αντιθέτως, πρέπει να έχει στη διάθεσή της το σύνολο των σχετικών πληροφοριών και να προβαίνει, βάσει των πληροφοριών αυτών, στη δική της αξιολόγηση των γεγονότων και των περιστάσεων, προκειμένου να προσδιορίσει το περιεχόμενο της απόφασής της και να την αιτιολογήσει πλήρως. Καίτοι οι πληροφορίες που χρησιμοποιήθηκαν από την αρμόδια αρχή για τη διενέργεια της εκτίμησής της μπορούν εν μέρει να τεθούν στη διάθεσή της από ειδικά όργανα που είναι επιφορτισμένα με εξειδικευμένα καθήκοντα συνδεδεμένα με την εθνική ασφάλεια, το περιεχόμενο των πληροφοριών αυτών και η λυσιτέλειά τους για την εκδοθησόμενη απόφαση πρέπει να εκτιμώνται ελεύθερα από την αποφαινόμενη αρχή. Κατά συνέπεια, η εν λόγω αρχή δεν μπορεί να υποχρεωθεί να στηριχθεί σε μη αιτιολογημένη γνωμοδότηση εκδοθείσα από τέτοια ειδικά όργανα, βάσει εκτίμησης της οποίας η πραγματική βάση δεν της έχει γνωστοποιηθεί.

Η αναστολή, λόγω της πανδημίας COVID-19, της εκτέλεσης απόφασης για τη μεταφορά αιτούντος άσυλο στο υπεύθυνο κράτος μέλος δεν έχει ως αποτέλεσμα τη διακοπή της εξάμηνης προθεσμίας για τη μεταφορά

προδικαστική παραπομπή – Κανονισμός (ΕΕ) 604/2013 – προσδιορισμός του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας – άρθρα 27 και 29 – μεταφορά του ενδιαφερομένου στο κράτος μέλος που είναι υπεύθυνο για την εξέταση της αίτησής του – αναστολή της μεταφοράς λόγω της πανδημίας της νόσου COVID-19 – αδυναμία πραγματοποίησης της μεταφοράς – δικαστική προστασία – επιπτώσεις στην προθεσμία μεταφοράς

ΔΕΕ C-245/21, Bundesrepublik Deutschland (Suspension administrative de la décision de transfert), 22.09.2022, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: P. Pikamäe, ECLI:EU:C:2022:709 – Προδικαστική παραπομπή

Οι δύο συνεκδικασθείσες αιτήσεις προδικαστικής απόφασης αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 27 παρ. 4 και του άρθρου 29 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΕ) 604/2013, για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα (στο εξής: Κανονισμός Δουβλίνο III). Οι αι-

τήσεις υποβλήθηκαν από το Bundesverwaltungsgericht (Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο, Γερμανία) στο πλαίσιο ένδικων διαφορών μεταξύ της Bundesrepublik Deutschland (Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας), αφενός, και των MA, PB (υπόθεση C-245/21) και LE (υπόθεση C-248/21), αφετέρου, σχετικά με αποφάσεις της Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Μετανάστευσης και Προσφύγων, Γερμανία) με τις οποίες απορρίφθηκαν ως απαράδεκτες οι αιτήσεις των MA, PB και LE για τη χορήγηση ασύλου, διαπιστώθηκε ότι δεν συνέτρεχαν λόγοι οι οποίοι να κωλύουν την απομάκρυνσή τους, διατάχθηκε η απομάκρυνσή τους στην Ιταλία και τους επιβλήθηκαν απαγορεύσεις εισόδου και διαμονής.

Κατά τη διάρκεια του 2019, οι LE, MA και PB ζήτησαν άσυλο στη Γερμανία. Ωστόσο, ο LE είχε προηγουμένως υποβάλει αίτηση διεθνούς προστασίας στην Ιταλία και οι MA και PB είχαν εισέλθει παράνομα στο έδαφος του τελευταίου κράτους μέλους, όπου είχαν καταγραφεί ως αιτούντες διεθνή προστασία. Ως εκ τούτου, η αρμόδια γερμανική αρχή ζήτησε από τις ιταλικές αρχές να αναλάβουν την επιστροφή του LE και να αναλάβουν τον MA και την PB βάσει του Κανονισμού Δουβλίνο III. Η εν λόγω αρχή έκρινε εν συνεχεία τις αιτήσεις ασύλου των εν λόγω προσώπων απαράδεκτες και διέταξε την απέλασή τους στην Ιταλία. Τον Φεβρουάριο του 2020, οι ιταλικές αρχές ενημέρωσαν τις γερμανικές αρχές ότι, λόγω της πανδημίας COVID-19, δεν θα πραγματοποιούνταν πλέον μεταφορές από και προς την Ιταλία βάσει του Κανονισμού Δουβλίνο III. Με αποφάσεις που εκδόθηκαν τον Μάρτιο του 2020 και τον Απρίλιο του 2020, η αρμόδια γερμανική αρχή ανέστειλε, μέχρι νεωτέρας, την εκτέλεση των διαταγών απομάκρυνσης των ενδιαφερομένων προσώπων δύναμει, μεταξύ άλλων, του εν λόγω Κανονισμού, με την αιτιολογία ότι, λόγω της εξέλιξης της πανδημίας COVID-19, η εκτέλεση των εν λόγω μεταφορών δεν ήταν δυνατή.

Με αποφάσεις που εκδόθηκαν τον Ιούνιο του 2020 και τον Αύγουστο του 2020, το Verwaltungsgericht (διοικητικό δικαστήριο, Γερμανία) ακύρωσε τις αποφάσεις με τις οποίες η αρχή είχε κηρύξει απαράδεκτες τις αιτήσεις ασύλου των ενδιαφερομένων και διέταξε την απέλασή τους. Το δικαστήριο αυτό έκρινε ότι, ακόμη και αν η Ιταλία ήταν υπεύθυνη για την εξέταση των αιτήσεων ασύλου των ενδιαφερομένων, η ευθύνη αυτή είχε μεταφερθεί στη Γερμανία λόγω της εκπνοής της προθεσμίας για τη μεταφορά που προβλέπει ο Κανονισμός Δουβλίνο III, δεδομένου ότι η εκπνοή της προθεσμίας αυτής δεν είχε διακοπεί από τις προαναφερθείσες αποφάσεις αναστολής. Το αιτούν δικαστήριο, το οποίο ασκεί έφεση επί νομικού ζητήματος κατά των αποφάσεων αυτών, αμφιβάλει κατά πόσον οι αποφάσεις αναστολής της εκτέλεσης των διαταγών απομάκρυνσης που ελήφθησαν για τους ενδιαφερομένους μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα

τη διακοπή της προθεσμίας μεταβίβασης. Το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η προθεσμία μεταφοράς που προβλέπει ο Κανονισμός Δουβλίνο III δεν διακόπτεται όταν οι αρμόδιες αρχές κράτους μέλους εκδίδουν, βάσει του Κανονισμού αυτού, ανακλητή απόφαση αναστολής της εκτέλεσης απόφασης μεταφοράς για τον λόγο ότι η εκτέλεση αυτή είναι ουσιαστικά αδύνατη λόγω της πανδημίας COVID-19.

Το Δικαστήριο επισημαίνει καταρχάς ότι, όταν η προσφυγή κατά απόφασης μεταφοράς έχει ανασταλτικό αποτέλεσμα με απόφαση των αρμόδιων αρχών που λαμβάνεται σύμφωνα με τους όρους που προβλέπει ο Κανονισμός Δουβλίνο III, η προθεσμία μεταφοράς αρχίζει από την οριστική απόφαση επί της προσφυγής αυτής, οπότε η απόφαση μεταφοράς πρέπει να εκτελεστεί το αργότερο εντός έξι μηνών από την οριστική απόφαση επί της προσφυγής αυτής. Η λύση αυτή προϋποθέτει, ωστόσο, ότι η απόφαση για την αναστολή της εκτέλεσης της απόφασης μεταφοράς ελήφθη από τις αρχές αυτές εντός των ορίων του πεδίου εφαρμογής της διάταξης που προβλέπει το ανασταλτικό αυτό αποτέλεσμα. Όσον αφορά το πεδίο αυτό, το Δικαστήριο υπογραμμίζει, αφενός, ότι η εφαρμογή της διάταξης αυτής συνδέεται στενά με την άσκηση από τον ενδιαφερόμενο προσφυγής κατά της απόφασης μεταφοράς, δεδομένου ότι η αναστολή που διέταξαν οι εν λόγω αρχές πρέπει να επέλθει «μέχρι την εκδίκαση της προσφυγής».

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά το πλαίσιο της εν λόγω διάταξης, αυτή εντάσσεται στο τμήμα με τίτλο «Διαδικαστικές εγγυήσεις». Εξάλλου, η διάταξη αυτή περιλαμβάνεται σε άρθρο με τίτλο «Ενδικο μέσα» και ακολουθεί παράγραφο που αφορά το ανασταλτικό αποτέλεσμα της προσφυγής κατά της απόφασης μεταφοράς, την οποία συμπληρώνει εξουσιοδοτώντας τα κράτη μέλη να επιτρέπουν στις αρμόδιες αρχές να αναστέλλουν την εκτέλεση της απόφασης μεταφοράς στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η αναστολή της μετά την άσκηση προσφυγής δεν προκύπτει από τα αποτελέσματα νομοθεσίας ή δικαστικής απόφασης.

Τέλος, όσον αφορά τους στόχους που επιδιώκει ο Κανονισμός Δουβλίνο III, η εξαίτητη προθεσμία για τις μεταφορές που προβλέπει ο εν λόγω Κανονισμός αποσκοπεί να διασφαλίσει ότι το ενδιαφερόμενο πρόσωπο μεταφέρεται πράγματι το συντομότερο δυνατόν στο κράτος μέλος που είναι υπεύθυνο για την εξέταση της αίτησής του για διεθνή προστασία. Λαμβανομένου υπόψη του αποτελέσματος της διακοπής αυτής της προθεσμίας για τη μεταφορά, το οποίο έχει η αναστολή της εκτέλεσης μιας απόφασης μεταφοράς, η ερμηνεία της σχετικής διάταξης υπό την έννοια ότι επιτρέπει στα κράτη μέλη να επιτρέπουν στις αρμόδιες αρχές να αναστέλλουν την εκτέλεση των αποφάσεων μεταφοράς για λόγους που δεν έχουν άμεση σχέση με τη δικαστική προστασία του ενδιαφερομένου

θα κινδύνευε να καταστήσει ανενεργή την προθεσμία μεταφοράς, να μεταβάλει την κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ των κρατών μελών που απορρέει από τον Κανονισμό Δουβλίνο III και να παρατείνει σημαντικά τη διεκπεραίωση των αιτήσεων διεθνούς προστασίας.

Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο κρίνει ότι η αναστολή της εκτέλεσης μιας απόφασης μεταφοράς μπορεί να διαταχθεί από τις αρμόδιες αρχές, εντός του πλαισίου που ορίζει προς τούτο ο Κανονισμός Δουβλίνο III, μόνον όταν οι περιστάσεις που περιβάλλουν την εκτέλεση αυτή συνεπάγονται ότι ο ενδιαφερόμενος πρέπει, προκειμένου να εξασφαλισθεί η αποτελεσματική δικαστική του προστασία, να έχει τη δυνατότητα να παραμείνει στο έδαφος του κράτους μέλους που εξέδωσε την απόφαση αυτή μέχρι να εκδοθεί οριστική απόφαση επί της προσφυγής. Επομένως, η ανακλητή απόφαση αναστολής της εκτέλεσης απόφασης μεταφοράς λόγω ουσιαστικής αδυναμίας εκτέλεσής της δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στο πλαίσιο αυτό. Το γεγονός ότι η ουσιαστική αδυναμία εκτέλεσης μιας απόφασης μεταφοράς μπορεί, κατά το εθνικό δίκαιο του οικείου κράτους μέλους, να σημαίνει ότι η απόφαση αυτή είναι παράνομη, δεν μπορεί να θέσει υπό αμφισβήτηση το συμπέρασμα αυτό. Πρώτον, ο ανακλητός χαρακτήρας της απόφασης περί αναστολής της εκτέλεσης απόφασης μεταφοράς εμποδίζει να θεωρηθεί ότι η αναστολή αυτή διατάχθηκε εν αναμονή της έκδοσης απόφασης επί της προσφυγής κατά της απόφασης μεταφοράς και με σκοπό την εξασφάλιση της δικαστικής προστασίας του ενδιαφερομένου, δεδομένου ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι η αναστολή μπορεί να ανακληθεί πριν από την έκδοση απόφασης επί της προσφυγής. Δεύτερον, από διάφορες διατάξεις του Κανονισμού Δουβλίνο III προκύπτει ότι ο νομοθέτης της ΕΕ δεν θεώρησε ότι η ουσιαστική αδυναμία εκτέλεσης της απόφασης μεταφοράς πρέπει να θεωρείται ότι δικαιολογεί τη διακοπή ή την αναστολή της προθεσμίας μεταφοράς.

► Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις

Αυτόματη αναγνώριση των εξωδικαστικών διαζυγίων: η απόφαση διαζυγίου που συντάσσεται από τον ληξιαρχό ενός κράτους μέλους, η οποία περιέχει συμφωνία διαζυγίου που συνάπτεται από τους συζύγους και επιβεβαιώνεται από αυτούς ενώπιον του εν λόγω ληξιαρχού σύμφωνα με τους όρους που προβλέπει η νομοθεσία του εν λόγω κράτους μέλους, αποτελεί «απόφαση» κατά την έννοια του Κανονισμού Βρυξέλλες IIa

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις – διεθνής δικαιοδοσία, αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε γαμικές διαφορές και διαφορές γονικής μέριμνας – διαζύγιο – Κανονισμός (ΕΚ)

2201/2003 – άρθρο 2 σημείο 4 και άρθρο 21 – έννοια της «απόφασης» – αναγνώριση σε κράτος μέλος της λύσης γάμου η οποία συμφωνήθηκε μεταξύ των συζύγων και απαγγέλθηκε από ληξιαρχο άλλου κράτους μέλους – κριτήριο βάσει του οποίου μπορεί να προσδιοριστεί κατά πόσον υφίσταται «απόφαση»

ΔΕΕ C-646/20, *Senatsverwaltung für Inneres und Sport*, 15.11.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: A.M. Collins, ECLI:EU:C:2022:879 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του Κανονισμού (ΕΚ) 2201/2003, για τη διεθνή δικαιοδοσία και την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε γαμικές διαφορές και διαφορές γονικής μέριμνας, ο οποίος καταργεί τον Κανονισμό (ΕΚ) 1347/2000 (στο εξής: Κανονισμός Βρυξέλλες ΙΙα). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το *Bundesgerichtshof* (Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, Γερμανία) στο πλαίσιο ένδικοις διαφοράς μεταξύ του *Senatsverwaltung für Inneres und Sport, Standesamtsaufsicht* (Υπουργείου Εσωτερικών και Αθλητισμού, αρμόδιας αρχής για την εποπτεία των ληξιαρχείων, Γερμανία) και της TB, σχετικά με την άρνηση της ως άνω αρχής να επιτρέψει την καταχώριση, στο γερμανικό μητρώο γάμων, του διαζυγίου μεταξύ της TB και του RD, το οποίο επήλθε εξωδικαστικώς στην Ιταλία, ελλείψει προηγούμενης αναγνώρισης του διαζυγίου αυτού από την αρμόδια γερμανική δικαστική αρχή.

Το 2013, η TB, η οποία έχει διπλή υπηκοότητα, γερμανική και ιταλική, παντρεύτηκε τον RD, Ιταλό υπήκοο, στη Γερμανία. Το 2018, μετά το πέρας της διαδικασίας διαζυγίου με εξωδικαστικά μέσα, που προβλέπει το ιταλικό δίκαιο, έλαβαν πιστοποιητικό διαζυγίου που εκδόθηκε από τον ληξιαρχο του ιταλικού ληξιαρχείου. Οι γερμανικές υπηρεσίες ληξιαρχικής κατάστασης αρνήθηκαν την καταχώριση του διαζυγίου αυτού με την αιτιολογία ότι δεν είχε προηγηθεί αναγνώριση του διαζυγίου αυτού από την αρμόδια γερμανική δικαστική αρχή. Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, έχοντας επιληφθεί της υπόθεσης, διερωτάται αν η έννοια της «απόφασης» του Κανονισμού Βρυξέλλες ΙΙα για την αναγνώριση των αποφάσεων που εκδίδουν διαζύγιο καλύπτει το εξωδικαστικό διαζύγιο που απορρέει από συμφωνία που συνήψαν οι σύζυγοι και εκδόθηκε από ληξιαρχο κράτους μέλους σύμφωνα με τη νομοθεσία του εν λόγω κράτους μέλους.

Με τη σημερινή του απόφαση, το Δικαστήριο, που συνεδριάζει ως τμήμα μείζονος συνθέσεως, αποφαινεται ότι η απόφαση διαζυγίου που συντάσσεται από ληξιαρχο του κράτους μέλους προέλευσης, η οποία περιέχει συμφωνία διαζυγίου συναφθείσα από τους συζύγους και επικυρωμένη από αυτούς ενώπιον του εν λόγω ληξιαρχου σύμφωνα με τους όρους που προβλέπει η νομοθεσία του

εν λόγω κράτους μέλους, συνιστά «απόφαση» κατά την έννοια του Κανονισμού Βρυξέλλες ΙΙα.

Κατ' αρχάς, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, όσον αφορά το διαζύγιο, η έννοια της «απόφασης» που αναφέρεται στον εν λόγω Κανονισμό καλύπτει κάθε απόφαση περί διαζυγίου που εκδίδεται μετά το πέρας δικαστικής ή εξώδικης διαδικασίας, υπό την προϋπόθεση ότι το δίκαιο των κρατών μελών παρέχει επίσης δικαιοδοσία σε σχέση με το διαζύγιο στις εξωδικαστικές αρχές. Κατά συνέπεια, κάθε απόφαση που εκδίδεται από τέτοιες εξωδικαστικές αρχές με δικαιοδοσία σε σχέση με το διαζύγιο σε ένα κράτος μέλος πρέπει να αναγνωρίζεται αυτομάτως, εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις που προβλέπει ο εν λόγω Κανονισμός.

Επιπλέον, το Δικαστήριο υπενθυμίζει τη νομολογία του σύμφωνα με την οποία ο Κανονισμός Βρυξέλλες ΙΙα καλύπτει μόνο διαζύγια που εκδίδονται είτε από εθνικό δικαστήριο είτε από δημόσια αρχή ή υπό την εποπτεία αυτής, αποκλείοντας έτσι τα απλά «ιδιωτικά» διαζύγια. Από αυτό συνάγεται ότι κάθε δημόσια αρχή που καλείται να εκδώσει «απόφαση» πρέπει να διατηρεί τον έλεγχο της έκδοσης του διαζυγίου, πράγμα που σημαίνει, όσον αφορά τα συναινετικά διαζύγια, ότι πρέπει να εξετάζει τους όρους του διαζυγίου υπό το πρίσμα του εθνικού δικαίου και την πραγματική ύπαρξη και εγκυρότητα της συναίνεσης των συζύγων για το διαζύγιο.

Το Δικαστήριο εξηγεί ότι αυτή η απαίτηση εξέτασης είναι το κριτήριο που επιτρέπει τη διάκριση μεταξύ της έννοιας «απόφαση» και των εννοιών «δημόσιο έγγραφο» και «συμφωνία μεταξύ των μερών», οι οποίες εμφανίζονται επίσης στον Κανονισμό Βρυξέλλες ΙΙα. Σημειώνει ότι το κριτήριο αυτό, όπως και ο κανόνας σχετικά με τα δημόσια έγγραφα και τις συμφωνίες μεταξύ των μερών, αναπαράχθηκαν και διευκρινίστηκαν στο πλαίσιο του Κανονισμού Βρυξέλλες ΙΙβ, ο οποίος αντικατέστησε τον Κανονισμό Βρυξέλλες ΙΙα από την 1η Αυγούστου 2022. Όσον αφορά την επίμαχη υπόθεση, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, ως νομίμως συσταθείσα αρχή, ο Ιταλός ληξιαρχος είναι αρμόδιος να κηρύξει το διαζύγιο κατά τρόπο νομικά δεσμευτικό, καταγράφοντας εγγράφως τη συμφωνία διαζυγίου που καταρτίζουν οι σύζυγοι, αφού προηγουμένως προβεί σε εξέταση. Εξασφαλίζει ότι η συγκατάθεση των διαζευγμένων συζύγων για το διαζύγιο είναι έγκυρη, ελεύθερη και με επίγνωση και ελέγχει επίσης το περιεχόμενο της συμφωνίας διαζυγίου υπό το πρίσμα των ισχυουσών νομικών διατάξεων, διασφαλίζοντας ότι η συμφωνία αυτή αφορά μόνο τη λύση ή τον τερματισμό των αστικών αποτελεσμάτων του γάμου, αποκλείοντας κάθε μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων ή την εμπλοκή τέκνων, πλην των οικονομικά ανεξάρτητων ενήλικων τέκνων. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι πρόκειται για «απόφαση» κατά την έννοια του Κανονισμού Βρυξέλλες ΙΙα, η οποία πρέπει να αναγνωρίζεται

αυτομάτως από τις γερμανικές υπηρεσίες ληξιαρχικής κατάστασης.

IV. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Επιμ.: Αθηνά Γαϊτανίδου

► Πρόσβαση στη δικαιοσύνη

Οι ενώσεις για την προστασία του περιβάλλοντος στις οποίες έχει αναγνωρισθεί ικανότητα διαδικού πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να προσβάλουν ενώπιον δικαστηρίου έγκριση ΕΚ τύπου οχημάτων που διαθέτουν «συστήματα αναστολής» τα οποία ενδέχεται να είναι απαγορευμένα

προδικαστική παραπομπή – περιβάλλον – Σύμβαση του Aarhus – πρόσβαση στη δικαιοσύνη – άρθρο 9 παρ. 3 – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 47 εδάφιο α' – δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας – ένωση για την προστασία του περιβάλλοντος – ενεργητική νομιμοποίηση τέτοιας ένωσης ενώπιον εθνικού δικαστηρίου για την προσβολή της απόφασης να χορηγηθεί έγκριση ΕΚ τύπου σε μηχανοκίνητα οχήματα – Κανονισμός (ΕΚ) 715/2007 – άρθρο 5 παρ. 2 στοιχείο α' – μηχανοκίνητα οχήματα – πετρελαιοκινητήρας – εκπομπές ρύπων – βαλβίδα EGR – περιορισμένη μείωση των εκπομπών οξειδίων του αζώτου (NOx), λόγω της ύπαρξης «θερμοκρασιακού παραθύρου» – σύστημα αναστολής – έγκριση τέτοιου συστήματος όταν συντρέχει ανάγκη χρήσης αυτού για λόγους προστασίας του κινητήρα από ζημία ή ατύχημα και για την ασφαλή λειτουργία του οχήματος – στάδιο εξέλιξης της τεχνολογίας

ΔΕΕ C-873/19, Deutsche Umwelthilfe (Réception des véhicules à moteur), 08.11.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: P.G. Xuereb, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2022:857 – Προδικαστική παραπομπή

Η Deutsche Umwelthilfe, ένωση για την προστασία του περιβάλλοντος η οποία έχει ικανότητα διαδικού σύμφωνα με τη γερμανική νομοθεσία, προσέβαλε ενώπιον του διοικητικού πρωτοδικείου Schleswig-Holstein την απόφαση της Ομοσπονδιακής υπηρεσίας μηχανοκίνητων οχημάτων (KBA) με την οποία επετράπη, για ορισμένα οχήματα μάρκας Volkswagen, η χρήση ενός λογισμικού που μειώνει την ανακυκλοφορία των ρυπογόνων αερίων ανάλογα με την εξωτερική θερμοκρασία. Ο καθαρισμός των καυσαερίων από το συγκεκριμένο σύστημα ανακυκλοφορίας ήταν πλήρως αποτελεσματικός μόνον αν η εξωτερική θερμοκρασία υπερέβαινε τους 15 βαθμούς Κελσίου (στο εξής: θερμοκρασιακό παράθυρο). Κατά την Deutsche Umwelthilfe, ένα τέτοιο θερμοκρασιακό παρά-

θυρο συνιστά σύστημα αναστολής απαγορευμένο από το δίκαιο της Ένωσης.

Η Γερμανία, κατά της οποίας στρέφεται η προσφυγή, υποστήριξε ότι η Deutsche Umwelthilfe δεν νομιμοποιείται ενεργητικώς να προσβάλει την επίδικη απόφαση, η οποία τροποποιεί έγκριση ΕΚ τύπου οχημάτων, με αποτέλεσμα η προσφυγή της να είναι απαράδεκτη. Εξάλλου, το επίμαχο θερμοκρασιακό παράθυρο συνάδει, κατ' αυτήν, με το δίκαιο της Ένωσης.

Τρέφοντας αμφιβολίες ως προς τα δύο αυτά ζητήματα, το διοικητικό πρωτοδικείο Schleswig-Holstein ζήτησε από το ΔΕΕ να ερμηνεύσει, αφενός, τη Σύμβαση του Aarhus για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα, εξεταζόμενη σε συνδυασμό με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), και, αφετέρου, τον Κανονισμό 715/2007 που αφορά την έγκριση τύπου μηχανοκίνητων οχημάτων όσον αφορά εκπομπές από ελαφρά επιβατηγά και εμπορικά οχήματα (Euro 5 και Euro 6) και σχετικά με την πρόσβαση σε πληροφορίες επισκευής και συντήρησης οχημάτων.

Το ΔΕΕ έκρινε, πρώτον, ότι η Σύμβαση του Aarhus σε συνδυασμό με τον Χάρτη, έχει την έννοια ότι σε ένωση για την προστασία του περιβάλλοντος η οποία έχει ικανότητα διαδικού σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο πρέπει να αναγνωρίζεται δυνατότητα να προσβάλει ενώπιον εθνικού δικαστηρίου απόφαση της διοίκησης για τη χορήγηση ή την τροποποίηση έγκρισης ΕΚ τύπου που ενδέχεται να αντιβαίνει στην απαγόρευση χρήσης συστημάτων αναστολής, τα οποία μειώνουν την αποτελεσματικότητα των συστημάτων ελέγχου των εκπομπών.

Το ΔΕΕ επισήμανε ότι η Deutsche Umwelthilfe εμπίπτει στο προσωπικό πεδίο εφαρμογής του άρθρου 9 παρ. 3 της Σύμβασης του Aarhus, καθώς αποτελεί μέλος του «κοινού» και πληροί «τα τυχόν κριτήρια που καθορίζονται στο εθνικό δίκαιο» (σκοπός της Deutsche Umwelthilfe είναι, κατά το καταστατικό της, να συμβάλει στην προστασία της φύσης και του περιβάλλοντος καθώς και στην προστασία των καταναλωτών όσον αφορά το περιβάλλον και την υγεία, και, πράγματι, έχει αναγνωρισθεί ως ένωση για την προστασία του περιβάλλοντος η οποία έχει ικανότητα διαδικού, σύμφωνα με το άρθρο 3 του γερμανικού νόμου για προσφυγές σχετικές με το περιβάλλον, UmwRG).

Ακόμη, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι τα κριτήρια του άρθρου 9 παρ. 3 αφορούν τον καθορισμό του κύκλου των προσώπων που έχουν δικαίωμα προσφυγής και όχι τον καθορισμό του αντικειμένου της προσφυγής, στο μέτρο που αυτή αφορά την παράβαση διατάξεων του εθνικού δικαίου σχετικά με το περιβάλλον. Επομένως, τα κράτη μέλη δεν μπορούν να περιορίζουν το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του προαναφερθέντος άρθρου 9 παρ. 3, απο-

κλείοντας από το αντικείμενο της προσφυγής ορισμένες κατηγορίες διατάξεων του εθνικού δικαίου σχετικά με το περιβάλλον.

Επιπλέον, η Σύμβαση του Aarhus, εξεταζόμενη σε συνδυασμό με τον Χάρτη, υποχρεώνει τα κράτη μέλη να διασφαλίζουν αποτελεσματική δικαστική προστασία και τους απαγορεύει να στερούν από τέτοιες ενώσεις κάθε δυνατότητα να ζητούν και να εξασφαλίζουν τον έλεγχο της τήρησης ορισμένων κανόνων του δικαίου της Ένωσης για το περιβάλλον. Ειδικότερα, το εθνικό δικονομικό δίκαιο είναι αντίθετο στο άρθρο 9 παρ. 3 της Σύμβασης του Aarhus και στο άρθρο 47 του Χάρτη, αν εμποδίζει την πρόσβαση στη δικαιοσύνη μίας περιβαλλοντικής ένωσης με αναγνωρισμένη ικανότητα διαδίκου κατά το άρθρο 9 παρ. 3 της Σύμβασης του Aarhus, προκειμένου να προσβάλει απόφαση έγκρισης ΕΚ τύπου, η οποία αντιβαίνει στον Κανονισμό 715/2007. Τούτο συνιστά αδικαιολόγητο περιορισμό του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη.

Στο άρθρο 5 παρ. 2 του Κανονισμού 715/2007 απαγορεύεται η χρήση συστημάτων αναστολής που μειώνουν την αποτελεσματικότητα των συστημάτων ελέγχου των εκπομπών. Πλην όμως, ένα σύστημα αναστολής μπορεί κατ' εξαίρεση να δικαιολογηθεί εφόσον αποδεικνύεται ότι ανταποκρίνεται αυστηρώς στην ανάγκη αποφυγής των άμεσων κινδύνων ζημιών ή ατυχήματος στον κινητήρα που προκαλούνται από δυσλειτουργία κατασκευαστικού στοιχείου του συστήματος ανακυκλοφορίας των καυσαερίων. Οι κίνδυνοι αυτοί πρέπει να αποδειχθεί ότι είναι τόσο σοβαροί ώστε να δημιουργούν συγκεκριμένο κίνδυνο κατά την οδήγηση του οχήματος που είναι εξοπλισμένο με το εν λόγω σύστημα. Εν προκειμένω, εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει αν συντρέχει τέτοια περίπτωση.

Ωστόσο, το ΔΕΕ επισήμανε ότι θα διακυβευόταν ο σκοπός του Κανονισμού 715/2007, αν το σύστημα αναστολής λειτουργούσε κατ' εξαίρεση για τον λόγο και μόνον ότι, για παράδειγμα, τα έξοδα έρευνας είναι υψηλά, ότι το τεχνικό σύστημα είναι δαπανηρό ή ότι οι εργασίες συντήρησης του οχήματος είναι συχνότερες και ακριβότερες για τον χρήστη. Σημειώνεται ότι ο Κανονισμός 715/2007 αποσκοπεί στη διασφάλιση υψηλού επιπέδου περιβαλλοντικής προστασίας, στη βελτίωση της ποιότητας του ατμοσφαιρικού αέρα εντός της Ένωσης, και άρα στην αποτελεσματική μείωση των εκπομπών NOx καθ' όλη τη διάρκεια της κανονικής ζωής των οχημάτων.

Λαμβανομένων υπόψη των παραπάνω, το ΔΕΕ έκρινε ότι μια τέτοια «ανάγκη» χρήσης συστήματος αναστολής υφίσταται μόνον όταν, κατά τον χρόνο της έγκρισης ΕΚ τύπου του εν λόγω συστήματος ή του οχήματος που είναι εξοπλισμένο με αυτό, καμία άλλη τεχνική λύση δεν καθιστά δυνατή την αποτροπή άμεσων κινδύνων ζημιών ή ατυχήματος στον κινητήρα που δημιουργούν συγκεκριμένο κίνδυνο κατά την οδήγηση του οχήματος.

V. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης σε περίπτωση σοβαρής απειλής για την εθνική ασφάλεια

Το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν επιτρέπει τη γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης, εκτός αν συντρέχει περίπτωση σοβαρής απειλής για την εθνική ασφάλεια

προδικαστική παραπομπή – επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών – απόρρητο των επικοινωνιών – πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών – γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης – Οδηγία 2002/58/ΕΚ – άρθρο 15 παρ. 1 – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 6, 7, 8 και 11, καθώς και άρθρο 52 παρ. 1 – άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-793/19 και C-794/19, SpaceNet, 20.09.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: P.G. Xueieb, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2022:702 – Προδικαστική παραπομπή

Η SpaceNet και η Telekom Deutschland παρέχουν, εντός της Γερμανίας, διαθέσιμες στο κοινό υπηρεσίες πρόσβασης στο διαδίκτυο, ενώ η Telekom Deutschland παρέχει, επιπλέον, τηλεφωνικές υπηρεσίες. Οι εταιρείες αυτές προσέφυγαν ενώπιον των γερμανικών δικαστηρίων, αμφισβητώντας την υποχρέωση η οποία τους επιβάλλεται βάσει του γερμανικού νόμου περί τηλεπικοινωνιών (TKG) να διατηρούν, από 1ης Ιουλίου 2017, δεδομένα κίνησης και δεδομένα θέσης σχετικά με τις τηλεπικοινωνίες των πελατών τους. Εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, ο γερμανικός νόμος επιβάλλει στους παρόχους διαθέσιμων στο κοινό υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, προς τους σκοπούς ιδίως της καταστολής σοβαρών ποινικών αδικημάτων ή της πρόληψης συγκεκριμένου κινδύνου που απειλεί την εθνική ασφάλεια, την υποχρέωση να διατηρούν γενικώς και αδιακρίτως, για χρονικό διάστημα αρκετών εβδομάδων, το μεγαλύτερο μέρος των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης των τελικών χρηστών.

Το γερμανικό Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο απέστειλε προδικαστικό ερώτημα προκειμένου να διεκρινισθεί αν τέτοια εθνική νομοθεσία αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης, όπως έχει ερμηνευθεί από το ΔΕΕ. Οι αμφιβολίες του οφείλονται στο ότι η υποχρέωση διατήρησης την οποία προβλέπει ο TKG αφορά μικρότερο αριθμό δεδομένων και συντομότερο χρονικό διάστημα διατήρησης (4 ή 10 εβδομάδων) απ' ό,τι προέβλεπαν οι

επίμαχες εθνικές ρυθμίσεις στις υποθέσεις επί των οποίων εκδόθηκαν οι προηγούμενες αποφάσεις. Λόγω των ιδιαιτεροτήτων αυτών, καθίσταται λιγότερο πιθανό το ενδεχόμενο να μπορούν από τα διατηρούμενα δεδομένα να συναχθούν ακριβέστατα συμπεράσματα σχετικά με την ιδιωτική ζωή των υποκειμένων των συγκεκριμένων δεδομένων. Επιπλέον, ο ΤΚΓ διασφαλίζει, κατά το αιτούν δικαστήριο, αποτελεσματική προστασία των διατηρούμενων δεδομένων έναντι των κινδύνων κατάχρησης και παράνομης πρόσβασης.

Με τη σημερινή απόφασή του, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει την προγενέστερη νομολογία του και παρέχει στο αιτούν δικαστήριο την απάντηση ότι αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης ως προληπτικό μέτρο για την καταπολέμηση της σοβαρής εγκληματικότητας και την πρόληψη των σοβαρών απειλών κατά της δημόσιας ασφάλειας.

Αντιθέτως, το Δικαστήριο κρίνει ότι δεν αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης εθνική νομοθεσία η οποία επιτρέπει, προς τον σκοπό της προστασίας της εθνικής ασφάλειας, τη δυνατότητα να διατάσσονται οι πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών να διατηρούν γενικώς και αδιακρίτως τα δεδομένα κίνησης και τα δεδομένα θέσης, σε περιπτώσεις που το οικείο κράτος μέλος αντιμετωπίζει σοβαρή απειλή για την εθνική ασφάλεια, η οποία αποδεικνύεται ότι είναι πραγματική και ενεστώσα ή προβλέψιμη.

Επιπλέον, είναι συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει, προς τους σκοπούς της προστασίας της εθνικής ασφάλειας, της καταπολέμησης του σοβαρού εγκλήματος και της πρόληψης των σοβαρών απειλών κατά της δημόσιας ασφάλειας, στοχευμένη διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης, η οποία πρέπει να οριοθετείται βάσει αντικειμενικών στοιχείων που δεν εισάγουν δυσμενείς διακρίσεις, ανάλογα με τις κατηγορίες των υποκειμένων των διατηρούμενων δεδομένων ή με τη χρήση γεωγραφικού κριτηρίου, μόνο για το απολύτως αναγκαίο χρονικό διάστημα, με δυνατότητα, όμως, παράτασής του. Για την επίτευξη των ίδιων σκοπών, ο εθνικός νομοθέτης μπορεί, σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης, να προβλέπει τη γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των διευθύνσεων IP που έχουν αποδοθεί στην πηγή σύνδεσης, για χρονικό διάστημα περιοριζόμενο στο απολύτως αναγκαίο.

Το Δικαστήριο προσθέτει ότι δεν αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης εθνική νομοθεσία η οποία επιτρέπει, προς τους σκοπούς προστασίας της εθνικής ασφάλειας, της καταπολέμησης της εγκληματικότητας και της προστασίας της δημόσιας ασφάλειας, γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων σχετικά με την ταυτότητα των χρηστών μέσω ηλεκτρονικών επικοινωνιών, και η οποία

επιτρέπει, για την καταπολέμηση του σοβαρού εγκλήματος και, κατά μείζονα λόγο, την προστασία της εθνικής ασφάλειας, τη δυνατότητα να διατάσσονται οι πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών να προβαίνουν, για ορισμένο χρονικό διάστημα, στην κατεπείγουσα διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης που έχουν στη διάθεσή τους.

Σε ό,τι αφορά τον ΤΚΓ, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι η υποχρέωση διατήρησης που προβλέπεται από αυτόν καταλαμβάνει ευρύτατο σύνολο δεδομένων κίνησης και δεδομένων θέσης, το οποίο συμπίπτει, κατ' ουσίαν, με εκείνα που αφορούσαν οι προγενέστερες αποφάσεις του Δικαστηρίου. Από το σύνολο όμως αυτό των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης τα οποία διατηρούνται για χρονικό διάστημα δέκα και τεσσάρων εβδομάδων, αντιστοίχως, είναι δυνατόν να συναχθούν ακριβέστατα συμπεράσματα όσον αφορά την ιδιωτική ζωή των υποκειμένων των διατηρούμενων δεδομένων, όπως είναι οι καθημερινές συνήθειες, οι μόνιμοι ή οι προσωρινοί τόποι διαμονής, οι καθημερινές και άλλες μετακινήσεις, οι ασκούμενες δραστηριότητες, οι κοινωνικές σχέσεις των προσώπων αυτών και οι κοινωνικοί κύκλοι στους οποίους συχνάζουν τα εν λόγω πρόσωπα, καθώς και, ειδικότερα, ο προσδιορισμός του προφίλ των προσώπων αυτών.

Σχετικά με τις εγγυήσεις τις οποίες προβλέπει ο ΤΚΓ με σκοπό την προστασία των διατηρούμενων δεδομένων έναντι των κινδύνων κατάχρησης και έναντι κάθε παράνομης πρόσβασης, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η διατήρηση των συγκεκριμένων δεδομένων και η πρόσβαση σε αυτά συνιστούν χωριστές επεμβάσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα των οικείων προσώπων, οι οποίες χρήζουν χωριστής δικαιολόγησης. Ως εκ τούτου, μια εθνική νομοθεσία η οποία διασφαλίζει την πλήρη τήρηση των προϋποθέσεων που διατύπωσε η σχετική με την πρόσβαση στα διατηρούμενα δεδομένα νομολογία δεν μπορεί, ως εκ της φύσεώς της, να περιορίσει ή να θεραπεύσει τη σοβαρή επέμβαση στα δικαιώματα των προσώπων αυτών, η οποία οφείλεται στη γενική διατήρηση των συγκεκριμένων δεδομένων.

► Διατήρηση των δεδομένων κίνησης και καταπολέμηση των αδικημάτων κατάχρησης της αγοράς

Η γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης για ένα έτος από τη δημιουργία του σχετικού αρχείου από τους φορείς παροχής υπηρεσιών τηλεπικοινωνιών δεν επιτρέπεται για προληπτικούς λόγους που συνδέονται με την καταπολέμηση των αδικημάτων κατάχρησης της αγοράς, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η κατάχρηση προνομιακών πληροφοριών

προδικαστική παραπομπή – ενιαία αγορά χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών – κατάχρηση αγοράς – κατάχρηση προνομιακών πληροφοριών – Οδηγία 2003/6/ΕΚ – άρθρο 12 παρ. 2 στοιχεία α' και δ' – Κανονισμός (ΕΕ) 596/2014 – άρθρο 23 παρ. 2 στοιχεία ζ' και η' – εποπτικές και ερευνητικές εξουσίες της *Autorité des marchés financiers* (AMF) – σκοπός γενικού συμφέροντος ο οποίος συνίσταται στην προστασία της ακεραιότητας των χρηματοπιστωτικών αγορών της Ένωσης και της εμπιστοσύνης του κοινού στα χρηματοπιστωτικά μέσα – δυνατότητα της AMF να ζητήσει να της παραδοθούν τα αρχεία δεδομένων κίνησης τα οποία τηρούνται από φορέα παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών – επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών – Οδηγία 2002/58/ΕΚ – άρθρο 15 παρ. 1 – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 7, 8 και 11, καθώς και 52 παρ. 1 – απόρρητο των επικοινωνιών – περιορισμοί – νομοθεσία η οποία προβλέπει ότι οι φορείς παροχής ηλεκτρονικών επικοινωνιών διατηρούν γενικώς και αδιακρίτως τα δεδομένα κίνησης – δυνατότητα εθνικού δικαστηρίου να περιορίσει τα διαχρονικά αποτελέσματα απόφασης με την οποία αντίθετες προς το δίκαιο της Ένωσης εθνικές νομοθετικές διατάξεις κηρύσσονται ανίσχυρες – αποκλείεται

ΔΕΕ C-339/20, VD, 20.09.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: P.G. Xuereb, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2022:703 – Προδικαστική παραπομπή

Στη Γαλλία, ασκήθηκε ποινική δίωξη κατά των VD και SR για τα εγκλήματα της κατάχρησης προνομιακών πληροφοριών, της αποδοχής προϊόντων του ως άνω εγκλήματος, της συνέργειας, της δωροδοκίας και της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες. Η κατηγορούσα αρχή είχε στηριχθεί σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα από τηλεφωνικές κλήσεις των VD και SR, τα οποία προέκυψαν στο πλαίσιο της παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών και διαβιβάστηκαν στον ανακριτή από την *Autorité des marchés financiers* (γαλλική Επιτροπή Κεφαλαιαγοράς, AMF), κατόπιν έρευνας που διεξήγαγε η ίδια. Οι VD και SR άσκησαν ενώπιον του *Cour de cassation* (Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου, Γαλλία) αναίρεση κατά δύο αποφάσεων του *cour d'appel de Paris* (εφετείου Παρισίων), ενώπιον του οποίου επικαλέστηκαν τη νομολογία του Δικαστηρίου για να αμφισβητήσουν κατά πόσον η AMF μπορούσε νομίμως να προχωρήσει στη συλλογή των ως άνω δεδομένων βασισζόμενη σε εθνικές διατάξεις οι οποίες, αφενός, δεν ήταν σύμφωνες με το δίκαιο της Ένωσης, στον βαθμό που προέβλεπαν ότι τα δεδομένα σύνδεσης διατηρούνταν γενικώς και αδιακρίτως, και, αφετέρου, δεν έθεταν κανένα όριο στην εξουσία που αναγνωρίζεται στην AMF να απαιτεί, όταν διενεργεί έρευνες, να της κοινοποιούνται τα διατηρούμενα δεδομένα.

Το *Cour de cassation* υπέβαλε αίτηση προδικαστικής απόφασης με την οποία ερωτά, κατ' ουσίαν, το Δικαστήριο πώς συμβιβάζονται οι κρίσιμες διατάξεις της Οδηγίας «για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες», ερμηνευόμενες υπό το πρίσμα του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), με τις διατάξεις της Οδηγίας «για την κατάχρηση αγοράς» και του Κανονισμού για τις πρακτικές κατάχρησης της αγοράς, στο πλαίσιο εθνικών νομοθετικών μέτρων που επιβάλλουν στους φορείς παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, για προληπτικούς λόγους σχετικούς με την καταπολέμηση των αδικημάτων κατάχρησης της αγοράς, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η κατάχρηση προνομιακών πληροφοριών, την υποχρέωση να διατηρούν γενικώς και αδιακρίτως τα δεδομένα κίνησης για ένα έτος από την ημέρα της δημιουργίας των αρχείων των δεδομένων. Σε περίπτωση που κριθεί ότι η επίμαχη εθνική νομοθεσία αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν είναι δυνατόν να παραμείνουν προσωρινά σε ισχύ τα αποτελέσματά της προκειμένου να αποφευχθεί η ανασφάλεια δικαίου και να μπορέσουν τα δεδομένα τα οποία έχουν διατηρηθεί βάσει αυτής να χρησιμοποιηθούν για τον εντοπισμό και τη δίωξη πράξεων κατάχρησης προνομιακών πληροφοριών.

Με την παρούσα απόφασή του, το Δικαστήριο διαπιστώνει, κατά πρώτον, ότι ούτε η Οδηγία «για την κατάχρηση αγοράς» ούτε ο Κανονισμός για τις πρακτικές κατάχρησης της αγοράς μπορούν να αποτελέσουν τη νομική βάση προς θεμελίωση μιας γενικής υποχρέωσης διατήρησης των αρχείων των δεδομένων κίνησης που τηρούνται από τους φορείς παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, για τις ανάγκες της άσκησης των εξουσιών τις οποίες οι σχετικές ενωσιακές ρυθμίσεις απονέμουν στις αρμόδιες αρχές του χρηματοπιστωτικού τομέα.

Κατά δεύτερον, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι η Οδηγία «για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες» συνιστά την πράξη αναφοράς σε σχέση με τη διατήρηση και, γενικότερα, με την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών. Συνεπώς, η συγκεκριμένη Οδηγία έχει εφαρμογή και επί των αρχείων των δεδομένων κίνησης που τηρούνται από τους φορείς παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών και που μπορούν να ζητηθούν από τις αρμόδιες αρχές του χρηματοπιστωτικού τομέα, κατά την έννοια της Οδηγίας «για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες» και του Κανονισμού για τις πρακτικές κατάχρησης της αγοράς. Ως εκ τούτου, η νομιμότητα της επεξεργασίας των αρχείων που τηρούνται από τους φορείς παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών πρέπει να εκτιμάται με γνώμονα τις προϋποθέσεις τις οποίες προβλέπει η Οδηγία «για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες», όπως ερμηνεύεται από το Δικαστήριο.

Με βάση τα ανωτέρω, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η Οδηγία «για την κατάχρηση αγοράς» και ο Κανονισμός για τις πρακτικές κατάχρησης της αγοράς, σε συνδυασμό με την Οδηγία «για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες» και υπό το πρίσμα του Χάρτη, δεν επιτρέπουν να διατηρούνται γενικώς και αδιακρίτως, από τους φορείς παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, τα δεδομένα κίνησης και τα δεδομένα θέσης για ένα έτος από τη δημιουργία του σχετικού αρχείου, προς τον σκοπό της καταπολέμησης των αδικημάτων κατάχρησης της αγοράς, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η κατάχρηση προνομιακών πληροφοριών.

Κατά τρίτον, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει τη νομολογία του σύμφωνα με την οποία το δίκαιο της Ένωσης δεν επιτρέπει σε εθνικό δικαστήριο να περιορίσει τα διαχρονικά αποτελέσματα της απόφασης την οποία οφείλει, βάσει του εθνικού δικαίου, να εκδώσει για να κηρύξει ανίσχυρες τις εθνικές νομοθετικές διατάξεις που επιβάλλουν στους παρόχους ηλεκτρονικών επικοινωνιών την υποχρέωση να διατηρούν γενικώς και αδιακρίτως τα δεδομένα κίνησης και τα δεδομένα θέσης, λόγω της ασυμβατότητας της νομοθεσίας αυτής με την Οδηγία «για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες».

Τέλος, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι το κατά πόσον πρέπει να γίνουν δεκτά τα αποδεικτικά στοιχεία τα οποία έχουν αποκτηθεί μέσω μιας τέτοιας διατήρησης των δεδομένων αποτελεί, δυνάμει της αρχής της αυτονομίας των κρατών μελών, ζήτημα το οποίο άπτεται του εθνικού δικαίου, υπό την επιφύλαξη της τήρησης, ειδικότερα, των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας. Βάσει της τελευταίας αυτής αρχής, ο εθνικός ποινικός δικαστής δεν πρέπει να λαμβάνει υπόψη πληροφοριακά και αποδεικτικά στοιχεία τα οποία έχουν αποκτηθεί μέσω αντίθετης προς το ενωσιακό δίκαιο διατήρησης όλων γενικώς και αδιακρίτως των δεδομένων, εφόσον οι ενδιαφερόμενοι δεν έχουν δυνατότητα αποτελεσματικής υποβολής παρατηρήσεων επί των πληροφοριακών και αποδεικτικών αυτών στοιχείων, τα οποία προέρχονται από τομέα που εκφεύγει της γνώσης των δικαστών και θα μπορούσαν να ασκήσουν καθοριστική επιρροή στην εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών.

► **Ευθύνη ενημέρωσης παρόχων μηχανών αναζήτησης στο διαδίκτυο για αίτημα διαγραφής από το υποκείμενο των δεδομένων**

Ο υπεύθυνος επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα υποχρεούται να λαμβάνει εύλογα μέτρα για να ενημερώνει τους παρόχους μηχανών αναζήτησης στο διαδίκτυο για αίτημα διαγραφής από το υποκείμενο των δεδομένων

προδικαστική παραπομπή – επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών – Οδηγία 2002/58/ΕΚ – άρθρο 12 – δημόσιοι κατάλογοι και υπηρεσίες πληροφοριών καταλόγου – συγκατάθεση του συνδρομητή – υποχρεώσεις του παρόχου καταλόγων και υπηρεσιών πληροφοριών καταλόγου – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρο 17 – δικαίωμα διαγραφής («δικαίωμα στη λήθη») – άρθρο 5 παρ. 2 – άρθρο 24 – υποχρεώσεις ενημέρωσης και ευθύνη του υπευθύνου επεξεργασίας

ΔΕΕ C-129/21, Proximus (Annuaire électronique publics), 27.10.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Κ. Λυκούργος, Εισηγήτρια: L.S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: A.M. Collins, ECLI:EU:C:2022:833 – Προδικαστική παραπομπή

Η Proximus, πάροχος τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών στο Βέλγιο, εκδίδει μεταξύ άλλων, τηλεφωνικούς καταλόγους και καταλόγους για υπηρεσίες πληροφοριών. Οι εν λόγω κατάλογοι περιέχουν το όνομα, τη διεύθυνση και τον αριθμό τηλεφώνου των συνδρομητών των διαφόρων παρόχων δημόσιων τηλεφωνικών υπηρεσιών. Τα εν λόγω στοιχεία επικοινωνίας κοινοποιούνται στην Proximus από τους φορείς εκμετάλλευσης, εκτός εάν ο συνδρομητής έχει εκφράσει την επιθυμία να μην συμπεριληφθεί στους καταλόγους. Η Proximus επίσης παρέχει τα στοιχεία επικοινωνίας που λαμβάνει σε άλλον πάροχο καταλόγων. Η Telenet, φορέας παροχής τηλεφωνικών υπηρεσιών στο Βέλγιο, διαβιβάζει τα στοιχεία επικοινωνίας των συνδρομητών της σε παρόχους καταλόγων, συμπεριλαμβανομένης της Proximus. Ένας από τους εν λόγω συνδρομητές ζήτησε από την Proximus να μην συμπεριλάβει τα στοιχεία επικοινωνίας του στους καταλόγους που δημοσιεύονται τόσο από την Proximus όσο και από τρίτους. Η Proximus άλλαξε την κατάσταση του εν λόγω συνδρομητή έτσι ώστε τα στοιχεία επικοινωνίας του να μην δημοσιοποιούνται πλέον.

Στη συνέχεια, ωστόσο, η Proximus έλαβε από την Telenet ενημέρωση των δεδομένων του εν λόγω συνδρομητή, η οποία δεν χαρακτηρίστηκε ως εμπιστευτική. Οι πληροφορίες αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο αυτοματοποιημένης επεξεργασίας από την Proximus και καταχωρίστηκαν, με αποτέλεσμα να συμπεριληφθούν και πάλι στους καταλόγους της. Σε απάντηση των επανειλημμένων αιτημάτων του συνδρομητή να μην συμπεριληφθούν τα στοιχεία του, η Proximus δήλωσε ότι είχε αποσύρει τα εν λόγω δεδομένα από τους καταλόγους και επικοινωνήσε με την Google για να αποσύρει τους σχετικούς συνδέσμους προς ιστοσελίδα της Proximus. Η Proximus ενημέρωσε επίσης τον εν λόγω συνδρομητή ότι είχε διαβιβάσει τα στοιχεία επικοινωνίας του σε άλλους παρόχους καταλόγων και ότι, μέσω των μηνιαίων ενημερώσεων, οι εν λόγω πάροχοι είχαν ενημερωθεί για το αίτημά του. Ταυτόχρονα, ο εν λόγω συνδρομητής υπέβαλε καταγγελία στη βελγική

αρχή προστασίας δεδομένων. Το δικαστικό τμήμα της εν λόγω αρχής διέταξε την Proximus να λάβει διορθωτικά μέτρα και να καταβάλει πρόστιμο ύψους 20.000 ευρώ για παράβαση διαφόρων διατάξεων του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία των Δεδομένων (ΓΚΠΔ).

Η Proximus άσκησε έφεση κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του Cour d'appel de Bruxelles (Εφετείο Βρυξελλών, Βέλγιο), υποστηρίζοντας ότι δεν απαιτείται η συγκατάθεση του συνδρομητή για τη δημοσίευση των προσωπικών του δεδομένων στους τηλεφωνικούς καταλόγους, αλλά οι ίδιοι οι συνδρομητές πρέπει να ζητήσουν να μην συμπεριληφθούν στους τηλεφωνικούς καταλόγους αυτούς στο πλαίσιο ενός συστήματος "opt-out". Ελλείψει τέτοιου αιτήματος, ο ενδιαφερόμενος συνδρομητής μπορεί στην πραγματικότητα να περιλαμβάνεται στους εν λόγω καταλόγους.

Αντιθέτως, η Αρχή Προστασίας Δεδομένων υποστηρίζει ότι η Οδηγία για την προστασία της ιδιωτικής ζωής και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες απαιτεί τη «συγκατάθεση των συνδρομητών» κατά την έννοια του ΓΚΠΔ, προκειμένου οι πάροχοι των καταλόγων να μπορούν να επεξεργάζονται και να διαβιβάζουν τα προσωπικά τους δεδομένα. Δεδομένου ότι δεν έχουν καταρτιστεί ειδικοί κανόνες σχετικά με την ανάκληση της δήλωσης από έναν συνδρομητή της επιθυμίας ή της εν λόγω «συγκατάθεσης», το Cour d'appel de Bruxelles υπέβαλε ερωτήματα στο Δικαστήριο για την έκδοση προδικαστικής απόφασης.

Με την παρούσα απόφασή του, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι η συναίνεση του συνδρομητή που έχει ενημερωθεί δεόντως είναι απαραίτητη για τους σκοπούς της δημοσίευσης των προσωπικών του δεδομένων σε δημόσιο κατάλογο και επεκτείνεται σε κάθε μεταγενέστερη επεξεργασία των δεδομένων από τρίτες επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην αγορά των δημοσίως διαθέσιμων υπηρεσιών πληροφοριών καταλόγων, υπό την προϋπόθεση ότι η επεξεργασία αυτή επιδιώκει τον ίδιο σκοπό.

Η συγκατάθεση αυτή απαιτεί «ελεύθερη, συγκεκριμένη, ενημερωμένη και σαφή» αναφορά των επιθυμιών του υποκειμένου των δεδομένων με τη μορφή δήλωσης ή

«σαφούς καταφατικής ενέργειας» που σηματοδοτεί τη συμφωνία για την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν. Ωστόσο, η εν λόγω συγκατάθεση δεν απαιτεί, κατά την ημερομηνία κατά την οποία δίδεται, το υποκείμενο των δεδομένων να γνωρίζει κατ'ανάγκη την ταυτότητα όλων των παρόχων καταλόγων που θα επεξεργαστούν τα προσωπικά του δεδομένα.

Το Δικαστήριο σημειώνει επίσης ότι οι συνδρομητές πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να αποσύρουν τα προσωπικά τους δεδομένα από τους καταλόγους. Θεωρεί ότι το αίτημα του συνδρομητή να αποσυρθούν τα δεδομένα του μπορεί να θεωρηθεί ως άσκηση του δικαιώματος διαγραφής κατά την έννοια του ΓΚΠΔ. Ακολούθως, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι από τις γενικές υποχρεώσεις που προβλέπει ο ΓΚΠΔ προκύπτει ότι ο υπεύθυνος επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, όπως η Proximus, οφείλει, μέσω κατάλληλων τεχνικών και οργανωτικών μέτρων, να ενημερώνει τους άλλους παρόχους καταλόγων που έχουν λάβει τέτοια δεδομένα από αυτόν για την ανάκληση της συγκατάθεσης του υποκειμένου των δεδομένων.

Ο εν λόγω υπεύθυνος επεξεργασίας πρέπει επίσης να διασφαλίζει ότι ο φορέας παροχής τηλεφωνικών υπηρεσιών που έχει κοινοποιήσει τα εν λόγω προσωπικά δεδομένα σε αυτόν, ενημερώνεται ώστε ο εν λόγω φορέας να τροποποιήσει τον κατάλογο των προσωπικών δεδομένων που διαβιβάζει αυτόματα στον εν λόγω πάροχο καταλόγων. Όταν, όπως στην προκειμένη περίπτωση, διάφοροι υπεύθυνοι επεξεργασίας βασίζονται στην ενιαία συγκατάθεση του υποκειμένου των δεδομένων, αρκεί, προκειμένου το πρόσωπο αυτό να ανακαλέσει τη συγκατάθεση αυτή, να επικοινωνήσει με οποιονδήποτε από τους υπευθύνους επεξεργασίας.

Τέλος, το Δικαστήριο κρίνει ότι ένας υπεύθυνος επεξεργασίας, όπως η Proximus, οφείλει, βάσει του ΓΚΠΔ, να διασφαλίζει ότι υφίστανται εύλογα μέτρα για την ενημέρωση των παρόχων μηχανών αναζήτησης σχετικά με το αίτημα που του απευθύνει ο συνδρομητής φορέα παροχής τηλεφωνικών υπηρεσιών για τη διαγραφή των προσωπικών του δεδομένων.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Απαγόρευση απέλασης αλλοδαπού για λόγους υγείας

Είναι απολύτως απαγορευμένη η απέλαση αλλοδαπού - πολίτη τρίτης χώρας, ο οποίος πάσχει από σοβαρή ασθένεια και υφίστανται σοβαροί και αποδεδειγμένοι λόγοι να θεωρηθεί ότι η απέλασή του θα τον εξέθετε, λόγω της μη διαθεσιμότητας της κατάλληλης ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στο κράτος προορισμού, σε πραγματικό κίνδυνο να μειωθεί σημαντικά το προσδόκιμο της ζωής του ή να επιδεινωθεί ταχέως και μη αναστρέψιμα η κατάσταση της υγείας του, με αποτέλεσμα να υφίσταται έντονους πόνους

προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – άρθρα 4, 7 και 19 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης – σεβασμός της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής – προστασία σε περίπτωση απομάκρυνσης, απέλασης και έκδοσης – δικαίωμα διαμονής για ιατρικούς λόγους – κοινοί κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων πολιτών τρίτων χωρών – Οδηγία 2008/115/ΕΚ – υπήκοος τρίτης χώρας ο οποίος πάσχει από σοβαρή ασθένεια – θεραπευτική αγωγή για ανακούφιση από τον πόνο – αγωγή μη διαθέσιμη στη χώρα καταγωγής – προϋποθέσεις υπό τις οποίες πρέπει να αναβληθεί η απομάκρυνση

ΔΕΕ C-69/21, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Éloignement-Cannabis thérapeutique), 22.11.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: Ρ. Pikamäe, ECLI:EU:C:2022:913 – Προδικαστική παραπομπή

Ο Χ., πολίτης Ρωσίας, νοσεί επί σειρά ετών από σπάνια μορφή καρκίνου του αίματος. Στην Ολλανδία, όπου διαμένει παρανόμως, λαμβάνει φαρμακευτική αγωγή, κύριο τμήμα της οποίας είναι φαρμακευτική κάνναβη που περιορίζει τον πόνο. Από το έτος 2013 κι έπειτα, ο Χ. υπέβαλε δύο αιτήσεις ασύλου και μια σειρά άλλων αιτήσεων του Ολλανδικού Δικαίου, με σκοπό τη λήψη άδειας διαμονής και την αναστολή της απέλασής¹ του στη Ρωσία. Ο Χ. στήριξε τα αιτήματά του στο γεγονός ότι στη Ρωσία είναι παράνομη η θεραπευτική αγωγή που περιλαμβάνει τη χρήση κάνναβης, ενώ την ίδια στιγμή άλλες φαρμακευτικές αγωγές που του είχαν χορηγηθεί

στο παρελθόν εκεί, είχαν προκαλέσει παρενέργειες στην υγεία του.

Κατά τη δεύτερη σε σειρά δικαστική του προσφυγή επί της διοικητικής απόρριψης των αιτημάτων του², ο Χ. υποστήριξε ότι έπρεπε να του χορηγηθεί άδεια διαμονής ή να διαταχθεί η αναστολή της απέλασής του, βάσει του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, περί του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, το οποίο καλύπτει και την κατάσταση της υγείας του ανθρώπου. Πρόσθεσε, μάλιστα, ότι η χορήγηση φαρμακευτικής κάνναβης είναι τόσο σημαντική για την υγεία του, ώστε ενδεχόμενη διακοπή της θα έθετε σε κίνδυνο την αξιοπρέπειά του, λόγω της έντασης του πόνου που θα προσλάμβανε η ασθένειά του. Το Πρωτοδικείο της Χάγης υπέβαλε στο ΔΕΕ τέσσερα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούσαν, κατά κύριο λόγο, το ενδεχόμενο να απαγορευθεί η έκδοση απόφασης απέλασης ή η λήψη μέτρων εκτέλεσής της, για λόγους που εδράζονται αμιγώς στην ίδια την κατάσταση της υγείας του Χ. με βάση τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ και την Οδηγία Επιστροφής³.

Το τμήμα μείζονος συνθέσεως του ΔΕΕ έκρινε την υπόθεση βάσει της απόλυτης προστασίας από την απέλαση που κατοχυρώνουν τα άρθρα 4 και 19 (2) ΧΘΔΕΕ, όταν εκείνη ισοδυναμεί με απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση του αλλοδαπού. Επικαλούμενο πρόσφατη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) επί της εφαρμογής του αντίστοιχου άρθρου 3 της ΕΣΔΑ σε συναφείς περιπτώσεις, το ΔΕΕ έκρινε ως μη επιτρεπτή την έκδοση απόφασης απέλασης και τη λήψη μέτρων εκτέλεσής της, όταν ο παρανόμως διαμένων αλλοδαπός⁴ πάσχει από σοβαρή ασθένεια και υφίστανται σοβαροί και αποδεδειγμένοι λόγοι να θεωρηθεί ότι η απέλασή του θα τον εξέθετε, λόγω της μη διαθεσιμότητας της κατάλληλης περίθαλψης στο κράτος προορισμού, σε πραγματικό κίνδυνο να μειωθεί σημαντικά το προσδόκιμο της ζωής του ή να επιδεινωθεί ταχέως και μη αναστρέψιμα η κατάσταση

2. Κατά την πρώτη του προσφυγή, τα ολλανδικά δικαστήρια ακύρωσαν, εν μέρει, την άρνηση της διοίκησης να ικανοποιήσει τα αιτήματα του Χ. και ανέπεμψαν την υπόθεση για νέο έλεγχο, ο οποίος όμως είχε την ίδια έκβαση, με παρόμοια αιτιολογία.

3. Οδηγία 2008/115/ΕΚ σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών.

4. Η Οδηγία 2008/115/ΕΚ χρησιμοποιεί τον όρο «υπήκοος τρίτης χώρας», ο οποίος κατά τον ορισμό του άρθρου 3 σημείο 1 της Οδηγίας αφορά: «κάθε πρόσωπο που δεν είναι πολίτης της Ένωσης κατά την έννοια του άρθρου 17, παράγραφος 1 της Συνθήκης και δεν απολαύει του κοινοτικού δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας, όπως ορίζεται στο άρθρο 2, παράγραφος 5 του Κώδικα Συνόρων του Σένγκεν».

1. Ο όρος «απέλαση» που θα χρησιμοποιείται στην παρούσα ανάλυση αναφέρεται στην εν ευρεία εννοία, οικειοθελή ή αναγκαστική, απομάκρυνση ενός αλλοδαπού από την επικράτεια ενός κράτους στην επικράτεια άλλου. Στις επιμέρους έννομες τάξεις μπορεί να χρησιμοποιούνται συνώνυμοι όροι, όπως: «απομάκρυνση», «επιστροφή», «επαναπροώθηση», «μεταφορά» κ.ά.

της υγείας του, με αποτέλεσμα να υφίσταται έντονους πόνους. Η προϋπόθεση αυτή πληρούται και σε περιπτώσεις όπου στο κράτος προορισμού δεν υφίσταται ουδεμία νόμιμη δυνατότητα χορήγησης της μόνης αποτελεσματικής αναλγητικής αγωγής στον ασθενή, με αποτέλεσμα την έκθεσή του σε πόνο, τέτοιας έντασης που θα προσέβαλε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, δεδομένου ότι θα μπορούσε να του προκαλέσει σοβαρές και μη αναστρέψιμες ψυχικές βλάβες ή ακόμα και να τον οδηγήσει στην αυτοκτονία.

Η προϋπόθεση κατά την οποία η κατάσταση της υγείας πρέπει να επιδεινωθεί «ταχέως» δεν μπορεί να ερμηνεύεται τόσο αυστηρά, ώστε να καλύπτει χρονικά μόνο την άφιξη του αλλοδαπού στο κράτος προορισμού και το διάστημα αμέσως μετά από αυτήν. Ούτε μπορεί να πιθανολογείται ότι η επιδείνωση θα εκδηλωθεί εντός ορισμένης προθεσμίας, καθοριζόμενης εκ των προτέρων, με τρόπο που δεν επιδέχεται παρεκκλίσεις. Σε περίπτωση καθορισμού τέτοιας προθεσμίας από τα κράτη μέλη, αυτή έχει αμιγώς ενδεικτικό χαρακτήρα και δεν απαλλάσσει την αρμόδια εθνική αρχή από την υποχρέωση συγκεκριμένης και συνολικής εξέτασης της υπόθεσης. Υποχρέωση του κράτους απομάκρυνσης είναι να βεβαιωθεί ότι ο αλλοδαπός θα λάβει τη δέουσα ιατρική περίθαλψη, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης της απέλασης, αλλά και μετά το πέρας της, εντός του κράτους προορισμού.

Το ΔΕΕ επανέλαβε, πάντως, ότι στις περιπτώσεις αυτές δεν προκύπτει από το ενωσιακό δίκαιο υποχρέωση των κρατών μελών να χορηγήσουν στον αλλοδαπό άδεια διαμονής. Όμως, η χορήγηση θεραπευτικής αγωγής, ως συνιστώσα της κατάστασης της υγείας, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, κατά το άρθρο 7 του ΧΘΔΕΕ, που είναι αντίστοιχο του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, και το οποίο προστατεύει και παρανόμως διαμένοντα πρόσωπα. Στη βάση αυτή, προϋπόθεση για την έκδοση απόφασης απέλασης ή τη λήψη μέτρων εκτέλεσής της αποτελεί η προηγούμενη αξιολόγηση της κατάστασης της υγείας του αλλοδαπού. Παρά ταύτα, το δικαίωμα αυτό δεν είναι απόλυτο, αλλά σταθμίζεται με θεμιτούς δημόσιους σκοπούς, ένας εκ των οποίων είναι η καθιέρωση αποτελεσματικής πολιτικής απομάκρυνσης κι επαναπατρισμού. Δεν προκύπτει απαγόρευση έκδοσης απόφασης απέλασης ή λήψης μέτρων εκτέλεσής της, για μόνον τον λόγο ότι ο αλλοδαπός δεν θα λαμβάνει στο κράτος προορισμού ίδια θεραπευτική αγωγή με εκείνη που του χορηγείται στο κράτος απομάκρυνσης, με αποτέλεσμα να μπορεί να επηρεαστεί αρνητικά η ανάπτυξη των κοινωνικών του σχέσεων στο κράτος προορισμού. Ούτε απαγορεύεται η απέλασή του για τον λόγο ότι μπορεί να επηρεαστεί αρνητικά η κατάσταση της υγείας του στο κράτος προορισμού, σε βαθμό χαμηλότερο από το επίπεδο που απαι-

τείται για τη θεμελίωση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης.

Παρατηρήσεις

Πασχάλης Πασχαλίδης*

1. Εισαγωγή

Η προστασία του αλλοδαπού από την απέλαση μπορεί να είναι απόλυτη ή σχετική. Στην περίπτωση της απόλυτης προστασίας, η απέλασή του είναι απαγορευμένη καθ' όσον χρόνο υπάρχουν σοβαροί λόγοι για να θεωρείται ότι, στον τόπο προορισμού, ο αλλοδαπός κινδυνεύει να έρθει αντιμέτωπος με απολύτως απαγορευμένους κινδύνους, όπως είναι ιδίως: η απώλεια της ζωής του, τα βασανιστήρια, η απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση ή τιμωρία, η κατάφωρη παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων κι ελευθεριών (προσωπική ελευθερία, πρόσβαση στη Δικαιοσύνη, θρησκευτική ελευθερία κ.ά.) και η έκθεσή του σε συνθήκες μη αξιοπρεπούς διαβίωσης ή ιδιαιτέρως υποβαθμισμένων ανθρωπιστικών συνθηκών. Εξίσου απολύτως απαγορευμένη είναι και η απέλαση που διενεργείται κατά παραβίαση της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων και της αρχής της απαγόρευσης των συλλογικών απελάσεων. Στην περίπτωση της σχετικής προστασίας, ο δημόσιος σκοπός που εξυπηρετείται από την απέλαση σταθμίζεται με σχετικώς προστατευτέα δικαιώματα του αλλοδαπού, όπως είναι η ιδιωτική και οικογενειακή του ζωή, καθώς και με άλλα δικαιώματά του, όταν δεν θίγονται κατάφωρα, ώστε να θεμελιώνεται η ανάγκη απόλυτης προστασίας⁵.

Η προστασία της υγείας του αλλοδαπού δεν περιλαμβάνει μονάχα την ανάγκη αντιμετώπισης των ιδίων των ασθενειών που τη θίγουν. Συνδέεται άμεσα και με την απουσία πόνου στην καθημερινή του διαβίωση. Όταν ο πόνος φθάνει σε ιδιαιτέρως αυξημένα επίπεδα, κατάσταση εγγενής σε πολλές σοβαρές ασθένειες, μπορεί να θίγει την ίδια την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ή να θεμελιώνει απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση. Έτσι, μια θεραπευτική αγωγή δεν περιλαμβάνει μόνον τη φαρμακευτική αγωγή που είναι απαραίτητη για την αντιμετώπιση της ασθένειας καθ' εαυτής, αλλά μπορεί να απαιτεί τη χορήγηση αναλγητικής αγωγής, την επίβλεψη από ειδικό ιατρικό, νοσηλευτικό και ψυχολογικό προσωπικό κ.ά.

Εκείνο που δεν ήταν μέχρι πρόσφατα σαφές είναι εάν η απέλαση του αλλοδαπού μπορεί να απαγορευτεί, μονί-

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

5. Ασφαλώς, αυτό δεν ισχύει για πυρηνικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή, και απόλυτες αρχές, όπως η αρχή της απαγόρευσης των βασανιστηρίων.

μωσ ή προσωρινώς, για λόγους που συνδέονται με την κατάσταση της υγείας του. Πριν προχωρήσουμε στην ουσία του ζητήματος, είναι σημαντικό να έχουμε υπ' όψιν μας ότι στην ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνεται από ειδική διάταξη το δικαίωμα στην υγεία⁶, γεγονός που επηρεάζει ουσιαστικά την αξιολόγηση που κάνει το ΕΔΔΑ, το οποίο αποτέλεσε τον πρόδρομο για την έκδοση της σχολιαζόμενης απόφασης.

II. Η κατάσταση της υγείας του αλλοδαπού και οι συνέπειες της απέλασής του

Η απέλαση συνδέεται με την κατάσταση της υγείας του αλλοδαπού με δύο τρόπους. Πρώτον, συνεπεία του εξαναγκαστικού χαρακτήρα της απέλασης που αποτελεί πηγή κινδύνου για την υγεία του⁷. Δεύτερον, σε περιπτώσεις όπου ο αλλοδαπός υφίσταται ήδη ορισμένη βλάβη ή προδιάθεσή αυτής, η εξαναγκαστική μεταβολή του τόπου διαβίωσής του, αναπόδραστα μεταβάλλει και το επίπεδο της παρεχόμενης περίθαλψης, ενώ την ίδια στιγμή, έρχεται αντιμέτωπος με διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης, καθώς και κλιματικές - περιβαλλοντικές συνθήκες.

Η προστασία του δικαιώματος στην υγεία είναι, σε διεθνές επίπεδο, σχετική. Ο αλλοδαπός δεν δικαιούται ποιότητα συγκεκριμένου επιπέδου στην ιατροφαρμακευτική του περίθαλψη. Αυτό αποτελεί αναγκαία συνάρτηση του επιπέδου που παρέχεται στον τόπο όπου ευρίσκεται και των όρων πρόσβασης σε αυτό. Η απέλαση, ως περιορισμός, έρχεται να μεταβάλλει αναγκαστικά το στοιχείο του τόπου, διαφοροποιώντας έτσι την παρεχόμενη ιατροφαρμακευτική φροντίδα.

Από καμία διάταξη ή αρχή δεν προκύπτει η υποχρέωση του κράτους να αμβλύνει τις ανισότητες ως προς την ιατροφαρμακευτική, κοινωνική και ανθρωπιστική αρωγή στα διάφορα κράτη ή να παράσχει δωρεάν και απεριόριστη περίθαλψη σε κάθε πρόσωπο, ανεξαρτήτως της νομιμότητας της διαμονής του. Γι' αυτό και θα ήταν αντίθετη στην κυριαρχική εξουσία του κράτους και στην πρακτική αποτελεσματικότητα του θεσμού της απέλασης η άνευ ετέρου θέσπιση απαγόρευσης της για κάθε περίπτωση επιδείνωσης της κατάστασης της υγείας του αλλοδαπού.

Προς τούτο, όπως επιβεβαιώθηκε και από τη σχολιαζόμενη απόφαση, δεν θεμελιώνεται δικαίωμα παραμονής

6. Στη νομολογία του ΕΔΔΑ, το δικαίωμα στην υγεία συνδέεται με άλλες διατάξεις, όπως είναι το δικαίωμα στη ζωή (άρθρο 2 ΕΣΔΑ) και το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (άρθρο 8 ΕΣΔΑ).

7. Στο πλαίσιο αυτό, ο αλλοδαπός υφίσταται μια σειρά σωματικής φύσεως παρεμβάσεων, όπως η δέσμευση των χειρών του, η στέρηση της ελευθερίας του, η αναγκαστική του μεταφορά, η υποχρεωτική συνοδεία αστυνομικών ή άλλων οργάνων κ.ά. Έτσι, το σύνολο των παραπάνω καταστάσεων μπορεί να προκαλέσει το πρώτον βλάβες στην υγεία του ή να επηρεάσει αρνητικά τις υφιστάμενες.

του αλλοδαπού μόνον εκ του γεγονότος ότι λαμβάνει ορισμένη ιατροφαρμακευτική αγωγή⁸, η οποία δεν πρόκειται να του παρέχεται ή πρόκειται να του παρέχεται σε μειωμένο επίπεδο στο κράτος προορισμού⁹. Ούτε και μπορεί ο έλεγχος της απέλασης να διενεργείται βάσει ενός συγκριτικού μοντέλου της παρεχόμενης περίθαλψης ανάμεσα στα δύο κράτη. Μια τέτοια κατάσταση θα επιβάρυνε υπερβολικά τα κράτη που σέβονται τις δικαιωματικές εγγυήσεις και παρέχουν υψηλό επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων κι ελευθεριών, με το οιοσύνει καθήκον να εγγυηθούν αυτό το υψηλό επίπεδο παροχών οικογενειακά¹⁰.

Όμως, η απέλαση δεν παύει να αποτελεί αναγκαίο όρο επέλευσης συγκεκριμένου αποτελέσματος, δηλαδή της πρόκλησης βλαβών στην υγεία ή της επιδείνωσής τους. Όταν η ταλαιπωρία που προκαλείται από την απέλαση ξεπερνά το σύνηθες όριο που είναι ανεκτό για κάθε αντίστοιχη περίπτωση, η πρόκληση ή επιδείνωση της βλάβης μπορεί να θεμελιώσει απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση. Λόγω ακριβώς της συνειδητής εκτέλεσης της απέλασης, το κράτος απομάκρυνσης είναι εκείνο που θεωρείται υπεύθυνο για τα αποτελέσματά της.

Ωστόσο, η πρόκληση βλαβών στην υγεία του αλλοδαπού, όταν δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή των αρχών του κράτους προορισμού¹¹, αλλά οφείλεται σε αντικειμενικούς λόγους, δεν εμπίπτει στις προϋποθέσεις χορήγησης ασύλου, ούτε, κατά την κρατούσα γνώμη¹², επικουρικής προστασίας. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα εάν επιστρατεύεται άλλης μορφής προστασία, πέραν αυτών, τι μορφής είναι, τι δικαιώματα παρέχει υπέρ του αλλοδαπού και πότε εφαρμόζεται.

III. Ο νομολογιακός διάλογος του ΔΕΕ με το ΕΔΔΑ

Η νομολογία του ΕΔΔΑ επί του ζητήματος της ενδεχόμενης απαγόρευσης της απέλασης για λόγους που αναφέρονται στην κατάσταση της υγείας του αλλοδαπού γνώ-

8. Με τον όρο αυτόν δηλώνεται το κράτος στο οποίο ευρίσκεται ο αλλοδαπός και το οποίο διενεργεί την απέλαση.

9. ΕΔΔΑ *D. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή Νο 30240/96), απόφαση της 2ας Μαΐου 1997, παρ. 54· ΕΔΔΑ *N. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή Νο 26565/05), απόφαση της 27ης Μαΐου 2008 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 42· ΕΔΔΑ *Paposhvili κατά Βελγίου* (Προσφυγή Νο 41738/10), απόφαση της 13ης Δεκεμβρίου 2016 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 176.

10. Πρβλ. ΕΔΔΑ *N. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π., παρ. 44, και ΕΔΔΑ *Paposhvili κατά Βελγίου*, ό.π., παρ. 189, 192.

11. Έτσι, για παράδειγμα, στην περίπτωση βασανισμού του ή υποβολής του σε άλλη μορφή κακομεταχείρισης ή συνειδητής στέρησης της αναγκαίας ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης ή των βασικών όρων διαβίωσης.

12. Βλ., χαρακτηριστικά, την απόφαση ΔΕΕ C-353/16, *MP (Επικουρική προστασία θύματος παρελθόντων βασανιστηρίων)*, 24.04.2018, ECLI:EU:C:2018:276, που θα αναλυθεί παρακάτω.

ρισε πολλές διακυμάνσεις¹³. Αρχικά, στην υπόθεση *D.*, το Δικαστήριο ήρθε αντιμέτωπο με προσφυγή αλλοδαπού που έπασχε επί σειρά ετών από AIDS κι ευρίσκετο σε τελικό στάδιο, με αποτέλεσμα την αυξημένη πιθανότητα του θανάτου του. Μάλιστα, σύμφωνα με ιατρικές γνωματεύσεις, σε περίπτωση που απελευνέτο στο κράτος καταγωγής του, υπήρχε σοβαρό ενδεχόμενο ο θάνατός του να επέλθει υπό πολύ οδυνηρές συνθήκες, δεδομένου ότι δεν υπήρχε εκεί επαρκής ιατρική και νοσηλευτική φροντίδα, ούτε και οικογενειακό περιβάλλον, ικανό και πρόθυμο να τον συνδράμει. Στην περίπτωση εκείνη, το ΕΔΔΑ έκρινε, για πρώτη φορά, ότι μια τέτοια κατάσταση θα ισοδυναμούσε με απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση, κατά την έννοια του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ, με αποτέλεσμα η απέλασή του να καθίσταται πλήρως απαγορευμένη. Μάλλον αντιλαμβανόμενο την πιθανότητα ένας μεγάλος αριθμός αλλοδαπών να προσβάλει πράξεις απέλασης για λόγους υγείας, το Δικαστήριο του Στρασβούργου διευκρίνισε ότι μια τέτοια ανάγκη απόλυτης απαγόρευσης της απέλασης συντρέχει μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και ερμηνεύεται στενά, ως εξαίρεση στον κανόνα του επιτρεπτού χαρακτήρα της απέλασης, ακόμα κι όταν υφίστανται προβλήματα υγείας του αλλοδαπού¹⁴.

Αυτή η διστακτικότητα θέσπισης ενός γενικότερου κανόνα οδήγησε σε συστηματική απόρριψη προσφυγών¹⁵, με επίκληση αυτού του αυστηρού ορίου. Στην υπόθεση *N.*¹⁶ του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, τηρήθηκε η ίδια στάση επιφυλακτικότητας. Οι εξαιρετικές περιστάσεις ερμηνεύτηκαν συνδυαστικά με τη δίκαιη ισορροπία που πρέπει να τηρείται μεταξύ του γενικού συμφέροντος και των ατομικών δικαιωμάτων. Με βάση αυτήν την ερμηνεία,

και λαμβάνοντας υπ' όψιν μια σειρά από παράγοντες¹⁷, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν θα παραβιαζόταν το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ, ακόμα κι αν η απέλαση μπορούσε να οδηγήσει σε μείωση του προσδόκιμου ζωής ή/και αυξημένη οδύνη του αλλοδαπού¹⁸.

Με βάση την εν λόγω ερμηνεία, το ΕΔΔΑ απέρριψε σωρηδόν άλλες υποθέσεις αλλοδαπών, οι οποίοι νοσούσαν από σοβαρές σωματικές¹⁹ ή ψυχικές²⁰ παθήσεις²¹. Τούτο, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου ήταν εξαιρετικά απίθανο ο αλλοδαπός να έχει πρόσβαση στην κατάλληλη θερα-

13. Ήδη, στην απόφαση ΕΔΔΑ *Cruz Varas και άλλοι κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 15576/89), απόφαση της 23ης Μαρτίου 1991 της Ολομέλειας, παρ. 84, επισημάνθηκε ότι η κατάσταση της υγείας του αλλοδαπού (διαταραχή μετατραυματικού στρες) φαίνεται να επιδεινώθηκε κατόπιν εκτέλεσης της απέλασης. Ωστόσο, δεδομένης της μη απόδειξης ελαχίστου επιπέδου κινδύνου, δεν εξετάστηκε επί της ουσίας η εν λόγω παράμετρος.

14. ΕΔΔΑ *D. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π., παρ. 52 επ.

15. ΕΔΔΑ *Karara κατά Φινλανδίας* (Προσφυγή No 40900/98), απόφαση επί του παραδεκτού της 29ης Μαΐου 1998 (άνευ παραγράφου). ΕΔΔΑ *S.C.C. κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 46533/99), απόφαση επί του παραδεκτού της 15ης Φεβρουαρίου 2000 (άνευ παραγράφου). ΕΔΔΑ *Bensaid κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 44599/98), απόφαση της 6ης Φεβρουαρίου 2001, παρ. 36 επ. ΕΔΔΑ *Arcila Henao κατά Ολλανδίας* (Προσφυγή No 13669/03), απόφαση επί του παραδεκτού της 24ης Ιουνίου 2003 (άνευ παραγράφου). ΕΔΔΑ *Ndangoya κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 17868/03), απόφαση επί του παραδεκτού της 22ας Ιουνίου 2004 (άνευ παραγράφου). ΕΔΔΑ *Ategnigan κατά Ολλανδίας* (Προσφυγή No 25629/04), απόφαση επί του παραδεκτού της 25ης Νοεμβρίου 2004 (άνευ παραγράφου).

16. Η υπόθεση αφορούσε οροθετική αλλοδαπή με αυξημένη ανοσοκαταστολή.

17. Μεταξύ αυτών, ότι: α) η κατάσταση της υγείας της προσφεύγουσας δεν χαρακτηριζόταν ως κρίσιμη κατά τον χρόνο της απέλασης, ούτε αναμενόταν να επιδεινωθεί άμεσα, εφόσον χορηγούνταν η προσήκουσα θεραπεία, β) ο ρυθμός της επιδείνωσης της κατάστασης της υγείας της ήταν βραδύς, γ) υπήρξε δυνατότητα πρόσβασης σε ιατρική περίθαλψη και αρωγή από δημόσιες υπηρεσίες, και δ) υπήρχε συγγενικό περιβάλλον στο κράτος προορισμού.

18. ΕΔΔΑ *N. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π., παρ. 42 επ.

19. ΕΔΔΑ *Ahorugeze κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 37075/09), απόφαση της 27ης Οκτωβρίου 2011, παρ. 89. ΕΔΔΑ *Yoh-Ekale Mwanje κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 10486/10), απόφαση της 20ής Δεκεμβρίου 2011, παρ. 81 επ. ΕΔΔΑ *E.O. κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 34724/10), απόφαση επί του παραδεκτού της 10ης Μαΐου 2012, παρ. 35 επ. ΕΔΔΑ *M.T. κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 1412/12), απόφαση επί του παραδεκτού της 26ης Φεβρουαρίου 2015, παρ. 50 επ.

20. ΕΔΔΑ *Husseini κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 10611/09), απόφαση της 13ης Οκτωβρίου 2011, παρ. 89 επ. ΕΔΔΑ *Kochieva και άλλοι κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 75203/12), απόφαση επί του παραδεκτού της 30ής Απριλίου 2013, παρ. 32 επ. ΕΔΔΑ *Halimi κατά Αυστρίας και Ιταλίας* (Προσφυγή No 53852/11), απόφαση επί του παραδεκτού της 18ης Ιουνίου 2013, παρ. 70 επ. ΕΔΔΑ *V.S. και άλλοι κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 35226/11), απόφαση επί του παραδεκτού της 25ης Νοεμβρίου 2014, παρ. 41 επ. ΕΔΔΑ *Khachatryan κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 72597/10), απόφαση επί του παραδεκτού της 7ης Απριλίου 2015, παρ. 64 επ. ΕΔΔΑ *Tatar κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 65692/12), απόφαση της 14ης Απριλίου 2015, παρ. 47, με μειοψηφούσα γνώμη του δικαστή Lemmens που έδωσε έμφαση στην ανάγκη ειδικής θεραπείας σε περίπτωση νόσησης από σχιζοφρένεια, η οποία εν προκειμένω δεν εντοπιζόταν στο κράτος προορισμού (Τουρκία), καθώς και με έμφαση στην αδυναμία του αλλοδαπού να ζησει μόνος του, χωρίς εξωτερική αρωγή. ΕΔΔΑ *A.S. κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 39350/13), απόφαση της 30ής Ιουνίου 2015, παρ. 36 επ.

21. Βλ και περιπτώσεις όπου απερρίφθησαν οι σχετικές προσφυγές λόγω επαρκών διασφαλίσεων ότι δεν θα εκτελούνταν οι απελάσεις, εάν ο αλλοδαπός δεν ήταν ιατρικά ικανός να ταξιδεύσει: ΕΔΔΑ *Karim κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 24171/05), απόφαση επί του παραδεκτού της 4ης Ιουλίου 2006 (άνευ παραγράφου). ΕΔΔΑ *Al-Zawatia κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 50068/08), απόφαση επί του παραδεκτού της 22ας Ιουνίου 2010, παρ. 58 επ. ΕΔΔΑ *Imatovic κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 57633/10), απόφαση επί του παραδεκτού της 13ης Νοεμβρίου 2012 (άνευ παραγράφου).

πεία²² ή όπου η κατάσταση της υγείας του ήταν τέτοια που απέκλειε οποιαδήποτε αυτόνομη διαβίωση²³.

Το ΔΕΕ ακολούθησε ανάλογα αυστηρή στάση, επιλαμβανόμενο επί προδικαστικών ερωτημάτων των κρατών μελών. Αρχικά, στην απόφαση *Abdida*, με κεντρικό νομικό ζήτημα το ανασταλτικό αποτέλεσμα της προσφυγής κατά της απέλασης, το ΔΕΕ ακολούθησε τη γραμμή του ΕΔΔΑ και σημείωσε, ως *obiter dictum*, το κριτήριο των εξαιρετικών περιστάσεων²⁴. Εν συνεχεία, στην απόφαση *M'Bodj*, κρίθηκε ότι δεν υπάρχει δυνατότητα χορήγησης επικουρικής προστασίας σε αλλοδαπό, του οποίου η υγεία κινδύνευε να επιδεινωθεί κατόπιν της απέλασής του, παρά μόνον εάν η επιδείνωση οφείλεται σε εκ προθέσεως άρνηση των αρχών του κράτους προορισμού να του χορηγήσουν την απαραίτητη ιατρική περίθαλψη. Μάλιστα, το ΔΕΕ σημείωσε ότι η Οδηγία 2004/83/ΕΚ²⁵ απαγορεύει στα κράτη μέλη να θεσπίζουν ή να διατηρούν σε ισχύ ευνοϊκότερες εθνικές διατάξεις που χορηγούν επικουρική προστασία σε αλλοδαπό που πάσχει από σοβαρή ασθένεια και κινδυνεύει με επιδείνωση της κατάστασης της υγείας του, συνεπεία της έλλειψης κατάλληλης θεραπευτικής αγωγής στο κράτος προορισμού²⁶.

22. ΕΔΔΑ *Yoh-Ekale Mwanje κατά Βελγίου*, ό.π., παρ. 81 επ., όπου η κατάλληλη θεραπεία ήταν, βάσει στατιστικών στοιχείων, διαθέσιμη μόλις στο 1,89% του πληθυσμού του κράτους προορισμού (Καμερούν). ΕΔΔΑ *M.T. κατά Σουηδίας*, ό.π., παρ. 50 επ., με πολύ χαμηλής έντασης έλεγχο της πιθανότητας να χορηγηθεί η απαραίτητη για την επιβίωση του αλλοδαπού αιμοκάθαρση στο κράτος προορισμού (Κιργισία), με κύριο στοιχείο αξιολόγησης απλώς ότι ευρισκόταν επί σειρά ετών στη λίστα αναμονής.

23. ΕΔΔΑ *S.H.H. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 60937/10), απόφαση της 29ης Ιανουαρίου 2013, παρ. 85 επ. και 91 επ., με ισχυρή μειοψηφία των δικαστών Ziemele, Björgvinsson και De Gaetano, η οποία παρουσίαζε ήδη από τότε τις αδυναμίες της εν λόγω νομολογιακής προσέγγισης. Εξαιρέση στον κανόνα της απόρριψης υπήρξε η περίπτωση της απόφασης του ΕΔΔΑ *Aswat κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 17299/12), απόφαση της 16ης Απριλίου 2013, η οποία, όμως, δεν αφορούσε απέλαση, αλλά έκδοση. Στην περίπτωση εκείνη, κρίθηκε ως μη επιτρεπτή η έκδοση αλλοδαπού πάσχοντος από παρανοϊκή σχιζοφρένεια, λόγω των σκληρών συνθηκών κράτησης σε φυλακές υψίστης ασφαλείας που αντιμετωπίζουν οι κατηγορούμενοι για τρομοκρατία.

24. ΔΕΕ C-562/13, *Abdida*, 18.11.2014, ECLI:EU:C:2014:2453, σκ. 48 επ.

25. Οδηγία 2004/83/ΕΚ για θέσπιση ελάχιστων απαιτήσεων για την αναγνώριση και το καθεστώς των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως προσφύγων ή ως προσώπων που χρήζουν διεθνούς προστασίας για άλλους λόγους. Σημειώνεται ότι η Οδηγία αυτή έχει αντικατασταθεί από την Οδηγία 2011/95/ΕΕ σχετικά με τις απαιτήσεις για την αναγνώριση των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς προστασίας, για ένα ενιαίο καθεστώς για τους πρόσφυγες ή για τα άτομα που δικαιούνται επικουρική προστασία και για το περιεχόμενο της παρεχόμενης προστασίας (αναδιτύπωση).

26. ΔΕΕ C-542/13, *M'Bodj*, 18.12.2014, ECLI:EU:C:2014:2452, σκ. 33 επ.

Το μειονέκτημα της νομολογίας αυτής ήταν ότι συνέδεε υπερβολικά την κατάσταση της υγείας του αλλοδαπού με τον θάνατο ή τη συνειδητή στέρηση της κατάλληλης θεραπείας. Αντιθέτως, δεν αξιολογούσε μια σειρά άλλων ουσιωδών παραμέτρων, όπως: η αναγκαία μείωση του προσδόκιμου ζωής ακόμα κι όταν ο θάνατος δεν επέρχεται άμεσα, η οδύνη του αλλοδαπού λόγω των σωματικών και ψυχικών του παθήσεων, η πιθανότητα να μην μπορέσει να ανταπεξέλθει οικονομικά στο κόστος της θεραπείας ή να απελαθεί σε σημείο υπερβολικά μακριά από την κατάλληλη υγειονομική δομή, η *de facto* εφαρμογή πολιτικής διακρίσεων ως προς την πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη στο κράτος προορισμού κ.ά. Ούτε ασφαλώς αξιολογούνταν οι ψυχολογικές προεκτάσεις που θα μπορούσε να έχει η επιδείνωση της κατάστασης της υγείας του αλλοδαπού, με τους συνεπακόλουθους κινδύνους τόσο για τον ίδιο όσο και για τρίτους από ενδεχόμενες επιθετικές του ενέργειες.

Τα μειονεκτήματα αυτής της νομολογίας έγιναν αντιληπτά και περιορίστηκαν, εν μέρει, από την Ευρεία Σύνοψη του ΕΔΔΑ. Στην υπόθεση *Paposhvili*, της Ευρείας Σύνοψης, η οποία αφορούσε αλλοδαπό πάσχοντα από λευχαιμία και υποτροπιάζουσα φυματίωση που είχε προκαλέσει πνευμονοπάθεια, το Δικαστήριο διέσπειλε το εύρος ερμηνείας των *εξαιρετικών περιπτώσεων*. Έκρινε, συγκεκριμένα, ότι στην εν λόγω κατηγορία εμπίπτουν όχι μόνο καταστάσεις πολύ κοντά στον θάνατο, αλλά και περιπτώσεις βαρέως νοσούντων αλλοδαπών, οι οποίοι, συνεπεία της απουσίας κατάλληλης θεραπείας ή της έλλειψης πρόσβασης σε αυτήν, αντιμετωπίζουν έκθεση σε σοβαρή, ταχεία και μη αναστρέψιμη επιδείνωση της κατάστασης της υγείας τους, με αποτέλεσμα: α) την έντονη ταλαιπωρία τους ή β) τη σημαντική μείωση του προσδόκιμου ζωής²⁷. Έτσι, θεμελίωσε παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ στην ένδικη υπόθεση, μολονότι ο προσφεύγων δεν απειλούνταν με άμεσο θάνατο. Η ίδια στάση επιβεβαιώθηκε στην πλέον πρόσφατη απόφαση *Savran*²⁸ του Τμήματος Ευρείας Σύνοψης του ΕΔΔΑ.

Όπως έγινε και με τη νομολογία των αποφάσεων *D.* και *N.*, έτσι και μετά την απόφαση *Paposhvili*, το ΔΕΕ μετέβαλε και τη δική του αυστηρή γραμμή, αλλά με τρόπο σταδιακό. Αρχικώς, στην υπόθεση *C.K. και άλλοι*²⁹, που αφορούσε μεταφορά αιτούντων άσυλο στο πλαίσιο του Κανονισμού Δουβλίνο III³⁰, το ΔΕΕ θεμελίωσε την πιθανό-

και διατακτικό.

27. ΕΔΔΑ *Paposhvili κατά Βελγίου*, ό.π., παρ. 183.

28. ΕΔΔΑ *Savran κατά Δανίας* (Προσφυγή No 57467/15), απόφαση της 7ης Δεκεμβρίου 2021 του Τμήματος Ευρείας Σύνοψης, παρ. 133.

29. ΔΕΕ C-578/16 PPU, *C. K. κ.λπ.*, 16.02.2017, ECLI:EU:C:2017:127.

30. Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 604/2013 για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που

τητα ύπαρξης απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης όταν ο αιτών διεθνή προστασία πάσχει από ιδιαίτερα σοβαρή σωματική ή ψυχική ασθένεια και η διενέργεια της μεταφοράς σε άλλο κράτος μέλος της ΕΕ, ώστε να εξεταστεί το αίτημα χορήγησης διεθνούς προστασίας, δύναται να την επιδεινώσει. Ωστόσο, η εν λόγω κρίση περιορίζεται στο καθ' εαυτό γεγονός της φυσικής μεταφοράς (εκτέλεσης), χωρίς να αξιολογεί την περαιτέρω κατάσταση της υγείας του αιτούντος, μετά την εγκατάστασή του στον τόπο όπου διενεργείται η απέλαση.

Ακολούθως, στην υπόθεση *MP*³¹, ενώ το ΔΕΕ απέκλεισε τη χορήγηση επικουρικής προστασίας σε θύμα βασανιστηρίων που δεν αντιμετώπιζε, σε ενεστώτα χρόνο, κίνδυνο να υποστεί ανάλογη μεταχείριση κατόπιν της απέλασής του, έκρινε, εντούτοις, ότι η απέλαση αλλοδαπού που πάσχει από ιδιαίτερα σοβαρή ψυχική ή σωματική πάθηση συνιστά απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση, όταν έχει ως αποτέλεσμα την ύπαρξη πραγματικού και αποδεδειγμένου κινδύνου σημαντικής και ανεπανόρθωτης επιδείνωσης της κατάστασης της υγείας του, ιδίως όταν αυτή συνδέεται με κίνδυνο για την ίδια του τη ζωή. Διέκρινε, ωστόσο, την περίπτωση αυτή από την υποχρέωση χορήγησης επικουρικής προστασίας. Για να χορηγηθεί η τελευταία, πρέπει να προκύπτει κίνδυνος συνειδητής στέρησης της κατάλληλης και διαθέσιμης, στο κράτος προορισμού, περίθαλψης για την αντιμετώπιση των σωματικών ή ψυχολογικών συνεπειών που προκλήθηκαν από τα βασανιστήρια.

IV. Η σημασία της υπό εξέταση απόφασης

Για πρώτη φορά με τη σχολιαζόμενη απόφαση, η υιοθέτηση των διδαγμάτων του Στρασβούργου από το Λουξεμβούργο επιτυγχάνεται κατά τρόπο διαυγή. Η σημασία της κρίσης του ΔΕΕ εντοπίζεται στην πρώτη ανοιχτή αποδοχή της δυνατότητας να προστατευτεί ο αλλοδαπός από την απέλαση, και σε περιπτώσεις όπου δεν πληρούνται τα κριτήρια χορήγησης της ιδιότητας του πρόσφυγα, ούτε της επικουρικής προστασίας, τουλάχιστον κατά την κρατούσα μέχρι σήμερα ερμηνεία³². Η κρίση αυτή του ΔΕΕ καθιστά σαφές ότι η επιδείνωση της κατάστασης της υγείας του αλλοδαπού πρέπει να εμφανίζει ορισμένο επίπεδο σοβαρότητας για να καταστήσει την απέλασή του απαγορευμένη, ερμηνεία που παγίως υιοθετεί το ΕΔΔΑ σε περιπτώσεις εφαρμογής του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ³³.

είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα (αναδιатύπωση).

31. ΔΕΕ C-353/16, *MP* (Επικουρική προστασία θύματος παρελθόντων βασανιστηρίων), ό.π.

32. Πρβλ. D. GINES MARTIN, In Limbo: Divergent Conceptualisations of Ill-treatment by European Courts and the Creation of Non-removable Migrants, *European Papers*, 2021, σ. 1187 επ.

33. Μεταξύ άλλων, ΕΔΔΑ *Raposhvili κατά Βελγίου*, ό.π., παρ. 174-

Η απόφαση εφήρμοσε τα διδάγματα της νομολογίας *Raposhvili*, και με άξονα αναφοράς τις διατάξεις της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό, δεδομένου ότι η πλειονότητα των απελάσεων εντός ΕΕ συντελείται κατ' εφαρμογήν της. Εξειδικεύοντας τα διδάγματα του ΕΔΔΑ, υπήγαγε σε αυτά την *ad hoc* περίπτωση της απουσίας νόμιμης δυνατότητας να χορηγηθεί στον ασθενή η μόνη αποτελεσματική αναλγητική αγωγή. Η κρίση αυτή ενέχει δύο πλεονεκτήματα: Αφενός, αποσυνδέει την προστασία του αλλοδαπού από την ηθελημένη στέρηση της θεραπείας από τις αρχές του κράτους προορισμού, καθιστώντας την εφαρμοστέα και σε περιπτώσεις που για αντικειμενικούς λόγους ή για λόγους που δεν βρίσκονται καν στη σφαίρα εξουσίας του κράτους δεν μπορεί να χορηγηθεί η εν λόγω θεραπεία. Αφετέρου, δίδει έμφαση στο στοιχείο της καταπολέμησης, όχι μονοδιάστατα αυτής της ασθένειας, αλλά και του πόνου που προκαλείται μέσω αυτής. Έτσι, στην έννοια της θεραπείας εντάσσεται ορθώς και η αναλγητική αγωγή. Άλλωστε, η απουσία πόνου αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξη αξιοπρεπούς διαβίωσης, ενώ η παρουσία του συνδέεται με την έννοια της *ταλαιπωρίας*, η οποία, όταν φθάνει πέραν συγκεκριμένου επιπέδου, ενδέχεται να θεμελιώσει απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση. Έτσι, αξίζει να δοθεί σημασία και στη σύνδεση του πόνου που προκαλεί η ασθένεια με την πιθανότητα αυτοκτονίας, στοιχείο πρόσθετο και μοναδικό.

Σημαντική συμβολή της απόφασης στην προάσπιση των δικαιωμάτων του αλλοδαπού και στην απαγόρευση υπερβολικά περιοριστικών εθνικών νομοθεσιών και πρακτικών αποτελεί η αποσύνδεση του αποτελέσματος της *επιδείνωσης* της κατάστασης της υγείας από χρονικούς περιορισμούς. Ανάλογοι περιορισμοί αγνοούν ότι ορισμένες ασθένειες εκδηλώνουν τα αποτελέσματά τους μετά από μεγάλα χρονικά διαστήματα και παραγνώνουν τις έμμεσες συνέπειές τους, τόσο στη σωματική όσο και στην ψυχική υγεία, οι οποίες εξίσου ενδέχεται να εμφανιστούν αργότερα. Άλλωστε, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου, ενώ ορισμένη βλάβη της υγείας ήδη υφίσταται, είτε δεν έχει ακόμα διαγνωστεί είτε δεν είναι εφικτή η άμεση διάγνωσή της. Στην κατάσταση αυτή, πρέπει να προσθέσει κανείς και την πιθανότητα ιατρικού και διαγνωστικού σφάλματος, η οποία, εάν συνδυάζεται με αυστηρό χρονικό περιορισμό της επιδείνωσης, μπορεί εν τέλει να οδηγήσει στην απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση του ασθενούς.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, η κρίση του ΔΕΕ περί κάλυψης της κατάστασης της υγείας του αλλοδαπού από το προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος σεβασμού στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή είναι ήδη γνωστή από την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ και συστάσεις/ψηφίσμα-

ΕΔΔΑ *Savran κατά Δανίας*, ό.π., παρ. 122.

τα διεθνών οργάνων³⁴. Παρά ταύτα, η διατύπωση του ΔΕΕ αφήνει ανοιχτά πολλά ερωτήματα αναφορικά τόσο με τον βαθμό της προστασίας, όσο και με τους κανόνες στάθμισης που εφαρμόζονται κατά τη σύγκρουσή του με άλλα δικαιώματα ή δημοσίους σκοπούς. Το ΔΕΕ, κρίνοντας τον επιτρεπτό χαρακτήρα της απέλασης, ακόμα κι όταν μπορεί να οδηγήσει στην απουσία ομαλών κοινωνικών δεσμών στο κράτος προορισμού, επιβεβαίωσε ότι η εν λόγω προστασία είναι περισσότερο ασθενής. Όμως, οι κοινωνικοί δεσμοί αποτελούν μόνον μία από τις πολλές παραμέτρους που έχει, επί σειρά ετών, αναπτύξει η νομολογία του ΕΔΔΑ στις εξετάσεις των σχετικών ζητημάτων με βάση το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, και για τις οποίες ακόμα δεν έχει υπάρξει αναφορά του ΔΕΕ, ούτε για να τις επιβεβαιώσει, ούτε για να τις αντικρούσει.

V. Επιλογικές παρατηρήσεις

Πέραν των παραπάνω θετικών συνεισφορών της, η απόφαση έχει τη σημασία της για την ανάπτυξη μιας ειδικού τύπου προστασίας από την απέλαση για λόγους αντικειμενικούς, οι οποίοι ξεπερνούν την παραδοσιακή λογική της διεθνούς προστασίας. Το νεότερο αυτό επίπεδο προστασίας αναμένεται να αναπτυχθεί περαιτέρω τα επόμενα χρόνια, με αναφορά σε καταστάσεις όπως οι διαρκείς περιβαλλοντικές μεταβολές, η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και οι αρνητικές επιπτώσεις των σύγχρονων τεχνολογικών μέσων. Ίσως αποτελέσει έναν τρίτο βασικό πυλώνα διεθνούς προστασίας.

Πάντως, η απαγόρευση της απέλασης, χάριν προστασίας της υγείας του αλλοδαπού, εξακολουθεί να έχει εξαιρετικό χαρακτήρα. Γι' αυτό και παραμένει συνδεδεμένη με την εγγύτητα της κατάστασης της υγείας του αλλοδαπού προς τον θάνατο ή μορφές επιβίωσης που, κατ' ουσίαν, στερούν ή στρεβλώνουν την ανθρώπινη υπόσταση, όπως είναι η πραγματική πρόθεση για αυτοκτονία, η διαβίωση υπό καθεστώς έντονων πόνων, η ύπαρξη διαρκούς οδύνης και η επέλευση βαρέων σωματικών ή ψυχικών βλαβών.

Η αποδοχή αυτού του τύπου προστασίας, λόγω της κατάστασης της υγείας του αλλοδαπού, είναι οπωσδήποτε μια

εξέλιξη ενισχυτική των δικαιωμάτων του, αλλά αφήνει ανοιχτά ορισμένα εκκρεμή ζητήματα³⁵. Πρώτον, η απαίτηση για ταχεία και μη αναστρέψιμη κατάσταση της υγείας του αλλοδαπού, παρά τον ερμηνευτικό περιορισμό της, εξακολουθεί να μην συνάδει με ορισμένες ασθένειες και παθήσεις, οι οποίες εξ ορισμού, με βάση τους κανόνες της ιατρικής επιστήμης, χαρακτηρίζονται από μεταβλητότητα. Δεύτερον, η ίδια αυτή προϋπόθεση στερεί από τον αλλοδαπό κάθε πιθανότητα σταθεροποίησης της κατάστασης της υγείας του, όταν η τελευταία εξαρτάται ή συνδέεται στενά με διαρκή παρακολούθηση από εξειδικευμένο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό και από τη χορήγηση συγκεκριμένης φαρμακευτικής αγωγής. Τρίτον, το επίθετο «έντονος» που χρησιμοποιείται (από το ΔΕΕ για να προσδιορίσει τους «πόνους» και από το ΕΔΔΑ για να προσδιορίσει την «ταλαιπωρία») δεν απαντάται σε κοινώς αποδεκτούς ορισμούς της έννοιας της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης, αποτελώντας έτσι ένα πρόσθετο κριτήριο, αμφιβόλως συμβατό με τον απόλυτο χαρακτήρα της αρχής που την απαγορεύει³⁶. Τέταρτον, το στοιχείο της μείωσης του προσδόκιμου ζωής δεν συνδέεται με κανένα δικαίωμα ή τους όρους προστασίας του, παρά αποτελεί μια νομολογιακή κατασκευή του ΕΔΔΑ, την οποία υιοθέτησε ακρίτως το ΔΕΕ, ως λανθάνοντος ελέγχου της αναλογικότητας του δικαιώματος στην υγεία. Μέχρι σήμερα, είναι αμφίβολο σε ποιον βαθμό φθάνει αυτή η μείωση, ποιας έντασης είναι και εάν η νομολογία, όταν κληθεί να κρίνει ανάλογη υπόθεση, θα υιοθετήσει κάποια πυρηνική του δικαιώματος θεωρία ή εάν θα προβεί σε έλεγχο αναλογικότητας.

Κατά τη γνώμη μου, ο διάλογος μεταξύ των δύο δικαστηρίων και ίσως η προς το παρόν κοινή τους γραμμή δεν σταματάει με την απόφαση αυτήν, παρά την αναντίρρητη σημασία της για την προστασία των δικαιωμάτων των αλλοδαπών. Η σύγχρονη πραγματικότητα και τα αδιέξοδα της εν λόγω περιοριστικής νομολογίας θα καταστήσουν αναγκαίες νεότερες κρίσεις, εξειδικεύσεις και αναθεωρήσεις νομοθετικών και νομολογιακών επιλογών.

34. Βλ. ανάλυσή τους σε Π. ΝΑΣΚΟΥ-ΠΕΡΡΑΚΗ, Το δικαίωμα στην υγεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, και ιδίως σ. 243 επ.

35. Βλ. και τη μειοψηφία που διατύπωσε στην υπόθεση *Savran* ο δικαστής Σεργίδης.

36. Πρβλ. και Ν. MAVRONICOLA, *Torture, Inhumanity and Degradation under Article 3 of the ECHR: Absolute Rights and Absolute Wrongs*, Oxford / London / New York / New Delhi / Sydney, 2021, σ. 178 επ.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας (Αύγουστος – Οκτώβριος 2022)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 2 – Δικαίωμα στη ζωή

Υπόθεση *Traskunova κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 21648/11), απόφαση της 30ής Αυγούστου 2022

κλινικές δοκιμές φαρμάκου – θάνατος ασθενούς – συναίνεση – ρυθμιστικό πλαίσιο

Η κόρη της προσφεύγουσας (δεσποινίς Α.Τ.) πέθανε κατά τη συμμετοχή της σε κλινική δοκιμή ενός νέου φαρμακευτικού προϊόντος που προοριζόταν για τη σχιζοφρένεια, μια ψυχική νόσο από την οποία έπασχε για πολλά χρόνια. Ήταν η δεύτερη κλινική δοκιμή τέτοιου είδους στην οποία συμμετείχε.

Η απόπειρα της προσφεύγουσας να ασκηθούν πειθαρχικές διώξεις κατά των υπευθύνων δεν ήταν επιτυχής. Μια επιτροπή κλινικών πραγματογνωμόνων εξέτασε τα στοιχεία της υπόθεσης και διαπίστωσε ότι οι κλινικές δοκιμές διεξήχθησαν σύμφωνα με όλες τις απαιτούμενες προϋποθέσεις και ότι δεν υπήρχε άμεσος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ του θανάτου και της λήψης του φαρμάκου. Οι αρχές αρνήθηκαν να ασκήσουν ποινικές διώξεις και η προσφυγή της προσφεύγουσας κατά της απόφασης αυτής απορρίφθηκε από τα εθνικά δικαστήρια. Κατά την προκαταρκτική εξέταση, όμως, εκθέσεις πραγματογνωμόνων αποκάλυψαν ότι η δεσποινίς Α.Τ. έπασχε από μια καρδιοαγγειακή πάθηση που δεν είχε διαγνωστεί και ότι η λήψη του επίμαχου πειραματικού φαρμάκου θα μπορούσε να είχε επιδεινώσει την κατάστασή της και, κατά συνέπεια, θα μπορούσε εμμέσως να είχε οδηγήσει στον θάνατό της.

Η παρούσα υπόθεση ξεπερνούσε το πεδίο μιας απλής περίπτωσης ιατρικής αμέλειας. Το διακύβευμα ήταν η ασφάλεια της δεσποινίδος Α.Τ. κατά τη διάρκεια των κλινικών δοκιμών ενός νέου φαρμάκου, εγκεκριμένου από τις αρχές. Κλινικές δοκιμές τέτοιων προϊόντων ενέχουν κινδύνους για την υγεία και τη ζωή των συμμετεχόντων σ' αυτές και για τον λόγο αυτό αποτελούν μια μορφή επικίνδυνης δραστηριότητας που επιφέρει την υποχρέωση των κρατών να υιοθετούν και να εφαρμόζουν μέτρα για την ασφάλεια όσων συμμετέχουν σε τέτοιες δοκιμές.

Το βασικό ερώτημα ήταν επομένως εάν οι αρχές, όταν συμμετείχε η κόρη της προσφεύγουσας στις κλινικές μελέτες ενός νέου φαρμακευτικού προϊόντος, είχαν εκπληρώσει την υποχρέωση να διασφαλίσουν, μέσω ενός συστήματος κανόνων και επαρκούς ελέγχου, ότι ο κίνδυνος για τη ζωή της ήταν όσο το δυνατόν μικρότερος.

Δεν υπήρχαν ελλείψεις στο ρυθμιστικό πλαίσιο του εναγόμενου Κράτους την επίμαχη περίοδο, όμως η πρακτική

εφαρμογή του στην παρούσα υπόθεση επιδεχόταν αμφισβήτηση:

Καταρχάς, προκύπτει ότι δεν διενεργήθηκε, όπως όριζαν τα σχετικά εθνικά πρωτόκολλα, ένας πλήρης ιατρικός έλεγχος στη δεσποινίς Α.Τ. προτού γίνει δεκτή στις κλινικές μελέτες, καθώς και ότι δεν υπήρχαν στοιχεία σχετικά με την παρακολούθηση της κατάστασης της υγείας της κατά τη διάρκεια και των δύο κλινικών μελετών. Παρόλο που μετά την πρώτη κλινική δοκιμή εμφανίστηκαν συμπτώματα που συνηγορούσαν κατά της συμμετοχής της στη δεύτερη κλινική μελέτη, εντούτοις κλήθηκε να συμμετάσχει χωρίς να εξεταστεί δεόντως η κατάσταση της υγείας της.

Δεν εναπόκειτο στο Δικαστήριο να κάνει εικασίες για το εάν θα μπορούσε να διαγνωστεί η καρδιοαγγειακή πάθηση της δεσποινίδος Α.Τ. εάν είχε υποβληθεί στην ανάλογη ιατρική εξέταση και έλεγχο. Όμως, λαμβάνοντας υπόψη το διακύβευμα γι' αυτήν, ήταν απαράδεκτο το γεγονός ότι έγινε δεκτή και συνέχισε να συμμετέχει σε κλινικές δοκιμές κατά παράβαση των κανόνων και των ασφαλιστικών δικλείδων που θέτει το ίδιο το εθνικό σύστημα.

Δεύτερον, το Δικαστήριο αμφισβητεί τη συναίνεση της δεσποινίδος Α.Τ. στη συμμετοχή της στις κλινικές δοκιμές. Αν και υπό τις συνθήκες αυτές θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει ενημερωθεί δεόντως για τους γενικούς κινδύνους που ενυπάρχουν στις δοκιμές, οι γιατροί που ήταν υπεύθυνοι για τις κλινικές δοκιμές δεν γνώριζαν την πραγματική κατάσταση της υγείας της, συμπεριλαμβανομένης και της καρδιοαγγειακής της πάθησης, εξαιτίας της παράλειψής τους να διενεργήσουν τους πιο βασικούς ιατρικούς ελέγχους. Συνεπώς, η δεσποινίς Α.Τ. δεν έλαβε πλήρη ενημέρωση που θα της επέτρεπε να αξιολογήσει τους πιθανούς κινδύνους της ιδιαίτερης κατάστασης στην οποία βρισκόταν και να προβεί σε μια τεκμηριωμένη επιλογή σχετικά με τη συμμετοχή της στις δύο κλινικές δοκιμές.

Επιπλέον, λόγω της ευαλωτότητάς τους, είναι σημαντικό οι ψυχικά ασθενείς να απολαμβάνουν αυξημένης προστασίας και η συμμετοχή τους σε κλινικές δοκιμές να συνοδεύεται από ιδιαίτερως ισχυρές διασφαλίσεις, λαμβάνοντας κυρίως υπόψη τις ιδιαιτερότητες της ψυχικής τους κατάστασης και της εξέλιξής της στον χρόνο. Ήταν απαραίτητο, ειδικότερα, να εδραιωθεί αντικειμενικά η ικανότητα λήψης αποφάσεων των ασθενών αυτών προκειμένου να εξαλειφθεί ο κίνδυνος να έχουν δώσει τη συγκατάθεσή τους χωρίς να αντιλαμβάνονται πλήρως τι αυτή συνεπάγεται. Η δεσποινίς Α.Τ. έπασχε για πολλά χρόνια

από μια σοβαρή ψυχική πάθηση, η οποία χειροτέρευσε κατά τη διάρκεια της πρώτης κλινικής δοκιμής. Μια ψυχική πάθηση σαν αυτή από την οποία έπασχε θα μπορούσε να εκδηλωθεί, μεταξύ άλλων, με διαταραχή σκέψης και με δυσκολία στην επικοινωνία με τους άλλους. Ωστόσο, δεν υπήρχαν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι, όταν προσκλήθηκε στη δεύτερη κλινική δοκιμή και έγινε δεκτή η συναίνεσή της, οι υπεύθυνοι γιατροί εξέτασαν δεόντως εάν η δεσποινίς Α.Τ. ήταν όντως ικανή να λάβει λογικές αποφάσεις σχετικά με τη συνέχιση της συμμετοχής της.

Παραβίαση άρθρου 2 (ουσιαστικό σκέλος).

Για την εκτίμηση της υπόθεσης είναι σχετικό να εξεταστεί εάν οι επίμαχες κλινικές δοκιμές διεξήχθησαν σύμφωνα με το σχετικό νομικό πλαίσιο και, ειδικότερα, εάν τηρήθηκαν οι σχετικές εγγυήσεις. Ωστόσο, οι αρχές δεν το έπραξαν. Μεταξύ άλλων, δεν έλαβαν υπόψη τους τα συμπεράσματα των πραγματογνωμόνων σχετικά με την προφανή έλλειψη πλήρους ιατρικής εξέτασης και ιατρικού ελέγχου της δεσποινίδος Α.Τ. πριν από ή κατά τη διάρκεια μιας από τις δύο δοκιμές. Επίσης, δεν αξιολόγησαν τα ευρήματα των πραγματογνωμόνων στο μέτρο που είχαν υποδείξει τις αντενδείξεις για τη συμμετοχή της δεσποινίδος Α.Τ. στη δεύτερη κλινική δοκιμή. Συνεπώς, το εν λόγω ποινικής φύσης ένδικο μέσο δεν μπορεί να κριθεί ως αποτελεσματικό στις συνθήκες της παρούσας υπόθεσης.

Η προσφεύγουσα δεν άσκησε ποτέ αγωγή κατά των εμπλεκόμενων ιατρών ή κατά του νοσοκομείου. Δεν ήταν σαφές εάν υπήρχε τέτοια δυνατότητα για την προσφεύγουσα και, εφόσον υπήρχε, κατά πόσον θα μπορούσε να επιτύχει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα που ορίζει το άρθρο 2 της Σύμβασης, του καθορισμού των συνθηκών γύρω από τον θάνατο της κόρης της, του καταλογισμού της ευθύνης στους υπεύθυνους και της επιδίκασης κατάλληλης αποζημίωσης στην προσφεύγουσα. Ήταν επίσης ασαφές εάν θα μπορούσε να επιτύχει ένα αστικής φύσης ένδικο μέσο τον ίδιο στόχο με το ποινικής φύσης ένδικο μέσο ή εάν, με άλλα λόγια, θα μπορούσε να εισφέρει τυχόν ουσιώδη στοιχεία που δεν μπορούσαν να διασφαλιστούν μέσω της χρήσης του ποινικής φύσης ενδίκου μέσου.

Παραβίαση άρθρου 2 (δικονομικό σκέλος).

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε για αποζημίωση της ηθικής βλάβης το ποσό των 20.000 ευρώ.

Υπόθεση Mortier κατά Βελγίου (Προσφυγή No 78017/17), απόφαση της 4ης Οκτωβρίου 2022

■ *ευθανασία – κατάθλιψη – εθνικό νομικό πλαίσιο*

Η μητέρα του προσφεύγοντα είχε διαγνωστεί με χρόνια κατάθλιψη για περίπου 40 έτη. Στις 19 Απριλίου 2012, υποβλήθηκε σε ευθανασία που διενήργησε ο Καθηγητής D. Το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο για την Επανεξέταση και την Αξιολόγηση της Ευθανασίας (στο εξής: το Συμ-

βούλιο), το οποίο ήταν υπεύθυνο για να επιβεβαιώσει τη συμμόρφωση με τη διαδικασία και τις συνθήκες που ορίζει ο Νόμος περί Ευθανασίας (στο εξής: ο Νόμος), διαπίστωσε ότι δεν υπήρξε παραβίαση της νομοθεσίας. Η μήνυση που υπέβαλε ο προσφεύγων απορρίφθηκε λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων. Μετά την ενημέρωση της εναγόμενης Κυβέρνησης για την υποβολή της παρούσας προσφυγής, η ποινική έρευνα «άνοιξε» ξανά. Το 2020 τέθηκε στο αρχείο, καθώς κρίθηκε ότι η ευθανασία που διενεργήθηκε στη μητέρα του προσφεύγοντα πληρούσε τις προϋποθέσεις του νόμου.

Η παρούσα υπόθεση είναι η πρώτη στην οποία το Δικαστήριο καλείται να εξετάσει τη συμμόρφωση μιας πράξης ευθανασίας με τη Σύμβαση. Έκρινε συνεπώς απαραίτητο να διευκρινίσει τη φύση και το εύρος των υποχρεώσεων του Κράτους σύμφωνα με το άρθρο 2 στο πλαίσιο αυτό, προτού εξετάσει εάν οι υποχρεώσεις αυτές τηρήθηκαν στην παρούσα υπόθεση. Το Δικαστήριο, άρα, θα εκκινήσει με το να αποφασίσει εάν μια τέτοια πράξη, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, μπορεί να διενεργηθεί χωρίς να παραβιάζει το άρθρο 2. Το ερώτημα που προέκυπτε ήταν εάν η ευθανασία που διενεργήθηκε και εγκρίθηκε κατά τον Νόμο, μετά από αίτημα της μητέρας του προσφεύγοντα, ήταν σύμφωνη με το άρθρο 2 της Σύμβασης.

Το Δικαστήριο εφάρμοσε στην πράξη της ευθανασίας τις αρχές που διαμορφώθηκαν στη νομολογία του σχετικά με τη διακοπή της ζωής. Υποχρεούνταν να λάβει υπόψη του, εξετάζοντας πιθανή παραβίαση του άρθρου 2, το άρθρο 8 της Σύμβασης και το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής και της έννοιας της προσωπικής αυτονομίας που περιλαμβάνει. Το δικαίωμα του ατόμου να αποφασίζει πώς και πότε θα πρέπει να τερματιστεί η ζωή του αποτελεί μια πτυχή του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής του ζωής. Η αποποινικοποίηση της ευθανασίας σκοπό έχει να δώσει στα άτομα το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής για να αποφύγουν αυτό που κατά την άποψή τους ενδεχομένως είναι ένα αναξιοπρεπές και οδυνηρό τέλος της ζωής.

Παρόλο που δεν είναι δυνατό να απορρέει από το άρθρο 2 δικαίωμα τερματισμού της ζωής, το δικαίωμα στη ζωή που περιλαμβάνεται στη διάταξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι απαγορεύει την υπό όρους αποποινικοποίηση της ευθανασίας.

Προκειμένου να είναι συμβατή με το άρθρο 2 της Σύμβασης, η αποποινικοποίηση της ευθανασίας θα πρέπει να συνοδεύεται από την παροχή κατάλληλων και επαρκών εγγυήσεων ώστε να αποτραπεί η κατάχρηση και έτσι να διασφαλιστεί ο σεβασμός του δικαιώματος στη ζωή. Στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών έχει κρίνει ότι η ευθανασία, αυτή καθαυτή, δεν αποτελεί παρέμβαση στο δικαίωμα της ζωής, εφόσον συνοδεύεται από ισχυρές νομικές και θεσμικές διασφαλίσεις για να εξασφαλιστεί ότι οι επαγγελματίες του ιατρικού κλάδου συμμορφώνονται

με την ελεύθερη, ενημερωμένη, ρητή και ξεκάθαρη απόφαση του ασθενή τους, με σκοπό να προστατεύονται οι ασθενείς από την πίεση και την κατάχρηση.

Η αξιολόγηση του Δικαστηρίου για τις επιπτώσεις ενός τέτοιου μέτρου αναφορικά με τη Σύμβαση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο μετά από την εξέταση των ειδικότερων συνθηκών της υπό κρίση υπόθεσης.

Στο πλαίσιο μιας υπόθεσης που αφορά καταγγελία ότι μια πράξη ευθανασίας παραβιάζει το άρθρο 2, οι ισχυρισμοί του προσφεύγοντα πρέπει να εξεταστούν υπό το πρίσμα των θετικών υποχρεώσεων του Κράτους για προστασία του δικαιώματος της ζωής κατά την έννοια της πρώτης παραγράφου της διάταξης αυτής. Το Δικαστήριο έλαβε υπόψη του τους εξής παράγοντες:

εάν κατά την εθνική νομοθεσία και πρακτική υπάρχει νομοθετικό πλαίσιο σχετικό με τις προ της ευθανασίας διαδικασίες, που πληροί τις προϋποθέσεις του άρθρου 2·

εάν τηρήθηκε στην παρούσα υπόθεση το νομοθετικό πλαίσιο·

εάν η επακόλουθη επανεξέταση παρείχε όλες τις απαιτούμενες εκ του άρθρου 2 εγγυήσεις.

Θέματα περίθαλψης στο τέλος της ζωής και ειδικότερα της ευθανασίας εγείρουν σύνθετα νομικά, κοινωνικά και ηθικά ζητήματα. Οι γνωμοδοτήσεις και τοποθετήσεις των Κρατών Μελών της Σύμβασης διαφέρουν πολύ και δεν υφίσταται συναίνεση ως προς το δικαίωμα ενός ατόμου να αποφασίζει πώς και πότε θα τερματίσει τη ζωή του.

Επομένως, στον τομέα αυτό, που αφορά στον τερματισμό της ζωής και στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να τηρηθεί η ισορροπία ανάμεσα στην προστασία του δικαιώματος στη ζωή του ασθενούς και στο δικαίωμα σεβασμού της προσωπικής ζωής και αυτονομίας, τα Κράτη θα πρέπει να απολαμβάνουν μεγάλο περιθώριο διακριτικής ευχέρειας.

Ο νομοθέτης επέλεξε να μην παρέχει κάποιον ανεξάρτητο προηγούμενο έλεγχο συγκεκριμένων πράξεων ευθανασίας. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έπρεπε να εξετάσει πιο προσεκτικά την ύπαρξη ουσιαστικών και διαδικαστικών εγγυήσεων. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, το νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις προ της ευθανασίας διαδικασίες οφείλει να διασφαλίζει ότι η απόφαση του ασθενούς να ζητήσει να τεθεί ένα τέτοιο τέλος στη ζωή του λήφθηκε ελεύθερα και με πλήρη γνώση.

Το αίτημα για ευθανασία υποβλήθηκε στην παρούσα υπόθεση λόγω ψυχικής – όχι σωματικής – ταλαιπωρίας, στο πλαίσιο της οποίας ο θάνατος της μητέρας του προσφεύγοντα δεν αναμενόταν να επέλθει σύντομα, κατά την έννοια του Νόμου. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο νόμος πρέπει να προβλέπει αυξημένες εγγυήσεις κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Η αποποινικοποίηση της ευθανασίας υπέκειτο σε προϋποθέσεις αυστηρά ρυθμιζόμενες από τον Νόμο, ο οποίος

προέβλεπε μια σειρά από ουσιαστικές και διαδικαστικές εγγυήσεις.

Επομένως, ένας γιατρός θα μπορούσε να διενεργήσει ευθανασία μόνο εάν ο ενήλικας ή ο χειραφετημένος ανήλικος είχε τις αισθήσεις του κατά την υποβολή του αιτήματος, που γινόταν με δική του ελεύθερη βούληση, με έναν προσεκτικό και σταθερό τρόπο και υπό τον όρο ότι δεν ήταν αποτέλεσμα εξωτερικής πίεσης. Επίσης, η ευθανασία επιτρέπεται μόνο εάν ο ασθενής βρίσκεται σε μια απελπιστική ιατρική κατάσταση και βιώνει αφόρητη σωματική ή ψυχική ταλαιπωρία, η οποία δεν μπορεί να αρθεί και οφείλεται σε σοβαρή και ανίατη τυχαία ή παθολογική ασθένεια.

Επιπλέον, ο νόμος προέβλεπε πρόσθετες εγγυήσεις όταν ο θάνατος δεν προβλεπόταν να επέλθει σύντομα, όπως στην περίπτωση του ασθενή που υποβάλει αίτημα ευθανασίας και ισχυρίζεται ότι πάσχει από ψυχική πάθηση. Τουλάχιστον ένας μήνας πρέπει να μεσολαβήσει μεταξύ του γραπτού αιτήματος του ασθενή και της ευθανασίας, ώστε να διασφαλιστεί ότι το αίτημα είναι απόρροια μιας συνειδητής και συνεχούς επιθυμίας. Ο επιβλέπων γιατρός επίσης οφείλει να ζητήσει τη γνώμη ενός δεύτερου γιατρού, ο οποίος ομοίως θα πρέπει να βεβαιωθεί ότι η ταλαιπωρία είναι συνεχής και αφόρητη και δεν μπορεί να αρθεί, καθώς και ότι το αίτημα έγινε με την ελεύθερη βούληση του ασθενή, με έναν συνειδητό και συνεχή τρόπο. Ο δεύτερος γιατρός θα πρέπει να είναι ανεξάρτητος τόσο σε σχέση με τον ασθενή όσο και σε σχέση με τον επιβλέποντα γιατρό και πρέπει να είναι ειδικός αναφορικά με την επίμαχη παθολογία.

Επομένως, το νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις προ της ευθανασίας διαδικασίες διασφαλίζει ότι μια απόφαση του ατόμου να θέσει τέρμα στη ζωή του λαμβάνεται ελεύθερα και συνειδητά. Ειδικότερα, προβλέπονται επιπλέον εγγυήσεις σε περιπτώσεις, όπως της μητέρας του προσφεύγοντα, που αφορούν ψυχική ταλαιπωρία και όπου ο θάνατος δεν αναμένεται να επέλθει διαφορετικά σύντομα. Οι γιατροί που εκφράζουν την άποψή τους θα πρέπει να είναι ανεξάρτητοι τόσο από τον ασθενή όσο και από τον επιβλέποντα γιατρό.

Τέλος, ο Νόμος είχε υποβληθεί σε σειρά αναθεωρήσεων από τις ανώτερες αρχές, τόσο πριν από την ψήφισή του από το Conseil d'Etat όσο και στη συνέχεια από το Συνταγματικό Δικαστήριο που διαπίστωσε, μετά από ενδελεχή ανάλυση, ότι παρέμενε εντός των ορίων που προβλέπει το άρθρο 2.

Λαμβάνοντας υπόψη όλες τις ανωτέρω διαπιστώσεις και το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας που απολαμβάνουν τα Κράτη αναφορικά με τις ενέργειες και τη διαδικασία προ της ευθανασίας, το Δικαστήριο κατέληξε ότι οι διατάξεις του Νόμου αποτελούν καταρχήν ένα νομικό πλαίσιο ικανό να διασφαλίσει την προστασία του δικαιώματος της

ζωής του ασθενή, όπως ορίζει το άρθρο 2.

Μη παραβίαση άρθρου 2.

Αναφορικά με την ιατρική κατάσταση της μητέρας του προσφεύγοντα, ο Καθηγητής D. ζήτησε τη συμβουλή δύο άλλων γιατρών, όπως ο νόμος ορίζει. Οι γιατροί αυτοί, προτού καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι η μητέρα του προσφεύγοντα θα μπορούσε να υποβληθεί στον τερματισμό της ζωής της, εξέτασαν εάν είχε διαύγεια, εάν το αίτημά της υποβλήθηκε με τη δική της ελεύθερη βούληση και με τρόπο συνειδητό και σταθερό, εάν δέχθηκε πίεση από τρίτα άτομα και εάν βίωνε αφόρητη και απελπιστική ταλαιπωρία. Ελλείψει συγκεκριμένων αποδεικτικών στοιχείων που θέτουν υπό αμφισβήτηση την επάρκεια των γιατρών αυτών ή την ακρίβεια των ιατρικών τους συμπερασμάτων, η ιατρική κατάσταση της μητέρας του προσφεύγοντα εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του νόμου.

Σε ό,τι αφορά τη δωρεά του ποσού των 2.500 ευρώ από τη μητέρα του προσφεύγοντα στον σύλλογο LEIF (έργο του οποίου ήταν η διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς τέλους για όλους) λίγες εβδομάδες πριν από τον θάνατό της, αυτή έλαβε χώρα αρκετούς μήνες μετά την υποβολή του ανεπίσημου αιτήματος για ευθανασία και δεκαπέντε ημέρες μετά την υποβολή του επίσημου αιτήματος. Επιπλέον, το ποσό της δωρεάς δεν μπορεί να θεωρηθεί, υπό τις περιστάσεις της υπόθεσης, ότι υποδηλώνει μια σύγκρουση συμφερόντων. Ούτε επίσης υπήρχε κάτι στον φάκελο της υπόθεσης που να υποδεικνύει ότι η μητέρα του προσφεύγοντα έκανε μια τέτοια δωρεά ώστε να λάβει τη συναίνεση των γιατρών για να υποβληθεί σε ευθανασία.

Όσον αφορά τον ισχυρισμό του προσφεύγοντα σχετικά με την έλλειψη ανεξαρτησίας των δύο γιατρών που συμβούλευσαν τον Καθηγητή D., δεδομένου ότι ήταν μέλη του ίδιου ιατρικού συλλόγου, οι θετικές υποχρεώσεις που απορρέουν από το άρθρο 2 συνεπάγονται ότι δεν θα πρέπει μόνο να υπάρχει έλλειψη ιεραρχικής ή θεσμικής σχέσης, αλλά και τυπική και λειτουργική ανεξαρτησία τόσο μεταξύ των διαφόρων συμβουλευόντων γιατρών όσο και έναντι του ασθενή. Στην παρούσα υπόθεση, ένας μεγάλος αριθμός γιατρών, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που αναλαμβάνουν την ευθύνη των αιτημάτων ευθανασίας, έλαβαν εκπαίδευση από τον σύλλογο LEIF. Στο πλαίσιο αυτό, το γεγονός ότι οι γιατροί που συμβούλευαν ήταν μέλη του ίδιου ιατρικού συλλόγου δεν επαρκούσε, ελλείψει άλλων στοιχείων, ώστε να αποδείξει έλλειψη ανεξαρτησίας.

Η ευθανασία τελικά διεξήχθη στη μητέρα του προσφεύγοντα περίπου δύο μήνες μετά την υποβολή του επίσημου αιτήματός της για ευθανασία και αφού ο Καθηγητής D. εξακρίβωσε ότι το αίτημά της έγινε με δική της ελεύθερη βούληση και με έναν συνεχή και συνειδητό τρόπο, χωρίς εξωτερική πίεση, ότι βρισκόταν σε μια απελπιστική ιατρική κατάσταση και ότι υποβαλλόταν σε μια συνεχή

και αφόρητη ψυχική ταλαιπωρία, η οποία δεν μπορούσε πλέον να αρθεί και πήγαζε από μια σοβαρή και ανίατη ασθένεια. Το συμπέρασμα αυτό στη συνέχεια επιβεβαιώθηκε μετά την έρευνα που διενήργησαν οι δικαστικές αρχές, οι οποίες αποφάσισαν ότι η εν λόγω ευθανασία όντως πληρούσε τις ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις που ορίζει ο νόμος.

Συνεπώς, η ευθανασία που διεξήχθη στη μητέρα του προσφεύγοντα σύμφωνα με το θεσπισμένο νομικό πλαίσιο δεν παραβίαζε τις απαιτήσεις που θέτει το άρθρο 2.

Μη παραβίαση του άρθρου 2.

Οι γενικές αρχές είχαν προηγουμένως οριστεί στην υπόθεση *Nicolae Virgiliu Tănase κατά Ρουμανίας*¹. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, θα πρέπει να εφαρμόζονται σε υποθέσεις που για την ευθανασία είχε υποβληθεί μήνυση από κάποιον συγγενή του θανόντος, υποδηλώνοντας εύλογα την ύπαρξη ύποπτων περιστάσεων.

Ο Νόμος είχε εισαγάγει έναν μηχανισμό αυτόματου επακόλουθου ελέγχου από την Επιτροπή σε κάθε διενεργηθείσα ευθανασία. Ο έλεγχος θα πρέπει να είναι ιδιαιτέρως αυστηρός για να συμμορφώνεται με τις υποχρεώσεις που θέτει το άρθρο 2 της Σύμβασης.

Όσον αφορά στη σύνθεση της Επιτροπής, ο νόμος προέβλεπε την ύπαρξη γιατρών, καθηγητών νομικής και επαγγελματιών που ασχολούνταν με ασθενείς που έπασχαν από ανίατες ασθένειες, εξασφαλίζοντας έτσι αδιαμφισβήτητη τη διεπιστημονική γνώση και πρακτική των μελών της. Επίσης, το γεγονός ότι τα μέλη της Επιτροπής προτεινόταν από νομοθετική συνέλευση ήταν εγγύηση της ανεξαρτησίας της.

Στην παρούσα υπόθεση, ωστόσο, η Επιτροπή είχε εξακριβώσει, αποκλειστικά με βάση το ανώνυμο μέρος του εγγράφου αναφοράς, εάν η ευθανασία διενεργήθηκε σύμφωνα με τον νόμο και αποφάνθηκε καταφατικά.

Ενώ η προβλεπόμενη από τον νόμο διαδικασία εξαίρεσης είχε ως σκοπό την εξασφάλιση της εμπιστευτικότητας των προσωπικών δεδομένων που περιλαμβάνονταν στο έγγραφο αναφοράς και της ανωνυμίας των εμπλεκόμενων ατόμων, το σύστημα που θέσπισε ο νομοθέτης για τον έλεγχο της ευθανασίας αποκλειστικά και μόνο βάσει του ανώνυμου μέρους του εγγράφου δεν πληροί τις απαιτήσεις του άρθρου 2, καθώς η διαδικασία δεν εμπόδιζε τον γιατρό που διενεργούσε την ευθανασία να είναι μέλος της Επιτροπής ή να ψηφίζει για το εάν οι πράξεις του ήταν συμβατές με τις ουσιαστικές και διαδικαστικές απαιτήσεις του εσωτερικού δικαίου. Το γεγονός ότι επαφίονταν στην αποκλειστική ευχέρεια του εν λόγω μέλους να παραμείνει

1. ΕΔΔΑ *Nicolae Virgiliu Tănase κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 41720/13), απόφαση της 25ης Ιουνίου 2019 του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης.

σιωπηλός όταν εμπλεκόταν στην υπό εξέταση ευθανασία, δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκές για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του Συμβουλίου. Έχοντας επίγνωση της αυτονομίας που διαθέτουν τα Κράτη στον τομέα αυτό, ένα τέτοιο ελάττωμα θα μπορούσε να αποφευχθεί και να διασφαλιστεί η εμπιστευτικότητα, για παράδειγμα, εάν το Συμβούλιο είχε συγκροτηθεί από έναν μεγαλύτερο αριθμό μελών από τον αριθμό αυτών που συμμετείχαν για την εξέταση κάθε υπόθεσης. Αυτό θα διασφάλιζε ότι το μέλος της Επιτροπής που διενήργησε την ευθανασία δεν θα μπορούσε να συμμετάσχει στην Επιτροπή όταν εξέταζε την ευθανασία αυτή.

Επομένως, έχοντας υπόψη τον κρίσιμο ρόλο της Επιτροπής στην προ της ευθανασίας εξέταση, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο μηχανισμός ελέγχου στην παρούσα υπόθεση δεν διασφάλιζε την ανεξαρτησία του, ανεξαρτήτως της όποιας πραγματικής επιρροής θα μπορούσε να είχε ο Καθηγητής D. στην απόφαση της Επιτροπής.

Όταν ο θάνατος είναι αποτέλεσμα μιας ευθανασίας που διενεργήθηκε σύμφωνα με τον νόμο, ο οποίος την επιτρέπει υπό αυστηρές προϋποθέσεις, δεν είναι συνήθως απαραίτητη η διεξαγωγή έρευνας. Η έρευνα είναι υποχρεωτική όταν υποβάλλεται μήνυση από συγγενή του αποβιώσαντος υποδηλώνοντας την ύπαρξη ύποπτων περιστάσεων. Άρα, έχοντας υπόψη τη μήνυση που κατέθεσε ο προσφεύγων, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι η νομοθεσία για την ευθανασία δεν τηρήθηκε στην παρούσα υπόθεση, γίνεται αντιληπτό ότι οι βελγικές αρχές είχαν την υποχρέωση να διεξάγουν ποινική έρευνα.

Η πρώτη έρευνα διήρκεσε περίπου τρία έτη και έναν μήνα, ενώ καμία ανακριτική ενέργεια δεν αναλήφθηκε από τον εισαγγελέα. Η δεύτερη έρευνα, που διεξήχθη υπό την καθοδήγηση ενός ανακριτή μετά από την κοινοποίηση της παρούσας προσφυγής στην εναγόμενη Κυβέρνηση, ήταν επαρκώς διεξοδική αλλά διήρκεσε περίπου ένα έτος και επτά μήνες.

Εξετάζοντας την ποινική έρευνα στο σύνολό της και έχοντας υπόψη την αδράνεια που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της πρώτης έρευνας, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν πληρούσε την προϋπόθεση της ταχείας διεκπεραίωσης που ορίζει το άρθρο 2.

Ενόψει των ανωτέρω, το Κράτος δεν εκπλήρωσε στην παρούσα υπόθεση τη θετική διαδικαστική υποχρέωσή του αναφορικά με την υποχρέωση ανεξαρτησίας της εξεταστικής Επιτροπής και τη διάρκεια της ποινικής έρευνας.

Παραβίαση άρθρου 2.

Η παρούσα υπόθεση εξετάστηκε και υπό το πρίσμα του άρθρου 8 και ανέκυψε το ερώτημα εάν το εναγόμενο Κράτος εκπλήρωσε τη θετική του υποχρέωση προστασίας του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του προσφεύγοντα, του οποίου η μητέρα υποβλήθηκε σε ευθανασία.

Ο προσφεύγων κατήγγειλε ότι παραβιάστηκε το άρθρο 8, ισχυριζόμενος ότι η ευθανασία της μητέρας του ήταν αντίθετη προς το άρθρο 2 της Σύμβασης. Υπό αυτήν την έννοια, αναφορικά με το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με την προ της ευθανασίας διαδικασία και τις συνθήκες υπό τις οποίες διενεργήθηκε η ευθανασία, το Δικαστήριο είχε ήδη καταλήξει ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 2. Συνεπώς, το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του προσφεύγοντα δεν παραβιάστηκε εκ μόνου του γεγονότος ότι η μητέρα του υποβλήθηκε σε ευθανασία.

Στη συνέχεια, αναφορικά με τη μη συμμετοχή του προσφεύγοντα στη διαδικασία της ευθανασίας, το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί επί μιας σύγκρουσης ανάμεσα σε διάφορα συγκρουόμενα συμφέροντα, κυρίως μεταξύ της επιθυμίας του προσφεύγοντα να συντροφεύσει τη μητέρα του στις τελευταίες στιγμές της ζωής της και του δικαιώματος της μητέρας του σεβασμού των επιθυμιών της και της προσωπικής της αυτονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο έπρεπε να σταθμίσει τα διακυβευόμενα συμφέροντα.

Ο νόμος περί ευθανασίας υποχρεώνει τους γιατρούς να συζητούν την επιθυμία του ασθενούς να υποβληθεί σε ευθανασία με τους συγγενείς του, όπου αυτό ήταν επιθυμία του. Εάν δεν συνέβαινε αυτό, δεν μπορούσαν να έρθουν σε επαφή με τους συγγενείς εξαιτίας του καθήκοντος εχεμύθειας και του ιατρικού απορρήτου.

Στην παρούσα υπόθεση, σύμφωνα με τον νόμο, οι γιατροί πρότειναν πολλές φορές στη μητέρα του προσφεύγοντα να ξαναέρθει σε επαφή με τα δύο της παιδιά. Όμως εκείνη αρνούνταν συνεχώς, δηλώνοντας ότι δεν επιθυμούσε πλέον να έχει επαφή μαζί τους και ότι φοβόταν τον γιο της. Πάντως, μετά από αίτηση των γιατρών της, έστειλε ένα ηλεκτρονικό μήνυμα στα παιδιά της ενημερώνοντάς τα για την επιθυμία της να υποβληθεί σε ευθανασία. Ο προσφεύγων, απ' ό,τι φαίνεται, δεν αντέδρασε.

Υπό αυτές τις συνθήκες μακροχρόνιας διακοπής των σχέσεων του προσφεύγοντα και της μητέρας του, οι γιατροί έλαβαν όλα τα σύμφωνα με τον νόμο μέτρα, σύμφωνα με το καθήκον εχεμύθειας και το ιατρικό απορρήτο, καθώς και σύμφωνα με τις κατευθυντήριες αρχές της δεοντολογίας ώστε να διασφαλίσουν ότι θα ενημέρωνε τα παιδιά της σχετικά με το αίτημά της να υποβληθεί σε ευθανασία. Δεν μπορεί να ασκηθεί κριτική στον νομοθέτη ότι υποχρέωσε τους γιατρούς να σεβαστούν τις επιθυμίες της μητέρας του προσφεύγοντα στο σημείο αυτό ή επειδή τους επέβαλε το καθήκον εχεμύθειας και τήρησης του ιατρικού απορρήτου. Ο σεβασμός της εμπιστευτικής φύσης των δεδομένων υγείας είναι μια θεμελιώδης αρχή των νομικών συστημάτων των Συμβαλλομένων Κρατών στη Σύμβαση, όχι μόνο για την προστασία της ιδιωτικής ζωής των ασθενών αλλά και για τη διατήρηση της εμπιστοσύνης τους στους γιατρούς και στις ιατρικές υπηρεσίες γενι-

κότερα.

Ενόψει των ανωτέρω, η νομοθεσία, όπως εφαρμόστηκε στην παρούσα υπόθεση, στάθμισε δίκαια τα διάφορα δι-ακυβευόμενα συμφέροντα.

Μη παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο δεν επιδίκασε αποζημίωση για ηθική βλάβη εξαιτίας της έλλειψης υποβολής σχετικού αι-τήματος.

► Άρθρο 3 – Απαγόρευση των βασανιστηρίων

Υπόθεση J.I. κατά Κροατίας (Προσφυγή Νο 35898/16), απόφαση της 8ης Σεπτεμβρίου 2022

■ *θύμα βιασμού – ενδοοικογενειακή βία – απειλές*

Ο πατέρας της προσφεύγουσας, ο B.S., καταδικάστηκε και φυλακίστηκε με τις κατηγορίες του βιασμού της και της αιμομιξίας. Κατά την άδειά του από τις φυλακές, φέρεται να απείλησε την προσφεύγουσα μέσω συγγενών ότι θα τη σκοτώσει. Η προσφεύγουσα ειδοποίησε σε πολλές περιπτώσεις την αστυνομία, όπως και τη φορά που συνάντησε τον B.S. σε μια στάση λεωφορείων. Η αστυνομία παρενέβη επιτόπου, αλλά δεν ελήφθη άλλη ενέργεια. Η προσφεύγουσα παραπονέθηκε για τη στάση της αστυνομίας, που οδήγησε σε μια τελικώς ανεπιτυχή εσωτερική έρευνα του Υπουργείου Εσωτερικών, και τελικά προσέφυγε χωρίς επιτυχία και πάλι στο Συνταγματικό Δικαστήριο.

(α) Το Δικαστήριο εξέτασε εάν η προσφεύγουσα υπέστη συμπεριφορά κατά παράβαση του άρθρου 3. Η προσφεύγουσα ήταν μια ιδιαιτέρως τραυματισμένη γυναίκα, καταγωγής Ρομά, που είχε υποστεί προηγούμενη σωματική και ψυχολογική βία. Το Δικαστήριο δεν μπορούσε να αμφισβητήσει ότι ήταν αληθινός και έντονος ο φόβος της για περαιτέρω βία και αντίποινα από τον B.S., φόβος που πήγαζε από την άμεση απειλή που δέχθηκε για τη ζωή της. Σε συνδυασμό με το άγχος και το αίσθημα αδυναμίας που βίωσε, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπέστη απάνθρωπη μεταχείριση κατά την έννοια του άρθρου 3.

(β) Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξέτασε εάν οι αρχές εκπλήρωσαν τις απορρέουσες από το άρθρο 3 υποχρεώσεις τους. Η προσφεύγουσα επικοινωνήσε με την αστυνομία σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις, ενημερώνοντας για τις σοβαρές απειλές που δεχόταν από τον B.S. Παρόλο που οι αρχές είχαν την υποχρέωση να ερευνηθούν τις καταγγελίες για σοβαρές απειλές κατά της ζωής της προσφεύγουσας, ουδέποτε διεξήγαγαν μια προσήκουσα έρευνα, όπως ήταν υποχρεωμένες εκ του νόμου να πράξουν:

- Το Δικαστήριο δεν μπορούσε να διαπιστώσει εάν η προσφεύγουσα είχε δηλώσει σαφώς ότι ο B.S. εξαπέλυσε σοβαρές απειλές για τη ζωή της την πρώτη φορά που ειδοποίησε την αστυνομία, όταν τηλεφώνησε στη γραμμή

βοήθειας έκτακτης ανάγκης.

- Στο δεύτερο περιστατικό, όταν η αστυνομία παρενέβη στη στάση λεωφορείου, αναγράφηκε στη σχετική έκθεση της αστυνομίας ότι η προσφεύγουσα δήλωσε ότι ο B.S. απείλησε να την σκοτώσει. Σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία, δεν απαιτούνταν κάποιος συγκεκριμένος τύπος καταγγελίας, η οποία μπορούσε να υποβληθεί προφορικά ή γραπτά. Η αστυνομία είναι υποχρεωμένη εκ του νόμου να διενεργεί έρευνα όταν λαμβάνει γνώση καταγγελιών περί πιθανής διάπραξης εγκλήματος το οποίο διώκεται αυτεπαγγέλτως. Καθώς η απειλή από μέλος της οικογένειας είναι αδίκημα αυτεπαγγέλτως διωκόμενο, η αστυνομία θα έπρεπε στο σημείο εκείνο τουλάχιστον να ξεκινήσει έρευνες σχετικά με τις καταγγελίες της προσφεύγουσας. Η αστυνομία περαιτέρω είχε υποχρέωση να ενημερώσει την αρμόδια Εισαγγελία για τα αποτελέσματα των ερευνών της στην υπόθεση. Επίσης, ακόμη και αν οι αρχές κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι οι καταγγελίες της προσφεύγουσας αφορούσαν αδίκημα το οποίο διωκόταν κατ'έγκληση ή ότι οι καταγγελλόμενες πράξεις δεν πληρούσαν την αντικειμενική υπόσταση ενός εγκλήματος, η αστυνομία θα έπρεπε να την ενημερώσει σχετικώς.

- Η προσφεύγουσα επικοινωνήσε με την αστυνομία και τρίτη φορά μέσω επιστολής που συνέταξε ο δικηγόρος της, καταγγέλλοντας την αποτυχία της αστυνομίας να αντιδράσει στις ανησυχίες της και ζητώντας να ληφθούν επαρκή μέτρα για την προστασία της σωματικής της ακεραιότητας. Η προσφεύγουσα ζήτησε ρητώς να διαβιβαστεί η καταγγελία της, για τις σοβαρές απειλές που δεχόταν από τον B.S., στην αρμόδια Εισαγγελία. Αυτό δεν έγινε ποτέ και αντιθέτως η επιστολή της εκλήφθηκε ως μια απλή καταγγελία για το έργο της αστυνομίας, η οποία οδήγησε σε μια εσωτερική έρευνα.

Ο ισχυρισμός της προσφεύγουσας ότι η προαναφερόμενη περιφρονητική συμπεριφορά της αστυνομίας οφειλόταν στη Ρομά καταγωγή της δεν αποδείχθηκε. Ωστόσο, σε μια υπόθεση όπως η παρούσα, όπου οι αρχές γνώριζαν καλά για την ιδιαίτερως ευάλωτη θέση της προσφεύγουσας λόγω του φύλου, της καταγωγής της και των προηγούμενων τραυματικών εμπειριών της, θα έπρεπε να αντιδράσουν άμεσα και αποτελεσματικά στις καταγγελίες της προκειμένου να την προστατεύσουν από την πραγματοποίηση της απειλής αυτής, όπως επίσης και από τον εκφοβισμό, τα αντίποινα και την επαναθυματοποίηση.

Ενώ η άδεια του B.S. από τις φυλακές διακόπηκε και ο ίδιος αμέσως μετά την αποφυλάκισή του απελάθηκε από την Κροατία, δεν θα μπορούσε να αγνοηθεί το γεγονός ότι η αστυνομία ουδέποτε έκανε έρευνες, πόσω μάλλον μια σοβαρή έρευνα σχετικά με τις καταγγελίες της προσφεύγουσας, πριν από την κοινοποίηση της προσφυγής στην εναγόμενη Κυβέρνηση. Οι αρχές επίσης δεν επιχείρησαν ποτέ να εξετάσουν ενδελεχώς την υπόθεση της προσφεύγουσας στο σύνολό της, συμπεριλαμβανομένων και των

καταγγελιών περί ενδοοικογενειακής βίας που είχε προηγουμένως εκτεθεί, όπως απαιτείται σε τέτοιες υποθέσεις.

Συνεπώς, οι αρχές δεν ερεύνησαν αποτελεσματικά την καταγγελία περί απειλής της ζωής ενός ιδιαίτερος ευάλωτου θύματος βιασμού.

Παραβίαση άρθρου 3.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στην προσφεύγουσα το ποσό των 12.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής της βλάβης.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση C. κατά Ρουμανίας (Προσφυγή No 47358/20), απόφαση της 30ής Αυγούστου 2022

■ σεξουαλική παρενόχληση – εργασιακός χώρος

Η προσφεύγουσα απασχολούνταν σε μια εταιρεία καθαρισμού που παρείχε υπηρεσίες σε έναν σιδηροδρομικό σταθμό που ανήκε σε μια κρατική σιδηροδρομική εταιρεία. Υπέβαλε έγκληση για σεξουαλική παρενόχληση κατά του διευθυντή (C.P.) του σταθμού. Μετά το πέρας της ανάκρισης, ο εισαγγελέας έθεσε την έγκληση στο αρχείο με την αιτιολογία ότι οι διαπραχθείσες πράξεις δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις που θέτει η ποινική νομοθεσία για την πλήρωση του αδικήματος της σεξουαλικής παρενόχλησης. Η απόφαση αυτή επικυρώθηκε από τον Προϊστάμενο της Εισαγγελίας και από το περιφερειακό δικαστήριο. Ο κύριος λόγος, που επικαλείται τόσο η πρώτη απόφαση όσο και αυτή του δικαστηρίου, είναι η έλλειψη πρόκλησης εξευτελισμού της προσφεύγουσας από τις επίμαχες ενέργειες, ένα στοιχείο που ο εθνικός νόμος θέτει ως προϋπόθεση ώστε οι πράξεις αυτές να πληρούν την υπόσταση του εν λόγω αδικήματος.

Τα γεγονότα στα οποία βασίζεται η προσφυγή αφορούν την ψυχική ακεραιότητα της προσφεύγουσας και τη σεξουαλική της ζωή, τα οποία εμπίπτουν αμφοτέρωθεν στην προσωπική σφαίρα που προστατεύει το άρθρο 8. Λαμβάνοντας υπόψη τη σοβαρότητα των καταγγελλόμενων πράξεων και γενικότερα το διακύβευμα της προσφεύγουσας, που κατήγγειλε ότι δέχθηκε επίθεση της σεξουαλικής της ακεραιότητας, το Δικαστήριο έκρινε ότι η καταγγελλόμενη από την προσφεύγουσα μεταχείριση ενεργοποίησε την εφαρμογή της διάταξης αυτής.

Η υπόθεση αφορά στην εφαρμογή του συστήματος που τέθηκε για την προστασία κατά της σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο. Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης εμπίπτουν στην κατηγορία πράξεων για τις οποίες το Δικαστήριο έχει ήδη διαπιστώσει στη νομολογία του ότι ένα επαρκές νομικό πλαίσιο που να παρέχει προστασία δεν προϋποθέτει πάντα την ύπαρξη μιας αποτελεσματικής ποινικής διάταξης που να καλύπτει τη

συγκεκριμένη πράξη.

Η κρατική σιδηροδρομική εταιρεία εκπροσωπούσε μια δημόσια αρχή, οι πράξεις της οποίας θα μπορούσαν να ενεργοποιήσουν την ευθύνη του Κράτους, σύμφωνα με τη Σύμβαση. Παρόλο που έλαβε γνώση των καταγγελιών σεξουαλικής παρενόχλησης της προσφεύγουσας, δεν ανταποκρίθηκε επαρκώς και φαίνεται ότι δεν πραγματοποιήθηκε καμία εσωτερική έρευνα. Συνεπώς, δεν ήταν δυνατόν για το Δικαστήριο να κρίνει εάν είχαν τεθεί από τον εργοδότη μηχανισμοί για να αντιμετωπίσουν φαινόμενα σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό τομέα. Αυτό από μόνο του μπορεί να αντιβαίνει στις απαιτήσεις που θέτει το άρθρο 8. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο επανέλαβε ότι τα αρμόδια όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν καταδικάσει απερίφραστα τα φαινόμενα σεξουαλικής παρενόχλησης, καλώντας τα Κράτη να λάβουν προληπτικά μέτρα καταπολέμησής της. Είχαν επίσης αναγνωρίσει ότι η παρενόχληση στον εργασιακό χώρο είναι ζήτημα υγείας και ασφάλειας και ότι θα πρέπει να αντιμετωπίζεται και να αποτρέπεται ως τέτοιο και ζήτησαν την υιοθέτηση επιπλέον μέτρων για την αποτελεσματική πρόληψη και καταπολέμηση της σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο και αλλού.

Ωστόσο, καθώς η προσφυγή της προσφεύγουσας επικεντρωνόταν κυρίως στην ελλιπή ανταπόκριση των εισαγγελέων και των δικαστηρίων στις καταγγελίες της, το Δικαστήριο εξέτασε τους μηχανισμούς που έθεσαν οι κρατικές αρχές και εάν η προσφεύγουσα ήταν σε θέση να τους χρησιμοποιήσει για να επιδιώξει επανόρθωση για τις καταγγελίες της.

Σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο, η σεξουαλική παρενόχληση ήταν ποινικό αδίκημα και θεωρούνταν ως η σοβαρότερη μορφή παρενόχλησης, επιφέροντας μεγαλύτερη ποινή απ' ό,τι προβλεπόταν για τις άλλες απαγορευμένες μορφές παρενόχλησης. Πράγματι, στην παρούσα υπόθεση, η αστυνομία και η Εισαγγελία έκριναν ότι ήταν απαραίτητη η διεξαγωγή έρευνας. Η προσφεύγουσα, συνεπώς, δεν είχε λόγο να αμφιβάλλει ότι η έρευνα που διεξήχθη θα ήταν αποτελεσματική και ικανή να παρέχει αποκατάσταση. Εφόσον κριθούν ως αποτελεσματικά, τα ποινικής φύσης ένδικα μέσα μπορούν από μόνα τους να ικανοποιήσουν τη διαδικαστική προϋπόθεση που απορρέει από το άρθρο 8. Συνεπώς, και λαμβάνοντας υπόψη το πόρισμα τόσο της Εισαγγελίας όσο και του δικαστηρίου, ότι δεν εξευτελίστηκε από τον C.P., όπως κατήγγειλε, δεν μπορούσε να απαιτηθεί από την προσφεύγουσα να ασκήσει άλλα ένδικα μέσα, όπως αγωγή, τα οποία επίσης προβλέπονταν αλλά ενδεχομένως χωρίς πιθανότητες ευδοκίμησης.

Συνεπώς, το ερώτημα που τίθεται είναι εάν, κατά την ποινική διαδικασία που αφορά τις καταγγελίες περί σεξουαλικής κακοποίησης της προσφεύγουσας, το Κράτος είχε προστατεύσει επαρκώς το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής της ζωής, ειδικότερα της προσωπικής της ακε-

ραιότητας.

Η έρευνα των καταγγελιών της προσφεύγουσας άρχισε άμεσα και επιβεβαιώθηκε από τις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων ότι ο C.P. ήταν ο δράστης των καταγγελλόμενων πράξεων. Όμως, το Δικαστήριο δεν ήταν σε θέση, μέσω των αποφάσεων αυτών, να εξακριβώσει πώς οι αρχές κατέληξαν στο τελικό τους συμπέρασμα. Η Εισαγγελία έκανε λεπτομερή περιγραφή μόνο των προσκομισθέντων αποδεικτικών στοιχείων, χωρίς να εξηγήσει πώς στήριξε σε αυτά την απόφασή της. Προκύπτει, επίσης, ότι δεν συσχέτισε με τη δικογραφία τις καταθέσεις της προσφεύγουσας και ούτε τις θεώρησε συναφή αποδεικτικά στοιχεία. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο επανέλαβε ότι, όπως η ενδοοικογενειακή βία έτσι και οι υποθέσεις σεξουαλικής παρενόχλησης δεν καθίστανται γνωστές, καθώς εξακολουθούν σημαντικά να μην καταγγέλλονται – συχνά λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο στενών προσωπικών σχέσεων και πίσω από κλειστές πόρτες, γεγονός που καθιστά ακόμη πιο δύσκολο για τα θύματα να τις αποδείξουν. Τα κενά αυτά δεν καλύφθηκαν από τις επακόλουθες αποφάσεις, οι οποίες δεν περιείχαν αιτιολογία ικανή να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύθηκε και εφαρμόστηκε ο νόμος στα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης.

Επιπλέον, ούτε το γραφείο της Εισαγγελίας ούτε το εθνικό δικαστήριο παρέιχαν εξηγήσεις για τις διαπιστώσεις τους, ότι η προσφεύγουσα δεν αισθάνθηκε εξευτελισμό, και δεν επιχείρησαν να συσχετίσουν τα προσκομιζόμενα αποδεικτικά στοιχεία σχετικά με τα συναισθήματά της μετά τις συναντήσεις της με τον C.P., όπως, για παράδειγμα, αξιολογώντας τη σχέση εξουσίας και υποτέλειας μεταξύ τους ή τις απειλές που φέρεται να εξαπέλυσε εναντίον της.

Οι αρχές δεν επιχείρησαν να συσχετίσουν τα συμπεράσματά τους με το εθνικό δίκαιο, μολονότι ο σεβασμός της αξιοπρέπειας ήταν ένα εξέχον στοιχείο στην εθνική νομοθεσία, ούτε έλαβαν μέτρα για να εξακριβώσουν τις συνέπειες που είχαν οι ενέργειες του C.P. στην προσφεύγουσα. Έχοντας υπόψη τη σχέση που έχει το στοιχείο του εκφοβισμού ή του εξευτελισμού του θύματος με την απόδειξη της διάπραξης του εγκλήματος της σεξουαλικής κακοποίησης, οι αρχές θα μπορούσαν να ζητήσουν την ψυχολογική αξιολόγηση της προσφεύγουσας για μια εξειδικευμένη ανάλυση των αντιδράσεών της μετά τις συναντήσεις της με τον C.P. και των πιθανών ψυχολογικών συνεπειών. Θα μπορούσαν επίσης να επιβεβαιώσουν εάν υπήρχαν λόγοι η προσφεύγουσα να υποβάλει ψευδείς καταγγελίες εναντίον του C.P., όπως υπονόησαν κάποιοι μάρτυρες.

Επίσης, το Δικαστήριο σημείωσε με ανησυχία το γεγονός ότι στην απόφαση του εισαγγελέα υπήρχε λεπτομερής αναφορά των υπαιτιγμών του C.P. στις καταθέσεις του σχετικά με την προσωπική ζωή της προσφεύγουσας και

των υποτιθέμενων κινήτρων της για τις ενέργειες και τις καταγγελίες της. Παρόλο που η αναφορά σε ορισμένα σημεία των καταθέσεων αυτών ενδεχομένως να ήταν απαραίτητη, εντούτοις το Δικαστήριο δεν μπορούσε να διακρίνει ποιος σκοπός εξυπηρετούνταν για την εξέταση του εν λόγω εγκλήματος από την εκτεταμένη αναπαραγωγή τους στην εισαγγελική απόφαση. Πέραν του γεγονότος ότι ήταν δείγμα έλλειψης ευαισθησίας και σεβασμού προς την προσφεύγουσα, η αναφορά τους την στιγμάτιζε και ενδεχομένως μπορεί να θεωρηθεί ως παραβίαση των δικαιωμάτων που της εξασφαλίζει το άρθρο 8 της Σύμβασης. Επίσης, δεν δόθηκε καμία εξήγηση από τον εισαγγελέα σχετικά με την αναγκαιότητα της κατ' αντιπαράσταση εξέτασης που έλαβε χώρα μεταξύ της προσφεύγουσας και του επικεφαλής του περιφερειακού τμήματος της εταιρείας για την ασφάλεια των επιβατών σχετικά με τη συνάντηση στο γραφείο του με τον C.P. και τον αντίκτυπο αυτής στην προσφεύγουσα. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο επανέλαβε ότι η αναγκαιότητα της κατ' αντιπαράσταση εξέτασης πρέπει να ζυγίζεται προσεκτικά από τις αρχές και ότι η αξιοπρέπεια και η ευαισθησία του θύματος θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και να περιφρουρούνται.

Στη διεθνή σκηνή, η σεξουαλική παρενόχληση καταδικάζεται απερίφραστα και τα Κράτη καλούνται να τιμωρούν αποτελεσματικά τους δράστες και να θέτουν με τον τρόπο αυτό ένα τέλος στην ατιμωρησία. Συγχρόνως, διεθνή κείμενα απαιτούν από τα Συμβαλλόμενα Κράτη να λαμβάνουν τα απαραίτητα νομοθετικά και άλλου είδους μέτρα για την προστασία των δικαιωμάτων και των συμφερόντων των θυμάτων. Τα μέτρα αυτά αφορούν, μεταξύ άλλων, στην προστασία από την επαναθυματοποίηση, ένα καθήκον που οι αρχές στην παρούσα υπόθεση δεν τήρησαν.

Τέλος, ακόμη και αφού ενημερώθηκε η σιδηροδρομική εταιρεία για τις καταγγελίες για σεξουαλική παρενόχληση, η προσφεύγουσα συνέχιζε να υπομένει τις συνέπειες αυτής και εν τέλει υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την εργασία της. Το στοιχείο αυτό, το οποίο χωρίς αμφιβολία επέτεινε τη στεναχώρια και το αίσθημα αδυναμίας της προσφεύγουσας, δεν επέδρασε καθόλου στον τρόπο με τον οποίο οι αρχές αξιολόγησαν τις καταγγελίες της.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο κρίνει ότι ο τρόπος χειρισμού και διερεύνησης της υπόθεσης της προσφεύγουσας ήταν τόσο πλημμελής που ισοδυναμεί με παραβίαση των θετικών υποχρεώσεων του Κράτους σύμφωνα με το άρθρο 8 της Σύμβασης.

Παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στην προσφεύγουσα το ποσό των 7.500 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής της βλάβης.

Υπόθεση Υ.Γ. κατά Ρωσίας (Προσφυγή Νο 8647/12), απόφαση της 30ής Αυγούστου 2022

ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα – μεταβίβαση και ανάρτησή τους σε βάση δεδομένων

Ο προσφεύγων, που πάσχει από HIV και ηπατίτιδα, αγόρασε μια βάση δεδομένων που περιλάμβανε προσωπικά δεδομένα περισσότερων από 400.000 ατόμων, κατοίκων της Μόσχας, καθώς και πληροφορίες σχετικά με άτομα που έπασχαν από HIV, AIDS και ηπατίτιδα. Περιλάμβανε επίσης προσωπικά στοιχεία του προσφεύγοντα, καθώς και δεδομένα σχετικά με την υγεία του. Ο προσφεύγων διαμαρτυρήθηκε στην Ανακριτική Επιτροπή της Ρωσικής Ομοσπονδίας, η οποία αποφάσισε να μην διεξάγει κάποια σχετική έρευνα. Η ένστασή του κατά της απόφασης αυτής απορρίφθηκε.

Τα πραγματικά περιστατικά της παρούσας υπόθεσης εμπίπτουν στο ρυθμιστικό πεδίο του άρθρου 8 παρ. 1 της Σύμβασης, καθώς η βάση δεδομένων που αγόρασε ο προσφεύγων περιείχε διάφορα προσωπικά του δεδομένα, συμπεριλαμβανομένων και δεδομένων σχετικά με την υγεία του. Επίσης, η απλή αποθήκευση δεδομένων σχετικά με την προσωπική ζωή ενός ατόμου ισοδυναμεί με παρέμβαση στην προσωπική ζωή κατά την έννοια του άρθρου 8.

Ήταν αδιαμφισβήτητο ότι μόνο οι αρχές είχαν πρόσβαση στα περισσότερα από τα δεδομένα της βάσης δεδομένων, όπως τα ποινικά μητρώα και τα προληπτικά μέτρα που είχαν εφαρμοστεί, και ότι στο παρελθόν, στο πλαίσιο ποινικής δίωξης που είχε ασκηθεί κατά του προσφεύγοντα, ο επικεφαλής της έρευνας αναζήτησε πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση της υγείας του προσφεύγοντα από το Νοσοκομείο Μεταδιδόμενων Ασθενειών. Αν και αμφισβητείται αν το Υπουργείο Εσωτερικών είχε συντάξει τη βάση δεδομένων, στο πλαίσιο της υπόθεσης, δεν υπήρχε άλλη εξήγηση εκτός από το ότι οι κρατικές αρχές, οι οποίες είχαν πρόσβαση στα εν λόγω δεδομένα, απέτυχαν να αποτρέψουν μια παραβίαση του απορρήτου. Ως συνέπεια, τα δεδομένα αυτά δημοσιοποιήθηκαν, ενεργοποιώντας την ευθύνη του εναγόμενου Κράτους. Οι συνθήκες αυτής της μεγάλης παραβίασης δεν είχαν ποτέ διευκρινιστεί. Το Δικαστήριο επανειλημμένα τόνισε τη σημασία των κατάλληλων εγγυήσεων για την πρόληψη της επικοινωνίας και της γνωστοποίησης δεδομένων υγείας. Επομένως, οι αρχές δεν προστάτευσαν το απόρρητο των δεδομένων υγείας του προσφεύγοντα, κατά παράβαση επίσης των εθνικών νομικών διατάξεων.

Επιπλέον, ενώ στις υποθέσεις που αφορούν εικαζόμενες παραβιάσεις της ιδιωτικής ζωής δεν είναι απαραίτητο ένα ένδικο μέσο ποινικής φύσης και θεωρείται επαρκές ένα ένδικο μέσο αστικής φύσης, ο προσφεύγων δεν είχε στη διάθεσή του κανένα ένδικο μέσο πριν από την κατάθεση της προσφυγής ενώπιον του Δικαστηρίου. Οι καταγγελί-

ες του προσφεύγοντα αφορούσαν τη γνωστοποίηση των δεδομένων υγείας του, ως μέρους της συλλογής ενός τεράστιου όγκου δεδομένων, και υποστηρίζονταν από εκ πρώτης όψεως αποδεικτικά στοιχεία. Ενόψει μιας τέτοιας σημαντικής παραβίασης της ιδιωτικής ζωής, από πρακτική άποψη, ο προσφεύγων από μόνος του, χωρίς τη συνδρομή του Κράτους υπό τη μορφή μιας επίσημης έρευνας, δεν είχε αποτελεσματικά μέσα για να εντοπίσει τους δράστες αυτών των πράξεων, να αποδείξει την εμπλοκή τους και να ασκήσει αγωγή εναντίον τους στα εθνικά δικαστήρια. Ως εκ τούτου, η καταγγελία στην Ανακριτική Επιτροπή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα κατάλληλο μέσο προστασίας των δικαιωμάτων του.

Οι αρχές ουδέποτε ερεύνησαν το θέμα παρόλα τα αποδεικτικά στοιχεία που είχαν στη διάθεσή τους, τη νομική δυνατότητα δίωξης της παρέμβασης στην ιδιωτική ζωή κάποιου και την απουσία οποιωνδήποτε λόγων που να αποκλείουν τη διεξαγωγή έρευνας.

Συνεπώς, οι αρχές δεν συμμορφώθηκαν με την υποχρέωση διασφάλισης επαρκούς προστασίας του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής ζωής του προσφεύγοντα.

Παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 7.500 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης.

Υπόθεση McCann και Healy κατά Πορτογαλίας (Προσφυγή Νο 57195/17), απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 2022

αγνοούμενο παιδί – ερευνητής αστυνομίας – διακοπή έρευνας

Μετά την εξαφάνιση της Μαντλίν Μακάν, το βράδυ της 3ης Μαΐου 2007 στη Νότια Πορτογαλία, οι γονείς της (οι προσφεύγοντες) τέθηκαν υπό έρευνα.

Στις 2 Οκτωβρίου 2007, ο επικεφαλής της αστυνομικής έρευνας G.A. απομακρύνθηκε από τα καθήκοντά του.

Στις 21 Ιουλίου 2008, η Εισαγγελία αποφάσισε να θέσει την υπόθεση στο αρχείο λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων κατά των προσφευγόντων.

Στις 24 Ιουλίου 2008, ο G.A. εξέδωσε ένα βιβλίο, βασιζόμενο στο υλικό της δικογραφίας, στο οποίο κατηγορούσε τους γονείς ότι εμπλέκονταν στην εξαφάνιση της κόρης τους. Ο G.A. έδωσε συνέντευξη σε μια εφημερίδα που δημοσιεύθηκε την ίδια ημέρα με την έκδοση του βιβλίου του. Το βιβλίο έγινε επίσης ντοκιμαντέρ, που μεταδόθηκε στην τηλεόραση προτού το βιβλίο διατεθεί προς πώληση.

Οι αγωγές και οι μηνύσεις των προσφευγόντων ήταν ανεπιτυχείς.

Οι προσφεύγοντες εγκαλούν τα εθνικά δικαστήρια της

Πορτογαλίας επειδή απέτυχαν να εκπληρώσουν τις θετικές τους υποχρεώσεις προστασίας του τεκμηρίου αθώτητας και της φήμης τους.

Το Δικαστήριο εξέτασε εάν τυγχάνει εφαρμογής το άρθρο 8 της Σύμβασης. Οι επίμαχες δηλώσεις του G.A. που περιλαμβάνονταν στο βιβλίο, στο ντοκιμαντέρ και στη συνέντευξη αφορούσαν την υποτιθέμενη εμπλοκή των προσφευγόντων στην απόκρυψη του σώματος της κόρης τους, βασιζόμενες στη θεωρία ότι είχαν σκηνοθετήσει την απαγωγή της εξαιτίας αμελούς φροντίδας της. Οι δηλώσεις αυτές ήταν αρκετά σοβαρές ώστε να προσελκύσουν την τυχόν εφαρμογή του άρθρου 8 της Σύμβασης. Το Δικαστήριο κατέληξε ότι το άρθρο 8 έχει καταρχήν εφαρμογή.

Τα εθνικά δικαστήρια ορθώς ταυτοποίησαν τα διακυβευόμενα συμφέροντα, ειδικότερα το δικαίωμα έκφρασης και γνώμης του G.A., από τη μια πλευρά, και το δικαίωμα των προσφευγόντων για σεβασμό της φήμης τους, που συνδεόταν με το τεκμήριο αθωότητάς τους, από την άλλη, και κατέληξαν ότι τα συμφέροντα του G.A. υπερτερούν εκείνων των προσφευγόντων. Παρατήρησαν επίσης ότι τα δικαιώματα αυτά δικαιούνται ισάξια προστασία και υπό τις συνθήκες αυτές θα πρέπει να πραγματοποιηθεί μια στάθμιση ανάμεσα στα διακυβευόμενα συμφέροντα. Έτσι, το ερώτημα που ανέκυπτε ήταν εάν τα εθνικά δικαστήρια πραγματοποίησαν τη στάθμιση αυτή σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουν τεθεί από τη νομολογία του Δικαστηρίου.

Κατά την άποψη του Δικαστηρίου και του Ανώτατου Δικαστηρίου της Πορτογαλίας, το βιβλίο του G.A., το σχετικό ντοκιμαντέρ και η συνέντευξη που έδωσε στην ημερήσια εφημερίδα αφορούσαν ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Η εκτεταμένη κάλυψη της υπόθεσης από τα ΜΜΕ αποδείκνυε σαφώς το ενδιαφέρον που προκαλούσε σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Το Δικαστήριο αντιλαμβανόταν ότι οι προσφεύγοντες, αναζητώντας την προσοχή των ΜΜΕ, επιθυμούσαν να χρησιμοποιήσουν κάθε πιθανό μέσο προκειμένου να βρουν την κόρη τους. Παρέμενε το γεγονός ότι, παρόλο που δεν ήταν δημοσίως γνωστοί πριν από το περιστατικό, μέσω της έκθεσής τους στα ΜΜΕ απέκτησαν εν τέλει κάποια φήμη και έγιναν δημόσια πρόσωπα. Κατά συνέπεια, αναπόφευκτα κι εν γνώσει τους εξέθεσαν τον εαυτό τους σε στενή παρακολούθηση κάθε λέξης και πράξης τους.

Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, οι πληροφορίες που περιλαμβάνονταν στο βιβλίο, στο ντοκιμαντέρ και στη συνέντευξη προέρχονταν από τον φάκελο της δικογραφίας που ήταν διαθέσιμος στο κοινό.

Έχοντας υπόψη το πλαίσιο της υπόθεσης και ομοίως τις διαπιστώσεις των εθνικών δικαστηρίων, οι επίμαχες δηλώσεις αποτελούσαν αξιολογικές κρίσεις που είχαν επαρκή πραγματική βάση, κυρίως τα στοιχεία που είχαν συγκε-

ντρωθεί κατά τη διάρκεια της έρευνας και τέθηκαν υπόψη του κοινού. Επίσης, η θεωρία αυτή είχε υποστηριχθεί στο πλαίσιο της ποινικής έρευνας και οδήγησε μάλιστα τους προσφεύγοντες υπό έρευνα τον Σεπτέμβριο του 2007.

Επιπλέον, η υπόθεση προσέκλυσε έντονο δημόσιο ενδιαφέρον τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο και προκάλεσε σημαντική συζήτηση και αντιπαράθεση. Όπως σημείωσε το Εφετείο και το Ανώτατο Δικαστήριο της Πορτογαλίας, οι επίμαχες δηλώσεις αδιαμφισβήτητα αποτελούσαν μέρος μιας συζήτησης δημοσίου ενδιαφέροντος και, συνεπώς, η θεωρία του G.A. αποτελούσε μία από τις πολλές απόψεις.

Η υπόθεση τέθηκε στο αρχείο με απόφαση της Εισαγγελίας. Στο πλαίσιο αυτό, εάν το βιβλίο είχε δημοσιευθεί πριν από την απόφαση της Εισαγγελίας να τεθεί η υπόθεση στο αρχείο, ενδεχομένως οι επίμαχες δηλώσεις να μπορούσαν να υπονομεύσουν το τεκμήριο αθωότητας των προσφευγόντων, που προστατεύεται από το άρθρο 6 παρ. 2 της Σύμβασης, προδικάζοντας την κρίση των γεγονότων από την εισαγγελική αρχή. Δεδομένου ότι οι δηλώσεις έγιναν αφού τέθηκε η υπόθεση στο αρχείο, ήταν η φήμη των προσφευγόντων, που εγγυάται το άρθρο 8 της Σύμβασης, και η αντίληψη του κοινού γι' αυτούς που διακυβεύονταν. Σχετικό ζήτημα ήταν επίσης η εμπιστοσύνη του κοινού στη λειτουργία της δικαιοσύνης.

Ακόμη και εάν υποθεθεί ότι η φήμη των προσφευγόντων είχε υποστεί ζημία, αυτή δεν οφειλόταν στις υποθέσεις που είχε διατυπώσει ο G.A., αλλά στις υποψίες που είχαν προκύψει εναντίον τους και οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να τεθούν υπό έρευνα κατά τη διάρκεια της διαδικασίας και είχαν προσελκύσει την προσοχή των ΜΜΕ και προκαλέσει μεγάλες διαμάχες. Συνεπώς, οι πληροφορίες τέθηκαν σε γνώση του κοινού λεπτομερώς, πριν να δοθεί στη δημοσιότητα το περιεχόμενο του φακέλου της δικογραφίας και να εκδοθεί το επίμαχο βιβλίο.

Το βιβλίο δημοσιεύθηκε τρεις ημέρες αφότου η υπόθεση τέθηκε στο αρχείο, γεγονός που υποδεικνύει ότι είχε γραφεί και εκτυπωθεί όσο διεξαγόταν η έρευνα. Ο G.A. θα μπορούσε προληπτικά να προσθέσει μια σημείωση για τον αναγνώστη σχετικά με την έκβαση των διαδικασιών. Όμως, η έλλειψη προσθήκης μιας τέτοιας σημείωσης δεν μπορεί από μόνη της να του προσάψει κακοπιστία από μέρους του. Επίσης, το ντοκιμαντέρ έκανε αναφορά στο γεγονός ότι η υπόθεση είχε τεθεί στο αρχείο.

Οι προσφεύγοντες συνέχισαν την εκστρατεία τους στα ΜΜΕ μετά την έκδοση του βιβλίου. Ειδικότερα, συνεργάστηκαν σε ένα ντοκιμαντέρ για την εξαφάνιση της κόρης τους και συνέχισαν να δίνουν συνεντεύξεις στα διεθνή ΜΜΕ. Ενώ το Δικαστήριο κατανόησε ότι η δημοσίευση του βιβλίου αδιαμφισβήτητα προκάλεσε θυμό, αγωνία και στεναχώρια στους προσφεύγοντες, εντούτοις δεν φάνηκε ότι το βιβλίο ή η μετάδοση του ντοκιμαντέρ επέφερε

σοβαρές συνέπειες στις κοινωνικές σχέσεις των προσφευγόντων ή στις θεμιτές και συνεχείς προσπάθειές τους να βρουν την κόρη τους.

Το Δικαστήριο συμφωνεί με την ανάλυση των περιστάσεων της υπόθεσης που δόθηκε από το Εφετείο και το Ανώτατο Δικαστήριο της Πορτογαλίας. Ομολογουμένως, οι εν λόγω δηλώσεις βασίζονταν στη βαθιά γνώση του G.A. αναφορικά με τη δικογραφία λόγω του ρόλου του ως επικεφαλής της αστυνομικής έρευνας. Όμως, το περιεχόμενο των δηλώσεων αυτών ήταν ήδη γνωστό στο ευρύ κοινό λόγω της εκτεταμένης δημοσιογραφικής κάλυψης της υπόθεσης και του γεγονότος ότι ο φάκελος της έρευνας είχε δοθεί στη συνέχεια στα ΜΜΕ μετά το πέρας της έρευνας. Συνεπώς, οι επίμαχες δηλώσεις αποτελούσαν απλώς την ερμηνεία του G.A. για μια υψηλού προφίλ υπόθεση, που είχε ήδη ευρέως συζητηθεί. Επίσης, δεν προκύπτει ότι ο G.A. είχε υποκινηθεί από προσωπική εχθρότητα προς τους προσφευγόντες.

Λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες περιστάσεις της παρούσας υπόθεσης, μια καταδίκη του G.A. θα είχε συνέπειες όσον αφορά στην ελευθερία έκφρασης σε σχέση με θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος.

Το Ανώτατο Δικαστήριο της Πορτογαλίας προέβη σε λεπτομερή ανάλυση της ισορροπίας που πρέπει να τηρηθεί ανάμεσα στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής των προσφευγόντων και στην ελευθερία έκφρασης του G.A., αξιολογώντας τα υπό το πρίσμα των κριτηρίων που ορίζονται στη νομολογία του και παραπέμπουν εκτενώς στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Λαμβάνοντας υπόψη το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας που απολαμβάνουν οι εθνικές αρχές στην παρούσα υπόθεση, το Δικαστήριο δεν θεωρεί ότι υπάρχει λόγος να υποκαταστήσει την άποψή του με εκείνη του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Πορτογαλίας. Οι εθνικές αρχές, συνεπώς, δεν απέτυχαν να εκπληρώσουν τη θετική τους υποχρέωση να προστατεύσουν το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής των προσφευγόντων.

Μη παραβίαση άρθρου 8.

► Άρθρο 10 – Ελευθερία έκφρασης

Υπόθεση *Sergey Sorokin* κατά Ρωσίας (Προσφυγή Νο 52808/09), απόφαση της 30ής Αυγούστου 2022

■ *απόρρητο δημοσιογραφικών πηγών – έρευνα ηλεκτρονικών συσκευών δημοσιογράφου*

Ο προσφεύγων είναι δημοσιογράφος που δημοσίευσε μια συνέντευξη με τον κ. L., αναπληρωτή επικεφαλής του περιφερειακού Υπουργείου Εσωτερικών, σχετικά με ένα σκάνδαλο στο οποίο εμπλέκονταν υψηλόβαθμοι δημόσιοι λειτουργοί. Σχηματίστηκε δικογραφία για τον κ. L. με την κατηγορία της αποκάλυψης πληροφοριών σχετικά με

επιχειρησιακές δραστηριότητες, που θεωρούνταν από τον νόμο κρατικό μυστικό. Το Τοπικό Δικαστήριο ενέκρινε την έρευνα στο διαμέρισμα του προσφεύγοντα και την κατάσχεση των ηλεκτρονικών συσκευών που περιείχαν πληροφορίες σχετικά με τη συνέντευξη με τον κ. L. Κατασχέθηκαν ο υπολογιστής, τέσσερις σκληροί δίσκοι και ένα κασετόφωνο. Ο προσφεύγων προσέφυγε χωρίς επιτυχία στο Ανώτατο Δικαστήριο της Δημοκρατίας των Κόμι².

Η έρευνα στο σπίτι του προσφεύγοντα και η κατάσχεση των ηλεκτρονικών του συσκευών αποτέλεσαν παρέμβαση στην άσκηση του δικαιώματός του στην ελευθερία έκφρασης. Τα επίμαχα μέτρα βασίζονταν στο εθνικό δίκαιο, ωστόσο δεν υπήρχαν διαδικαστικές εγγυήσεις για την προστασία των δημοσιογραφικών πηγών και την αντιμετώπιση της κατάσχεσης και της εξέτασης των συσκευών δεδομένων:

- Παρόλο που οι διατάξεις της Ποινικής Δικονομίας παρείχαν κάποιες διασφαλίσεις σχετικά με τις έρευνες και τις κατασχέσεις γενικά, δεν προέβλεπαν ρητά την προστασία των εμπιστευτικών δημοσιογραφικών πηγών στο πλαίσιο αυτό.

- Επιπλέον, δεν ήταν σαφές πώς, αν όχι καθόλου, οι διατάξεις του εθνικού δικαίου, που προέβλεπαν υποχρέωση των εκδοτών ΜΜΕ να μην αποκαλύπτουν πληροφορίες/πηγές υπό τον όρο της εμπιστευτικότητας/ανωνυμίας, εφαρμόζονταν στο πλαίσιο των επιβαλλόμενων μέτρων έρευνας και κατάσχεσης σε βάρος δημοσιογράφου. Παρόλο που το Ανώτατο Δικαστήριο της Ρωσικής Ομοσπονδίας έκτοτε έχει παράσχει κατευθυντήριες οδηγίες για το θέμα αυτό σε κατώτερα δικαστήρια, η απόφαση αυτή εκδόθηκε μετά τα γεγονότα της παρούσας υπόθεσης.

Συνεπώς, το Δικαστήριο δεν πείστηκε ότι το εθνικό νομικό πλαίσιο στην επίδικη περίοδο διασφάλιζε την απαιτούμενη νομική προστασία των δημοσιογραφικών πηγών από αυθαίρετες παρεμβάσεις. Ωστόσο, δεν είναι απαραίτητο να αποφανθεί επί του θέματος, καθώς κρίνει ότι η παρέμβαση στην ελευθερία έκφρασης του προσφεύγοντα σε κάθε περίπτωση δεν ήταν ένα μέτρο «απαραίτητο σε μια δημοκρατική κοινωνία» για τους ακόλουθους λόγους.

Η παρέμβαση αυτή είχε ως θεμιτό σκοπό την αποτροπή του εγκλήματος, καθώς η έρευνα και η κατάσχεση διατάχθηκαν στο πλαίσιο διεξαγωγής ποινικής έρευνας σε βάρος του κ. L. με την κατηγορία της αποκάλυψης απόρρητων κρατικών πληροφοριών. Όμως, η έρευνα διεξήχθη εν απουσία διαδικαστικών εγγυήσεων για παρεμβάσεις στο δημοσιογραφικό απόρρητο του προσφεύγοντα:

- Κατά τη έγκριση του εντάλματος έρευνας, στην αιτιολογία της απόφασής του το Τοπικό Δικαστήριο δεν επιχειρη-

2. Η Δημοκρατία των Κόμι είναι ομοσπονδιακό υποκείμενο της Ρωσίας, με πρωτεύουσα το Σικτιβάρ.

σε καθόλου να απαντήσει στο ερώτημα εάν το συμφέρον της έρευνας στη εξεύρεση επαρκών αποδεικτικών στοιχείων υπερίσχυε του γενικού δημόσιου συμφέροντος της προστασίας των δημοσιογραφικών πηγών.

- Το Ανώτατο Δικαστήριο της Δημοκρατίας των Κόμι περιόρισε τον έλεγχο του στην εξέταση της τυπικής νομιμότητας της έρευνας αντί να αξιολογήσει την αναγκαιότητα και την αναλογικότητα των ενεργειών των ανακριτικών αρχών.

- Κατά την έγκριση των μέτρων έρευνας και κατάσχεσης, το Τοπικό Δικαστήριο δεν έδωσε εντολή στις ανακριτικές αρχές να φιλτράρουν, άλλως να διασφαλίσουν, ότι οι αρχές δεν θα εξετάσουν μη σχετικές προσωπικές και επαγγελματικές πληροφορίες του προσφεύγοντα.

- Εξετάζοντας τη διατύπωση του εντάλματος, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο ανακριτής έδωσε εντολή κατάσχεσης όλων των ηλεκτρονικών συσκευών του προσφεύγοντα, οι οποίες περιείχαν πληροφορίες άσχετες με την ποινική υπόθεση. Καθετί υποδείκνυε ότι το σύνολο των πληροφοριών ερευνήθηκε άμεσα από τις ανακριτικές αρχές λόγω της απουσίας διαδικασίας διαβάθμισης ή άλλων μεθόδων που θα μπορούσαν να προστατεύσουν το απόρρητο των δημοσιογραφικών πηγών του προσφεύγοντα και άλλων πληροφοριών άσχετων με την ποινική υπόθεση.

Παραβίαση άρθρου 10.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 7.500 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής του βλάβης.

Υπόθεση **Bouton κατά Γαλλίας (Προσφυγή No 22636/19), απόφαση της 13ης Οκτωβρίου 2022**

Ποινή φυλάκισης με αναστολή – ακτιβίστρια της FEMEN – διαμαρτυρία σε καθολικό ναό

Η προσφεύγουσα, ακτιβίστρια-μέλος της οργάνωσης FEMEN, καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης ενός μήνα για τη διοργάνωση γυμνόστητης διαμαρτυρίας μέσα σε μια εκκλησία τον Δεκέμβριο του 2013, όπου εξέθεσε τα στήθη της και τα συνθήματα που ήταν γραμμένα πάνω τους και η οποία (διαμαρτυρία) αποτέλεσε μέρος μια διεθνούς κίνησης κατά της θέσης που έλαβε η καθολική εκκλησία για το ζήτημα της άμβλωσης. Υποχρεώθηκε επίσης να καταβάλει στον εκπρόσωπο της ενορίας το ποσό των 2.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης και το ποσό των 1.500 ευρώ για δικαστικά έξοδα.

Η έφεση της προσφεύγουσας απορρίφθηκε.

Εξετάζοντας την παρέμβαση επί της ελευθερίας έκφρασης της προσφεύγουσας, το Δικαστήριο είχε την άποψη ότι η ενόρχηστρωση μιας «παράστασης», συνδυασμού συμπεριφοράς και λεκτικής έκφρασης, αποτελεί ένα είδος καλλιτεχνικής και πολιτικής έκφρασης που εμπίπτει

στη σφαίρα της ελευθερίας έκφρασης³. Το δημόσιο γυμνό μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως μια μορφή έκφρασης⁴. Η επίμαχη καταδίκη, στο πλαίσιο μιας παράστασης διαμαρτυρίας, αποτέλεσε παρέμβαση στο δικαίωμα έκφρασης της προσφεύγουσας.

Εξετάζοντας εάν η επίμαχη παρέμβαση ήταν νόμιμη, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι τα άρθρα 222-32 του Ποινικού Κώδικα δεν όριζαν την έννοια της «σεξουαλικής έκθεσης». Σύμφωνα με την ισχύουσα την επίδικη περίοδο εθνική νομοθεσία, το γυμνό γυναικείο στήθος αποτελούσε το φυσικό στοιχείο της αξιόποινης πράξης, το οποίο προβλεπόταν σαφώς από τον Ποινικό Κώδικα. Η συνέπεια αυτής της ερμηνείας, η οποία κατοχυρώνεται στη νομολογία που επιβεβαιώθηκε εκ νέου μετά από τα επίμαχα γεγονότα, επιβεβαίωσε ότι το πεδίο εφαρμογής της εν λόγω αξιόποινης πράξης και, κατά συνέπεια, το γεγονός ότι η συμπεριφορά της ήταν ποινικά κολάσιμη, ήταν ευλόγως προβλέψιμη από την προσφεύγουσα.

Επίσης, παρόλο που η προσφεύγουσα ενήργησε μόνη της την ημέρα της εκδήλωσης, οι ενέργειές της οργανώθηκαν με τη στήριξη του κινήματος FEMEN, το οποίο είχε πολλές αντιπαραθέσεις με τις εθνικές αρχές ως συνέπεια των εσκεμμένα προκλητικών διαμαρτυριών του. Λόγω της συμμετοχής της στο κίνημα αυτό και του τρόπου με τον οποίο είχε προετοιμαστεί η δράση της, όπως αναφέρεται στη γαλλική ιστοσελίδα της FEMEN, η προσφεύγουσα θα μπορούσε, εάν χρειαζόταν, να έχει ζητήσει τη συμβουλή εξειδικευμένων δικηγόρων και θα έπρεπε να γνώριζε την ισχύουσα νομοθεσία και νομολογία.

Συνεπώς, η προσφεύγουσα θα μπορούσε εύλογα να αναμένει ότι η συμπεριφορά της θα είχε ποινικές συνέπειες. Επομένως, η παρέμβαση στην ελευθερία έκφρασης της προσφεύγουσας ήταν νόμιμη και επαρκώς προβλέψιμη.

Η παρέμβαση επιδίωκε ως θεμιτούς σκοπούς την προστασία της ηθικής και των δικαιωμάτων των άλλων και της πρόληψης αταξίας και του εγκλήματος.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξέτασε εάν η εν λόγω παρέμβαση ήταν απαραίτητο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία. Ο σκοπός της παράστασης ήταν να μεταφερθεί, σε έναν συμβολικό χώρο λατρείας, ένα μήνυμα σχετικά με έναν δημόσιο και κοινωνικό διάλογο αναφορικά με τη θέση της Καθολικής Εκκλησίας σε ένα ευαίσθητο και αμφιλεγόμενο θέμα, το δικαίωμα των γυναικών να διαθέτουν ελεύθερα το σώμα τους, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος στην άμβλωση. Παρόλο που η ελευθερία έκφρασης της προσφεύγουσας εκδηλώθηκε με έναν τρό-

3. Βλ. ΕΔΔΑ *Mariya Alekhina και λοιποί κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 38004/12), απόφαση της 17ης Ιουλίου 2018.

4. Βλ. ΕΔΔΑ *Gough κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 49327/11), απόφαση της 28ης Οκτωβρίου 2014.

πο που πιθανόν να προσβάλει προσωπικές πεποιθήσεις στον τομέα της ηθικής ή της θρησκείας, ενόψει του τόπου που επιλέχθηκε για τη διαμαρτυρία, όπου πολλοί πιστοί θα μπορούσαν να είναι παρόντες, η ελευθερία αυτή θα έπρεπε επαρκώς να προστατευτεί και το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας που απολάμβανε το Κράτος ήταν ορθώς πιο στενό, καθώς το περιεχόμενο του μηνύματός της αφορούσε ένα ζήτημα δημοσίου συμφέροντος.

Το Δικαστήριο είχε προηγουμένως αναγνωρίσει ότι μια παράσταση διαμαρτυρίας σε εκκλησία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παραβίαση των παραδεκτών κανόνων συμπεριφοράς σε έναν χώρο λατρείας και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ορισμένες κυρώσεις θα μπορούσαν καταρχήν να δικαιολογηθούν από την προστασία των δικαιωμάτων των άλλων⁵. Ωστόσο, όσον αφορά την ποινή φυλάκισης ενός μήνα που επιβλήθηκε στην προσφεύγουσα, το Δικαστήριο εντυπωσιάστηκε από την αυστηρότητα της ποινής που επέβαλαν τα εθνικά δικαστήρια, που δεν αιτιολόγησαν πώς η ποινή αυτή ήταν απαραίτητη για τη διασφάλιση της προστασίας της δημόσιας τάξης, της ηθικής και των δικαιωμάτων των άλλων. Σε περίπτωση νέας καταδίκης, η προσφεύγουσα θα έπρεπε να εκτίσει την ποινή φυλάκισης και το αδίκημα ήταν καταγεγραμμένο στο ποινικό της μητρώο. Επίσης, καταδικάστηκε στην καταβολή υψηλής χρηματικής ποινής για τις αστικές αξιώσεις. Η συμπεριφορά της δεν ήταν προσβλητική ή υποκινούμενη από μίσος. Το ποινικό της μητρώο ήταν πριν καθαρό. Ήταν καλά ενταγμένη κοινωνικά και επαγγελματικά, κερδίζοντας εισόδημα, και η αναφορά στον «χαρακτήρα του δράστη», ώστε να δικαιολογηθεί η ποινή, δεν παρέπεμπε σε κάποιον συγκεκριμένο ή δυσμενή παράγοντα ούτε υποστήριζε την επιλογή να μην επιβληθεί ποινή μη στερητική της ελευθερίας. Μια ποινή φυλάκισης, ακόμη και με αναστολή, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η πλέον ήπια ποινή που προβλεπόταν κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου όταν διακυβευόταν η ελευθερία έκφρασης του καταδικασθέντος, δεδομένου ότι πρόκειται για έναν τομέα όπου η προσφυγή στις ποινικές διαδικασίες θα πρέπει να χρησιμοποιείται με φειδώ από τις εθνικές αρχές.

Οι συνθήκες του μέρους και των θρησκευτικών συμβόλων που χρησιμοποιήθηκαν από την προσφεύγουσα έπρεπε απαραίτητως να ληφθούν υπόψη ως συναφείς παράγοντες κατά την αξιολόγηση των συγκρουόμενων συμφερόντων.

Επιπλέον, τα εθνικά δικαστήρια δεν εξέτασαν εάν η ενέργεια της προσφεύγουσας ήταν «αδικαιολόγητα προσβλητική» προς τα θρησκευτικά πιστεύω, είτε ήταν προσβλητική είτε προκάλεσε ασέβεια ή μίσος προς την Καθολική Εκκλησία. Δεν έλαβαν υπόψη τους το γεγονός ότι η διαμαρτυρία της δεν εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια της λει-

τουργίας, ότι οι ενέργειές της ήταν σύντομες χωρίς να φωνάζει τα συνθήματα που ήταν γραμμένα στο σώμα της και ότι αποχώρησε από την εκκλησία αμέσως μόλις της ζητήθηκε.

Τα εθνικά δικαστήρια δεν παρέβλεψαν τις δηλώσεις της προσφεύγουσας κατά τη διάρκεια της ανάκρισης, όταν αναφέρθηκε στα πολιτικά και φεμινιστικά κίνητρα της ενέργειάς της, η οποία ήταν μέρος ενός συλλογικού και διεθνούς κινήματος που απέβλεπε στο να αμφισβητήσει, με έναν τρόπο εσκεμμένα οδυνηρό και σοκαριστικό για τους πιστούς, τη θέση της Καθολικής Εκκλησίας στο ζήτημα των δικαιωμάτων των γυναικών. Ωστόσο, περιορίστηκαν στην εξέταση του ζητήματος της γύμνιας του στήθους της εντός χώρου λατρείας, απομονωμένα από την παράστασή της στο σύνολό της, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη κατά τη στάθμιση των αντικρουόμενων συμφερόντων το νόημα που έδινε στη δράση της. Ειδικότερα, δεν έλαβαν υπόψη τη σημασία των συνθημάτων που ήταν γραμμένα στον κορμό και στην πλάτη της προσφεύγουσας, τα οποία μετέφεραν ένα φεμινιστικό σύνθημα που αναφερόταν σε ένα «μανιφέστο» του 1971 υπέρ της άμβλωσης. Επικεντρώθηκαν στη σκηνοθετημένη «έκτρωση του Ιησού», χωρίς να την εντάσσουν στη γενική προοπτική των ιδεών που προωθούσε η προσφεύγουσα. Ούτε επίσης συνεκτίμησαν το νόημα που οι ακτιβίστριες του κινήματος FEMEN, στο οποίο ανήκε και η προσφεύγουσα, έδιναν στο γυμνό και στη χρήση των γυμνών τους στήθων ως «πολιτικού πανό» ή στον τόπο δράσης της προσφεύγουσας, ένας γνωστός στο κοινό τόπος λατρείας, που επιλέχθηκε προκειμένου να εξασφαλίσει μεγαλύτερη κάλυψη της διαμαρτυρίας από τα ΜΜΕ.

Η αιτιολογία που δόθηκε στις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων δεν ήταν συνεπώς τέτοια που να επέτρεπε στο Δικαστήριο να κρίνει ότι στην παρούσα υπόθεση είχε επιτευχθεί δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στα συγκρουόμενα συμφέροντα με έναν επαρκή τρόπο και σύμφωνα προς τα κριτήρια που καθορίζονται και τη νομολογία του.

Ενόψει των ανωτέρω και των ειδικότερων συνθηκών της παρούσας υπόθεσης, οι λόγοι που δόθηκαν από τα εθνικά δικαστήρια δεν επαρκούσαν για το Δικαστήριο για να θεωρήσει την επιβληθείσα στην προσφεύγουσα ποινή ως ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, δεδομένης της φύσης, της αυστηρότητας και των συνεπειών που επέφερε αυτή (η ποινή).

Παραβίαση άρθρου 10.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στην προσφεύγουσα το ποσό των 2.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής της βλάβης.

5. Βλ. ΕΔΔΑ *Mariya Alekhina και λοιποί κατά Ρωσίας*, ό.π.

► Άρθρο 2 Τετάρτου Πρωτοκόλλου – Ελευθερία μετακίνησης

Υπόθεση *Águs* κατά *Ρουμανίας* (Προσφυγή No 39647/21), απόφαση της 25ης Ιουλίου 2022

■ πανδημία COVID-19 – υποχρεωτική χρήση μάσκας

Η προσφυγή αφορά την υποχρέωση χρήσης μάσκας σε δημόσιους χώρους στο πλαίσιο των μέτρων κατά την πανδημία του COVID-19. Ο προσφεύγων άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης της Επιτροπής Έκτακτης Ανάγκης της Επαρχίας Harghita που καθιστούσε υποχρεωτική τη χρήση μάσκας σε δημόσιους χώρους, υποστηρίζοντας ότι η απόφαση αυτή είναι ενάντια στο ρουμανικό Σύνταγμα και στη νομοθεσία. Το Εφετείο του Târgu Mureș, με απόφασή του την 2α Ιουνίου 2021, απέρριψε την προσφυγή του και έκρινε ότι η εν λόγω απόφαση υιοθετήθηκε νομίμως.

Ο προσφεύγων, επικαλούμενος το άρθρο 2 του Τετάρτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης, παραπονείται για τον περιορισμό της ελευθερίας μετακίνησης και ισχυρίζεται ειδικότερα ότι ο ισχυρισμός αυτός δεν είναι σύμφωνος προς τον νόμο.

Η προσφυγή αυτή κοινοποιήθηκε στην εναγόμενη Κυβέρνηση και θα εξεταστεί υπό το πρίσμα του άρθρου 2 του Τετάρτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

► Άρθρο 11 – Ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι

Υπόθεση *Communauté genevoise d'action syndicale (CGAS)* κατά *Ελβετίας* (Προσφυγή No 21881/20), απόφαση της 5ης Σεπτεμβρίου 2022 με παραπομπή ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης

■ πανδημία COVID-19 – απαγόρευση δημόσιων συναθροίσεων

Η προσφεύγουσα είναι μια ομοσπονδία, της οποίας ο σκοπός ίδρυσης είναι η προστασία των εργαζομένων και των ανέργων και των μελών σ' αυτήν σωματείων και ειδικότερα η προστασία των συνδικαλιστικών και δημοκρατικών ελευθεριών των μελών της. Επικαλούμενη το άρθρο 11 της Σύμβασης, η προσφεύγουσα ομοσπονδία ισχυρίστηκε, ενώπιον του δικάσαντος Τμήματος του Δικαστηρίου, ότι στερήθηκε του δικαιώματος διοργάνωσης και συμμετοχής σε δημόσιες συναθροίσεις δυνάμει ενός ομοσπονδιακού διατάγματος («0.2 COVID-19») που υιοθετήθηκε κατά τους πρώτους μήνες της πανδημίας του COVID-19 (Μάρτιος - Μάιος 2020).

Το δικάσαν Τμήμα του Δικαστηρίου διαπίστωσε ότι η απαγόρευση των δημόσιων συναθροίσεων, ως μέρος των μέτρων που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19, ισοδυναμούσε με παρέμβαση στο δικαίωμα άσκησης από την προσφεύγουσα ομοσπονδία

της ελευθερίας του συνέρχεσθαι. Η παρέμβαση είχε ως νομική της βάση το διάταγμα 0.2 COVID-19 και ως θεμιτό σκοπό την προστασία της υγείας, των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων.

Η Ελβετία απολάμβανε ένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας αλλά όχι απεριόριστο. Η απειλή της δημόσιας υγείας από τον ιό COVID-19 ήταν πολύ σοβαρή και η γνώση των χαρακτηριστικών και της επικινδυνότητας του ιού ήταν πολύ περιορισμένη στην αρχή της πανδημίας. Τα κράτη συνεπώς όφειλαν να αντιδράσουν γρήγορα κατά τη διάρκεια της επίδικης περιόδου της παρούσας υπόθεσης. Επίσης, υπό τις πολύ σύνθετες συνθήκες της πανδημίας διακυβεύονταν αντικρουόμενα συμφέροντα, ιδιαιτέρως αναφορικά με τη θετική υποχρέωση των Συμβαλλομένων στη Σύμβαση Κρατών για προστασία της ζωής και της υγείας των προσώπων που τελούν υπό τη δικαιοδοσία τους, ειδικότερα κατά τα άρθρα 2 και 8 της Σύμβασης.

Μεταξύ 17 Μαρτίου και 30 Μαΐου 2020, όλες οι δημόσιες εκδηλώσεις, μέσω των οποίων η προσφεύγουσα ομοσπονδία θα μπορούσε να πραγματοποιήσει τις κατά τους σκοπούς του καταστατικού της δραστηριότητες, είχαν πλήρως απαγορευτεί. Ένα γενικό μέτρο τέτοιου είδους απαιτεί ισχυρούς λόγους αιτιολόγησής του και ενδελεχή έλεγχο από τα δικαστήρια, που είναι αρμόδια για να σταθμίσουν τα διακυβεύόμενα συμφέροντα. Ακόμη και εάν υποθεθεί ότι τέτοια αιτιολογία υφίσταται – κυρίως η ανάγκη αποτελεσματικής αντιμετώπισης της παγκόσμιας πανδημίας COVID-19 – προκύπτει από την εξέταση του Δικαστηρίου του εάν πληρούται η προϋπόθεση εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων ότι τέτοιος έλεγχος δεν διεξήχθη από τα εθνικά δικαστήρια, συμπεριλαμβανομένου και του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου. Ως εκ τούτου, η στάθμιση των διακυβευόμενων συμφερόντων, που απαιτείται από το Δικαστήριο για τους σκοπούς της αξιολόγησης της αναλογικότητας ενός τέτοιου δραστικού μέτρου, δεν είχε πραγματοποιηθεί. Αυτό ήταν ιδιαιτέρως ανησυχητικό αναφορικά με τους όρους της Σύμβασης, δεδομένου ότι η γενική απαγόρευση ίσχυε για σημαντικό χρονικό διάστημα.

Επιπλέον, εξακολουθούσε να επιτρέπεται η πρόσβαση σε χώρους εργασίας, όπως εργοστάσια και γραφεία, παρόλο που παρευρίσκονταν εκατοντάδες άτομα. Η εναγόμενη Κυβέρνηση δεν έδωσε απάντηση στο ερώτημα γιατί τέτοιες δραστηριότητες εξακολουθούσαν να είναι δυνατές, υπό τον όρο ότι οι εργοδότες έλαβαν επαρκή οργανωτικά και τεχνικά μέτρα για να διασφαλίσουν τη συμμόρφωση στις συμβουλές σχετικά με την τήρηση της υγιεινής και της κοινωνικής απόστασης, ενώ η διοργάνωση εκδήλωσης σε δημόσιο χώρο, άρα σε εξωτερικό χώρο, δεν ήταν επιτρεπτή ακόμη και εάν τηρούνταν τα πρωτόκολλα δημόσιας υγείας. Για να θεωρηθεί ένα μέτρο ανάλογο και απαραίτητο σε μια δημοκρατική κοινωνία θα πρέπει να μην υφίστανται άλλα μέσα επίτευξης του ίδιου σκοπού,

που να παρεμβαίνουν λιγότερο σοβαρά στο εν λόγω θεμελιώδες δικαίωμα.

Η ποιότητα του κοινοβουλευτικού και δικαστικού ελέγχου της αναγκαιότητας ενός γενικού μέτρου σε εθνικό επίπεδο είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντική για την αξιολόγηση της αναλογικότητάς του, όσον αφορά, μεταξύ άλλων, τη λειτουργία του σχετικού περιθωρίου διακριτικής ευχέρειας. Ήταν γεγονός ότι, λόγω του επείγοντος χαρακτήρα της ανάληψης κατάλληλης δράσης για την αντιμετώπιση της άνευ προηγουμένου απειλής που έθετε ο COVID-19 στα πρώτα στάδια της πανδημίας, δεν ήταν αναμενόμενο ότι θα διεξάγονταν λεπτομερείς συζητήσεις σε εθνικό επίπεδο, και ιδίως με τη συμμετοχή του Κοινοβουλίου, πριν από την έγκριση των επείγοντων μέτρων που απαιτούνταν για την αντιμετώπιση αυτής της παγκόσμιας μάστιγας. Ωστόσο, υπό τέτοιες συνθήκες, ο ανεξάρτητος και αποτελεσματικός δικαστικός έλεγχος των μέτρων που έχουν ληφθεί από την εκτελεστική εξουσία καθίσταται ακόμη πιο σημαντικός.

Όσον αφορά την κύρωση για την παραβίαση της απαγόρευσης δημόσιων συναθροίσεων δυνάμει του διατάγματος 0.2 COVID-19, η επιβολή ποινικών κυρώσεων θα πρέπει να είναι αιτιολογημένη από ιδιαίτερα σοβαρούς λόγους και η διοργάνωση μιας ειρηνικής συνάθροισης δεν θα πρέπει κανονικά να συνεπάγεται κίνδυνο επιβολής τέτοιων κυρώσεων. Από τις 17 Μαρτίου 2020, σύμφωνα με το επίμαχο διάταγμα, κάθε πρόσωπο που εσκεμμένως παραβιάζει την απαγόρευση υπόκειται σε φυλάκιση μέχρι τρία έτη ή σε πρόστιμο (εκτός των περιπτώσεων σοβαρότερων αδικημάτων κατά την έννοια του Ποινικού Κώδικα). Οι κυρώσεις αυτές ήταν πολύ σοβαρές, που θα μπορούσαν να έχουν σημαντικές συνέπειες σε πιθανούς συμμετέχοντες ή σε ομάδες που επιδιώκουν να οργανώσουν τέτοιες εκδηλώσεις.

Τέλος, ενόψει της παγκόσμιας κρίσης της δημόσιας υγείας, η Ελβετία δεν είχε επικαλεστεί το άρθρο 15 της Σύμβασης το οποίο επιτρέπει σ' ένα κράτος μέλος να λάβει συγκεκριμένα μέτρα με τα οποία παρεκκλίνει από τις εκ της Συμβάσεως υποχρεώσεις του σε περίοδο πολέμου ή άλλης δημόσιας έκτακτης ανάγκης που αποτελεί απειλή για τη ζωή του έθνους. Συνεπώς, η Ελβετία υποχρεούται να συμμορφωθεί με τα όσα ορίζει το άρθρο 1 της Σύμβασης και να εκπληρώσει πλήρως τις απορρέουσες από το άρθρο 11 υποχρεώσεις της, εντός του περιθωρίου διακριτικής ευχέρειας που απολάμβανε.

Παρόλο που σε καμία περίπτωση το Δικαστήριο δεν αγνοεί την απειλή που αποτελεί ο COVID-19 για την κοινωνία και τη δημόσια υγεία, εντούτοις, υπό το πρίσμα της σημασίας της ελευθερίας του ειρηνικού συνέρχεσθαι σε μια δημοκρατική κοινωνία και ιδίως των θεμάτων και των αξιών που η προσφεύγουσα ομοσπονδία προωθεί κατά το καταστατικό της, της γενικής φύσης και της σημαντικά μεγάλης διάρκειας της απαγόρευσης των δημοσίων

συναθροίσεων, που αποτελούν μέρος των δραστηριοτήτων της προσφεύγουσας, και, τέλος, της φύσης και της σοβαρότητας των πιθανών κυρώσεων, έκρινε ότι η παρέμβαση στην απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από το άρθρο 11 δεν ήταν ανάλογη προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Επίσης, τα εθνικά δικαστήρια δεν διεξήγαγαν έναν αποτελεσματικό έλεγχο των εν λόγω μέτρων κατά την επίδικη περίοδο. Το αναγόμενο Κράτος, επομένως, υπερέβη το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας που απολάμβανε στην παρούσα υπόθεση. Συνεπώς, η παρέμβαση δεν ήταν απαραίτητο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Το δικάσαν Τμήμα του Δικαστηρίου έκρινε, στις 15 Μαρτίου 2022, ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 11 της Σύμβασης και κατά το άρθρο 41 έκρινε ότι η διαπίστωση της παραβίασης αποτελούσε για την προσφεύγουσα ομοσπονδία επαρκή ικανοποίηση για την ηθική βλάβη που υπέστη, ενώ απέρριψε το αίτημα για αποζημίωση της θετικής ζημίας.

Στις 5 Σεπτεμβρίου 2022, η υπόθεση, μετά από αίτημα της προσφεύγουσας ομοσπονδίας, παραπέμφθηκε να εκδικαστεί ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

► Άρθρο 14 – Απαγόρευση διακρίσεων

Υπόθεση Beeler κατά Ελβετίας (Προσφυγή Νο 78630/12), απόφαση της 11ης Οκτωβρίου 2022 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης

μεροληπτική μεταχείριση χήρου – διακοπή σύνταξης – ενηλικίωση τέκνου

Το 1994, ο προσφεύγων, μετά τον θάνατο της γυναίκας του, άφησε την εργασία του και αφοσιώθηκε εντελώς στην ανατροφή των δύο νεαρών παιδιών του. Το 1997, όταν η σύνταξη χηρείας επεκτάθηκε και στους χήρους, έλαβε σύνταξη χηρείας σύμφωνα με τον Ομοσπονδιακό Νόμο για την Ασφάλιση των Ηλικιωμένων και των Επιζώντων. Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, η χορήγηση της σύνταξης που ελάμβανε τερματίστηκε όταν η κόρη του ενηλικιώθηκε το 2010. Την εποχή εκείνη ήταν 57 ετών και δεν είχε ασκήσει επαγγελματική δραστηριότητα για περισσότερα από δέκα έξι έτη. Ο προσφεύγων δεν δικαιούνταν ακόμη σύνταξη γήρατος και, όπως ισχυρίστηκε, δεν μπορούσε να βρει δουλειά. Ο προσφεύγων προσέβαλε, χωρίς επιτυχία, την απόφαση διακοπής της σύνταξης χηρείας ως μεροληπτική, υποστηρίζοντας ότι ο σχετικός νόμος δεν στερούσε από τις χήρες το δικαίωμά τους λήψης σύνταξης χηρείας ακόμη και μετά την ενηλικίωση των παιδιών τους.

Τμήμα του Δικαστηρίου στις 20 Οκτωβρίου 2020 διαπίστωσε ομόφωνα παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8. Το 2021, η υπόθεση παραπέμφθηκε στο Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, μετά από αίτημα της αναγόμενης Κυβέρνησης.

Η εναγόμενη Κυβέρνηση δήλωσε ότι οι παροχές κοινωνικής πρόνοιας, όπως η σχετική παροχή στην παρούσα υπόθεση, συνήθως εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου (το οποίο δεν έχει κυρωθεί από την Ελβετία) και όχι σε εκείνο του άρθρου 8. Το Δικαστήριο συνεπώς θα πρέπει, καταρχάς, να αποφανθεί εάν τα δικαιώματα του προσφεύγοντα που είχαν θιγεί από το συνταξιοδοτικό σύστημα επιζώντων ενέπιπταν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8.

Στη συντριπτική πλειονότητα των υποθέσεων που το Δικαστήριο έκρινε επί καταγγελλόμενων διακρίσεων στον τομέα δικαιωμάτων παροχών κοινωνικής πρόνοιας, επικεντρώθηκε στην ανάλυσή του στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου ή στο άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου και όχι στο άρθρο 8.

Η νομολογία του Δικαστηρίου με επαρκή ωριμότητα και σταθερότητα έδωσε έναν σαφή ορισμό του ορίου που απαιτείται για την εφαρμογή του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, συμπεριλαμβανομένης και της εφαρμογής του στον τομέα παροχών κοινωνικής πρόνοιας. Από την άποψη αυτή, το Δικαστήριο επανέλαβε και συνοψισε τις σχετικές αρχές που καθορίστηκαν στην υπόθεση *Belane Nagy κατά Ουγγαρίας* [(Προσφυγή No 53080/13), απόφαση της 13ης Δεκεμβρίου 2016, παρ. 70-74 και 86-89].

Η κατάσταση, ωστόσο, δεν ήταν τόσο σαφής όσον αφορά το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 στον τομέα αυτό. Ενώ η έννοια της «οικογενειακής ζωής» κατά το άρθρο 8 καλύπτει επίσης, πλέον των κοινωνικών, ηθικών και πολιτιστικών σχέσεων, ορισμένα υλικά συμφέροντα που έχουν τις αναγκαίες οικονομικές συνέπειες, η ερμηνεία αυτή εντούτοις υιοθετείται κυρίως σε υποθέσεις που αφορούν αδυναμία αναγνώρισης σχέσεων γονέα-τέκνου από τον νόμο και των συνεπειών μιας τέτοιας αδυναμίας για τη μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων μεταξύ ιδιωτών. Υπήρξαν λιγότερες υποθέσεις όπου το Δικαστήριο εξέτασε καταγγελίες σχετικά με παροχές κοινωνικής πρόνοιας, δηλαδή πληρωμές από δημόσια ταμεία, συμπεριλαμβανομένων ταμείων κοινωνικής ασφάλισης, σύμφωνα μόνο με το άρθρο 8. Δεν μπορεί να συναχθεί ως συμπέρασμα από τις υποθέσεις αυτές ότι το άρθρο 8 από μόνο του μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι επιβάλλει κάποια θετική υποχρέωση του Κράτους στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης.

Εντούτοις, συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές για την αναγνώριση των παραγόντων που είναι ικανοί να εισφέρουν τα γεγονότα μιας τέτοιας υπόθεσης εντός του πεδίου του άρθρου 8 θα μπορούσαν να προκύψουν από τις πολυάριθμες υποθέσεις, στις οποίες το Δικαστήριο εξέτασε καταγγελίες σχετικά με παροχές κοινωνικής πρόνοιας υπό το πρίσμα του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8. Παρόλο που το άρθρο 8 δεν εξασφαλίζει το δικαίωμα λήψης παροχών κοινωνικής πρόνοιας, όταν ένα Κράτος αποφασίζει να υπερβεί τις υποχρεώσεις του, που

προκύπτουν από το άρθρο 8, και να προβλέψει τέτοιο δικαίωμα – μια δυνατότητα που του παρέχεται σύμφωνα με το άρθρο 53⁶ της Σύμβασης – δεν μπορεί κατά την εφαρμογή του δικαιώματος αυτού να λάβει μέτρα που εισάγουν διακρίσεις κατά την έννοια του άρθρου 14.

Συνεπώς, το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8 μπορεί να είναι πιο εκτενές από εκείνο του άρθρου 8 μόνο. Διαπιστώνοντας το Δικαστήριο ότι, οι καταγγελίες που αφορούν παροχές κοινωνικής πρόνοιας εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8, θέτοντας έτσι σε εφαρμογή το άρθρο 14, έλαβε με την πάροδο του χρόνου υπόψη του ορισμένους διαφορετικούς παράγοντες. Εν ολίγοις, υπήρξαν τρεις προσεγγίσεις:

- Πρώτον, σε υποθέσεις που αφορούν γονική άδεια και σχετικά επιδόματα, όπου εμφανίστηκε η έννοια της «οργάνωσης της οικογενειακής ζωής», η εφαρμογή του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8 πηγάζει από τον συνδυασμό περιστάσεων που αφορούν χορήγηση άδειας και επιδόματος, τα οποία στην ειδικότερη κατάσταση των προσφευγόντων επηρέασαν απαραίτητως τον τρόπο με τον οποίο η οικογενειακή τους ζωή είχε οργανωθεί⁷.

- Δεύτερον, μια άλλη προσέγγιση του Δικαστηρίου βασίστηκε, αντιθέτως, στην υπόθεση ότι η χορήγηση ή η απόρριψη της παροχής μπορούσε να επηρεάσει τον τρόπο οργάνωσης της οικογενειακής ζωής (την προσέγγιση αυτή υιοθέτησε το δικάσαν Τμήμα στην παρούσα υπόθεση).

- Τρίτον, σε άλλες υποθέσεις το Δικαστήριο στηρίχθηκε στο νομικό τεκμήριο, σύμφωνα με το οποίο με την παροχή του εν λόγω επιδόματος το Κράτος επέδειξε την υποστήριξή του και τον σεβασμό του στην οικογενειακή ζωή.

Η ανάλυση, συνεπώς, της νομολογίας του Δικαστηρίου δείχνει ότι το Δικαστήριο δεν είναι απόλυτα συνεπές στον καθορισμό των παραγόντων που το οδήγησαν να διαπιστώσει ότι οι καταγγελίες που αφορούν παροχές κοινωνικής πρόνοιας εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8. Παρόλο που όλες οι οικονομικές παροχές γενικότερα έχουν κάποια επίδραση στον τρόπο διαχείρισης της οικογενειακής ζωής του ενδιαφερόμενου ατόμου, το γεγονός αυτό από μόνο του δεν επαρκεί ώστε οι παροχές αυτές να ρυθμίζονται από το άρθρο 8. Μια τέτοια προσέγγιση θα ήταν υπερβολική. Συνεπώς, είναι απαραίτητο να

6. Άρθρο 53 – Προστασία των αναγνωρισμένων δικαιωμάτων του ανθρώπου: «Καμία από τις διατάξεις της παρούσας Σύμβασης δεν ερμηνεύεται έτσι ώστε να περιορίζει ή να αναιρεί τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που τυχόν αναγνωρίζονται από το δίκαιο κάθε Συμβαλλόμενου Μέρους ή από κάθε άλλη Σύμβαση από την οποία δεσμεύεται το εν λόγω Συμβαλλόμενο Μέρος».

7. ΕΔΔΑ *Konstantin Markin κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 30078/06), απόφαση της 22ας Μαρτίου 2012 του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης.

αποσαφηνιστούν τα σχετικά κριτήρια ώστε να διευκρινιστεί ή μάλιστα να οροθετηθεί τι εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της διάταξης αυτής από το πεδίο των παροχών κοινωνικής πρόνοιας.

Προέκυψε από τη νομολογία ότι στο πεδίο των παροχών κοινωνικής πρόνοιας, το πεδίο προστασίας του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου τέμνεται και αλληλοκαλύπτεται με εκείνο του άρθρου 8, παρόλο που τα διασφαλιζόμενα από τα δύο άρθρα συμφέροντα διαφέρουν. Αποφαινόμενο ποιες καταγγελίες εμπίπτουν στο ρυθμιστικό πεδίο του άρθρου 8, το Δικαστήριο επανεξέτασε τις ανατιστοιχίες που σημειώθηκαν κατά την εξέταση υπό το άρθρο αυτό, ειδικότερα εφαρμοζόμενο σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της Σύμβασης.

Το Δικαστήριο δεν μπορεί πλέον να αποδεχθεί τη δεύτερη ή την τρίτη προσέγγιση. Μάλλον θα πρέπει να ληφθεί ως σημείο αναφοράς η απόφαση του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης επί της υπόθεσης *Konstantin Markin κατά Ρωσίας*. Στην υπόθεση αυτή, η εφαρμογή του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8 της Σύμβασης προέκυπτε από το γεγονός ότι η γονική άδεια και το σχετικό επίδομα είχαν «απαραιτήτως επηρεάσει τον τρόπο οργάνωσης της οικογενειακής ζωής». Συνεπώς, κρίθηκε απαραίτητη η ύπαρξη ενός στενού συνδέσμου ανάμεσα στο σχετικό με τη γονική μέριμνα επίδομα και την απόλαυση της οικογενειακής ζωής.

Επομένως, προκειμένου να εφαρμοστεί το άρθρο 14 σε αυτό το ειδικό πλαίσιο, το αντικείμενο του υποτιθέμενου μειονεκτήματος θα πρέπει να αποτελεί έναν από τους τρόπους άσκησης του δικαιώματος σεβασμού της οικογενειακής ζωής όπως διασφαλίζεται από το άρθρο 8, υπό την έννοια ότι τα μέτρα θα πρέπει να προωθούν την οικογενειακή ζωή και απαραίτητα να επηρεάζουν τον τρόπο οργάνωσής της. Ένας αριθμός παραγόντων σχετιζόταν με τον καθορισμό της φύσης της επίμαχης παροχής, παράγοντες που θα πρέπει να εξεταστούν συνολικά. Οι παράγοντες περιλάμβαναν: τον σκοπό της παροχής, όπως καθοριζόταν από το Δικαστήριο υπό το πρίσμα της σχετικής νομοθεσίας τα κριτήρια απονομής, υπολογισμού και τερματισμού της παροχής, όπως καθορίζονται στις σχετικές νομοθετικές διατάξεις τις επιπτώσεις στον τρόπο οργάνωσης της οικογενειακής ζωής, όπως προβλέπει η νομοθεσία, και τις πρακτικές συνέπειες της παροχής, δεδομένων των προσωπικών συνθηκών του προσφεύγοντα και της οικογενειακής του ζωής κατά τη διάρκεια καταβολής της παροχής.

Καταρχάς, έχοντας υπόψη τη διατύπωση της σχετικής νομοθετικής διάταξης και των προϋποθέσεων για θεμελίωση του δικαιώματος συνταξιοδότησης, το Δικαστήριο έκρινε ότι η σύνταξη επιζώντων στην πράξη επιδιώκει την προώθηση της οικογενειακής ζωής για τον επιζώντα σύζυγο, επιτρέποντάς του να φροντίσει τα παιδιά του/της απασχολούμενος/η πλήρως εάν προηγουμένως αυτός

ήταν ο ρόλος του αποθανόντος γονέα ή σε κάθε περίπτωση να αφιερώσει περισσότερο χρόνο στα παιδιά χωρίς να χρειάζεται να αντιμετωπίσει οικονομικές δυσκολίες που θα τον/την ανάγκαζαν να εργαστεί. Δυνάμει της νομοθεσίας αυτής, ο προσφεύγων, μετά την απώλεια της γυναίκας του η οποία είχε προηγουμένως την κύρια ευθύνη φροντίδας των παιδιών τους, δικαιούνταν τη σύνταξη χηρείας μόνο επειδή ήταν ο πατέρας των εξαρτώμενων τέκνων. Ο τερματισμός της σύνταξης αυτής επήλθε επίσης λόγω των συνθηκών της οικογένειας του προσφεύγοντα, ειδικότερα εξαιτίας της ηλικίας των παιδιών του.

Δεύτερον, υπό τις ειδικότερες συνθήκες της υπόθεσης, η λήψη της σύνταξης χηρείας είχε απαραίτητως επηρεάσει τον τρόπο οργάνωσης της οικογενειακής ζωής του προσφεύγοντα κατά τη διάρκεια του χρόνου που λάμβανε την παροχή. Προκύπτει ότι από το σημείο κατά το οποίο χορηγήθηκε στον προσφεύγοντα η σύνταξη χηρείας μέχρι τη διακοπή της, ο ίδιος και η οικογένειά του οργάνωσαν τις βασικές πτυχές της οικογενειακής τους ζωής, τουλάχιστον εν μέρει, με βάση τη χορήγηση της σύνταξης. Η λεπτή οικονομική κατάσταση στην οποία βρέθηκε ο προσφεύγων στην ηλικία των 57 ετών εξαιτίας της απώλειας της σύνταξης και των δυσκολιών επιστροφής στην αγορά εργασίας μετά από απουσία δεκαέξι ετών ήταν συνέπεια της απόφασης που έλαβε πριν από χρόνια προς το συμφέρον της οικογένειάς του, συντηρούμενος από το έτος 1997 και έπειτα από τη σύνταξη χηρείας.

Συνεπώς, τα γεγονότα της υπόθεσης εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 και συνεπακόλουθα το άρθρο 14 τυγχάνει εφαρμογής.

Το Δικαστήριο απέρριψε τις σχετικές προκαταρκτικές ενστάσεις της εναγόμενης Κυβέρνησης και προχώρησε στην εξέταση της ουσίας της υπόθεσης.

Εξετάζοντας εάν υπήρχε λόγος διάκρισης που απαγορευόταν από το άρθρο 14, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο προσφεύγων θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι ήταν θύμα διάκρισης λόγω «φύλου» κατά την έννοια του άρθρου 14, καθώς μια χήρα στην ίδια κατάσταση δεν θα έχανε τη σύνταξή της.

Εξετάζοντας, στη συνέχεια, εάν υπήρχε διαφορά μεταχείρισης ατόμων που βρίσκονταν σε ανάλογη ή σχετικά όμοια κατάσταση, το Δικαστήριο σημείωσε ότι ο προσφεύγων σταμάτησε να λαμβάνει τη σύνταξη χηρείας απλώς επειδή ήταν άνδρας. Κατά τα λοιπά, βρισκόταν σε ανάλογη κατάσταση με μια γυναίκα, μεταξύ άλλων, όσον αφορά και την επιδότησή του και δεν υποστηρίχθηκε ότι δεν πληρούσε καμία άλλη νομική προϋπόθεση για τη λήψη της επίμαχης παροχής. Δεδομένου ότι δεν είχε την ίδια μεταχείριση με μια χήρα, υπέστη άνιση μεταχείριση λόγω του τερματισμού της σύνταξής του.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξέτασε εάν η διαφορετική μεταχείριση ήταν αντικειμενικά και εύλογα δικαιολογημέ-

νη. Η προώθηση της ισότητας των δύο φύλων αποτελεί μείζονα στόχο των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Θα πρέπει να προβληθούν πολύ σοβαροί λόγοι ώστε μια διαφορά στη μεταχείριση λόγω φύλου να θεωρηθεί ως συμβατή με τη Σύμβαση και το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας των Κρατών, που να δικαιολογεί μια τέτοια διαφορετική μεταχείριση, είναι στενό. Συνεπώς, αναφορά στις παραδόσεις, σε γενικές πεποιθήσεις ή στις κρατούσες κοινωνικές τάσεις σε μια συγκεκριμένη χώρα δεν θα είναι επαρκής.

Υπό αυτό το πλαίσιο, το Δικαστήριο απέδωσε μεγάλη σημασία στις εκτιμήσεις που εκτίθενται στην απόφαση του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου επί της υποθέσεως του προσφεύγοντα, το οποίο διαπίστωσε ότι οι εν λόγω κανόνες παραβιάζουν την αρχή της ισότητας των φύλων που κατοχυρώνεται με το ελβετικό Σύνταγμα. Η αξιολόγηση αυτή και οι διάφορες επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις καταδεικνύουν ότι οι παλιές «ανισότητες» ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες έχουν γίνει λιγότερο έντονες στην ελβετική κοινωνία. Η σχετική νομοθεσία συνέβαλε μάλλον στη διαιώνιση των προκαταλήψεων και στερεοτύπων σχετικά με τη φύση ή τον ρόλο των γυναικών στην κοινωνία και ήταν αρνητική τόσο για την επαγγελματική σταδιοδρομία των γυναικών όσο και για την οικογενειακή ζωή των ανδρών.

Το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης συμμερίστηκε την άποψη του δικάσαντος Τμήματος, ότι δεν υπήρχε λόγος να θεωρηθεί ότι ο προσφεύγων, στην ηλικία των 57 ετών και

μετά από μακρόχρονη απουσία από την αγορά εργασίας, θα μπορούσε να επιστρέψει στην εργασία πιο εύκολα απ' ό,τι μια γυναίκα σε παρόμοια κατάσταση ή ότι η διακοπή της σύνταξης θα είχε λιγότερες επιπτώσεις στον προσφεύγοντα απ' ό,τι σε μια χήρα σε ανάλογες συνθήκες. Πράγματι, η εναγόμενη Κυβέρνηση δεν παρέσχε πληροφορίες σχετικά με το ποσοστό των γυναικών και ανδρών χήρων που, μόλις τα παιδιά τους ενηλικιώθηκαν, επέστρεψαν επιτυχώς στην αγορά εργασίας μετά από πολλά χρόνια απουσίας. Συνεπώς, δεν υπήρχαν «πολύ ισχυροί» ή «ιδιαίτερα σημαντικοί και πειστικοί λόγοι» που να δικαιολογούν τη διαφορετική μεταχείριση λόγω φύλου στην παρούσα υπόθεση. Άρα, η άνιση μεταχείριση που υπέστη ο προσφεύγων δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ευλόγως κι αντικειμενικώς δικαιολογημένη.

Παραβίαση άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 5.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης που υπέστη. Παρόλο που υπήρχε άμεση αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της διαπιστωθείσας παραβίασης και της περιουσιακής ζημίας που προέκυψε από τη μη καταβολή της σύνταξης, δεν υπήρχε ανάγκη να επιδικαστεί αποζημίωση βάσει αυτού του κεφαλαίου καθώς ο προσφεύγων είχε τη δυνατότητα, σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία, να υποβάλει αγωγή αποζημίωσης στο πλαίσιο αίτησης επανεξέτασης της απόφασης του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► Περιβάλλον και προστασία της ιδιωτικής ζωής: η εξέλιξη του ευρωπαϊκού δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου

Το κύριο ζήτημα στην παρούσα υπόθεση είναι εάν οι αρχές παρέλειψαν να λάβουν προστατευτικά μέτρα για να ελαχιστοποιήσουν ή να εξαλείψουν τις επιπτώσεις της βιομηχανικής ατμοσφαιρικής ρύπανσης στην πόλη Lipetsk, παραβιάζοντας το δικαίωμα των προσφευγόντων στον σεβασμό της ιδιωτικής τους ζωής σύμφωνα με το άρθρο 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών. Ενώ η βιομηχανική ατμοσφαιρική ρύπανση στο Lipetsk έπρεπε να αντιμετωπιστεί, δεν είχε περιοριστεί επαρκώς ώστε να αποτραπεί η έκθεση των κατοίκων της πόλης σε σχετικούς κινδύνους για την υγεία. Συνεπώς, οι εθνικές αρχές δεν κατάφεραν να επιτύχουν μια δίκαιη ισορροπία κατά την εκπλήρωση των θετικών τους υποχρεώσεων για τη διασφάλιση του δικαιώματος των προσφευγόντων στον σεβασμό της ιδιωτικής τους ζωής.

άρθρο 8 της ΕΣΔΑ – ιδιωτική ζωή – θετικές υποχρεώσεις – αποτυχία επαρκούς αντιμετώπισης της μακροχρόνιας και υπερβολικής βιομηχανικής ατμοσφαιρικής ρύπανσης και μη λήψη κατάλληλων προστατευτικών μέτρων για τη μείωση των επιπτώσεών της, ώστε να αποτρέπεται η έκθεση των αιτούντων σε σχετικούς κινδύνους για την υγεία – υπερβολική ρύπανση σε επίπεδα που επηρεάζουν αρνητικά και σε επαρκή βαθμό την ιδιωτική ζωή – μη επίτευξη δίκαιης ισορροπίας μεταξύ ανταγωνιστικών συμφερόντων

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 31612/09, Υπόθεση Ρανλόν και λοιποί κατά Ρωσίας, απόφαση της 11ης Οκτωβρίου 2022 του Τρίτου Τμήματος

Η υπόθεση αφορά τη βιομηχανική ατμοσφαιρική ρύπανση στο Lipetsk, μια βιομηχανική πόλη και διοικητικό κέντρο της Περιφέρειας Lipetsk με περισσότερους από μισό εκατομμύριο κατοίκους, η οποία βρίσκεται περίπου 500 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Μόσχας. Οι προσφεύγοντες είναι 22 Ρώσοι πολίτες των οποίων οι οικίες βρίσκονται κοντά σε μεγάλα εργοστάσια, συμπεριλαμβανομένης της χαλυβουργίας και ενός εργοστασίου τοιμέντου, στο Lipetsk.

Προσέφυγαν στα εθνικά δικαστήρια κατά 14 κρατικών φορέων για την αποτυχία να ρυθμίσουν αποτελεσματικά τη βιομηχανική δραστηριότητα στην περιοχή και ειδικότερα να δημιουργήσουν ζώνες προστασίας («ζώνες υγειονομικής προστασίας») γύρω από τα κύρια εργοστάσια.

Τον Ιανουάριο του 2009, το Επαρχιακό Δικαστήριο Sovetskoy του Lipetsk εξέτασε την αξίωση των προσφευγόντων και έκρινε ότι τα επίπεδα ατμοσφαιρικής ρύπανσης στο Lipetsk ήταν υψηλά, αλλά διαπίστωσε ότι οι τοπικές αρχές είχαν λάβει μέτρα από τα έτη 2004-2005 για τη μείωση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στην πόλη.

Βασιζόμενοι στο άρθρο 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (εφεξής, «ΕΣΔΑ»), οι προσφεύγοντες κατήγγειλαν ότι η σοβαρή βιομηχανική ρύπανση στο Lipetsk έχει θέσει σε κίνδυνο την υγεία τους και έχει βλάψει την ποιότητα ζωής τους και ότι το κράτος δεν έχει λάβει αποτελεσματικά μέτρα για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Η προσφυγή κατατέθηκε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής, «το Δικαστήριο») την 6η Σεπτεμβρίου 2009. Η απόφαση του Τρίτου Τμήματος δημοσιεύθηκε την 11η Οκτωβρίου 2022. Το Δικαστήριο συμπέρανε ότι οι εθνικές αρχές δεν κατάφεραν να επιτύχουν μια δίκαιη ισορροπία κατά την εκπλήρωση των θετικών τους υποχρεώσεων για τη διασφάλιση του δικαιώματος των προσφευγόντων στον σεβασμό της ιδιωτικής τους ζωής και του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Στην απόφαση εμφανίζονται οι συγκλίνουσες γνώμες των δικαστών Σεργίδη και Krensc, η αποκλίνουσα γνώμη του δικαστή Lobon και η μερικώς αποκλίνουσα γνώμη των δικαστών Elósegui και Roosma.

Παρατηρήσεις

Χρήστος Τσεβάς*

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ως εισαγωγική παρατήρηση χρειάζεται να υπογραμμισθεί ένα χρονικό κριτήριο το οποίο, από τη μια μεριά, εντάσσεται στα πραγματικά περιστατικά της συγκεκριμένης υπόθεσης αλλά, από την άλλη μεριά, αγγίζει τον πυρήνα του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή, στην υγεία και εν γένει την προστασία του περιβάλλοντος και της σχετικής νομολογίας που αναδύεται όλο και περισσότερο σε διεθνή όργανα.

Στην απόφαση γίνεται αναφορά στην έναρξη της λειτουργίας των κύριων βιομηχανικών επιχειρήσεων γύρω από την πόλη από τις αρχές του 20ού αιώνα, το οποίο αναδεικνύει την εξέλιξη των προτύπων ασφαλείας σε βάθος χρόνου, την τυχόν έλλειψή τους αλλά ουσιαστικά το χρονικό διάστημα κατά τη διάρκεια του οποίου μπορεί να επιδράσει ένας παράγοντας, όπως οι βιομηχανίες μιας

* Δ.Ν., Ειδικός Συνεργάτης Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Δικηγόρος

δεδομένης περιοχής, στην ισορροπία των δικαιωμάτων του ανθρώπου μέσω της ατμοσφαιρικής ρύπανσης σε ένα βάθος χρόνου. Συνεπώς, αναδεικνύεται και το βασικό πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής και της παραβίασης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της σταδιακής επιβάρυνσης εν γένει του περιβάλλοντος.

Ειδικότερα, το 1993, προκειμένου να οριοθετήσουν τις περιοχές στις οποίες η ρύπανση που προκαλείται από αυτές τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις θα μπορούσε να υπερβαίνει τα ισχύοντα πρότυπα ασφαλείας, οι περιφερειακές αρχές τις διέταξαν να διαμορφώσουν, έως το 1996, ζώνες προστασίας γύρω από τις εγκαταστάσεις τους εντός των οποίων η ρύπανση θα μπορούσε να υπερβεί τα ασφαλή επίπεδα. Στη δημοτική διοίκηση του Lipetsk ανατέθηκε να επιβλέπει τη δημιουργία των ζωνών υγειονομικής προστασίας.

Ένα δεύτερο σχόλιο που χρήζει υπογράμμισης σχετικά με τα πραγματικά περιστατικά είναι η δικαστική διαδικασία κατά δεκαεσάρων ομοσπονδιακών και περιφερειακών κυβερνητικών υπηρεσιών για την έλλειψη προστασίας του δικαιώματός τους στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής τους ζωής. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν στο εθνικό επίπεδο ότι η συγκέντρωση επιβλαβών ουσιών στον ατμοσφαιρικό αέρα και το πόσιμο νερό στο Lipetsk υπερέβαινε σταθερά τα μέγιστα επιτρεπόμενα επίπεδα και ότι οι αρχές δεν είχαν λάβει, κατά παράβαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, ουσιαστικά μέτρα, όπως, για παράδειγμα, δημιουργία ζωνών υγειονομικής προστασίας γύρω από τις βιομηχανίες της πόλης, προκειμένου να βελτιωθεί η περιβαλλοντική κατάσταση στο Lipetsk. Το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτή την αρχική προσπάθεια στο εθνικό επίπεδο είναι το ότι οι προσφεύγοντες κατέφυγαν κατά πληθώρα υπηρεσιών, το οποίο ομοιάζει με άλλες υποθέσεις και προσφυγές ενώπιον του Δικαστηρίου σε υποθέσεις που εντάσσονται στη νομολογία τη σχετική με την κλιματική αλλαγή και το περιβάλλον¹, στις οποίες οι προσφεύγοντες ισχυρίζονται παραβιάσεις δικαιωμάτων κατά πολλών κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Είναι ενδιαφέρουσα, μεταξύ άλλων, η αναφορά του Επαρχιακού Δικαστηρίου του Lipetsk σύμφωνα με την οποία: «το γεγονός ότι το επίπεδο ρύπανσης του αέρα και του εδάφους στο Lipetsk είναι υψηλό, ότι κανένα μέρος του Lipetsk δεν μπορεί να θεωρηθεί ως το λιγότερο μολυσμένο και ότι η ατμοσφαιρική ρύπανση είναι ο κύριος παράγοντας κινδύνου για την υγεία των κατοίκων του Lipetsk δεν μπορούν από μόνα τους να αποτελέσουν απόδειξη ότι [οι εν

λόγω κυβερνητικές υπηρεσίες] προκάλεσαν αυτή τη ζημιά ...». Το Περιφερειακό Δικαστήριο επικύρωσε πλήρως την απόφαση.

Το 2019, η βιομηχανία NLSP άσκησε έφεση κατά των ως άνω αποφάσεων ζητώντας από το ακυρωτικό δικαστήριο να αποκλείσει την αναφορά στα πορίσματα της έκθεσης που συνέταξε το Ελεγκτικό Επιμελητήριο της χώρας σχετικά με τις εκπομπές χωρίς άδεια και ελλείψει οριακών τιμών για τις εκπομπές. Το Περιφερειακό Δικαστήριο του Lipetsk αρνήθηκε να εξετάσει την έφεση επί της ουσίας. Στις 23 Μαρτίου 2020, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ρωσικής Ομοσπονδίας επικύρωσε αυτήν την άρνηση.

II. Αποδεικτικά στοιχεία για τα επίπεδα ρύπανσης στο Lipetsk

Ένα σημαντικό μέρος της απόφασης είναι οι πληροφορίες και τα αποδεικτικά στοιχεία σχετικά με τα επίπεδα ρύπανσης στο Lipetsk. Το Δικαστήριο παραθέτει τις εκθέσεις και τα κείμενα που προσκομίστηκαν από τους προσφεύγοντες και τα στοιχεία εκείνα που παρέχονται από την κυβέρνηση², ορισμένα εκ των οποίων εμφανίζονται αναλυτικά στα παραρτήματα της απόφασης.

Τα στοιχεία των πρώτων συντάχθηκαν από ομοσπονδιακούς και περιφερειακούς κρατικούς φορείς σχετικά με την περιβαλλοντική κατάσταση στο Lipetsk από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 έως το 2019. Η περιφερειακή περιβαλλοντική έκθεση του 2000 ανέφερε ότι μεταξύ 1995 και 2000 η μέση συγκέντρωση ρύπων είχε μειωθεί κατά 50%, αλλά είχε ωστόσο υπερβεί τα μέσα ημερήσια μέγιστα επιτρεπόμενα επίπεδα. Σύμφωνα με την περιφερειακή περιβαλλοντική έκθεση του 2004, παρά τη μείωση των επιπέδων της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στο Lipetsk, αυτά παρέμειναν «υψηλά», με τα επίπεδα εκπομπών για δέκα από τις είκοσι πέντε επικίνδυνες ουσίες (υδρόθειο, καμφορά, φαινόλη, διοξείδιο του αζώτου και αιωρούμενα σωματίδια και άλλα). Η έκθεση ανέφερε επίσης ότι ο κύριος παράγοντας κινδύνου για την υγεία στο Lipetsk ήταν η μόλυνση του αέρα.

Σύμφωνα με την περιφερειακή περιβαλλοντική έκθεση του 2005, οι εκπομπές επιβλαβών ουσιών που υπερβαίνουν τα μέγιστα επιτρεπόμενα επίπεδα προκλήθηκαν από διαφορετικές επιχειρήσεις στην περιοχή. Το νερό και το έδαφος ήταν οι κύριοι αρνητικοί περιβαλλοντικοί παράγοντες. Επίσης, αναφέρονται αυξημένα ποσοστά νοσηρότητας, ειδικά για καρδιαγγειακά νοσήματα, τα οποία είχαν παρατηρηθεί σε περιοχές όπου ο δείκτης ρύπανσης ήταν ο υψηλότερος και το ποσοστό επίπτωσης για όγκους, αναπνευστικές, αγγειακές και άλλες ασθένειες είχε συνδεθεί άμεσα με τη ρύπανση και την ποιότητα της κατανάλωσης νερού και προϊόντων διατροφής.

1. Βλ. ECtHR, Factsheet – Climate change, March 2023, διαθέσιμο σε: https://echr.coe.int/Documents/FS_Climate_change_ENG.pdf, και ECtHR, Factsheet - Environment and the European Convention on Human Rights, March 2023, διαθέσιμο σε: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Environment_ENG.pdf.

2. Βλ. παρ. 14-41 της σχολιαζόμενης απόφασης.

Στην έκθεση του 2007, το μολυσμένο πόσιμο νερό χαρακτηρίστηκε ως ο κύριος παράγοντας κινδύνου για την υγεία το 2005, αναφέροντας ότι οι κάτοικοι του Lipetsk κατανάλωναν νερό που περιείχε υπερβολική συγκέντρωση σεληνίου, μολύβδου, σιδήρου, μαγνησίου, καδμίου και αρσενικού. Με βάση την έκθεση του 2011, μια από τις κύριες πηγές ατμοσφαιρικής ρύπανσης, το βενζοπυρένιο, βρέθηκε να έχει καρκινογόνο δράση, ενώ η παρουσία υψηλότερων συγκεντρώσεων φαινόλης, μονοξειδίου του άνθρακα και φορμαλδεϋδής είχε αυξήσει τον κίνδυνο εμφάνισης και επιδείνωσης καρδιαγγειακών, νεφρικών και ηπατικών παθήσεων. Ομοίως, οι περιφερειακές περιβαλλοντικές εκθέσεις 2016-2018 ανέφεραν ότι η ρύπανση του αέρα και των υδάτων ήταν οι κύριοι παράγοντες κινδύνου για την υγεία στο Lipetsk.

Το 2019, η Αρχή Προστασίας των Καταναλωτών της Ρωσικής Ομοσπονδίας και η αντίστοιχη αρχή του Lipetsk, μαζί με το Περιφερειακό Κέντρο Υγιεινής και Επιδημιολογίας της Περιφέρειας Lipetsk, συνέταξαν μια έκθεση σχετικά με την υγειονομική και επιδημιολογική ευημερία των κατοίκων της περιοχής το 2018. Σύμφωνα με την έκθεση, οι κάτοικοι ζούσαν κάτω από τις επιπτώσεις της σύνδεσης των χημικών περιβαλλοντικών παραγόντων που προκαλούνται από τη ρύπανση του αέρα, του πόσιμου νερού, του εδάφους και των τροφίμων με τοξικές ουσίες. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν και άλλες εκθέσεις που αναφέρονται στην απόφαση.

Ως προς τις πληροφορίες και τα στοιχεία που παρέχονται από την κυβέρνηση, η τελευταία υποστήριξε ότι οι αρχές είχαν λάβει μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος, τη μείωση της περιβαλλοντικής ρύπανσης και την άμβλυνση των αρνητικών επιπτώσεων της στο Lipetsk και την περιοχή του. Αναφέρει ειδικότερα τις ζώνες υγειονομικής προστασίας οι οποίες είχαν εγκριθεί και αναπτυχθεί, περιβαλλοντικά προγράμματα σε όλη την επικράτεια και περιφερειακά και δημοτικά μέτρα και τη ρύθμιση βιομηχανικών δραστηριοτήτων στην περιοχή του Lipetsk. Η κυβέρνηση υποστήριξε ότι οι κρατικές αρχές είχαν λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα για να διασφαλίσουν την ασφαλή λειτουργία των βιομηχανικών επιχειρήσεων στο Lipetsk και την περιοχή του. Εξάλλου, το 2008-2017, η δημοτική διοίκηση του Lipetsk ανέπτυξε προγράμματα περιβαλλοντικής προστασίας και έχει εφαρμόσει, μεταξύ άλλων, μέτρα, όπως η διαχείριση βιομηχανικών, στερεών και επικίνδυνων αποβλήτων, ο έλεγχος και η αποκατάσταση της ρύπανσης του εδάφους, η συλλογή και διάθεση αποβλήτων που περιέχουν υδράργυρο, η χρήση δημόσιων συγκοινωνιών που κινούνται με αέριο, η επαναχρησιμοποίηση χώρου υγειονομικής ταφής και η συντήρηση και αναβάθμιση συστημάτων παρακολούθησης της ποιότητας του αέρα.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως η συγκέντρωση των πληροφοριών και των πηγών και του αποδεικτικού υλικού είναι μια εργασία απαραίτητη σε υποθέσεις που συνδέονται με την προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος, ενώ και σε αυτή την επιχειρηματολογία υπάρχουν διαφοροποιημένες θέσεις μεταξύ των διαδίκων. Σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο τις παραθέτει, τις αναλύει και τις εξετάζει λαμβάνοντας υπόψη τα σχετικά στοιχεία. Έχει λοιπόν ενδιαφέρον να τονιστεί πως η παραπάνω διαδικασία που εμπειρεύει στατιστικά στοιχεία, μελέτες, εκθέσεις και επιστημονικά τεκμηριωμένες περιβαλλοντικές αναφορές είναι βασικό στοιχείο στις εν λόγω υποθέσεις και χρειάζεται να αναδειχθεί ακόμη περισσότερο σε μελλοντικές υποθέσεις, καθώς το υλικό είναι πλούσιο διεθνώς με βάση εκθέσεις εθνικών οργάνων αλλά και διεθνών οργανισμών.

III. Η σύνδεση των κριτηρίων του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή με την προστασία του περιβάλλοντος

A. Η εφαρμογή του άρθρου 8 ΕΣΔΑ ως νομική βάση

Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν ότι η σοβαρή βιομηχανική ρύπανση στο Lipetsk είχε θέσει σε κίνδυνο την υγεία τους και είχε υποβαθμίσει την ποιότητα της ζωής τους για πολλά χρόνια και ότι το κράτος δεν είχε λάβει αποτελεσματικά προστατευτικά μέτρα ως προς αυτό. Για τα παραπάνω επικαλέστηκαν το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ.

Συγκεκριμένα, ανέφεραν ότι η ρύπανση από βιομηχανικές δραστηριότητες στο Lipetsk και η αποτυχία των αρχών να λάβουν τα σχετικά προστατευτικά μέτρα χρονολογούνται από τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και διατηρούνται όταν η Ρωσία επικύρωσε την ΕΣΔΑ στις 5 Μαΐου 1998 και μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με τους προσφεύγοντες, όπως αποδεικνύεται από την απόφαση του Περιφερειακού Δικαστηρίου, τουλάχιστον από τις 5 Μαΐου 1998 η συγκέντρωση τοξικών ουσιών στον ατμοσφαιρικό αέρα σε όλο το Lipetsk ξεπερνούσε συνεχώς και συνέχιζε να υπερβαίνει τα ασφαλή επίπεδα που ορίζει ο νόμος. Κανένα μέρος της πόλης δεν είναι απαλλαγμένο από ρύπανση και κατάλληλο για την επανεγκατάστασή τους.

Η ρύπανση ήταν τόσο σοβαρή που τους είχε καταστήσει πιο ευάλωτους σε διάφορες χρόνιες ασθένειες που είχαν αναπτύξει και επηρέασε αρνητικά το δικαίωμά τους στον σεβασμό της ιδιωτικής τους ζωής επειδή ζούσαν σε μια πόλη όπου τα επίπεδα ατμοσφαιρικής ρύπανσης ήταν ασυνήθιστα και σταθερά υψηλά, χρησιμοποιούσαν πόσιμο νερό μολυσμένο με βιομηχανικές χημικές ουσίες και κατανάλωναν γεωργικά προϊόντα που καλλιεργούνταν σε μολυσμένα εδάφη.

Το Δικαστήριο για να καθορίσει εάν το άρθρο 8 ΕΣΔΑ εφαρμόζεται στην υπόθεση σημειώνει ότι, παρόλο που οι ισχυρισμοί των προσφευγόντων αφορούν τη

συνεχιζόμενη έκθεσή τους στη βιομηχανική ρύπανση που χρονολογείται πριν από πολλά χρόνια, το πρώτο μπορεί να λάβει υπόψη μόνο την περίοδο μετά τη θέση σε ισχύ της ΕΣΔΑ ως προς τη Ρωσία, δηλαδή μετά τις 5 Μαΐου 1998. Εξάλλου, ούτως ώστε να εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, οι ισχυρισμοί σχετικά με περιβαλλοντικές οχλήσεις πρέπει να αποδεικνύουν, πρώτον, ότι υπήρξε πραγματική παρέμβαση στην ιδιωτική σφαίρα του προσφεύγοντος και, δεύτερον, ότι επετεύχθη ένα επίπεδο σοβαρότητας. Με βάση και τις υποθέσεις *Fadeyeva κατά Ρωσίας* και *Çiçek και άλλοι κατά Τουρκίας*³, εξετάζεται εάν η ισχυριζόμενη ρύπανση ήταν αρκετά σοβαρή ώστε να επηρεάσει αρνητικά, σε επαρκή βαθμό, την οικογένεια και την ιδιωτική ζωή των προσφευγόντων.

Το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι, όσον αφορά την έκπτωση της υγείας, είναι δύσκολο να γίνει διάκριση της επίδρασης των περιβαλλοντικών κινδύνων από την επίδραση άλλων σχετικών παραγόντων, όπως η ηλικία, το επάγγελμα ή ο προσωπικός τρόπος ζωής. Η «ποιότητα ζωής», με τη σειρά της, είναι ένα υποκειμενικό χαρακτηριστικό που δύσκολα προσφέρεται για έναν ακριβή ορισμό. Εξάλλου, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη ιδιαίτερα, αν και όχι αποκλειστικά, τα πορίσματα των εθνικών δικαστηρίων και άλλων αρμόδιων αρχών για τον καθορισμό των πραγματικών περιστάσεων της υπόθεσης, αναλύοντας τις εθνικές νομικές διατάξεις που καθορίζουν μη ασφαλή επίπεδα ρύπανσης και περιβαλλοντικές μελέτες που ανατέθηκαν από τις αρχές. Κρίνεται αναγκαίο να σημειωθεί η κρίση του Δικαστηρίου σύμφωνα με την οποία «δεν μπορεί να βασίζεται τυφλά στις αποφάσεις των εθνικών αρχών, ιδίως όταν είναι προφανώς ασυνεπείς ή αντιφάσκουν μεταξύ τους»⁴. Σε μια τέτοια κατάσταση, πρέπει να αξιολογήσει τα στοιχεία στο σύνολό τους. Το Δικαστήριο έλαβε επίσης υπόψη τις εγχώριες νομικές διατάξεις που καθορίζουν τα μη ασφαλή επίπεδα ρύπανσης και τις περιβαλλοντικές μελέτες που ανατέθηκαν από τις αρχές. Περαιτέρω πηγές αποδεικτικών στοιχείων προς εξέταση, εκτός από τις προσωπικές αναφορές γεγονότων του προσφεύγοντος, θα περιλαμβάνουν, για παράδειγμα, τα ιατρικά του πιστοποιητικά καθώς και σχετικές αναφορές, δηλώσεις ή μελέτες που έγιναν από ιδιωτικούς φορείς.

Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι το ερώτημα εάν η ρύπανση μπορεί να θεωρηθεί ότι επηρεάζει αρνητικά τα δικαιώματα του προσφεύγοντος σύμφωνα με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ εξαρτάται από τις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπόθεσης και από τα διαθέσιμα στοιχεία. Σε αυτή

την κατεύθυνση, χρειάζεται να ληφθεί υπόψη ότι σε άλλη υπόθεση το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι το άρθρο 8 εφαρμόζεται σε περίπτωση όπου οι προσφεύγοντες ζούσαν ένα χιλιόμετρο μακριά από ένα χημικό εργοστάσιο και διαπιστώθηκε ότι, λόγω της γεωγραφικής θέσης του εργοστασίου, οι εκπομπές από αυτό διοχετεύονταν συχνά στην περιοχή όπου ζούσαν οι προσφεύγοντες και έτσι είχε άμεση επίδραση σε αυτούς⁵. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο θεωρεί ότι η απόσταση από την πηγή της ρύπανσης είναι ένας από τους σχετικούς παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπόψη για την εκτίμηση της εφαρμογής του άρθρου 8, μεταξύ άλλων περιστάσεων μιας συγκεκριμένης υπόθεσης.

Είναι δε ενδεικτικό ότι παρόλο που, λόγω έλλειψης ιατρικών αποδεικτικών στοιχείων, δεν μπορεί να ειπωθεί ότι η βιομηχανική ατμοσφαιρική ρύπανση προκάλεσε αναγκαστικά βλάβη στην υγεία των προσφευγόντων, το Δικαστήριο το θεωρεί αποδεδειγμένο, με βάση τα άφθονα αποδεικτικά στοιχεία που υπέβαλαν αμφότερα τα μέρη, συμπεριλαμβανομένων των επίσημων εκθέσεων και των αποφάσεων των εθνικών δικαστηρίων, ότι η διαβίωση στην περιοχή που χαρακτηρίζεται από ρύπανση και ξεπερνά σαφώς τα ισχύοντα πρότυπα ασφαλείας εκθέτει τους αιτούντες σε αυξημένο κίνδυνο για την υγεία.

Επίσης, χρειάζεται να τονιστεί το συμπέρασμα του Δικαστηρίου ότι η σοβαρή περιβαλλοντική ρύπανση μπορεί να επηρεάσει την ευημερία των ατόμων κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επηρεάσει αρνητικά την ιδιωτική και οικογενειακή τους ζωή, χωρίς ωστόσο να θέτει σε σοβαρό κίνδυνο την υγεία τους⁶. Συνεπώς, το Δικαστήριο θεωρεί ότι η παρούσα υπόθεση μπορεί να διακριθεί από άλλες περιπτώσεις στις οποίες οι προσφεύγοντες ζούσαν σε σημαντική απόσταση από μια πηγή ρύπανσης και στις οποίες το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 8 ήταν ανεφάρμοστο.

Είναι ενδιαφέρον το συμπέρασμα του Δικαστηρίου σύμφωνα με το οποίο το υλικό της υπόθεσης υποστηρίζει τους ισχυρισμούς των προσφευγόντων ότι τα επίπεδα ρύπανσης που βιώνουν για περισσότερα από είκοσι χρόνια στην καθημερινή τους ζωή δεν ήταν αμελητέα και υπερέβαιναν τους περιβαλλοντικούς κινδύνους που ενυπάρχουν στη ζωή σε κάθε σύγχρονη πόλη και ότι η ρύπανση που προέρχεται από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις στο Lipetsk επηρέασε, δυσμενώς και σε επαρκή βαθμό, την ιδιωτική τους ζωή⁷.

3. ΕΔΔΑ *Fadeyeva κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 55723/00), απόφαση της 9ης Ιουνίου 2005, και ΕΔΔΑ *Çiçek και άλλοι κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 4483707), απόφαση της 4ης Φεβρουαρίου 2020.

4. Βλ. παρ. 62 της σχολιαζόμενης απόφασης.

5. ΕΔΔΑ *Guerra και άλλοι κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 14967/89), απόφαση της 19ης Φεβρουαρίου 1998.

6. ΕΔΔΑ *López Ostra κατά Ισπανίας* (Προσφυγή No 16798/90), απόφαση της 9ης Δεκεμβρίου 1994.

7. Βλ. παρ. 71 της σχολιαζόμενης απόφασης.

B. Θετικές υποχρεώσεις και προστασία της ιδιωτικής ζωής υπό το πρίσμα της προστασίας του περιβάλλοντος

Βασικό στοιχείο στην εν λόγω προβληματική που εμπεριέχει τον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής, την προστασία του περιβάλλοντος ως απαίτηση ενώπιον διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων στη σύγχρονη εποχή και το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών, είναι η δίκαιη ισορροπία μεταξύ αντιτιθέμενων συμφερόντων, όπως συμβαίνει σχεδόν σε ολόκληρη τη νομολογία του ΕΔΔΑ στο πλαίσιο της προστασίας και των άλλων δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ και των Πρωτοκόλλων της. Είναι εμφανές πως, όπως και σε άλλες υποθέσεις, λαμβάνοντας υπόψη ότι η δίκαιη ισορροπία πρέπει να επιτευχθεί μεταξύ των ανταγωνιστικών συμφερόντων του ατόμου και της κοινότητας στο σύνολό της, οι εθνικές αρχές, οι οποίες είναι σε καλύτερη θέση από ένα διεθνές δικαστήριο για να αξιολογήσουν τις τοπικές ανάγκες και συνθήκες, απολαμβάνουν ένα ορισμένο περιθώριο εκτίμησης για να αποφασίσουν τι είναι απαραίτητο για την επίτευξη ενός από τους στόχους που αναφέρονται στο άρθρο 8 παρ. 2 της ΕΣΔΑ. Το εύρος του περιθωρίου εκτίμησης δεν είναι το ίδιο σε κάθε περίπτωση, αλλά θα ποικίλλει ανάλογα με το πλαίσιο και ακόμη και σε σχέση με τις θετικές υποχρεώσεις που απορρέουν από την πρώτη παράγραφο του άρθρου 8, για την επίτευξη της απαιτούμενης ισορροπίας. Εξάλλου, εν προκειμένω, στο πλαίσιο των αντιτιθέμενων συμφερόντων, εμφανίζεται και η επίτευξη της δίκαιης ισορροπίας λαμβανομένων υπόψη των συνεπειών μιας σοβαρής οικονομικής κρίσης λόγω της αδιάλειπτης λειτουργίας των βιομηχανιών ως σημαντικής πτυχής της περιφερειακής και εθνικής οικονομίας⁸. Η τελευταία αναφορά αναδεικνύει και τη σύνδεση μεταξύ επιχειρήσεων και προστασίας ή παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Θα ήταν σίγουρα μια βάση να εξελιχθεί το εν λόγω σκεπτικό ανά υπόθεση και στη βάση των διαφορετικών πραγματικών περιστατικών, λαμβάνοντας υπόψη και όσα σχετικά έχουν διαμορφωθεί διεθνώς⁹.

Παράλληλα, ενώ εναπόκειται στις εθνικές αρχές να προβούν στην αρχική εκτίμηση της αναγκαιότητας, η τελική αξιολόγηση ως προς το κατά πόσον η αιτιολόγηση που δόθηκε από το κράτος είναι σχετική και επαρκής υπόκειται σε έλεγχο από το Δικαστήριο. Συνεπώς,

εναπόκειται στο Δικαστήριο να επανεξετάσει το σκεπτικό που επικαλούνται οι εγχώριες δικαστικές αρχές από τη σκοπιά της ΕΣΔΑ και να προσδιορίσει εάν οι εθνικές αρχές έχουν επιτύχει μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ των ανταγωνιστικών συμφερόντων διαφορετικών ιδιωτικών φορέων σε αυτόν τον τομέα. Είναι πλούσια δε η νομολογία που παρατίθεται στο σκεπτικό του Δικαστηρίου σε σχέση με τα παραπάνω, καθώς αποτελούν βασικές κατευθύνσεις και σε άλλους τομείς και περιπτώσιολογία υποθέσεων¹⁰.

Μια από τις βασικές αρχές που υπενθυμίζει το Δικαστήριο και έχει εφαρμογή στην εν λόγω υπόθεση βασίζεται στον παρακάτω συλλογισμό που συνδέει το χρονικό πλαίσιο των διακυβευμάτων που εμφανίζονται στη νομολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και προέρχονται από την κλιματική αλλαγή και την καταστροφή του περιβάλλοντος. Η αναφορά του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία η περιβαλλοντική κατάσταση η οποία περιγράφεται στην υπόθεση «δεν ήταν αποτέλεσμα ξαφνικής και απροσδόκητης τροπής των γεγονότων, αλλά ήταν, αντιθέτως, μακροχρόνια και γνωστή και οι εγχώριες αρχές γνώριζαν τα συνεχιζόμενα περιβαλλοντικά προβλήματα και επέβαλαν ορισμένες κυρώσεις για τη βελτίωσή τους», αναδεικνύει ακριβώς το ζήτημα του χρόνου στη νομολογία που αγγίζει τις προκλήσεις για το περιβάλλον και τα δικαιώματα του ανθρώπου. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αρχές ήταν σε θέση να αξιολογήσουν τους κινδύνους ρύπανσης και να λάβουν κατάλληλα μέτρα για την πρόληψη ή τη μείωσή τους, ενώ είναι εμφανής η σχέση μεταξύ των εκπομπών ρύπων και της θετικής υποχρέωσης του κράτους.

Εξάλλου, προκύπτει πως, ενώ η ρύπανση του ατμοσφαιρικού αέρα συνέβαινε και ήταν εμφανής κατά τη διάρκεια συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, υπήρχαν καθυστερήσεις στις διοικητικές διαδικασίες, στη λήψη των απαραίτητων μέτρων και στην τελική υλοποίηση του έργου για τη δημιουργία ζώνης υγειονομικής προστασίας, ενώ τα μέτρα που λήφθηκαν ήταν ελάχιστα, χωρίς να είναι πράγματι αποτελεσματικά και ικανά να επανορθώσουν τις αρνητικές συνέπειες της βιομηχανικής ρύπανσης¹¹. Συνεπώς, κρίθηκε πως η απόφαση του εθνικού δικαστηρίου δεν είχε λάβει υπόψη επαρκώς το συμφέρον των προσφευγόντων να ζήσουν σε ένα ασφαλές περιβάλλον σε αντίστιξη με το γενικό οικονομικό συμφέρον της περιοχής.

Το Δικαστήριο είναι έτοιμο να δεχθεί ότι τα μέτρα και οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν από το κράτος μετά το 2013 ήταν πιο στοχευμένα και οδήγησαν σε απτή πρόοδο τα τελευταία χρόνια στη μείωση των επιπέδων

8. Ibid, παρ. 83.

9. UN/OHCHR, Guiding Principles on Business and Human Rights, Implementing the UN "Protect, Respect and Remedy" Framework, 2011. UNDP, Climate Change and the Business and Human Rights Agenda, Briefing Note, Asia in Focus, 2022, διαθέσιμο σε: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-11/Climate%20Change%20and%20the%20Business%20and%20Human%20Rights%20Agenda-2022.pdf>. C. MACCHI, Business, Human Rights and the Environment: The Evolving Agenda, Asser Press, Springer, 2022.

10. Βλ. παρ. 75-76 της σχολιαζόμενης απόφασης.

11. Ibid, παρ. 82 και 84-85.

των βιομηχανικών εκπομπών και στη βελτίωση της ποιότητας του αέρα και των περιβαλλοντικών συνθηκών στο Lipetsk.

Συμπερασματικά, το Δικαστήριο θεωρεί ότι, παρά τις βελτιώσεις που προσδιορίστηκαν παραπάνω, η βιομηχανική ατμοσφαιρική ρύπανση στο Lipetsk δεν έχει περιοριστεί επαρκώς, ώστε να αποτραπεί η έκθεση των κατοίκων της πόλης σε σχετικούς κινδύνους για την υγεία. Ως εκ τούτου, οι εθνικές αρχές δεν κατάφεραν να επιτύχουν δίκαιη ισορροπία κατά την εκπλήρωση των θετικών τους υποχρεώσεων για τη διασφάλιση του δικαιώματος των προσφευγόντων στον σεβασμό της ιδιωτικής τους ζωής.

IV. Διεθνές δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου και προστασία του περιβάλλοντος

Προκειμένου να συνδεθεί η διάδραση του διεθνούς δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου και της προστασίας του περιβάλλοντος με την εν λόγω υπόθεση, κρίνεται σημαντικό να υπογραμμισθεί το περιεχόμενο της συγκλίνουσας γνώμης του δικαστή Σεργίδη. Με τη συγκεκριμένη γνώμη αναδεικνύονται ζητήματα τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν βασικά κομμάτια μιας απόφασης, όπως η συγκεκριμένη. Ειδικότερα, αναλύεται η αλληλεπίδραση και η αλληλεξάρτηση μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της προστασίας του περιβάλλοντος και το ζήτημα εάν υπάρχει δικαίωμα σε ένα υγιές, καθαρό, ασφαλές και βιώσιμο περιβάλλον βάσει της ΕΣΔΑ, δύο εν δυνάμει βασικά στοιχεία της σχετικής περιβαλλοντικής νομολογίας.

Εξάλλου, στη βάση θεωρητικών και ακαδημαϊκών του δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο δικαστής Σεργίδης αναλύει τον τρόπο που τα παραπάνω συνδέονται με την εξελικτική ερμηνεία που εφαρμόζει το Δικαστήριο. Υποστηρίζει δε πως η αρχή της αποτελεσματικότητας αποτελεί ουσιαστικά τη θεμελίωση και τη φύση ενός επιμέρους δικαιώματος περιβαλλοντικού χαρακτήρα σύμφωνα με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, το οποίο «δεν θα αργήσει πολύ να αναπτυχθεί ως κανόνας *jus cogens*, λαμβάνοντας υπόψη τις αρνητικές, έμμεσες και άμεσες, επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και τους άλλους σοβαρούς περιβαλλοντικούς κινδύνους»¹². Σε ένα θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του περιβάλλοντος κινείται και η παράγραφος V της ως άνω συγκλίνουσας γνώμης σχετικά με την ανάγκη για νέο πρωτόκολλο στο οποίο θα συμπεριλαμβάνεται στην ΕΣΔΑ ένα ουσιαστικό δικαίωμα για ένα υγιές, καθαρό, ασφαλές και βιώσιμο περιβάλλον.

Παρόμοια εστίαση έχει και η συγκλίνουσα γνώμη του δικαστή Krenc, ο οποίος παρατηρεί πως η έλλειψη

παραπομπών σε διεθνείς πηγές είναι λυπηρό φαινόμενο και σημαντική ανεπάρκεια της απόφασης παρά το ότι το περιβαλλοντικό ζήτημα είναι παγκόσμιο. Παράδειγμα της τελευταίας αναφοράς είναι η υιοθέτηση του ψηφίσματος 48/13 από το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ στις 8 Οκτωβρίου 2021, το οποίο αναγνωρίζει το δικαίωμα σε ένα ασφαλές, καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον ως ανθρωπινό δικαίωμα που είναι σημαντικό για την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αντίθετα, κριτική ασκεί ο δικαστής Lobon στην αποκλίνουσα γνώμη του, στην οποία αναφέρει πως «το Δικαστήριο θα πρέπει να είναι πιο συνετό, ρεαλιστικό και να σέβεται τις εθνικές επιχειρησιακές επιλογές που αποφέρουν τέτοιες βελτιώσεις, όπως αυτές που επιτεύχθηκαν στην παρούσα υπόθεση»¹³.

V. Αποτίμηση: Η σημασία της σταδιακής εξέλιξης και κριτική

Είναι εμφανές ότι μέσα από τη συγκεκριμένη απόφαση και τη λοιπή σχετική νομολογία το πλαίσιο της προστασίας του περιβάλλοντος αναδεικνύεται και λαμβάνει διαστάσεις που εξελίσσουν την προστασία των δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, παράλληλα με την προστασία του περιβάλλοντος. Παρόλα αυτά, η εν λόγω απόφαση θα μπορούσε να θέσει ειδικότερα κριτήρια για την ως άνω προστασία με βάση όσα περιγράφηκαν και στις συγκλίνουσες γνώμες.

Είναι σίγουρο δε ότι η συγκεκριμένη απόφαση παραμένει ως παράδειγμα μέρους της νομολογίας του Δικαστηρίου, η οποία είναι ικανή να συντονίσει τους παράλληλους δρόμους της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων και των εγγυήσεων προστασίας του περιβάλλοντος. Οι αρχές που αποτυπώνονται με την ως άνω νομολογία αντικατοπτρίζουν τις βασικές αρχές της δίκαιης ισορροπίας, του περιθωρίου εκτίμησης, των θετικών υποχρεώσεων.

Οι μορφές που παίρνει το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον, όπως εξελίσσεται στο διεθνές πλαίσιο και όπως αποτυπώνεται κυρίως στις συγκλίνουσες γνώμες, σχηματίζουν και μια νέα σύνδεση με άλλα δικαιώματα, κείμενα και όργανα προστασίας, όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων και η υπόθεση *Ίδρυμα Μαραγκόπουλος για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (MFHR) κατά Ελλάδας*¹⁴. Εμφαίνεται πως το περιεχόμενο του δικαιώματος είναι σε εξέλιξη, ενώ όποια νομολογία σχετική με το περιβάλλον υπήρχε σε προγενέστερο στάδιο κατά τις προηγούμενες δεκαετίες διαμόρφωσε ήδη συγκεκριμένα εχέγγυα για την προστασία των

12. Βλ. παρ. 17 της συγκλίνουσας γνώμης του δικαστή Σεργίδη.

13. Βλ. παρ. 21 της αποκλίνουσας γνώμης του δικαστή Lobon.

14. ΕΕΚΔ *Ίδρυμα Μαραγκόπουλος για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (MFHR) κατά Ελλάδας* (Αναφορά Νο 30/2005), απόφαση της 6ης Δεκεμβρίου 2006.

ΕΔΔΑ

δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ. Η εξέλιξη στην ερμηνεία των άρθρων της ΕΣΔΑ υπό το φως της προστασίας του περιβάλλοντος αποδεικνύει και τη σημασία του δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου για την ως άνω προστασία. Οι εγγυήσεις και τα νομικά εργαλεία που εμφανίζονται στον ευρωπαϊκό χώρο θα έχουν σημαντικό ρόλο να

διαδραματίσουν σε υποθέσεις που εκκρεμούν ενώπιον του Δικαστηρίου, σε γεγονότα τα οποία προσεγγίζουν το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής, σε φυσικές καταστροφές, σε περιπτώσεις ρύπανσης και εν γένει σε περιβαλλοντικές προκλήσεις.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► Διορισμός υπαλλήλου βάσει δολίως υποβληθέντων πλαστών δικαιολογητικών

Η ανάκληση παράνομου διορισμού υπαλλήλου που προκάλεσε δολίως ή υποβοήθησε την παρανομία είναι, καταρχήν, υποχρεωτική και δεν υπόκειται σε κανέναν χρονικό περιορισμό· εξαίρεση χωρεί σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις κατ' εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας

ανάκληση παράνομου διορισμού – πλαστά δικαιολογητικά – δόλος – λόγοι δημοσίου συμφέροντος – ανάκληση χωρίς χρονικό περιορισμό – υποχρέωση ανάκλησης – αρχή αναλογικότητας – ex nunc ανάκληση – παράλειψη ανάκλησης – προηγούμενη ακρόαση – προσκόμιση και επίκληση αποδείξεων από τον υπάλληλο

ΣτΕ (Τμ. Γ' – Επταμελές), απόφαση αριθμ. 2775/2022, 30.12.2022

Με τις πρόσφατες αποφάσεις 2775-2777/2022 του Γ' Τμήματος του ΣτΕ υπό επταμελή σύνθεση κρίθηκαν περιπτώσεις ανάκλησης διορισμού υπαλλήλων (πολιτικών και στρατιωτικών) που κατέθεσαν δολίως πλαστά δικαιολογητικά κατά τη διαδικασία του διαγωνισμού. Τα νομικά και πραγματικά δεδομένα των υποθέσεων δεν ταυτίζονται απολύτως και οι διαφοροποιήσεις σε ορισμένα σημεία δεν είναι ασήμαντες. Ωστόσο, η βασική συλλογιστική που ακολουθείται από το δικαστήριο είναι κοινή και στις τρεις αποφάσεις, καθότι κοινές είναι, σε γενικές γραμμές, και οι παράμετροι του κεντρικού ζητήματος των υποθέσεων, το οποίο εντάσσεται στην ευρύτερη προβληματική της ανάκλησης παράνομων ευμενών διοικητικών πράξεων. Στη συνέχεια, επιδιώκεται η προσέγγιση της συλλογιστικής αυτής και η διατύπωση επιμέρους παρατηρήσεων με αφετηρία την πρώτη από τις ανωτέρω αποφάσεις.

Στην κριθείσα με αυτή περίπτωση διαπιστώθηκε το έτος 2015, στο πλαίσιο σχετικού ελέγχου που διενεργήθηκε από τις υπηρεσίες Δήμου, η πλαστότητα του απολυτηρίου τίτλου της Γ' τάξης Γυμνασίου που υποβλήθηκε από υπάλληλο του κλάδου ΥΕ Εργατών Κήπου κατά τη διαδικασία πλήρωσης θέσεων, η οποία εκκίνησε με τη δημοσίευση προκήρυξης το έτος 2006 και ολοκληρώθηκε με την έκδοση της πράξης διορισμού το έτος 2008. Κατά τη διαδικασία της προηγούμενης ακρόασης, η υπάλληλος ισχυρίστηκε: α) ότι το πλαστό δικαιολογητικό υποβλήθηκε με υπαιτιότητα τρίτου προσώπου που εκ παραδρομής το εξέλαβε ως γνήσιο, β) ότι δεν κατέθεσε μεν, πλην όμως κατείχε ήδη κατά τον χρόνο υποβολής των δικαιολογητικών τίτλο σπουδών (απολυτήριο Δημοτικού Σχολείου με έτος αποφοίτησης το 1980), ο οποίος προβλεπόταν στην προκήρυξη ως ισοδύναμο με το απολυτήριο Γυ-

μνασίου δικαιολογητικό για την πλήρωση του σχετικού προσόντος (ολοκλήρωση υποχρεωτικής εκπαίδευσης) και τον οποίο συνυπέβαλε με το υπόμνημά της, και γ) ότι λόγω της οικογενειακής και οικονομικής της κατάστασης η απομάκρυνσή της από την υπηρεσία θα της προκαλούσε σοβαρά βιοποριστικά προβλήματα, χωρίς όμως να προσκομίσει αποδεικτικά στοιχεία προς υποστήριξη των σχετικών ισχυρισμών της. Ακολούθως, ανακλήθηκε με απόφαση του Δημάρχου η πράξη διορισμού κατ' εφαρμογή του άρθρου 27 παρ. 2 Ν. 3584/2007 (Κώδικας Κατάστασης Δημοτικών και Κοινοτικών Υπαλλήλων) και με την αιτιολογία ότι από «αδιαμφισβήτητα στοιχεία» του φακέλου προέκυπτε «δόλια πρόκληση ή υποβοήθηση της παρανομίας και ως εκ τούτου η υπηρεσία [όφειλε] να προχωρήσει στην ολοκλήρωση της διαδικασίας ανάκλησης του διορισμού».

Η υπάλληλος άσκησε αίτηση ακύρωσης κατά της ανακλητικής του διορισμού της πράξης ενώπιον του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών. Με αυτή προέβαλε ότι η προσβαλλόμενη εκδόθηκε καθ' υπέρβαση των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας και κατά παράβαση των αρχών της αναλογικότητας, της χρηστής διοίκησης και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, καθώς δεν ελήφθη υπ' όψη η παρέλευση μακρού χρόνου από τον διορισμό της, ούτε οι ισχυρισμοί της περί σοβαρού κλονισμού της οικογενειακής και οικονομικής της κατάστασης εξαιτίας της ανάκλησης. Η αίτηση ακύρωσης απορρίφθηκε και κατά της απόφασης του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών ασκήθηκε έφεση.

Το ΣτΕ έκρινε ότι η ανάκληση του διορισμού στην περίπτωση υπαλλήλου που διορίστηκε παράνομα, συνεπεία δικής του δόλιας πράξης, δεν υπόκειται σε κανέναν χρονικό περιορισμό και είναι, κατ' αρχήν, υποχρεωτική για τη Διοίκηση. Τούτο δικαιολογείται, κατά το δικαστήριο, αφενός, από την ανάγκη αποκατάστασης της σοβαρά διαταραχθείσας νομιμότητας και των αρχών της αξιοκρατίας και της ισότητας των πολιτών κατά την επιλογή τους προς πλήρωση των δημόσιων θέσεων, αφετέρου, από το γεγονός ότι η δόλια συμπεριφορά του παρανόμως διορισθέντος συνιστά σοβαρή ένδειξη στέρησης του ήθους που είναι αναγκαίο να διακρίνει τον φέροντα την υπαλληλική ιδιότητα. Δικαιολογημένη δε προσδοκία του υπαλλήλου για τη διατήρηση της θέσης του δεν μπορεί να αναγνωρισθεί στην περίπτωση αυτή εξαιτίας της προηγούμενης δόλιας συμπεριφοράς του.

Ωστόσο, το δικαστήριο δέχθηκε ότι σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις χωρεί κάμψη των ανωτέρω. Ειδικότερα, κρίθηκε ότι η Διοίκηση δύναται είτε να περιορίσει το αναδρομικό αποτέλεσμα της ανάκλησης, ώστε αυτή να ενεργεί μόνο για το μέλλον (*ex nunc*), είτε ακόμη και να παραλείψει την έκδοση ανακλητικής πράξης, όταν συ-

ντρέχουν εξαιρετικές περιστάσεις. Περίπτωση συνδρομής τέτοιων περιστάσεων στοιχειοθετείται, αν η παρέλευση ιδιαιτέρως μακρού χρόνου από τον διορισμό σε συνδυασμό με τις λοιπές ιδιάζουσες συνθήκες της προσωπικής και υπηρεσιακής κατάστασης του υπαλλήλου, καθιστά την ανάκληση αντίθετη στην αρχή της αναλογικότητας, υπό το φως της οποίας πρέπει να ερμηνεύεται και η ανωτέρω διάταξη του Ν. 3584/2007. Οι σχετικοί δε ισχυρισμοί πρέπει να προβάλλονται κατά τρόπο ορισμένο και να αποδεικνύονται από τον υπάλληλο, ο οποίος οφείλει να προσκομίσει τα απαραίτητα αποδεικτικά στοιχεία, πλην όσων προκύπτουν, χωρίς αμφισβήτηση, από τον υπηρεσιακό του φάκελο, καθώς και να τα επικαλεστεί στο πλαίσιο της διαδικασίας προηγούμενης ακρόασης, την οποία η Διοίκηση υποχρεούται να τηρήσει πριν την έκδοση της ανακλητικής πράξης, αφού αυτή εκδίδεται επί τη βάση πραγματικών περιστατικών που συνδέονται με την υποκειμενική συμπεριφορά του υπαλλήλου.

Παρατηρήσεις

Γεώργιος Καπετάνιος*

Εισαγωγικά

Με την απόφαση τίθεται το πλαίσιο της ανάκλησης των παράνομων πράξεων διορισμού υπαλλήλων, στις περιπτώσεις που η παρανομία έγκειται στην πλάνη της Διοίκησης σχετικά με τη συνδρομή των προϋποθέσεων έκδοσής τους· η πλάνη δε αυτή προκλήθηκε εξαιτίας της υποβολής πλαστών δικαιολογητικών εν γνώσει των διορισθέντων και διαπιστώθηκε μετά την παρέλευση της προθεσμίας, εντός της οποίας ανακαλούνται ελεύθερα οι πράξεις αυτές. Τα κρίσιμα χαρακτηριστικά αυτής της περίπτωσης ανάκλησης παράνομων ευμενών διοικητικών πράξεων είναι: α) η πρόκληση της παρανομίας από δόλια πράξη του ενδιαφερομένου, β) το είδος και η διαδικασία έκδοσης των παράνομων πράξεων, ήτοι ότι πρόκειται για πράξεις διορισμού που εκδόθηκαν μετά από δημόσιο διαγωνισμό, γ) η εξάντληση του χρονικού διαστήματος, κατά το οποίο είναι δυνατή η ελεύθερη ανάκλησή τους, και δ) το ενδεχόμενο συνδρομής πραγματικών περιστάσεων που αφορούν την προσωπική και υπηρεσιακή κατάσταση των παρανόμως διορισθέντων και, λαμβανομένου υπόψη και του διαδραμόντος χρόνου από τον διορισμό τους, καθιστούν την ανάκληση αντίθετη προς την αρχή της αναλογικότητας.

1. Η άνευ χρονικού περιορισμού και κατ' αρχήν υποχρεωτική ανάκληση του επιτευχθέντος με δόλο παράνομου διορισμού

Βασική κρίση του δικαστηρίου είναι ότι η παράνομη πρά-

ξη διορισμού ανακαλείται χωρίς χρονικό περιορισμό και κατ' αρχήν υποχρεωτικά, αν προκύπτει ότι ο διορισθείς προκάλεσε δολίως ή υποβοήθησε την παρανομία. Τίθεται, λοιπόν, ένας κανόνας αναφορικά με τους όρους άσκησης της αρμοδιότητας ανάκλησης της πράξης αυτής. Για την πληρέστερη κατανόησή του, χρήσιμη είναι η διερεύνηση των ερεισμάτων του, όπως αυτά αποτυπώνονται στο σκεπτικό της απόφασης.

Αρχικά, όσον αφορά την απουσία χρονικού περιορισμού, νομική βάση είναι το άρθρο 27 παρ. 2 Ν. 3584/2007¹, στο εδάφιο β' του οποίου προβλέπεται ότι αν ο υπάλληλος προκάλεσε δολίως ή υποβοήθησε την παρανομία, η πράξη διορισμού ανακαλείται και μετά την πάροδο της διετίας από τη δημοσίευσή της, προθεσμία που τίθεται για την άνευ ετέρου ανάκληση του παράνομου διορισμού στο πρώτο εδάφιο. Εξάλλου, η ανάκληση παράνομων ευμενών διοικητικών πράξεων χωρίς χρονικό περιορισμό, στις περιπτώσεις που αποδεικνύεται ότι η παρανομία προκλήθηκε από δόλια ενέργεια του ενδιαφερομένου ή όταν επιβάλλεται από λόγους δημοσίου συμφέροντος, γίνεται παγίως δεκτή στο πεδίο εφαρμογής των γενικών αρχών ανάκλησης². Συναφώς, σταθερή είναι η θέση της νομολογίας περί της υποχρέωσης της Διοίκησης στις περιπτώσεις αυτές να αιτιολογεί ειδικώς την ανακλητική πράξη ως προς τη συνδρομή του δόλου στο πρόσωπο του ενδιαφερομένου³, πράγμα που καθιστά αναγκαία την τήρηση της διαδικασίας προηγούμενης ακρόασής του, αφού η νομιμότητα της ανάκλησης συνδέεται με τη διαπίστωση της υπαίτιας συμπεριφοράς του⁴.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεμελίωση της κρίσης του δικαστηρίου, καθ' ο μέρος αφορά την κατ' αρχήν υποχρεωτική ανάκληση του διορισμού από τη Διοίκηση. Σταθμίζοντας σε αφηρημένο επίπεδο, το δικαστήριο διαπιστώνει ότι η ανάκληση είναι κατ' αρχήν υποχρεωτική λόγω της υπεροχής των γενικών αρχών που την επιβάλλουν έναντι όσων θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τη διατήρηση της παράνομης πράξης διορισμού σε ισχύ. Συγκεκριμένα, το δικαστήριο εντοπίζει την αυξημένη ανάγκη για αποκατάσταση της νομιμότητας στη σοβαρότητα της διατάραξης της εξαιτίας του παράνομου διορισμού. Η βαρύτητα δε της παρανομίας, που καθιστά επιτακτικότερη τη θεραπεία της, συνδέεται με το

1. Όμοιο και το άρθρο 20 παρ. 2 Ν. 3528/2007 (Υ.Κ.).

2. Ενδεικτικά ΣτΕ 939/2021, σκ. 5, ΣτΕ 6/2021, σκ. 6, 2756/2015, σκ. 5, 2695/2012, σκ. 5.

3. ΣτΕ (7μ.) 1437/2021, σκ. 7, με τις εκεί περαιτέρω παραπομπές. Βλ. και Γ. ΑΓΓΕΛΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1437/2021 (7μ.), Ανάκληση διορισμών αναπληρωτών εκπαιδευτικών: Από το «γενικό», στο «ειδικό» Διοικητικό Δίκαιο (ή: μια ακόμη ένδειξη της επέκτασης του πειθαρχικού δικαίου του Κώδικα Δημοσίων Υπαλλήλων), ΘΠΔΔ, 2021, σ. 1278 επ.

4. ΣτΕ 2740/2005, σκ. 3.

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

είδος της παράνομης πράξης. Ειδικότερα, επειδή πρόκειται για πράξη διορισμού υπαλλήλου που εκδόθηκε μετά από διαγωνιστική διαδικασία, χωρίς όμως να συντρέχουν στο πρόσωπό του τα νόμιμα προσόντα, πλήττονται οι συνταγματικές περιωπής αρχές της αξιοκρατίας και της ισότητας των πολιτών κατά την επιλογή τους προς πλήρωση των δημόσιων θέσεων. Επιπλέον, η εκτέλεση καθηκόντων υπαλλήλου από πρόσωπο που αποδεδειγμένα μετέβη δολίως απατηλά μέσα για να επιτύχει τον διορισμό του θέτει υπό διακινδύνευση την ομαλή λειτουργία της Δημόσιας Διοίκησης. Κι ενώ όλες αυτές οι ομόρροπες δυνάμεις κατατείνουν στην ανάκληση, η όποια προσδοκία του παρανόμως διορισθέντος για τη διατήρηση της θέσης δεν είναι προστατευτέα εξαιτίας της προηγούμενης δόλιας συμπεριφοράς του.

Κατά την κρίση, λοιπόν, του δικαστηρίου, το στοιχείο του δόλου: α) δικαιολογεί την ανάκληση και μετά την παρέλευση του χρονικού διαστήματος, κατά το οποίο η παράνομη πράξη διορισμού είναι άνευ ετέρου ανακλητή, β) θέτει υπό διακινδύνευση την ομαλή λειτουργία της υπηρεσίας, και γ) αποκλείει, κατ' αρχήν, την προστασία της προσδοκίας του παρανόμως διορισθέντος για διατήρηση της θέσης του. Ταυτόχρονα, η ανάγκη αποκατάστασης των πληττόμενων από τον παράνομο διορισμό αρχών συνιστά λόγο δημοσίου συμφέροντος που επιβάλλει την ανάκληση. Έτσι, τα δύο αυτά στοιχεία αποτελούν από κοινού το έρεισμα του κανόνα που διατυπώθηκε από το δικαστήριο για την αρμοδιότητα ανάκλησης της παράνομης πράξης διορισμού⁵.

Σε μια πρώτη προσπάθεια συσχετισμού των ανωτέρω με την πάγια νομολογία, σύμφωνα με την οποία, εφόσον ο νόμος δεν ορίζει το αντίθετο, η Διοίκηση δεν έχει, καταρχήν, υποχρέωση να ανακαλεί ακόμη και τις παράνομες πράξεις της, αν αυτές δεν έχουν προσβληθεί εμπροθέσμως ή έχουν προσβληθεί ανεπιτυχώς⁶, παρατηρείται αρχικά, ότι το δικαστήριο εντοπίζει τη νομική βάση της κατ' αρχήν υποχρεωτικής ανάκλησης σε διάταξη νόμου, ήτοι στο άρθρο 27 παρ. 2 Ν. 3584/2007. Εντούτοις, στη ΣτΕ (7μ.) 2777/2022, σκ. 10, διευκρινίζεται ότι ο κανόνας της

κατ' αρχήν υποχρεωτικής ανάκλησης του επιτευχθέντος με δόλο παράνομου διορισμού εφαρμόζεται και στις περιπτώσεις που η ανακλητική πράξη εκδίδεται κατ' εφαρμογή των γενικών αρχών ανάκλησης και του άρθρου μόνου του Α.Ν. 261/1968. Φαίνεται, λοιπόν, να εισάγεται απόκλιση από την ανωτέρω νομολογία στο πεδίο της ανάκλησης των επιτευχθέντων με δόλο παράνομων διορισμών, χωρίς όμως αυτή να καταλήγει σε έναν κανόνα δέσμιας αρμοδιότητας, υπό την έννοια του αποκλεισμού οποιασδήποτε άλλης νόμιμης λύσης πλην της έκδοσης ανακλητικής πράξης. Τούτο, διότι, όπως υποστηρίζεται στη συνέχεια, το δικαστήριο, δεχόμενο ότι χωρεί εξαίρεση από τον κανόνα και διατυπώνοντας το περιεχόμενο και τις προϋποθέσεις εφαρμογής της, αναγνωρίζει εν τέλει διακριτική ευχέρεια στη Διοίκηση.

II. Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας: συνδρομή εξαιρετικών περιστάσεων ως δικαιολογητικός λόγος απόκλισης από τον κανόνα

α. Ουσιαστικές προϋποθέσεις και έννομες συνέπειες

Το δικαστήριο δέχεται ότι η κάμψη του κανόνα της κατ' αρχήν υποχρεωτικής ανάκλησης είναι κατ' εξαίρεση δυνατή. Η σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας ερμηνεία του άρθρου 27 παρ. 2 Ν. 3584/2007 παρέχει, όπως κρίθηκε, τη δυνατότητα στη Διοίκηση να εκτιμήσει την τυχόν συνδρομή *εξαιρετικών περιστάσεων* και, αντί να ανακαλέσει εξ υπαρχής την παράνομη πράξη διορισμού, είτε να εκδώσει μεν ανακλητική πράξη, με ισχύ όμως μόνο για το μέλλον, είτε ακόμη και να παραλείψει την ανάκληση. Προς τούτο απαιτείται, η *παρέλευση ιδιαιτέρως μακρού χρόνου* από τον διορισμό, αλλά και η *συνδρομή λοιπών περιστάσεων της συγκεκριμένης υπόθεσης*, όπως οι *ιδιάζουσες προσωπικές και υπηρεσιακές συνθήκες* υπό τις οποίες τελεί ο υπάλληλος και καθιστούν την ανάκληση αντίθετη στην ανωτέρω αρχή⁷.

Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι τελικά η αόριστη νομική έννοια των *εξαιρετικών περιστάσεων*, που καθίσταται στοιχείο του κανόνα της ανάκλησης διά της σύμφωνης

5. Σημειωτέον ότι τα Διοικητικά Εφετεία, δικάζοντας υποθέσεις με το ίδιο αντικείμενο, ακολούθησαν μεν σκεπτικό όμοιο κατά τα ουσιώδη στοιχεία του με αυτό του ΣτΕ, παραλείποντας όμως την αναφορά σε υποχρέωση ανάκλησης, βλ. σχετικώς ΔΕφΑΘ 674,127-8, 61/2017, σκ. 4. Με την ΔΕφΑΘ 1198/2017 κρίθηκε ότι «*ανεξαρτήτως του εάν με [το άρθρο 20 παρ. 2 Ν. 3528/2007] καθιερύεται δεσμία αρμοδιότητα της Διοίκησης, [η διάταξη] έχει σκοπό την προστασία του δημοσίου συμφέροντος με τη διασφάλιση της άσκησης των κρατικών λειτουργιών από όργανα (δημόσιους υπαλλήλους) που διαθέτουν τα προβλεπόμενα από το νόμο προσόντα προς τούτο και δεν ενεργούν με δόλιο τρόπο (σκ. 6) και απορρίφθηκε αίτηση ακύρωσης κατά πράξης ανάκλησης διορισμού μόνιμου εκπαιδευτικού*».

6. Ενδεικτικά, ΟλΣτΕ 1748/2016, σκ. 8 με τις εκεί περαιτέρω παραπομπές.

7. Με τη ΔΕφΑΘ 705/2021, κατ' επίκληση των παραπεμπτικών ΣτΕ 281/2020 και 2813/2019, αφού ελήφθη υπόψη η πάροδος περίπου 28 ετών από τον διορισμό, αλλά και οι ιδιάζουσες προσωπικές και οικογενειακές συνθήκες, υπό τις οποίες τελούσε ο αιτών, έγινε δεκτό ότι συντρέχει εξαιρετική περίπτωση κατά την οποία η ανάκληση της πράξης διορισμού του αιτούντος αντίκειται στις αρχές της αναλογικότητας και της χρηστής διοίκησης. Ήδη με τη ΔΕφΑΘ 258/2016 είχε κριθεί ότι η ανάκληση της πράξης διορισμού δημοτικής υπαλλήλου, δεδομένων των πραγματικών περιστατικών της περίπτωσης, αντίκειται στις αρχές της αναλογικότητας και της χρηστής διοίκησης. Με τη ΣτΕ (7μ.), 2777/2022, σκ. 14, απορρίφθηκε ως अपараδέκτος λόγος εφέσεως περί αντίθεσης της εκκαλουμένης προς την ανωτέρω απόφαση, με την αιτιολογία ότι η εκκαλούσα δεν προσκόμισε, ως όφειλε κατ' άρθρο 58 παρ. 1 του π.δ. 18/1989, επικυρωμένο αντίγραφο της απόφασης και στοιχεία από τα οποία να προκύπτει ότι είναι ανέκκλητη.

με την αρχή της αναλογικότητας ερμηνείας του, θεμελιώνει, τουλάχιστον κατά την κλασική θεώρηση, διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης⁸. Μάλιστα, η ελευθερία κίνησης της Διοίκησης⁹ εντοπίζεται τόσο στις προϋποθέσεις εφαρμογής της εξαίρεσης από τον κανόνα της υποχρεωτικής ανάκλησης, όσο και στα έννομα αποτελέσματα της εφαρμογής του, αφού αυτή δύναται να επιλέξει μεταξύ του περιορισμού των αναδρομικών αποτελεσμάτων της ανάκλησης ή της πλήρους παράλειψής της¹⁰.

Κατά το δικαστήριο, η ανάκληση του διορισμού συνιστά διοικητικό μέτρο, που αποτελεί μεν σοβαρό περιορισμό της επαγγελματικής ελευθερίας, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 Συντ., και της ιδιωτικής ζωής, κατά την έννοια του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, δικαιολογείται όμως από επιτακτικούς λόγους δημοσίου συμφέροντος. Επιπλέον, η ανάκληση διορισμού δεν αντίκειται στα άρθρα 20 παρ. 1 και 2 Συντ. και στο άρθρο 6 ΕΣΔΑ, εφόσον η Διοίκηση υποχρεούται να τηρεί τη διαδικασία προηγούμενης ακρόασης του υπαλλήλου και να αιτιολογεί ειδικώς την ανακλητική πράξη ως προς τη συνδρομή των στοιχείων της δόλιας συμπεριφοράς του, ενώ παρέχεται σε αυτόν πλήρης και αποτελεσματική δικαστική προστασία με την άσκηση αίτησης ακύρωσης κατά της ανακλητικής πράξης. Ως περιορισμός δε δικαιωμάτων, η ανάκληση του διορισμού πρέπει να είναι σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας. Συναφώς, το δικαστήριο επικαλείται πρόσφατες αποφάσεις της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου, με τις οποίες κρίθηκε ότι οι συνέπειες από την αναδρομική ανάκληση του διορισμού υπαλλήλου και συγκεκριμένα ο καταλογισμός του ως αχρεωστήτως λαβόντος για το σύνολο των αποδοχών του, αλλά και η απώλεια κάθε συνταξιοδοτικού δικαιώματος που ερείδεται στην αναδρομικώς ανατραπείσα υπαλληλική σχέση, δεν συμβιβάζονται με την ανωτέρω αρχή και πρέπει να αμβλύνονται κατ' εφαρμογή της.

Παρατηρείται, πάντως, ότι η σχολιαζόμενη απόφαση δεν ευθυγραμμίζεται πλήρως με τις κρίσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Συγκεκριμένα, με την υπ' αριθμ. 599/2021 απόφαση της Ολομελείας του, την οποία επικαλείται το ΣτΕ, το δημοσιονομικό δικαστήριο κατέληξε στην πλήρη απαλλαγή της αναιρεσείουσας από τα ποσά που της

καταλογίστηκαν ως αχρεωστήτως καταβληθείσες αποδοχές μετά την ανάκληση του διορισμού της (σκ. 34), λαμβάνοντας υπ' όψη, μεταξύ άλλων, ότι αυτή κατείχε μεν τον τίτλο σπουδών που ήταν απαραίτητος για τον διορισμό της, αλλά με μικρότερο βαθμό από αυτόν που δηλώθηκε, γεγονός που επηρέασε μόνο τη σειρά κατάταξης της και όχι την πρόσληψή της. Με το δεδομένο αυτό, κρίθηκε κατά πλειοψηφία ότι το «πλήγμα στην αξιοκρατία δεν υπήρξε [...] ιδιαιτέρως κατ' αποτέλεσμα σοβαρό και ότι η ανάγκη προς αποκατάσταση της τρωθείσας αρχής της αξιοκρατίας με την κατάθεση από την αναιρεσείουσα παραποιημένου δικαιολογητικού πρέπει να εκτιμηθεί μόνον εν όψει της απαξίας που εμπεριέχεται στη χρήση του δικαιολογητικού αυτού και όχι λόγω των συνεπειών της στη μη αξιοκρατική εκτίμηση των προσόντων της εν όψει και των προσόντων των λοιπών υποψηφίων» (σκ. 32). Από την άλλη, το ΣτΕ, έκρινε ότι, ενόψει του δόλου της παρανόμως διορισθείσας, η εκ των υστέρων απόδειξη, κατά τη διαδικασία προηγούμενης ακρόασης, της συνδρομής του απαραίτητου προσόντος ήδη κατά τον χρόνο διορισμού της δεν ασκεί επιρροή στη νομιμότητα της ανάκλησης.

Το κατά πόσο συμβιβάζεται η κρίση αυτή με τον χαρακτήρισμό της ανάκλησης του διορισμού ως μέτρου και όχι ως κύρωσης φαίνεται ότι προβληματίσε το δικαστήριο¹¹. Πράγματι, αν προκύπτει με βεβαιότητα όχι απλώς ότι ο υπάλληλος θα ήταν διοριστέος χωρίς την υποβολή του πλαστού δικαιολογητικού, αλλά και ότι το τελευταίο δεν άσκησε εν τέλει καμία επιρροή στην εξέλιξη και το αποτέλεσμα της διαγωνιστικής διαδικασίας, αναφύεται κατ' ανάγκη το ερώτημα αν η παραβίαση των αρχών της νομιμότητας, της αξιοκρατίας και της ισότητας των πολιτών κατά την επιλογή τους προς πλήρωση των δημοσίων θέσεων εξακολουθεί να υφίσταται και μάλιστα να είναι τέτοιας έντασης, ώστε η ανάκληση του διορισμού να είναι κατ' αρχήν επιβεβλημένη. Όταν αποδεικνύεται δε ότι για ένα ιδιαίτερα μεγάλο χρονικό διάστημα, που ενδεχομένως συμπίπτει με το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού εργασιακού βίου του, ο υπάλληλος εκτέλεσε τα καθήκο-

8. Για την προβληματική των αόριστων νομικών εννοιών ως μορφών διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης, βλ. Κ. ΓΩΓΟΣ, Δημιουργούν οι αόριστες νομικές έννοιες πράγματι διακριτική ευχέρεια της διοίκησης;, *ΔιΔικ*, 2021, σ. 7 επ.

9. Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, 7η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2015, αρ. περ. 342.

10. Ε. ΠΑΥΛΙΔΟΥ, Παρατηρήσεις στη ΣτΕ 2775/2022 (7μ.), Συρροή πλειόνων γενικών αρχών του διοικητικού δικαίου και ερμηνευτική εναρμόνισή τους, στην περίπτωση της ανάκλησης διορισμού λόγω πλαστών δικαιολογητικών, *ΘΠΔΔ*, 2023, σ. 161 επ. (σ. 163).

11. Βλ. τη μειοψηφία σε ΣτΕ (7μ.) 2777/2022, σκ. 18, κατά την οποία «η ύπαρξη δόλου του υπαλλήλου επιτρέπει την ανάκληση του διορισμού χωρίς χρονικό περιορισμό σύμφωνα με το άρθρο μόνο του α.ν. 261/1968, δεν εισάγει δε διοικητική κύρωση, αλλά μέτρο με το οποίο σκοπείται η άρση της παρανομίας που εμφοιλόχρησε κατά τον διορισμό. Συνεπώς, η ανάκληση του διορισμού του υπαλλήλου προϋποθέτει κρίση της Διοίκησης ότι αυτός δεν θα ήταν διοριστέος στη συγκεκριμένη θέση χωρίς το προσόν, το οποίο διαπιστώθηκε ότι δεν διέθετε κατά τον χρόνο του διορισμού του ή χωρίς τη διαπιστωθείσα παρανομία και, κατά λογική ακολουθία, ότι η διάταξη, η οποία προβλέπει το τυπικό αυτό προσόν, είναι σύμφωνη προς τους κανόνες δικαίου υπέρτερης από αυτήν τυπικής ισχύος, όπως είναι το Σύνταγμα, και επί κανονιστικής πράξης ότι αυτή είναι σύμφωνη προς την εξουσιοδοτική διάταξη». Ομοίως κατά πλειοψηφία στις παραπεμπτικές στην επταμελή σύνθεση ΣτΕ Γ' 2812-3/2019, σκ. 7.

ντά του όχι μόνο με επιμέλεια, αλλά και χωρίς να τεθεί ζήτημα επάρκειας του ήθους του, αξιολογούμενος παγίως θετικά¹², προκύπτει εκ των πραγμάτων ότι είχε και τα ουσιαστικά προσόντα, αλλά και την ηθική ακεραιότητα για την εκτέλεση δημοσίων καθηκόντων. Με τους όρους αυτούς δεν είναι βέβαιο ότι η προσβολή των ανωτέρω αρχών και η ανάγκη προστασίας της εύρυθμης λειτουργίας της υπηρεσίας επιβάλλουν την ανάκληση του διορισμού, ενώ εγείρονται εύλογα αμφιβολίες περί του αν η ανάκληση εξυπηρετεί κάποια άλλη ανάγκη πέραν της επιβολής δυσμενών συνεπειών εις βάρος του υπαλλήλου αποκλειστικά και μόνο εξαιτίας της δολίως τελεσθείσας παράνομης πράξης του.

Το ενδεχόμενο της συνδρομής τέτοιων πραγματικών περιστάσεων, ώστε να μην δικαιολογείται η ανάκληση του διορισμού ούτε από την ένταση της προσβολής των αρχών της νομιμότητας, της αξιοκρατίας και της ισότητας κατά την κατάληψη δημοσίων θέσεων, ούτε και από τον βαθμό διακινδύνευσης της εύρυθμης λειτουργίας της υπηρεσίας, απαιτεί επί της ουσίας σταθμίσεις των πραγματικών περιστατικών. Συνεπώς, για την ορθή άσκηση της αρμοδιότητας ανάκλησης από τη Διοίκηση, η οποία καλείται να προβεί στις σταθμίσεις αυτές, έχει σημασία να είναι σαφές ποιες περιστάσεις είναι δυνατό να ληφθούν υπ' όψη. Επ' αυτού παρατηρείται ότι, κατά την κρίση του δικαστηρίου, οι *ιδιόζουσες συνθήκες* που μπορούν να συνεκτιμηθούν, είναι δυνατόν να αφορούν όχι μόνο την *προσωπική*, αλλά και την *υπηρεσιακή* κατάσταση του υπαλλήλου. Εντούτοις, από το σκεπτικό της απόφασης διαφαίνεται ότι το δικαστήριο αναφέρεται προεχόντως (αν όχι αποκλειστικά) σε εκτιμήσεις που αφορούν τη βαρύτητα των συνεπειών που πρόκειται να επέλθουν εις βάρος του υπαλλήλου από την εξ υπαρχής ανάκληση του διορισμού του και όχι σε σταθμίσεις που σχετίζονται με την ένταση του πλήγματος που υπέστησαν οι ανωτέρω αρχές ενόψει των περιστάσεων εκάστης υπόθεσης. Έτσι, ο έλεγχος τήρησης της αρχής της αναλογικότητας αποκτά περισσότερο χαρακτηριστικά ελέγχου τήρησης του αναγκαίου μέτρου επιείκειας, στοιχείο που οδηγεί εκ νέου σε σκέψεις περί του κυρωτικού χαρακτήρα της ανάκλησης.

12. Το ζήτημα τέθηκε στην υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η ΣτΕ (7μ.) 2776/2022. Το δικαστήριο όμως έκρινε ότι «ο ισχυρισμός της εκκαλούσας ότι έπρεπε να ληφθεί υπόψη η "άριστη υπηρεσιακή εικόνα της", όπως προέκυπτε από το έγγραφο απόψεων του Δημάρχου Διονύσου ενώπιον του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών, είναι απορριπτέος διότι ο ίδιος Δήμαρχος πρόεβη στην ανάκληση του διορισμού της εκκαλούσας, τελώντας σε γνώση του γεγονότος αυτού, η δε εκκαλούσα δεν επικαλέσθηκε με το υπόμνημά της προς τον Δήμο συγκεκριμένα στοιχεία του υπηρεσιακού της φακέλου από τα οποία να προκύπτει η "άριστη υπηρεσιακή εικόνα της"» (οκ. 15).

β. Διαδικαστικές προϋποθέσεις

Η εξέταση της συνδρομής «*εξαιρετικών περιστάσεων*» από τη Διοίκηση τελεί υπό την προϋπόθεση προβολής των σχετικών πραγματικών ισχυρισμών από τον υπάλληλο με «*τρόπο ορισμένο [...], κατά την έκθεση των απόψεών του και με επίκληση και υποβολή των αναγκαίων αποδεικτικών στοιχείων, εφόσον πάντως δεν πρόκειται για στοιχεία που προκύπτουν χωρίς αμφισβήτηση, από τον υπηρεσιακό του φάκελο και γίνεται επίκληση των στοιχείων αυτών από τον υπάλληλο*». Στην περίπτωση δε της σχολιαζόμενης απόφασης κρίθηκε ότι, εφόσον αποδείχθηκε ο δόλος της υπαλλήλου ως προς την υποβολή του πλαστού δικαιολογητικού, η Διοίκηση «*όφειλε, κατ' αρχήν, να ανακαλέσει, κατά δέσμια αρμοδιότητα, τον διορισμό*», αφού εξάλλου οι ισχυρισμοί περί πρόκλησης σοβαρών οικογενειακών προβλημάτων σε περίπτωση απομάκρυνσής της από την υπηρεσία προβλήθηκαν γενικώς και αορίστως κατά τη διαδικασία της προηγούμενης ακρόασης και δεν αποδείχθηκαν με την προσκόμιση και επίκληση σχετικών αποδεικτικών στοιχείων, τα οποία υποβλήθηκαν απαραδέκτως το πρώτον ενώπιον του διοικητικού εφετείου. Διατυπώθηκε δε και γνώμη ενός μέλους, σύμφωνα με την οποία τα περιστατικά που επικαλέστηκε η αιτούσα-εκκαλούσα με το υπόμνημά της αναφορικά με την ιδιάζουσα οικογενειακή και οικονομική της κατάσταση, προέκυπταν από τον υπηρεσιακό της φάκελο και δεν αμφισβητήθηκαν ενώπιον του εφετείου.

Μία πρώτη παρατήρηση επί των ανωτέρω αφορά την επίδραση που ασκεί η ως άνω προϋπόθεση στο περιεχόμενο του κανόνα της ανάκλησης. Από το δικαστήριο έγινε δεκτό ότι η σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας ερμηνεία του κανόνα αυτού (είτε πρόκειται για το άρθρο 27 παρ. 2 Ν. 3584/2007, είτε για τις γενικές αρχές ανάκλησης) επιβάλλει να καταστεί μέρος του η αόριστη νομική έννοια των «*εξαιρετικών περιστάσεων*», που έχει ως αποτέλεσμα την αναγνώριση διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης κατά τα ανωτέρω εκτεθέντα. Με την παραδοχή, όμως, ότι η υποχρέωση της Διοίκησης να εκτιμήσει τις «*εξαιρετικές περιστάσεις*», δηλαδή να εφαρμόσει την αρχή της αναλογικότητας, θεμελιώνεται μόνο υπό την αίρεση της προσήκουσας επίκλησης και απόδειξης αυτών από τον υπάλληλο, προστίθεται μία ακόμη διαδικαστικής φύσης προϋπόθεση για την κάμψη του κανόνα της υποχρεωτικής ανάκλησης.

Περαιτέρω, παρατηρείται ότι οι όροι, προκειμένου να θεωρηθεί προσήκουσα η προβολή των πραγματικών ισχυρισμών που στοιχειοθετούν τις εξαιρετικές περιστάσεις, περιγράφονται λεπτομερώς και είναι μάλλον αυστηροί¹³. Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά το δικαστήριο, ο υπάλλη-

13. Την αυστηρότητα της κρίσης επισημαίνει και ο Σ. ΚΥΒΕΛΟΣ, Παρατηρήσεις επί των ΣτΕ (7μ.) 2775,2776,2777/2022, Προδημοσίευση από Αρμ 4/2023, www.sakkoulas-online.gr.

λος φέρει και το βάρος επίκλησης των αποδεικτικών μέσων, στοιχείο που δεν απαντά ούτε στη διοικητική δίκη¹⁴. Τούτο δε σε ένα στάδιο της διαδικασίας που, στην πράξη, ενδέχεται να γίνεται αντιληπτό από τον ίδιο ως πρώιμο και άνευ ιδιαίτερης σημασίας. Σε αυτή την περίπτωση, είναι πιθανό να μην ανταποκριθεί στην κλήση για προηγούμενη ακρόαση, θεωρώντας απίθανη την αποτροπή έκδοσης της ανακλητικής πράξης, ή να ασκήσει το δικαίωμα αυτό χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια, έχοντας πιθανό κατά νου και ότι τυχόν «ιδιάζουσες συνθήκες της προσωπικής και υπηρεσιακής κατάστασής του» που μπορούν να συνεκτιμηθούν είναι γνωστές στην υπηρεσία και, εν πάση περιπτώσει, προκύπτουν από τον υπηρεσιακό του φάκελο-προσωπικό μητρώο¹⁵.

Ωστόσο, η σημασία της προσήκουσας επίκλησης και απόδειξης των «εξαιρετικών περιστάσεων» από τον υπάλληλο στο πλαίσιο της προηγούμενης ακρόασής του είναι καθοριστική για την εξασφάλιση πλήρους και αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας του, καθώς συνδέεται με την υποχρέωση της Διοίκησης να συνεκτιμήσει τις περιστάσεις αυτές κατά την εξέταση της υπόθεσης ανάκλησης του διορισμού του. Αν ο υπάλληλος δεν προβάλει κατά τρόπο ορισμένο τους πραγματικούς ισχυρισμούς του ή δεν επικαλεστεί τα αποδεικτικά στοιχεία που τους στηρίζουν, προσκομίζοντας ταυτόχρονα όσα εξ αυτών δεν προκύπτουν με βεβαιότητα από τον υπηρεσιακό του φάκελο-προσωπικό μητρώο, η Διοίκηση δεν υποχρεούται λάβει υπ' όψη της στοιχεία που καθιστούν την ανάκληση αντίθετη προς την αρχή της αναλογικότητας. Πρακτική συνέπεια τούτου είναι ότι στην περίπτωση αυτή, για την πληρότητα της αιτιολογίας της ανακλητικής πράξης, απαιτείται να προκύπτει ο δόλος του υπαλλήλου ως προς την υποβολή πλαστού δικαιολογητικού, όχι όμως και η μη συνδρομή περιστάσεων που δικαιολογούν

την παράλειψη ανάκλησης ή την *ex nunc* ανάκληση. Έτσι, όταν η αιτιολογία της ανακλητικής πράξης θα υποβληθεί στον έλεγχο του ακυρωτικού δικαστή δεν θα είναι δυνατό να ελεγχθεί, παρά μόνο ως προς τη συνδρομή του στοιχείου του δόλου. Αντίθετα, η συνδρομή ή μη *εξαιρετικών περιστάσεων* δεν θα ελεγχθεί από το δικαστήριο, το οποίο εξάλλου δεν δύναται να κρίνει το πρώτον επί του ζητήματος αυτού. Δεν μπορεί να διαφύγει την προσοχή ότι, ελλείψει διασφάλισης της πλήρους γνώσης του υπαλλήλου για τη σημασία του σταδίου προηγούμενης ακρόασης, η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας είναι πιθανό να μην υποβληθεί σε δικαστικό έλεγχο για λόγους τυπικούς, αναγόμενους στη διοικητική διαδικασία.

Καταληκτικές παρατηρήσεις

Τα ζητήματα που αναφύονται στις περιπτώσεις παράνομων διορισμών εξαιτίας υποβολής πλαστών δικαιολογητικών έχουν απασχολήσει τα δικαστήρια όλων των δικαιοδοτικών κλάδων¹⁶, οι κρίσεις των οποίων συντείνουν στην ανάγκη σύνθετων σταθμίσεων που βασίζονται στα ειδικά και συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά της εκάστοτε κρινόμενης περίπτωσης. Στην εξετασθείσα απόφαση διατυπώνεται ένας κανόνας για τους όρους άσκησης της αρμοδιότητας ανάκλησης των παράνομων πράξεων διορισμού που επιτεύχθηκαν με δόλια πράξη του διορισθέντος, καθώς και οι προϋποθέσεις απόκλισης από αυτόν, ενώ περιγράφεται η διοικητική διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται. Στην πράξη, πάντως, είναι δύσκολο η Διοίκηση να αποκλίνει από τον κανόνα της υποχρεωτικής ανάκλησης κατ' επίκληση της αρχής της αναλογικότητας, καθότι οι απαιτούμενες για την εφαρμογή της αρχής αυτής σταθμίσεις μάλλον δεν είναι οικείες σ' αυτή. Για τον λόγο αυτό, επιβάλλεται από την αρχή της χρηστής διοίκησης η διεξαγωγή της διοικητικής διαδικασίας κατά τρόπο που θα εξασφαλίζει την άσκηση του δικαιώματος¹⁷ του υπαλλήλου να τεθεί η υπόθεσή του στην κρίση του δικαστηρίου, πράγμα που απαιτεί εν προκειμένω τη διασφάλιση της πλήρους γνώσης του για τη σημασία του σταδίου της προηγούμενης ακρόασης.

14. Από την πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. Β. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ, Το δικαίωμα της απόδειξης στις διοικητικές διαφορές ουσίας, εκδ. Σάκουλα, 2022, σ. 155 επ.

15. Κατά το άρθρο 30 παρ. 1 Ν. 3584/2007, «το προσωπικό μητρώο συγκροτείται μετά το διορισμό του υπαλλήλου και περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία τα οποία προσδιορίζουν την ατομική, οικογενειακή, περιουσιακή και υπηρεσιακή του κατάσταση». Στις επόμενες παραγράφους του ίδιου άρθρου ορίζονται λεπτομέρειες για το περιεχόμενο, τη συγκρότηση και την πρόσβαση στον φάκελο (ομοίως το άρθρο 23 Ν. 3528/2007).

16. Βλ. σχετικά Α. ΤΑΜΑΜΙΔΗ, Πλαστά πτυχία: παρεπόμενες συνέπειες, κρίσιμα ζητήματα και μεθοδολογικά εργαλεία σε μία δυναμική διαλεκτική των δικαιοδοτικών κλάδων, Διδικ, 2020, σ. 425 επ.

17. Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ό.π., αρ. περ. 382.

► Τελετή απονομής τιμητικού τόμου στον Πρόεδρο του ΚΔΕΟΔ, Ομ. Καθηγητή κ. Βασίλειο Σκουρή

Την Παρασκευή, 14 Οκτωβρίου 2022, πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης εκδήλωση για την επίδοση τιμητικού τόμου στον Ομ. Καθηγητή της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, πρώην Πρόεδρο του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Πρόεδρο του ΚΔΕΟΔ, κ. Βασίλειο Σκουρή.

Η πρωτοβουλία για τον τιμητικό τόμο με τίτλο “Le droit européen, source de droits, source du droit” ανήκει στο Ινστιτούτο Έρευνας του Ευρωπαϊκού, Διεθνούς και Συγκριτικού Δικαίου (Institut de Recherche en Droit Européen, International et Comparé – IRDEIC) του Πανεπιστημίου της Τουλούζης (Université de Toulouse I Capitole). Την επιστημονική επιτροπή του τόμου απαρτίζουν οι κ.κ. Προκόπης Παυλόπουλος, πρώην Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας και Ομ. Καθηγητής, Ευάγγελος Βενιζέλος, πρώην Αντιπρόεδρος της Ελληνικής Κυβέρνησης και Καθηγητής του ΑΠΘ, Antonio Tizzano, επίτιμος Αντιπρόεδρος του ΔΕΕ, Guy Canivet, επίτιμος Πρόεδρος του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας, Jean-Marc Sauvé, επίτιμος Αντιπρόεδρος του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας, Peter Müller-Graff, Ομ. Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, Yves Gaudemet, Ομ. Καθηγητής του Πανεπιστημίου Paris II-Panthéon Assas και μέλος του IRDEIC, και Αντώνιος Μανιτάκης, Ομ. Καθηγητής του ΑΠΘ.

Την εκδοτική επιμέλεια ανέλαβαν οι Καθηγήτριες της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, κ.κ. Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ, και Ευγενία Πρεβεδούρου, και η Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Τουλούζης, κα Héléne Gaudin.

Ο τόμος περιλαμβάνει μελέτες πανεπιστημιακών καθηγητών και δικαστών από την Ελλάδα και το εξωτερικό, που άπτονται πολλών πτυχών των ακαδημαϊκών ενδιαφερόντων του τιμώμενου, καθώς και αυτών που τον απασχόλησαν ως Δικαστή και Πρόεδρο του ΔΕΕ, και πραγματεύονται θέματα ευρωπαϊκού και δημοσίου δικαίου, καθώς και δικαίου προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στην εκδήλωση απηύθυναν χαιρετισμούς οι κ.κ. Νικόλαος Παπαϊωάννου, Πρύτανης του ΑΠΘ, Παναγιώτης Γκλαβίνης, Κοσμήτωρ της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, και Δημήτριος Φινοκαλιώτης, Πρόεδρος του ΔΣΘ.

Στη συνέχεια, μίλησαν για τον Βασίλειο Σκουρή και το εξαιρετικό έργο του ως ακαδημαϊκού δασκάλου, δικαστή και επί δωδεκαετία Προέδρου του ΔΕΕ, συνάδελφοι, μαθητές και προσωπικοί του φίλοι, οι κ.κ. Héléne Gaudin, Antonio Tizzano, Ευάγγελος Βενιζέλος, Κωνστα-

ντίνος Γώγος, Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, Αντώνιος Μανιτάκης, Ευγενία Πρεβεδούρου, και Κωνσταντίνος Ρέμελης.

Κατόπιν, ακολούθησε η παράδοση του τόμου στον τιμώμενο, που τον παρέλαβε ευχαριστώντας θερμά και με συγκίνηση όλους τους συντελεστές και τους ομιλητές.

Η εκδήλωση ολοκληρώθηκε με την αντιφώνηση του Βασιλείου Σκουρή, που αναφέρθηκε καταρχάς σε ολόκληρη την ακαδημαϊκή πορεία του, από τη θέση του Υφηγητή του συνταγματικού και διοικητικού δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Αμβούργου, μετέπειτα του Καθηγητή του δημοσίου δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Μπίλεφελντ και, τέλος, στην εκλογή του, το 1982, στη θέση του Καθηγητή του διοικητικού δικαίου στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ.

Ο επόμενος σημαντικός σταθμός του τιμώμενου ήταν ο διορισμός του, το 1999, στη θέση του Δικαστή στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ τον Οκτώβριο του 2003 εξελέγη από τους συναδέλφους του στη θέση του Προέδρου του Δικαστηρίου. Η θητεία του ως Προέδρου του ΔΕΕ ανανεώθηκε τρεις ακόμη φορές, μέχρι τις 6 Οκτωβρίου 2015, και αποτέλεσε ιδιαίτερη τιμή για την Ελλάδα.

Την εκδήλωση παρακολούθησε πολυπληθές ακροατήριο από πανεπιστημιακούς, δικαστές, δικηγόρους και συνεργάτες του ΚΔΕΟΔ.

Αικατερίνη Σγουρίδου

► Διαδικτυακό συνέδριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights” με θέμα «Ψηφιοποίηση και Θεμελιώδη Δικαιώματα» – 24-26 Νοεμβρίου 2022

Στις 24-26 Νοεμβρίου 2022, έλαβε χώρα το τελευταίο συνέδριο της σειράς εκδηλώσεων που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights”. Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συνεδρίου με θέμα «Ψηφιοποίηση και Θεμελιώδη Δικαιώματα», εισηγητές από την Ελλάδα και λοιπές ευρωπαϊκές χώρες ανέλαβαν την παράδοση αναλυτικών εισηγήσεων σχετικά με τις ακόλουθες θεματικές:

- Τεχνητή Νοημοσύνη και Δικαιοσύνη
- Ψηφιοποίηση, Αλγοριθμική Διοίκηση και Εργατικό Δίκαιο
- Ψηφιοποίηση και Πνευματική Ιδιοκτησία

Στο συνέδριο συμμετείχαν οι εξής:

Βασίλειος Σκουρής, Πρόεδρος ΚΔΕΟΔ, Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ, Βιργινία Τζώρτζη, Γραμματέας ΚΔΕΟΔ, Antonio Aloisi, Γιάννης Αναγνωστόπουλος, Γουλιέλμος Βαλασίδης, Φώτης Βέργης, Κωνσταντίνος Βόσσος, Ματίνα Γιαννακούρου, Βικτωρία Δούκα, Δημήτρης Ζερδελής, Γαλάτεια Καπελλάκου, Λένια Κολοτούρου, Πιερρίνα Κοριατοπούλου, Δημήτρης Κουκιάδης, Στέργιος Κοφίνης, Λίλιαν Μήτρου, Βαρβάρα Πάλλη, Σωτήρης Παπαδόπουλος, Νίκος Πιτσιάνης, Matthieu Quiniou, Achim Seifert, Επαμεινώνδας Τρουλινός, Δημήτριος Τσαραπατσάνης, Έλλη Τσιτσιπά, Χρυσάφω Τσούκα, Rolf Wank.

Ιωάννα Μπαχσεβάνογλου - Δημητριάδου

► **Διαδικτυακό συνέδριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary Challenges and Prospects” με θέμα “Intellectual Property Protection in the EU: Challenges and Prospects” – 13-15 Δεκεμβρίου 2022**

Στις 13-15 Δεκεμβρίου 2022, πραγματοποιήθηκε το τελευταίο συνέδριο της σειράς εκδηλώσεων που διοργανώθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary Challenges and Prospects”. Στο πλαίσιο του συνεδρίου υπό τον τίτλο “Intellectual Property Protection in the EU: Challenges and Prospects”, ειδικοί επί του θέματος ανέπτυξαν εισηγήσεις σχετικά με την προστασία της διανοητικής ιδιοκτησίας.

Οι συνεδρίες αφορούσαν τις ακόλουθες θεματικές:

- Θέματα Εμπορικού Απορρήτου
- Συμβάσεις Εκμετάλλευσης και Εύλογη Αμοιβή
- Μουσικά Έργα, Ψηφιακά Βιβλία και Επιγραμμική Χρήση των Εκδόσεων Τύπου
- Κανόνες για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες
- Μουσεία και Πολιτιστική Κληρονομιά
- Οι Ραδιοτηλεοπτικοί Οργανισμοί την Ψηφιακή Εποχή
- Θέματα Ανάλωσης και Ελευθερίας Έκφρασης
- Τεχνητή Νοημοσύνη, Metaverse, NFTs και Πνευματική Ιδιοκτησία
- Επιβολή Δικαιωμάτων
- Χρήση Νόμιμων Πηγών, Έργα Εκτός Εμπορίου και Χρονοσήμανση

Στο συνέδριο συμμετείχαν οι εξής:

Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ, Διονυσία Καλλινίκου, Ακαδημαϊκή Συντονίστρια του Έργου Jean Monnet, Γιάννης Αναγνωστόπουλος, Ευαγγελία Βαγενά, Άννα Δεσποτίδου, Γαλάτεια Καπελλάκου, Ιωάννης Κίκκίς, Εύα Κοκκίνου, Εύα Κοκοτσάκη, Λένια Κολοτούρου, Πιερρίνα Κοριατοπούλου, Στέλιος Κορρές, Μυρτώ Λάμπρου Μάουρερ, Κατερίνα Μαργέλου, Μαρία Μπότη, Σωτήρης Παπαδόπουλος, Μαρία-Δάφνη Παπαδοπούλου, Γιάννος Παραμυθιώτης, Μαρία Ράπτη, Μαρία Σινανίδου, Σύλβια Σταυρίδου, Λέα Σταύρου, Χάρις Τσίγκου.

Ιωάννα Μπαχσεβάνογλου - Δημητριάδου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΘΕΟΔΩΡΑ ΓΑΖΗ, Η διεθνής προστασία των ευάλωτων ομάδων υπό συνθήκες κρίσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2022, 456 σελ.

Η μονογραφία της κας Θεοδώρας Γαζή, με τίτλο «Η διεθνής προστασία των ευάλωτων ομάδων υπό συνθήκες κρίσης», έρχεται να αντιμετωπίσει ένα πρωτότυπο, για την ελληνική βιβλιογραφία, ζήτημα, η θεωρητική και συνάμα πρακτική σημασία του οποίου είναι προφανής. Η Ελλάδα, ως βασική πύλη εισόδου μεταναστών και προσφύγων για την ευρωπαϊκή ήπειρο, υποχρεούται τόσο εκ των πραγμάτων, όσο και από τις νομικές της δεσμεύσεις, να υποδέχεται, να περιθάλπει και να συνδράμει έναν, δυσανάλογα υψηλό για το μέγεθός της, αριθμό ανθρώπων. Γι' αυτό και προξενεί εντύπωση ότι, παρά τη σημασία του ζητήματος και τη μεγάλη παραγωγή κανόνων δικαίου και νομολογιακών αποφάσεων, η βιβλιογραφική πραγμάτευση του ζητήματος, ιδίως στην Ελλάδα, δεν ακολούθησε την ίδια πορεία.

Ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων εκ των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών, λόγω των εγγενών στοιχείων του εαυτού τους, των βιωμάτων τους, αντικειμενικών παραγόντων ή τρεχουσών καταστάσεων, χαρακτηρίζονται από το πρόσθετο στοιχείο της ευαλωτότητας. Η μεταχείρισή τους αποτελεί μια σύνθετη κατάσταση, η οποία είναι εξαιρετικά δύσκολο να ρυθμιστεί και να αντιμετωπιστεί επαρκώς από το δίκαιο, λαμβανομένης υπόψη της διαρκούς μεταβλητότητας της ίδιας της έννοιας. Με άλλα λόγια, τι σημαίνει να είναι κάποιος *ευάλωτος* αποτελεί μια δυναμική, ρευστή και διαρκώς μεταβαλλόμενη έννοια, η οποία τελεί σε άμεση διαλεκτική σχέση με τη χρονική συγκυρία. Εντοπίζεται, στο πλαίσιο αυτό, ένα συγκρουσιακό δίπολο. Από τη μία, ο αλλοδαπός – μετανάστης ή πρόσφυγας – ως *ευάλωτος* έχει εγγενή ανάγκη αυξημένης προστασίας και θετικής συνδρομής από το κράτος στο οποίο ευρίσκεται, λόγω της ιδιαιτερότητας κι επισφάλειας της θέσης του. Από την άλλη, το ίδιο αυτό πρόσωπο, ως Άλλος, αντιμετωπίζεται από τα κράτη ως οινεί ύποπτος για τη διασάλευση της έννομης τάξης.

Η ανά χείρας μονογραφία αντιμετωπίζει το ζήτημα σε δύο μέρη, τελούντα μεταξύ τους σε σχέση γενικού προς ειδικό. Το πρώτο μέρος παρουσιάζει και αναλύει το υπερεθνικό-υπερνομοθετικό πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων των ευάλωτων ομάδων. Η συγγραφέας παρουσιάζει με τρόπο συστηματικό τις βασικές αρχές και τα διδάγματα της νομολογίας του ΕΔΔΑ, κατηγοριοποιημένες για κάθε *ευάλωτη* ομάδα, καθώς και τα ειδικά προστατευτικά καθήκοντα του διεθνούς κι ευρωπαϊκού δικαίου. Με τον τρόπο αυτόν, θέτει μια συνεκτική, ουσιαστικώς συναγματοική, βάση, επί της οποίας προχωρεί στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, όπου και πραγματεύεται την εφαρμογή αυτών των γενικών κανόνων από το παράγωγο ενωσιακό και

το ελληνικό δίκαιο. Το ειδικό αυτό μέρος διακρίνεται για την πολυεπίπεδη ανάλυση που επιχειρεί, σε μια πλειάδα τομέων του μεταναστευτικού και προσφυγικού δικαίου, όπως είναι η υποδοχή, η ταυτοποίηση, η χορήγηση καθεστώτος διεθνούς προστασίας, η συνεργασία των κρατών μελών της ΕΕ στο πλαίσιο του Κανονισμού Δουβλίνο III, η μεταχείριση των αλλοδαπών κατά την απέλασή τους, η προσωρινή προστασία σε περιπτώσεις μαζικής εισροής και το σύγχρονο αλλά εν πολλοίς ανεξερεύνητο ζήτημα της μεταχείρισης των προσωπικών δεδομένων.

Εύστοχη επιλογή της συγγραφέως είναι να εντάξει την προστασία των ευάλωτων ομάδων έξω από το περιβάλλον της συνήθους σταθερότητας. Πράγματι, οι οικονομικές δυσπραγίες των δύο πρώτων δεκαετιών του 21ου αιώνα, η κατάσταση αποσταθεροποίησης στη Μέση Ανατολή και οι συνακόλουθες ροές πληθυσμών προς τη Δύση την ίδια περίοδο, η πανδημία του κορωνοϊού και ο πόλεμος στην Ουκρανία έχουν καταστήσει τη γηραιά ήπειρο ένα περιβάλλον αλληπάλληλων διαδοχικών κρίσεων. Στο πλαίσιο αυτό, καταδεικνύεται ότι στις περιόδους αυτές, η προστασία των ευάλωτων ομάδων είναι δυσχερέστερη, λόγω των νομικών και διοικητικών ανεπαρκειών που συνεπάγονται.

Από την ανάλυση που πραγματοποιείται, εύστοχα αναδεικνύεται ότι ο ίδιος ο αιτών διεθνή προστασία, λόγω μόνης της ιδιότητάς του αυτής, είναι *ευάλωτο* πρόσωπο. Όμως, λόγω ορισμένων πρόσθετων στοιχείων που συντρέχουν στο πρόσωπό του, ο βαθμός της ευαλωτότητάς του είναι συχνά αυξημένος, εντάσσοντάς τον και σε άλλες κατηγορίες *ευάλωτων* ομάδων. Ως παραδείγματα κατανόησης μπορούμε να σκεφτούμε: τους αιτούντες διεθνή προστασία που είναι ταυτόχρονα ΑμεΑ, (ασυνόδευτοι) ανήλικοι, ανιθαγενείς, ΛΟΑΤΚΙΑ άτομα, θύματα έμφυλης βίας κ.ά. Πέραν, λοιπόν, της επαύξησης των θετικών υποχρεώσεων του κράτους για τις εν λόγω ομάδες, η μονογραφία εντοπίζει εύστοχα τον μετριασμό των κανόνων κατανομής του βάρους αποδείξεως στις διαδικασίες χορήγησης διεθνούς προστασίας, προς όφελος των εν λόγω ομάδων.

Αναδεικνύονται, ακόμα, τα νομικά κενά του παραδοσιακού νομικού πλαισίου της Σύμβασης της Γενεύης και η ανάγκη κάλυψής τους από τη διαρκώς εξελισσόμενη διεθνή κι ενωσιακή προστασία. Μεταξύ αυτών, σημαντικό ρόλο κατέχει το Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου της ΕΕ (ΚΕΣΑ), το οποίο συγκρίνεται και αντιπαραβάλλεται προς το δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ενώ αναλύονται κι ερμηνεύονται συγκεκριμένα οι κρίσιμες διατάξεις του και οι ορισμοί των οποίων μετέρχεται.

Όπως προκύπτει από την πληθώρα των νομολογιακών αποφάσεων που επισκοπούνται, η ίδια η κατάσταση ευαλωτότητας ενδέχεται να συνιστά λόγο *δίωξης*, είτε ατομικά για τον αλλοδαπό είτε ως μέλος κοινωνικής ομάδας. Το

σημαντικό αυτό συμπέρασμα καθιστά εφικτή τη θεμελίωση δικαιώματος στη διεθνή προστασία από τις εν λόγω κατηγορίες αλλοδαπών, πέραν ασφαλώς των λοιπών δικαιωμάτων που συνεπάγεται η προσωπική τους κατάσταση. Γι' αυτό και προκύπτει μια σχέση δυσαναλογίας μεταξύ, αφενός, του επιπέδου της ευαλωτότητας του αλλοδαπού και, αφετέρου, του επιπέδου της βαρύτητας που πρέπει να έχει η απειλούμενη σε βάρος του κακομεταχείριση, ώστε να του χορηγηθεί διεθνής προστασία. Όσο περισσότερο αυξημένη είναι η πρώτη, τόσο μειωμένο είναι και το επίπεδο απόδειξης της δεύτερης.

Πέραν της απλής αποτύπωσης κι ερμηνείας των νομικών κανόνων, η μονογραφία, μέσω μιας σειράς παραδειγμάτων, όπως οι συνθήκες διαμονής, ο χρόνος που απαιτείται για να εκτιμηθεί η ευαλωτότητα και η ευκολία επιβολής διοικητικής κράτησης, αναδεικνύει καθημερινά προβλήματα εφαρμοσιμότητας και σεβασμού τους. Γι' αυτό και προτείνονται *de lege ferenda* λύσεις για την αντιμετώπιση χρόνιων αδιεξόδων του παρόντος νομικού και διοικητικού πλαισίου.

Για τους παραπάνω λόγους, η ανά χείρας μονογραφία συνεισφέρει στη σύγχρονη νομική θεωρία των δικαιωμάτων

του ανθρώπου και υποστηρίζει τον νομικό της πράξης που καλείται να έχει γνώση και λόγο για ζητήματα οριακά για τη ζωή ενός μεγάλου αριθμού ευάλωτων προσώπων. Η Ελλάδα αποτελεί, άλλωστε, τον κατ' εξοχήν γόνιμο τόπο για τη διενέργεια πρωτογενούς νομικής έρευνας στα σχετικά αντικείμενα. Μέσω της προσήκουσας γνώσης των ζητημάτων που άπτονται των δικαιωμάτων του ανθρώπου, των εφαρμοστέων κανόνων δικαίου, των κρατικών υποχρεώσεων, αλλά και των διαχρονικών παθογενειών που εντοπίζονται στα πεδία αυτά, είναι εφικτή η θωράκιση του κράτους δικαίου. Όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στην Ευρώπη, η οποία έχει πολλά να διδαχθεί από τη σωρεία των παραδειγμάτων και προκλήσεων που αντιμετωπίζει καθημερινά η χώρα μας στο μεταναστευτικό και προσφυγικό πεδίο. Η προστασία των ευάλωτων ομάδων υπό συνθήκες κρίσης είναι, εν τέλει, ένα ζήτημα που ξεπερνά τον παραδοσιακό ρόλο του κράτους και καθιστά αναγκαία τη συνεργασία, την αλληλεγγύη και τη δίκαιη κατανομή των ευθυνών.

Πασχάλης Πασχαλίδης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Δ' Τρίμηνο 2022

Επιμ.: Σοφία Σώμη

Τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν είναι:

Αρμενόπουλος (Αρμ)

Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)

Δίκαιο Τεχνολογίας & Επικοινωνίας (ΔΙΤΕ)

Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)

Διοικητική Δίκη (ΔιΔικ)

Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)

Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)

Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)

Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)

Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)

Ευρωπαϊκό Δίκαιο (ΕυΔικ)

Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)

Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)

Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)

Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)

Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧριΔ)

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 20.12.2022, στην υπόθεση Μπακογιάννη κατά Ελλάδα. Βουλευτική ασυλία και δικαίωμα δικαστικής προστασίας της τιμής και υπόληψης πολιτικού, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 520

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., Τα συνταγματικά όρια στην άρση του τηλεφωνικού απορρήτου των πολιτών και των πολιτικών προσώπων για λόγους εθνικής ασφάλειας - Η υπόθεση Ανδρουλάκη, ΔτΑ 94/2022, σ. 849

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Αναζητώντας αποτελεσματικότερες εγγυήσεις διασφάλισης του απορρήτου των επικοινωνιών, ΔτΑ 94/2022, σ. 921

ΖΟΛΩΤΑΣ Τ., Η ΕΣΔΑ και ο εθνικός δικαστής, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 305

ΛΑΖΑΝΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1165/2021. Παραβίαση της αρχής της δίκαιης δίκης, ΠοινΧρ 9/2022, σ. 659

ΜΕΛΙΚΙΔΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 02.06.2022 στην υπόθεση Ζ.-Γ. κατά Ελλάδα. Η σημασία της συμμόρφωσης της Διοίκησης υπό τη σκοπιά του δικαιώματος στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης και του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής, ΠερΔικ 4/2022, σ. 635

ΠΑΛΙΟΥΡΑ Ε. / ΜΑΝΙΑΤΑΚΟΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2288/2021. Η δημόσια τάξη και ασφάλεια υπό το πρίσμα του άρθρου 8 ΕΣΔΑ, Διδικ 6/2022, σ. 951

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ., Η δικονομία του ΕΔΔΑ εν εξελίξει για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων μέσα από τις διαπολιτειακές δεσμεύσεις ενός κοινού δημοσίου συμφέροντος - Κλιματική Αλλαγή, Κλιματικός Δικαιωματισμός και Κλιματική Διακυβερνητική Προστασία, ΠερΔικ 4/2022, σ. 533

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., Άρση του επικοινωνιακού απορρήτου και υποχρέωση γνωστοποίησης: ένα δικαιοκρατικό ζήτημα σε εκκρεμότητα, ΔτΑ 94/2022, σ. 955

ΠΛΙΑΒΕΣΗΣ Γ., Η επιτήρηση των επικοινωνιών του εργαζομένου στο χώρο εργασίας, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 349

ΣΤΑΥΡΙΝΑΚΗ Τ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 22.09.2022 στην υπόθεση Δ.Κ. κατά Ελλάδα. Ποινική μεταχείριση δηλώσεων στα ζητήματα δημόσιου συμφέροντος, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 371

ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ο κούφιος πυρήνας του δικαιώματος για το απόρρητο της επικοινωνίας και η εθνική ασφάλεια, ΔτΑ 94/2022, σ. 893

ΤΣΕΒΑΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 21.07.2022 στην υπόθεση Darboe και Camara κατά Ιταλία. Ασυνόδευτοι ανήλικοι και οι διαδικαστικές εγγυήσεις του προσδιορισμού ηλικίας υπό το φως της παιδικής προστασίας και των δικαιωμάτων του παιδιού, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 409

ΦΥΤΡΟΥ Π., Ο φαρμακευτικός (χημικός) ευνουχισμός στο πλαίσιο χειρισμού των τελούντων εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας, με έμφαση στους παιδόφιλους, ΕΛΛΔνη 6/2022, σ. 1652

COLLINS Η., Η ανάδυσση ενός δικαιώματος του ανθρώπου για προστασία από την αδικαιολόγητη απόλυση, ΕΕργΔ 10/2022, σ. 1249

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Η αδικαιολόγητη άρνηση πώλησης και συναλλαγών κατά το δίκαιο του ανταγωνισμού, ΔΕΕ 12/2022, σ. 1505

ΠΑΠΑΝΑΓΝΟΥ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-377/20, Servizio Elettrico Nazionale κ.λπ., 12.05.2022, ECLI:EU:C:2022:379. Το τεστ του εξίσου αποτελεσματικού ανταγωνιστή και οι εναλλακτικές του, ΕΕμπΔ 4/2022, σ. 1253

ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεδΕΕ T-425/18, Altice Europe/Επιτροπή, 22.09.2021, ECLI:EU:T:2021:607. Gun-Jumping: το δίκαιο του ανταγωνισμού ως παράγοντας περιορισμών για τη διάπλαση της σύμβασης στην πώληση επιχείρησης, ΔΕΕ 12/2022, σ. 1527

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Απαγόρευση εμφανών θρησκευτικών συμβόλων στον χώρο εργασίας: με αφορμή την απόφαση του Δ.Ε.Ε. της 15.7.2021 στις υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, ΕΕργΔ 11/2022, σ. 1353

ΜΠΙΘΑ Μ. / ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ Θ., Έμφυλοι προσανατολισμοί και διακρίσεις στην εργασία και την απασχόληση, ΕΕργΔ 11/2022, σ. 1371

ΡΟΥΜΠΟΥ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-344/20, S.C.R.L. (Vêtement à connotation religieuse), 13.10.2022, ECLI:EU:C:2022:774. Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στην εργασία και θρησκευτική αμφίεση, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 391

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Ι., Η αστική ευθύνη του Κράτους από δικαστικό σφάλμα: κριτική θεώρηση, ΕφημΔΔ 6/2022, σ. 732

ΜΗΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Σ., Αστική ευθύνη του κράτους για ζημία από την κλιματική αλλαγή, ΠερΔικ 4/2022, σ. 525

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Κανονιστικές διαστάσεις της συνταγματικής κατοχύρωσης του θεσμού της αστικής ευθύνης του Δημοσίου: οι διακυμάνσεις του «διαλόγου» μεταξύ Θεωρίας και Νομολογίας, ΕφημΔΔ 5/2022, σ. 570

ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-282/20, ΖΧ (Régularisation de l'acte d'accusation), 21.10.2021, ECLI:EU:C:2021:874. Μεταβολή κατηγορητηρίου και δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών, ΕυΔικ 3/2022, σ. 212

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΣΟΥΓΛΗ Ε.-Ρ./ ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 337

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1894/2022. Το νέο καθεστώς συμπλήρωσης/διευκρίνισης των δικαιολογητικών κατακύρωσης και οι περιπτώσεις επιτρεπτής αναδρομικής τροποποίησης όρων διακήρυξης: «ενέσεις» ρεαλισμού και ευελιξίας στο δίκαιο των δημόσιων συμβάσεων ή πηγή ανισοτήτων και αδιαφάνειας;, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1405

ΓΕΩΡΓΑΛΗΣ Φ.-Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1939/2022. Χρόνος συνδρομής όρων σε διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 417

ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Κ., Νομολογιακές εξελίξεις του ΔΕΕ ως προς τη διαχείριση εμπιστευτικών πληροφοριών στις διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων, ΕφημΔΔ 5/2022, σ. 599

ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ Χ., Η αρχή της τυπικότητας ως δικλείδα ασφαλείας για τη σύννομη διεξαγωγή του διαγωνισμού ή τροχοπέδη στην ανάγκη για ταχεία «συμβασιοποίηση» των προκηρυσσόμενων διαγωνισμών;, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1277

ΚΑΒΑΔΕΛΛΑΣ Κ., Η υποβολή ασυνήθιστα χαμηλής προσφοράς ως κατ' ουσίαν λόγος αποκλεισμού της προσφοράς και η σχέση της με αντιανταγωνιστικές συμπεριφορές υπό το φως των νέων διατάξεων, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1330

ΚΑΞΙΡΗ Μ.-Χ., Κανόνες προαπόδειξης ως προς τη (μη) συνδρομή λόγου αποκλεισμού και την πλήρωση κριτηρίων ποιοτικής επιλογής, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1338

ΚΥΒΕΛΟΣ Σ., Η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων του διαγωνισμού στις διαδικασίες σύναψης δημοσίων συμβάσεων προμηθειών και υπηρεσιών σύμφωνα με το άρθρο 100 Ν 4412/2016 και η έννομη προστασία του διαγωνιζομένου: μια ιδιότυπη μορφή σύνθετης διοικητικής ενέργειας, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1312

ΜΑΝΙΑΤΗ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-771/19, NAMA κ.λπ., 24.03.2022, ECLI:EU:C:2022:232. Έννομο συμφέρον του αποκλεισθέντος προσφέροντος

να αμφισβητήσει το νομότυπο της προσφοράς του αναδόχου, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1427

ΜΑΥΡΙΔΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΔΠρΘεσ 470/2022. Αγωγή άρθρων 105 και 106 ΕισΝΑΚ κατά δήμου ως αναθέτουσα αρχή, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1419

ΜΙΚΡΟΥΛΕΑΣ Η., Προσωρινή ανάδοχος – Έκπτωση ως ultimum refugium – Εγγυητική επιστολή συμμετοχής, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1306

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., Η «περιδίνηση» της υποχρεωτικότητας ηλεκτρονικής υποβολής ψηφιακά υπογεγραμμένων εγγράφων και προδικαστικών προσφυγών στο δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας και των αποφάσεων της ΑΕΠΠ, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1350

ΠΕΛΕΚΑΝΟΣ Γ., Το δημόσιο συμφέρον και η προστασία του αναδόχου μέσα από την εφαρμογή των ρητρών του ΑΚ στις δημόσιες συμβάσεις, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1363

ΠΥΡΓΑΚΗΣ Δ., Ταχεία ανάθεση δημοσίων συμβάσεων και αποτελεσματική δικαστική προστασία των οικονομικών φορέων, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1287

ΣΕΙΡΑΔΑΚΗΣ Μ., Λόγοι αποκλεισμού και κριτήρια ποιοτικής επιλογής των υποψηφίων - Η πλήρωση των κριτηρίων ποιοτικής επιλογής και η κάλυψή τους μέσω της στήριξης στις ικανότητες τρίτου φορέα, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1295

ΣΙΑΠΕΡΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1939/2022. Υποβολή δικαιολογητικών κατακύρωσης για τον χρόνο υποβολής της προσφοράς - Ερμηνεία άρθρου 104 Ν 4412/2016, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1401

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Β., Το νέο δικονομικό σύστημα του άρθρου 372 του Ν 4412/2016, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1315

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Κ., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕφΑΘ 2464/2022 και ΕΑΔΗΣΥ 1164/2022. Ιδιωτικοποίηση και δημόσιες συμβάσεις, ΘΠΣΣ 12/2022, σ. 1398

RICHER L., Adapting public procurement contracts to the rising cost of energy and raw materials: the french example, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1273

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 345

ΚΟΥΣΟΥΝΗ-ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Α., Οι πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις αναφορικά με τη γενική διατήρηση δεδομένων ηλεκτρονικών επικοινωνιών (Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ της 20.9.2022 SpaceNet AG [C-793/19] και Telekom Deutschland GmbH [C-794/19], καθώς και στην απόφαση του ΔΕΕ της 20.9.2022 VD [C-339/20] και SR[C-397/20]), ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 330

MANTZOYΦΑΣ Π. / ΝΑΪΝΤΟΣ Β., Δικαίωμα στη λήθη: νομολογιακές εξελίξεις, ΕφημΔΔ 6/2022, σ. 724

ΣΚΟΝΔΡΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΘεσ 6/2022. Αποδεικτικά μέσα από αναρτήσεις μέσου κοινωνικής δικτύωσης (Facebook), ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 387

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-793/19 και C-794/19, SpaceNet, 20.09.2022, ECLI:EU:C:2022:702. Διατήρηση των δεδομένων θέσης και κίνησης σε περίπτωση σοβαρής απειλής για την εθνική ασφάλεια, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 382

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-460/20, Google (Déréférencement d'un contenu prétendument inexact), 08.12.2022, ECLI:EU:C:2022:962. Δικαίωμα διαγραφής συνδέσμων που παραπέμπουν σε ανακριβές περιεχόμενο, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 550

ΤΣΟΛΙΑΣ Γ., Σύντομη παρουσίαση και αξιολόγηση των ποινικού ενδιαφέροντος διατάξεων του Ν 5002/22 για την άρση του απορρήτου των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 494

ΔΙΑΙΤΗΣΙΑ

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-638/19 Ρ, Επιτροπή/Euroean Food κ.λπ., 25.01.2022, ECLI:EU:C:2022:50. Ζήτημα συμβατότητας με τους κανόνες περί κρατικών ενισχύσεων της Ένωσης αποζημίωσης που επιδικάστηκε από Διαιτητικό Δικαστήριο λόγω παράβασης ενδοενοσιακής ΔΕΣ (intra-EU BIT) στο πλαίσιο διαδικασίας η οποία κινήθηκε πριν από την προσχώρηση στην ένωση του διάδικου στη διαιτησία κράτους και βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη κατά τον χρόνο της προσχώρησης αυτής, Αρμ 12/2022, σ. 2026

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ

ΜΕΝΓΚ-ΠΑΠΑΝΤΩΝΗ Μ., Ζητήματα ευθύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και των κρατών μελών από τη συμμετοχή τους στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ΕυΔικ 4/2022, σ. 257

ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ – ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Γ., Η συμμετοχή της Εθνικής διοίκησης στη διαδικασία της προσφυγής παραβίασης ενώπιον του ΔΕΕ, ΕυΔικ 3/2022, σ. 173

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ - ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΙΤΣΑΚΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΔεφΑθ 212/2022. Προσκόμιση νέων αποδεικτικών μέσων στην κατ'έφεση δίκη κατά τον ΚΔΔ, ΔιΔικ 6/2022, σ. 948

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΤΡΥΦΩΝΙΔΟΥ Α., Το δικαίωμα στην οικογενειακή επάνδρωση των οικογενειών «ουράνιο τόξο» κάτω από το ενωσιακό δίκαιο: ποια η ευθύνη της Ένωσης;, ΕυΔικ 4/2022, σ. 270

ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 1367/2022. Η αποζημίωση πελατείας του αποκλειστικού διανομέα ως εθνικός κανόνας αμέσου εφαρμογής (ή/και διεθνούς δημόσιας τάξης) και οι συνέπειες (διεθνούς επιτακτικότητας) ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο, τη διεθνή δικαιοδοσία και την αναγνώριση αλλοδαπών αποφάσεων, ΔΕΕ 11/2022, σ. 1426

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΤρεφΑθ 292/2022. Χρεώσεις ΥΚΩ και Αυτοπαραγωγοί, ΠερΔικ 4/2022, σ. 594

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην Γνωμοδότηση του ΔΕΕ 1/20, Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Chart de l'énergie modernisé), 16.06.2022. Συμβατότητα του μηχανισμού επίλυσης διαφορών που προβλέπει το σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας με το δίκαιο της Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 375

ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 560/2022. Το «άδοξο» τέλος μιας saga που ταλάνισε για πολλά έτη τα εθνικά μας δικαστήρια, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1383

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΛΙΑΒΕΣΗΣ Γ., Η επιτήρηση των επικοινωνιών του εργαζομένου στο χώρο εργασίας, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 349

COLLINS Η., Η ανάδυση ενός δικαιώματος του ανθρώπου για προστασία από την αδικαιολόγητη απόλυση, ΕΕεργΔ 10/2022, σ. 1249

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΒΗΛΑΡΑΣ Μ. / ΣΟΥΦΛΕΡΟΣ Η., Μεταβίβαση επιχείρησης και τύχη των ομαδικών συνταξιοδοτικών προγραμμάτων βάσει της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ και του π.δ. 178/2002 (γνωμ.), ΕλλΔνη 6/2022, σ. 1678

ΠΑΪΖΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-677/20, IG Metall και ver.di, 18.10.2022, ECLI:EU:C:2022:800. Το δικαίωμα συμμετοχής των εργαζομένων στη διοίκηση της Ευρωπαϊκής Εταιρίας κατά την ίδρυση μέσω μετατροπής, ΔΕΕ 11/2022, σ. 1406

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΑΓΓΕΛΟΥ Γ., Το ζήτημα της λογοδοσίας και της ευθύνης της ΕΚΤ σε συνάρτηση με το καθεστώς ανεξαρτησίας της, ΕυΔικ 4/2022, σ. 243

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(Βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Ποιος φοβάται το άρθρο 24 του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη;, ΕΕργΔ 9/2022, σ. 1113

ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΑΪΛΗΣ Α., Ρυθμιστική Διακυβέρνηση και Βιώσιμη Ανάκαμψη της Ε.Ε.: βασικές αρχές και στρατηγικές προσεγγίσεις για τη βελτίωση της νομοθεσίας, ΕυΔικ 3/2022, σ. 155

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-638/19 P, Επιτροπή/Eurorean Food κ.λπ., 25.01.2022, ECLI:EU:C:2022:50. Ζήτημα συμβατότητας με τους κανόνες περί κρατικών ενισχύσεων της Ένωσης αποζημίωσης που επιδικάστηκε από Διαιτητικό Δικαστήριο λόγω παράβασης ενδοενωσιακής ΔΕΣ (intra-EU BIT) στο πλαίσιο διαδικασίας η οποία κινήθηκε πριν από την προσχώρηση στην ένωση του διάδικου στη διαιτησία κράτους και βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη κατά τον χρόνο της προσχώρησης αυτής, Αρμ 12/2022, σ. 2026

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην Γνωμοδότηση του ΔΕΕ 1/20, Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Chart de l'énergie modernisé), 16.06.2022. Συμβατότητα του μηχανισμού επίλυσης διαφορών που προβλέπει το σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας με το δίκαιο της Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 375

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΑΥΤΟΥΣΤΙΑΝΑΚΗΣ Μ., Σύμβαση παροχής ψηφιακού περιεχομένου και ψηφιακών υπηρεσιών (N 4967/2022 άρθρα 3-32), ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 455

ΧΑΣΑΠΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-303/20, Ultimo Portfolio Investment (Luxembourg), 10.06.2021, ECLI:EU:C:2021:479. Συμβάσεις καταναλωτικής πίστης – Υποχρέωση του πιστωτικού φορέα να ελέγχει την πιστοληπτική ικανότητα του καταναλωτή, ΕΕμπΔ 4/2022, σ. 1163

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΒΗΛΑΡΑΣ Μ. / ΣΟΥΦΛΕΡΟΣ Η., Μεταβίβαση επιχείρησης και τύχη των ομαδικών συνταξιοδοτικών προγραμμάτων βάσει της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ και του π.δ. 178/2002 (γνωμ.), ΕλλΔνη 6/2022, σ. 1678

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Χ., Η υποβολή των ευρωπαϊκών συλλογικών συμφωνιών σε έλεγχο σκοπιμότητας και το μέλλον του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Διαλόγου: με αφορμή την απόφαση του Δ.Ε.Ε. (Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως) της 2ας Σεπτεμβρίου 2021 στην υπόθεση C-928/19 P, European Federation of Public Service Unions (EPSU) κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ΕΕργΔ 10/2022, σ. 1283

ΣΙΔΕΡΗΣ Δ., Ο «ευρωπαϊκός» κατώτατος μισθός, ΕΕργΔ 11/2022, σ. 1361

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΖΥΓΟΥΡΗΣ Σ., Δημοσιονομικές διορθώσεις και ανάκτηση παράνομων κρατικών ενισχύσεων - Πρακτικά ζητήματα υπό το πρίσμα της νομολογίας του Ελεγκτικού Συνεδρίου και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΘΠΔΔ 12/2022, σ. 1368

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-638/19 P, Επιτροπή/Eurorean Food κ.λπ., 25.01.2022, ECLI:EU:C:2022:50. Ζήτημα συμβατότητας με τους κανόνες περί κρατικών ενισχύσεων της Ένωσης αποζημίωσης που επιδικάστηκε από Διαιτητικό Δικαστήριο λόγω παράβασης ενδοενωσιακής ΔΕΣ (intra-EU BIT) στο πλαίσιο διαδικασίας η οποία κινήθηκε πριν από την προσχώρηση στην ένωση του διάδικου στη διαιτησία κράτους και βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη κατά τον χρόνο της προσχώρησης αυτής, Αρμ 12/2022, σ. 2026

ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

ΖΑΠΡΙΑΝΟΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-111/21, Laudamotion, 20.10.2022, ECLI:EU:C:2022:808. Αεροπορικές μεταφορές – Σύμβαση του Μόντρεαλ – Ευθύνη του αερομεταφορέα σε περίπτωση θανάτου ή σωματικού τραυματισμού επιβάτη, ΕΕμπΔ 4/2022, σ. 1187

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΡΑΣ Γ., Το Next Generation EU Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενώπιον του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ΕφημΔΔ 6/2022, σ. 761

ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗΣ Μ., Ευρωπαϊκή Οικονομική διακυβέρνηση: διαχείριση της κρίσης χρέους και ζητήματα διαφάνειας και λογοδοσίας, ΕυΔικ 4/2022, σ. 229

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Ι. / ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι., Εθνικός Κλιματικός Νόμος: μία πρώτη χαρτογράφηση και αξιολόγηση, ΠερΔικ 4/2022, σ. 513

ΛΙΟΝΤΑΣ Α.-Ν., Τεχνητές δασικές φυτείες και δασικοί χάρτες, Αρμ 12/2022, σ. 1928

ΜΗΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Σ., Αστική ευθύνη του κράτους για ζημία από την κλιματική αλλαγή, ΠερΔικ 4/2022, σ. 525

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ., Η δικονομία του ΕΔΔΑ εν εξελίξει για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων μέσα από τις διαπολιτειακές δεσμεύσεις ενός κοινού δημοσίου συμφέροντος - Κλιματική Αλλαγή, Κλιματικός Δικαιωματισμός και Κλιματική Διακυβερνητική Προστασία, ΠερΔικ 4/2022, σ. 533

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-24/21, RH (Interdiction régionale de mise en culture d'OGM), 07.07.2022, ECLI:EU:C:2022:526. Γενετικώς τροποποιημένοι οργανισμοί, ΠερΔικ 4/2022, σ. 649

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-238/21, Porr Bau, 17.11.2022, ECLI:EU:C:2022:885. Διαχείριση αποβλήτων - Πρακτική αποτελεσματικότητα της Οδηγίας Πλαίσιο [Οδηγία 2008/98/ΕΚ], ΠερΔικ 4/2022, σ. 659

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-278/21, AquaPri, 10.11.2022, ECLI:EU:C:2022:864. Προστασία του περιβάλλοντος - Έγκριση σχεδίων και έργων, ΠερΔικ 4/2022, σ. 653

ΣΚΟΥΡΗΣ Β., Μορφές έννομης προστασίας κατά της κλιματικής αλλαγής, ΕφημΔΔ 5/2022, σ. 589

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Περιβαλλοντική ασφάλιση, ΠερΔικ 4/2022, σ. 562

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΒΕΝΙΕΡΗΣ Ι., Η έννοια της ιδιωτικής χρήσης κατά το άρθρο 18 του Ν 2121/1993, η χρήση από επιχειρήσεις με εμπορική και επαγγελματική δραστηριότητα και από εισαγωγείς τεχνικών μέσων (γνωμ.), ΔΕΕ 11/2022, σ. 1341

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-716/20, RTL Television, 08.09.2022, ECLI:EU:C:2022:643. Καλωδιακή αναμετάδοση τηλεοπτικών προγραμμάτων από ξενοδοχειακή επιχείρηση, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 398

ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ Α., Δικαιώματα ευρεσιτεχνίας επί εμβολίων κατά του ιού SARS-CoV-2: νομικά και ηθικά ζητήματα, ΕπισκεΔ 4/2022, σ. 529

ΖΑΝΝΟΣ Γ.-Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-263/21, Ametic, 08.09.2022. ECLI:EU:C:2022:644. Αποζημίωση για την ελεύθερη ιδιωτική χρήση έργων αναφορικά με τεχνικά μέσα που αποκτώνται από νομικά πρόσωπα, διαδικασία επιστροφής της αποζημίωσης και ο έλεγχος οικονομικών στοιχείων σύμφωνα με το ισπανικό και ελληνικό δίκαιο και τη νομολογία του ΔΕΕ, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 575

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΠρΑθ 2280/2022. Η έννοια της πρωτοτυπίας στην ελληνική νομολογία, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 583

ΣΤΡΑΓΑΛΙΝΟΣ Α.-Α. / ΤΖΑΛΑΒΡΑ Β., Η Yin & Yang εφαρμογή της τεχνολογίας Blockchain στο πεδίο της Διανοητικής Ιδιοκτησίας, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 502

ΧΙΟΥ Θ., Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας και Αρχεία: η επίδραση του άρθρου 31Α Ν 2121/1993 (άρθρο 14 Οδηγίας 2019/790) στις ψηφιοποιήσεις αρχειακού υλικού, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 314

ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

ΚΟΥΤΣΟΥΠΙΑ Μ.-Ω., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕφαθ 56/2022. Η αρχή της διαφάνειας και το δικαίωμα ανοιχτής πρόσβασης στα δεδομένα, ΔιΔικ 6/2022, σ. 966

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΛΗΘΟΥΡΓΙΩΤΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1684/2022. Συνταγματικός ο υποχρεωτικός εμβολιασμός αλλά υπό προϋποθέσεις, ΔΕΕ 12/2022, σ. 1611

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΒΕΡΡΑΣ Δ., Ο ΓΚΠΔ στο ΔΕΕ: μια επισκόπηση των προδικαστικών αιτήσεων που έχουν υποβληθεί στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 339

ΚΟΜΝΙΟΣ Κ., Η δικαστική προσβολή των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Προστασίας Δεδομένων: σκέψεις με αφορμή την Διάταξη T-709/21, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 467

ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην ΔΕΕ υποθ. C-534/20, Leistriz, 22.06.2022, ECLI:EU:C:2022:495. Η προστασία του Υπευθύνου Προστασίας Δεδομένων στην επιχείρηση από την καταγγελία της σύμβασης εργασίας, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 376

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-154/21, Österreichische Post (Informations relatives aux destinataires de données personnelles), 12.01.2023, ECLI:EU:C:2023:3. Ενημέρωση του υποκειμένου για τον αποδέκτη των δεδομένων του: ένα «διαζευκτικό δικαίωμα», ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 561

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Πώληση μετοχών (share deal) και δίκαιο προσωπικών δεδομένων – συγχρόνως συμβολή στην ενδοομιλική ροή δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΔΕΕ 12/2022, σ. 1489

ΠΟΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-184/20, Vyriausioji tarnybinės etikos komisija, 01.08.2022, ECLI:EU:C:2022:601. Η αρχή της αναλογικότητας σε συνάρτηση με την εκτέλεση νομικής υποχρέωσης και η απαγόρευση έμμεσης δημοσιοποίησης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 387

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-793/19 και C-794/19, SpaceNet, 20.09.2022, ECLI:EU:C:2022:702. Διατήρηση των δεδομένων θέσης και κίνησης σε περίπτωση σοβαρής απειλής για την εθνική ασφάλεια, ΕΕΕυρΔ 3/2022, σ. 382

ΤΣΟΛΙΑΣ Γ., Σύντομη παρουσίαση και αξιολόγηση των ποινικού ενδιαφέροντος διατάξεων του Ν 5002/22 για την άρση του απορρήτου των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 494

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Η προσωπική πληροφορία: πολυτιμή, άφθονη και δωρεάν, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 511

JOUGLEUX P., Γενικός Κανονισμός προσωπικών δεδομένων στον τομέα της δικαιοσύνης, ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 472

ΠΤΩΧΕΥΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΑΖΑΖΑΚΗΣ Θ., Κρυπτονομίσματα και Πτωχευτικό Δίκαιο: νομική θεώρηση σε εσωτερικό και ευρωπαϊκό επίπεδο με παράθεση διεθνούς νομολογίας, ΕλλΔνη 6/2022, σ. 1623

ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ - ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ Ο., Αντικειμενική ενημέρωση και πολιτική πολυφωνία στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 363

ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΣ Κ., Το πρόβλημα της πολιτικής πολυφωνίας στην τηλεοπτική ενημέρωση (με αφορμή την απόφαση του ΕΣΡ 239/2022), ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 483

ΣΗΜΑ ΤΗΣ ΕΕ

ΣΙΝΑΝΙΩΤΗ-ΜΑΡΟΥΔΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΘεσ 10223/2022. Κίνδυνος σύγχυσης στο συλλογικό σήμα, ΕΕμπΔ4/2022, σ. 1218

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Το μη αυτονόητο των «κεκτημένων» του ευρωπαϊκού Συνταγματισμού, ΕυΔικ 3/2022, σ. 153

ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΣΑΜΑΡΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-177/20, "Grossmania", 10.03.2022, ECLI:EU:C:2022:175. Εθνική ρύθμιση αντιβαίνουσα στο ενωσιακό δίκαιο όπως αυτό ερμηνεύτηκε από το ΔΕΕ σε προδικαστική απόφαση, ΘΠΔΔ 11/2022, σ. 1265

ΤΕΛΩΝΕΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΣΤΑΪΚΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΤρΔΠρΠειρ 1547/2022. Ο επαναπροσδιορισμός της δασμολογητέας αξίας εισαγόμενων εμπορευμάτων επί ενδείξεων υποτιμολόγησης, ΔΕΕ 12/2022, σ. 1627

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

ΑΥΓΟΥΣΤΙΑΝΑΚΗΣ Μ., Σύμβαση παροχής ψηφιακού περιεχομένου και ψηφιακών υπηρεσιών (N 4967/2022 άρθρα 3-32), ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 455

ΜΠΟΣΜΠΟΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-674/20, Airbnb Ireland, 27.04.2022, ECLI:EU:C:2022:303. Φορολογική ρύθμιση και υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 417

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Ένας Νόμος για όλες τις νέες τεχνολογίες, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 367

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-83/20, BPC Lux 2 κ.λπ., 05.05.2022, ECLI:EU:C:2022:346. Έλεγχος συμβατότητας εθνικών διατάξεων εξυγίανσης πιστωτικού ιδρύματος της Πορτογαλίας με το άρθρο 17 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αρμ 12/2022, σ. 1949

ΑΝΔΡΕΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφ-ΔυτΣτερΕλλ 88/2021. Νομοθετικές και νομολογιακές εξελίξεις γύρω από τα κρυπτονομίσματα – Το κρυπτονομίσμα ως (μη) νόμιμο μέσο πληρωμής, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 421

ΧΑΣΑΠΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-303/20, Ultimo Portfolio Investment (Luxembourg), 10.06.2021, ECLI:EU:C:2021:479. Συμβάσεις καταναλωτικής πίστης – Υποχρέωση του πιστωτικού φορέα να ελέγχει την πιστοληπτική ικανότητα του καταναλωτή, ΕΕμπΔ 4/2022, σ. 1163

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΜΠΑΡΜΠΑΣ Ν., Κάμψη των προνομίων του Κοινοβουλίου επί του Κρατικού Προϋπολογισμού (Διαχρονική εξέλιξη), ΕφημΔΔ 5/2022, σ. 643

ΜΠΟΣΜΠΟΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-674/20, Airbnb Ireland, 27.04.2022, ECLI:EU:C:2022:303. Φορολογική ρύθμιση και υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 417

ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Ι., Η φορολόγηση των κρυπτονομισμάτων: εξελίξεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, ΔΕΕ 12/2022, σ. 1512

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-83/21, Airbnb Ireland και Airbnb Payments UK, 22.12.2022, ECLI:EU:C:2022:1018. Όρια νομιμότητας υποχρεώσεων φορολογικής φύσης σε βάρος εταιρειών διαμεσολάβησης σε σύναψη βραχυχρόνιων μισθώσεων μέσω διαδικτυακής πλατφόρμας (τύπου AirBnB), ΔΙΤΕ 4/2022, σ. 600

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-83/20, BPC Lux 2 κ.λπ., 05.05.2022, ECLI:EU:C:2022:346. Έλεγχος συμβατότητας εθνικών διατάξεων εξυγίανσης πιστωτικού ιδρύματος της Πορτογαλίας με το άρθρο 17 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αρμ 12/2022, σ. 1949

ΒΑΝΕΖΟΥ Σ., Η οριζόντια εφαρμογή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕυρΔικ 3/2022, σ. 185

ΛΗΞΟΥΡΓΙΩΤΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1684/2022. Συνταγματικός ο υποχρεωτικός εμβολιασμός αλλά υπό προϋποθέσεις, ΔΕΕ 12/2022, σ. 1611

ΜΠΡΟΥΜΑΣ Α. / ΚΑΝΕΛΛΑΚΗ Μ., Το πλαίσιο προστασίας του Ν 4490/2022 για το Whistleblowing, ΔΙΤΕ 3/2022, σ. 357

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Το δικαίωμα ακρόασης του τέκνου σε υποθέσεις επιστροφής κατά τη Σύμβαση της Χάγης του 1980 και το ενωσιακό διεθνές οικογενειακό δίκαιο: με αφορμή την ΜΕφΘεσ 17/2022, Αρμ 12/2022, σ. 2043

ΚΑΖΑΖΑΚΗΣ Θ., Κρυπτονομίσματα και Πτωχευτικό Δίκαιο: νομική θεώρηση σε εσωτερικό και ευρωπαϊκό επίπεδο με παράθεση διεθνούς νομολογίας, ΕλλΔνη 6/2022, σ. 1623

ΚΑΡΑΪΝΔΡΟΥ Α., Σημείωση στην απόφαση του ΜΠρΘεσ 12434/2021. Διεθνής δικαιοδοσία και ασφαλιστικά μέτρα σε υποθέσεις γονικής μέριμνας κατά τον Κανονισμό (ΕΚ) 2201/2003 και τον Κανονισμό (ΕΕ) 2019/1111, ΕλλΔνη 6/2022, σ. 1774

ΜΑΥΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1181/2022. Νέα τακτική διαδικασία: ζητήματα από την επίδοση της αγωγής σε εναγόμενο διαμένοντα στην αλλοδαπή, ΧρΙΔ 10/2022, σ. 748

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 1367/2022. Η αποζημίωση πελατείας του αποκλειστικού διανομέα ως εθνικός κανόνας αμέσου εφαρμογής (ή/και διεθνούς δημόσιας τάξης) και οι συνέπειες (διεθνούς επιτακτικότητας) ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο, τη διεθνή δικαιοδοσία και την αναγνώριση αλλοδαπών αποφάσεων, ΔΕΕ 11/2022, σ. 1426

ΡΕΒΟΛΙΔΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1181/2022. Ο μακρύς δρόμος για τον συντονισμό του εθνικού και υπερεθνικού δικονομικού χώρου, Αρμ 12/2022, σ. 1969

COVID-19

ΛΗΞΟΥΡΓΙΩΤΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1684/2022. Συνταγματικός ο υποχρεωτικός εμβολιασμός αλλά υπό προϋποθέσεις, ΔΕΕ 12/2022, σ. 1611

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2022

I. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

1. ΑΡΘΡΑ

BANEZOY (Σ.), Το συγγενικό δικαίωμα των εκδοτών τύπου σύμφωνα με την Οδηγία για την ψηφιακή ενιαία αγορά (άρθρο 15)	455
ΓΙΟΒΑΝΗ (Α.), ΣΤΕ 1786/2019: Οι ομαδικές απολύσεις, ο διοικητικός τους έλεγχος και η καταλυτική επίδραση της απόφασης του ενωσιακού δικαστή στην ελληνική έννομη τάξη	39
ΖΟΛΩΤΑΣ (Τ.), Η ΕΣΔΑ και ο εθνικός δικαστής	305
ΚΑΡΑΪΝΔΡΟΥ (Α.), Η ενδοοικογενειακή βία και οι επιπτώσεις της στις έννομες σχέσεις του οικογενειακού δικαίου ιδίως μετά τον ν. 4800/2021	313
ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ (Ε.), Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η πολιτική της στον τομέα του τουρισμού	433
ΚΛΑΜΑΡΗΣ (Ν.Κ.), Κρίσιμα ζητήματα του Διεθνούς Αστικού Δικονομικού Δικαίου και του Ευρωπαϊκού Δικονομικού Δικαίου στο επίκεντρο του διεθνούς επιστημονικού διαλόγου των σε διεθνές επίπεδο (και στο πλαίσιο διεθνών συνεδρίων) επιστημονικών συζητήσεων	145
ΠΑΝΤΑΖΗ (Τ.), Προϋποθέσεις νομιμότητας των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές	189
ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ (Α.), Η Οδηγία 2019/1152/ΕΕ για διαφανείς και προβλέψιμους όρους εργασίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση	21
ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ (Ο.Γ.), Το νομικό πλαίσιο λήψης περιοριστικών μέτρων κατά παρέκκλιση από το γενικό καθεστώς ελευθέρωσης των συναλλαγών βάσει των νέων σφαιρικών οικονομικών Συμφωνιών της ΕΕ	3
ΤΟΠΑΛΝΑΚΟΣ (Π.), Γυναικοκτονία και Ποινικό Δίκαιο: Μία άδηλη διαδρομή στο πεδίο του αδίκου και της ενοχής	463
ΦΑΣΟΥΛΗΣ (Β.), Τα μη νομοθετικά μέτρα εφαρμογής της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού	475
ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗΣ (Μ.Δ.), Η καθιέρωση καθεστώτος αιρεσιμότητας Κράτους Δικαίου για την προστασία του προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Ο Κανονισμός (ΕΕ, Ευρατόμ) 2020/2092	165

2. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.), ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ (Α.), ΛΑΜΠΡΑΚΗ (Ε.), ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.), ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.), - Δεκέμβριος 2021 – Φεβρουάριος 2022	65
- Μάρτιος – Μάιος 2022	211
- Ιούνιος – Αύγουστος 2022	353
- Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2022	509

3. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΕΔΔΑ

ΛΟΡΑΜ (Ε.), - Νοέμβριος 2021 – Ιανουάριος 2022	111
- Φεβρουάριος – Απρίλιος 2022	257
- Μάιος – Ιούλιος 2022	397
- Αύγουστος – Οκτώβριος 2022	537

4. ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 24.02.2022 (Valsts ierēnumu dienests (Επεξεργασία προσωπικών δεδομένων για φορολογικούς σκοπούς), C-175/20)	102
ΓΕΩΡΓΑΛΗΣ (Φ.-Ε.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Δ') της 22.03.2022 (Απόφαση αριθμ. 625/2022)	133
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΠρΑθ (Τμ. 25ο – Τριμελές) της 14.04.2022 (Απόφαση αριθμ. 4978/2022)	281
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Δ') της 11.10.2022 (Απόφαση αριθμ. 1939/2022)	417
ΚΑΠΕΤΑΝΙΟΣ (Γ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Γ' – Επταμελές) της 30.12.2022 (Απόφαση αριθμ. 2775/2022)	563
ΚΟΝΤΟΥ (Κ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 22.02.2022 (RS (Effet des arrêts d'une cour constitutionnelle), C-430/21)	106
ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 14.12.2021 (Stolichna obshtina, rayon "Pancharevo", C-490/20)	87
ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ (Π.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 22.11.2022 (Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Éloignement-Cannabis thérapeutique), C-69/21)	529
ΠΟΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ (Χ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 01.08.2022 (Vyriausioji tarnybinės etikos komisija, C-184/20)	386
ΡΟΥΜΠΟΥ (Μ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 13.10.2022 (S.C.R.L. (Vêtement à connotation religieuse), C-344/20)	391

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),		- Υδατοκαλλιέργεια	497
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 26.10.2021 (PL Holdings, C-109/20)	91	- Υπηρεσίες διαδικτύου	54
- Παρατηρήσεις στη Γνωμοδότηση του ΔΕΕ της 16.06.2022 (Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Charte de l'énergie modernisé), 1/20)	375	Δημοσιονομική Πολιτική	
ΣΟΥΓΛΗ (Ε.-Ρ.),		- Βιωσιμότητα χρέους	58
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 22.02.2022 (Commissaire général aux réfugiés et aux apatrides (Unité familiale- Protection déjà accordée), C-483/20)	250	- Καθεστώς αιρεσιμότητας	57
ΣΤΑΘΗ (Β.),		- Κράτος δικαίου	57
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 08.03.2022 (Bezirkshauptmannschaft Hartberg-Fürstenfeld (Effet direct), C-205/20)	247	- Οικονομικές κυρώσεις	58
ΤΣΕΒΑΣ (Χ.),		- Οικονομική διακυβέρνηση	58
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 15.03.2022 (Υπόθεση Grzeđa κατά Πολωνίας, Προσφυγή No 43572/18)	125	- Προϋπολογισμός ΕΕ	57
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 05.04.2022 (Υπόθεση Α.Α. και λοιποί κατά Βόρειας Μακεδονίας, Προσφυγές Nos 55798/16, 55808/16, 55817/16, 55820/16 και 55823/16)	273	- Σταθερότητα	58
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 21.07.2022 (Υπόθεση Darboe και Camara κατά Ιταλίας, Προσφυγή No 5797/17)	409	- Χρηματοδοτήσεις	57
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 11.10.2022 (Υπόθεση Pavlon και λοιποί κατά Ρωσίας, Προσφυγή No 31612/09)	555	Διαδίκτυο	
ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),		- Αξιοπιστία	200
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 20.09.2022 (SpaceNet, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-793/19 και C-794/19)	381	- Κυβερνοεπιθέσεις	200
		- Παραπληροφόρηση	200
		- Ψηφιακά δικαιώματα	200
5. ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ		Διανοητική Ιδιοκτησία	
ΖΑΧΟΥ (Μ.), ΣΟΥΓΛΗ (Ε.-Ρ.), ΣΤΑΘΗ (Β.), ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),		- Αυθεντικότητα	201
Ανταγωνισμός		- Βιομηχανία	201
- Αλιεία	497	- Βιομηχανικό σχέδιο	498
- Αντιμονοπωλιακή πολιτική	54	- Βιοτεχνία	201
- Γεωργία	497	- Γεωγραφικές ενδείξεις	201
- Δασοκομία	497	- Ενωσιακή προστασία	201
- Διαδίκτυο των πραγμάτων	54	- Φήμη	201
- Κρατικές ενισχύσεις	497	Εκπαίδευση	
- Προκαταρκτική έρευνα	54	- Μαθησιακές δυσκολίες	340
		Ενέργεια	
		- REPowerEU	57
		- Αέριο	203
		- Αποθέματα	203
		- Αποθήκευση	203
		- Βιώσιμη ενέργεια	57
		- Ενεργειακά αποθέματα	57
		- Εφοδιασμοί	203
		- Ηλεκτρική ενέργεια	57
		- Θέρμανση	57
		Επενδύσεις	
		- Ενέργεια	203
		- Συμφωνία ΕΕ-Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων	203
		- Υγεία	203
		- Υποδομές	203
		Εργασία	
		- COVID-19	341

- Διαφανείς και προβλέψιμοι όροι εργασίας	342
- Εργαζόμενοι της ΕΕ	342
- Νέοι	341
Καταναλωτές	
- Διαδικτυακές χρηματοοικονομικές υπηρεσίες	202
- Ενιαία αγορά	202
- Εξ αποστάσεως παροχή υπηρεσιών	202
- Προσυμβατική ενημέρωση	202
- Σύναψη συμβάσεων	202
Μέσα ενημέρωσης	
- Ανεξαρτησία	340
- Διαφάνεια	340
- Πολυφωνία	340
Μετανάστευση	
- EU talent pool	199
- Άσυλο	199
- Ενιαία άδεια	199
- Επί μακρόν διαμένοντες	199
- Επιχειρησιακή συνεργασία	199
- Νόμιμη μετανάστευση	199
Οδική Ασφάλεια	
- Αυτοματοποιημένα οχήματα	341
Περιβάλλον	
- rescEU	203
- Δασικές πυρκαγιές	203
- Εισαγωγή ζώων	56
- Εισαγωγή φυτών	56
- Εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων	340
- Έργα καθαρής τεχνολογίας μεγάλης κλίμακας	339
- Ευρωπαϊκή βιοποικιλότητα	56
- Κλιματική αλλαγή	339
- Πολιτιστική κληρονομιά	339
- Ταμείο Καινοτομίας	339
Πολιτισμός	
- «Δημιουργική Ευρώπη»	53
- Κινητικότητα	53
- Πολιτιστική κληρονομιά	339
- Τέχνες	53
Τεχνολογία	
- Κοινοπραξία ευρωπαϊκής ψηφιακής υποδομής	399
- Πρόγραμμα Πολιτικής 2030	399
- Ψηφιακή Δεκαετία	399
- Ψηφιακή Πυξίδα 2030	399

Υγεία	
- AIDS	338
- COVID-19	338
- Δεδομένα υγείας	201
- Ελονοσία	338
- Ενιαία αγορά	201
- Ευρωπαϊκή Ένωση Υγείας	201
- Καρκίνος	55, 338
- Ομάδα Ευρώπη	338
- Οργανισμός Ναρκωτικών ΕΕ	55
- Παγκόσμια υγειονομική ασφάλεια	499
- Παγκόσμιο Ταμείο	338
- Προσυμπτωματικός έλεγχος καρκίνου	338
- Υγειονομική περίθαλψη	201
- Φυματίωση	338
Φορολογία	
- Απάτη στον τομέα του ΦΠΑ	495
- Επιχειρήσεις	495
- Κρυπτοστοιχεία	496
- Φοροδιαφυγή	496
- Φορολογική διαφάνεια	496
- Ψηφιοποίηση	495
Brexit	
- Αποχώρηση	53, 199, 337, 495
- Διαδικασία επί παραβάσει κατά του Ηνωμένου Βασιλείου	199, 337
- Εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	53, 199, 337, 495
- Κυκλοφορία εμπορευμάτων μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας	199, 337
- Μεικτή επιτροπή της συμφωνίας αποχώρησης	53
- Πρωτόκολλο για τη Βόρεια Ιρλανδία	199, 337, 495
- Συμβούλιο συνεργασίας ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	53
6. e-ΠΙΚΑΙΡΑ ΝΟΜΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ	
ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ (Κ. Π.),	
- Smishing και οδηγίες προστασίας	349
- Άυλο συναινετικό διαζύγιο μέσω gov.gr	59
- ΔΕΕ: εφαρμογή εξαίρεσης περί ιδιωτικής αντιγραφής και σε υπολογιστικό νέφος	62
- ΔΕΕ: Υποχρέωση σαφούς σήμανσης πλήκτρου «παραγγελίας με υποχρέωση πληρωμής»	205

- Διακήρυξη σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα και τις ψηφιακές αρχές	503	- Διαδικτυακό συνέδριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet "Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights" με θέμα «Νέες μεταρρυθμίσεις στο οικογενειακό δίκαιο: Ο νόμος 4800/2021 αναφορικά με τις σχέσεις γονέων και τέκνων από τη σκοπιά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» – 23 Μαρτίου 2022	139
- Διακήρυξη ψηφιακών δικαιωμάτων και αρχών για τους κατοίκους της ΕΕ	59	- Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet "Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary Challenges and Prospects" με θέμα «Μαζική ψηφιοποίηση και πολιτική της ΕΕ για τη διανοητική ιδιοκτησία» – 30 και 31 Μαρτίου 2022	140
- Δράση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων σχετικά με τα cookies (ιγνηλάτες)	207	- Διαδικτυακό συνέδριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet "Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights" με θέμα «Ψηφιοποίηση και Θεμελιώδη Δικαιώματα» – 24-26 Νοεμβρίου 2022	569
- Έκθεση Ανοικτού Διαδικτύου 2021-2022	348	- Διαδικτυακό συνέδριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet "Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary Challenges and Prospects" με θέμα "Intellectual Property Protection in the EU: Challenges and Prospects" – 13-15 Δεκεμβρίου 2022	570
- Η NIS 2 ενισχύει την κυβερνοασφάλεια στην ΕΕ	503	ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),	
- Η ΕΕ επιβάλλει κοινό φορτιστή για όλες τις φορητές συσκευές	501	- Έβδομη και όγδοη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένους ομιλητές την Καθηγήτρια και Αντιπρόεδρο του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, κα Doris König, και τον Καθηγητή και π. Δικαστή του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κ. Allan Rosas	421
- Η εκτίμηση του Γεν. Εισαγγελέα του ΔΕΕ Α. Ράντου στην υπόθεση Meta Platforms	350	ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ (Αικ.),	
- Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προωθεί την κυβερνοανθεκτικότητα	349	- Συνέδριο κρατικών ενισχύσεων "Athens EU State Aid Conference 2022: Key Issues for Greece"	287
- Η πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες	501	- Τελετή απονομής τιμητικού τόμου στον Πρόεδρο του ΚΔΕΟΔ, Ομ. Καθηγητή κ. Βασίλειο Σκουρή	569
- Ημέρα ασφαλούς διαδικτύου 2022: συστάσεις προστασίας από την ΑΔΑΕ	60	ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),	
- Καθιέρωση κοινού φορτιστή στην ΕΕ	209	- Διήμερο Συνέδριο «Σύγχρονα θέματα του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων και η Σύμβαση του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα των Α.Με.Α.» Πρόγραμμα διδυμοποίησης με το Ισραήλ «Ανάπτυξη και εδραίωση της Επιτροπείας για τις καταγγελίες παιδιών και νέων εκτός σπιτιού του Ισραήλ» – Δραστηριότητες Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου-Μαρτίου – Αποστολές εργασίας – Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	139
- Μέσω gov.gr οι καταγγελίες για ηλεκτρονικά εγκλήματα	209		
- Μετάδοση συνεδριάσεων του ΔΕΕ μέσω διαδικτύου	206		
- Νέα στρατηγική της ΕΕ για την προστασία των παιδιών στο διαδίκτυο	208		
- Νέοι κανόνες περιαγωγής εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης	345		
- Νέος Κώδικας Δεοντολογίας για την παροχή υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών	347		
- Ολοκληρωμένες υπηρεσίες τηλεδιάσκεψης σε δικαστήρια και σωφρονιστικά καταστήματα	504		
- Πολιτική συμφωνία όσον αφορά την Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες	206		
- Πράξη της ΕΕ για τις ψηφιακές αγορές	62		
- Συμφωνία σχετικά με Κανονισμό για κρυπτοστοιχεία (MiCA)	346		
- Το ΔΕΕ τοποθετείται για το «δικαίωμα στη λήθη»	505		
7. ΠΑΙΔΕΙΑ-ΕΡΕΥΝΑ			
ΜΠΑΧΣΕΒΑΝΟΓΛΟΥ – ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ (Ι.),			
- Διαδικτυακό συνέδριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet "Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights" με θέμα «Διαπολιτισμικές ταυτότητες και διακρίσεις στον Ευρωπαϊκό Νομικό Χώρο» – 22 Φεβρουαρίου 2022	139		

ΧΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ (Μ.),

- Διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights” με θέμα «Ενδοοικογενειακή βία και Γυνακοκτονία: Σύγχρονοι προβληματισμοί» – 10 και 11 Μαΐου 2022 287
- Πρόγραμμα διδυμοποίησης με το Ισραήλ «Ανάπτυξη και εδραίωση της Επιτροπείας για τις καταγγελίες παιδιών και νέων εκτός σπιτιού του Ισραήλ» – Closing Event – 4th Steering Committee Meeting 287

8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

ΓΕΩΡΓΑΛΗΣ (Φ.-Ε.),

- ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ, Ανεξάρτητοι Δημοσιονομικοί Θεσμοί – Το Ελληνικό Δημοσιονομικό Συμβούλιο και το Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, 512 σελ. 423
- ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ (Λ.),
- Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2022 Α' 143

ΛΑΜΠΡΑΚΗ (Ε.),

- ANASTASIA GRAMMATICAKI-ALEXIOU, Best interests of the child in private international law, Collected courses of the Hague academy of international law vol. 412, Brill/Nijhoff, Leiden/ Boston MA, 2020, 201 σελ. 141

ΛΕΝΤΖΗΣ (Δ.),

- ΧΑΡΗΣ ΤΑΓΑΡΑΣ / ΜΑΡΙΑ ΜΕΝΓΚ-ΠΑΠΑΝΤΩΝΗ, Η κατ' άρθρο 26.2 ΣΛΕΕ εσωτερική αγορά, 2η έκδ., εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2021, xviii+315 σελ. 289

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ (Π.),

- ΘΕΟΔΩΡΑ ΓΑΖΗ, Η διεθνής προστασία των ευάλωτων ομάδων υπό συνθήκες κρίσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2022, 456 σελ. 571

ΣΩΜΗ (Σ.),

- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Α' Εξάμηνο 2022) 291
- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Γ' Τρίμηνο 2022) 425
- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Δ' Τρίμηνο 2022) 573

II. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

C-508/19	Prokurator Generalny (Chambre disciplinaire de la Cour suprême - Nomination)	22.03.2022	211
C-545/19	AllianzGI-Fonds AEVN	17.03.2022	224
C-638/19 P	Επιτροπή/European Food κ.λπ.	25.01.2022	72
C-697/19 P	Sony Corporation και Sony Electronics/Επιτροπή	16.06.2022	355
C-698/19 P	Sony Optiarc και Sony Optiarc America/Επιτροπή	16.06.2022	355
C-699/19 P	Quanta Storage/Επιτροπή	16.06.2022	355
C-700/19 P	Toshiba Samsung Storage Technology και Toshiba Samsung Storage Technology Korea/Επιτροπή	16.06.2022	355
C-793/19 και C-794/19	SpaceNet	20.09.2022	381, 524
C-817/19	Ligue des droits humains	21.06.2022	371
C-873/19	Deutsche Umwelthilfe (Réception des véhicules à moteur)	08.11.2022	523
C-885/19 P	Fiat Chrysler Finance Europe/Επιτροπή	08.11.2022	514
Γνωμοδότηση 1/20	Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Charte de l'énergie modernisé)	16.06.2022	353, 375
C-24/20	Επιτροπή/Συμβούλιο (Adhésion à l'acte de Genève)	22.11.2022	509
C-51/20	Επιτροπή/Ελλάδα (Récupération d'aides d'État - Ferronickel)	20.01.2022	71
C-109/20	PL Holdings	26.10.2021	91
C-117/20	bpost	22.03.2022	216
C-118/20	Wiener Landesregierung (Révocation d'une assurance de naturalisation)	18.01.2022	73
C-132/20	Getin Noble Bank	29.03.2022	212
C-140/20	Commissioner of An Garda Síochána	05.04.2022	241
C-151/20	Nordzucker κ.λπ.	22.03.2022	214
C-175/20	Valsts ierēsmumu dienests (Επεξεργασία προσωπικών δεδομένων για φορολογικούς σκοπούς)	24.02.2022	85, 102
C-181/20	VYSOČINA WIND	25.01.2022	82
C-184/20	Vyriausioji tarnybinės etikos komisija	01.08.2022	374, 386
C-205/20	Bezirkshauptmannschaft Hartberg-Fürstenfeld (Effet direct)	08.03.2022	226, 247
C-211/20 P	Επιτροπή/Valencia Club de Fútbol	10.11.2022	513
C-247/20	Commissioners for Her Majesty's Revenue and Customs (Assurance maladie complete)	10.03.2022	222
C-261/20	Thelen Technopark Berlin	18.01.2022	76
C-278/20	Επιτροπή/Ισπανία (Violation du droit de l'Union par le législateur),	28.06.2022	353
C-300/20	Bund Naturschutz in Bayern eV/Landkreis Rosenheim	22.02.2022	84
C-319/20	Meta Platforms Ireland	28.04.2022	243
C-339/20	VD	20.09.2022	525
C-344/20	S.C.R.L. (Vêtement à connotation religieuse)	13.10.2022	391
C-348/20 P	Nord Stream 2/Κοινοβούλιο και Συμβούλιο	12.07.2022	370
C-368/20	Landespolizeidirektion Steiermark (Durée maximale du contrôle aux frontières intérieures)	26.04.2022	237
C-377/20	Servizio Elettrico Nazionale κ.λπ.	12.05.2022	217
C-405/20	BVAEB	05.05.2022	226
C-426/20	Luso Temp	12.05.2022	228

C-429/20 P	Solar Ileias Bompraina/Επιτροπή	07.04.2022	221
C-432/20	Landeshauptmann von Wien (Perte du statut de résident de longue durée)	20.01.2022	79
C-483/20	Commissaire général aux réfugiés και aux apatrides (Unité familiale - Protection déjà accordée)	22.02.2022	80, 250
C-485/20	HR Rail	10.02.2022	77
C-490/20	Stolichna obshtina, rayon "Pancharevo"	14.12.2021	75, 87
C-497/20	Randstad Italia	21.12.2021	67
C-519/20	Landkreis Gifhorn	10.03.2022	233
C-522/20	OE (Résidence habituelle d'un époux - Critère de nationalité)	10.02.2022	81
C-534/20	Leistritz	22.06.2022	373
C-569/20	Spetsializirana prokuratura (Procès d'un accusé en fuite)	19.05.2022	231
C-587/20	HK/Danmark και HK/Privat	02.06.2022	359
C-644/20	W.J. (Changement de résidence habituelle du créancier d'aliments)	12.05.2022	238
C-646/20	Senatsverwaltung für Inneres und Sport	15.11.2022	521
C-700/20	London Steam-Ship Owners' Mutual Insurance Association	20.06.2022	363
C-704/20	Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Examen d'office de la rétention)	08.11.2022	517
C-705/20	Fossil (Gibraltar)	15.09.2022	512
C-720/20	Bundesrepublik Deutschland (Enfant de réfugiés, né hors de l'État d'accueil)	01.08.2022	366
C-7/21	LKW WALTER	07.07.2022	361
C-43/21	FCC Česká republika	02.06.2022	369
C-69/21	Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Éloignement-Cannabis thérapeutique)	22.11.2022	517, 529
C-99/21 P	Danske Slagtermestre/Επιτροπή	30.06.2022	358
C-102/21 και C-103/21	Autonome Provinz Bozen	07.04.2022	220
C-129/21	Proximus (Annuaire électronique publics)	27.10.2022	527
C-156/21	Ουγγαρία/Κοινοβούλιο και Συμβούλιο	16.02.2022	65
C-157/21	Πολωνία/Κοινοβούλιο και Συμβούλιο	16.02.2022	65
C-159/21	Országos Idegenrendészeti Főigazgatóság κ.λπ.	22.09.2022	518
C-163/21	PACCAR κ.λπ.	10.11.2022	510
C-164/21 και C-318/21	BALTIJAS STARPTAUTISKĀ AKADĒMIJA	13.10.2022	515
C-231/21	Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Placement d'un demandeur d'asile dans un hôpital psychiatrique)	31.03.2022	235
C-245/21	Bundesrepublik Deutschland (Suspension administrative de la décision de transfert)	22.09.2022	520
C-430/21	RS (Effet des arrêts d'une cour constitutionnelle)	22.02.2022	69, 106
C-572/21	CC (Transfert de la résidence habituelle de l'enfant vers un État tiers)	14.07.2022	364
C-804/21 PPU	C και CD (Obstacles juridiques à l'exécution d'une décision de remise)	28.04.2022	229

2. ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

T-757/18	Koinopraxia Touristiki Loutrakiou/Επιτροπή	19.01.2022	70
T-363/19 και T-456/19	Ηνωμένο Βασίλειο/Επιτροπή	08.06.2022	356
T-508/19	Mead Johnson Nutrition (Asia Pacific) κ.λπ./Επιτροπή	06.04.2022	219
T-684/19 και T-704/19	ΜΕΚΗ/ACER	16.03.2022	240

T-657/20 Ryanair/Επιτροπή (Finnair II; Covid-19) 22.06.2022 357

3. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

9157/08	Μαπαννίκον κατά Ρωσίας	01.02.2022	265
31612/09	Ρανίον και λοιποί κατά Ρωσίας	11.10.2022	555
52808/09	Sergey Sorokin κατά Ρωσίας	30.08.2022	547
10613/10	Ekrem Can και λοιποί κατά Τουρκίας	08.03.2022	268
21648/11	Traskunova κατά Ρωσίας	30.08.2022	537
8647/12	Υ.Γ. κατά Ρωσίας	30.08.2022	545
58359/12	Haščák κατά Σλοβακίας	23.06.2022	402
78630/12	Beeler κατά Ελβετίας	11.10.2022	551
1735/13	Γουλανδρής και Βαρδινογιάννη κατά Ελλάδας	16.06.2022	406
68144/13	Διαμαντόπουλος κατά Ελλάδας	08.03.2022	261
46586/14	D' Amico κατά Ιταλίας	17.02.2022	260
70557/14 κ.α.	Bekiron κατά Ρωσίας	15.12.2021 (κοινοποιή- θηκε στην εναγόμενη Κυβέρνηση)	122
5418/15	Safi και λοιποί κατά Ελλάδας	07.07.2022	398
10917/15 και 10941/15	Sassi και Benchellali κατά Γαλλίας	25.11.2021	118
53069/15	Sabani κατά Βελγίου	08.03.2022	264
56846/15 και 56849/15	S.-H. κατά Πολωνίας	16.11.2021	120
35898/16	J.I. κατά Κροατίας	08.09.2022	542
53891/16 κ.α.	Andriyevskiy και λοιποί κατά Ρωσίας και Ουκρανίας	15.12.2021 (κοινοποι- ήθηκε στις εναγόμενες Κυβερνή- σεις)	122
55798/16, 55808/16, 55817/16, 55820/16 και 55823/16	A.A. και λοιποί κατά Βόρειας Μακεδονίας	05.04.2022	273
55974/16, 53118/17, 27484/18 κ.α.	Tunikova και λοιποί κατά Ρωσίας	14.12.2021	113
61657/16	Παπαρρηγόπουλος κατά Ελλάδας	30.06.2022	405
75805/16, 75794/16, 6556/17 κ.α.	Turan και λοιποί κατά Τουρκίας	23.11.2021	116
5797/17	Darboe και Camara κατά Ιταλίας	21.07.2022	409
36584/17	M.D. κατά Ισπανίας	28.06.2022	403
57195/17	McCann και Healy κατά Πορτογαλίας	20.09.2022	545
70489/17	Aļģirdas Butkevičius κατά Λιθουανίας	14.06.2022	400
78017/17	Mortier κατά Βελγίου	04.10.2022	538

9077/18	Υ και λοιποί κατά Βουλγαρίας	22.03.2022	258
15670/18 και 43115/18	M.H. και λοιποί κατά Κροατίας	18.11.2021	111
38048/18	N. κατά Ρουμανίας	16.11.2021	119
39691/18	Toledo Polo κατά Ισπανίας	22.03.2022	257
43572/18	Grzęda κατά Πολωνίας	15.03.2022	125
22636/19	Bouton κατά Γαλλίας	13.10.2022	548
15136/20	Lings κατά Δανίας	12.04.2022	266
21881/20	Communauté genevoise d'action syndicale (CGAS) κατά Ελβετίας	05.09.2022 (με πα- ραπομπή ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης)	550
39371/20	Duarte Agostino και λοιποί κατά Πορτογαλίας και λοιπών	29.06.2022 (παραπο- μπή στο Τμήμα Ευ- ρείας Σύν- θεσης)	397
47358/20	C. κατά Ρουμανίας	30.08.2022	543
53600/20	Verein Klima Seniorinnen Schweiz και λοιποί κατά Ελβετίας	26.04.2022 (παραπο- μπή στο Τμήμα Ευ- ρείας Σύν- θεσης)	269
54708/20	Vanyshchenko κατά Ελβετίας	10.12.2021 (κοινοποιή- θηκε στην εναγόμενη Κυβέρνηση)	122
7189/21	Carême κατά Γαλλίας	31.05.2022 (παραπο- μπή στο Τμήμα Ευ- ρείας Σύν- θεσης)	397
13805/21	W κατά Γαλλίας	02.03.2022 (κοινοποιή- θηκε στην εναγόμενη Κυβέρνηση)	264
39647/21	Árus κατά Ρουμανίας	25.07.2022	550
P16-2020-002	Γνωμοδότηση που ζητήθηκε από το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Λιθουανίας	08.04.2022	269
P16-2021-001	Γνωμοδότηση που ζητήθηκε από το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της Αρμενίας	26.04.2022	262

4. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Συμβούλιο της Επικρατείας, (Τμ. Δ'), Απόφαση αριθμός 625/2022	22.03.2022	133
Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών (Τμ. 25ο – Τριμελές), Απόφαση αριθμός 4978/2022	14.04.2022	281
Συμβούλιο της Επικρατείας, (Τμ. Δ'), Απόφαση αριθμός 1939/2022	11.10.2022	417
Συμβούλιο της Επικρατείας (Τμ. Γ' – Επταμελές), Απόφαση αριθμός 2775/2022	30.12.2022	563

III. ΛΗΜΜΑΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Ανθρώπινα δικαιώματα (ΕΕ)		- Εθνικοί Θεσμοί Ανθρώπινων Δικαιωμάτων	475
- Ακύρωση τίτλων ιδιοκτησίας εκτάσεων γης	122	- Ειρηνευτική αποστολή ΟΗΕ	257
- Αναδρομική εφαρμογή νόμου	260	- Ελευθερία έκφρασης	265, 266, 547, 548
- Ανακρίσεις μελών τρομοκρατικής οργάνωσης στο Γκουαντάναμο	118	- Ελευθερία μετακίνησης	550
- Ανάρτηση προκλητικού πανό	265	- Ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι	122, 268, 550
- Απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης	409, 516, 529	- Έμφυλη βία	463
- Απαγόρευση δημόσιων συναθροίσεων	550	- Ενδοοικογενειακή βία	113, 258, 313, 463, 542
- Απαγόρευση συλλογικής απέλασης αλλοδαπών	273	- Εξαφάνιση ανηλίκου	545
- Απαγόρευση των βασανιστηρίων	542	- Επαναπροωθήσεις αλλοδαπών	273
- Απαγόρευση των διακρίσεων	405	- Επιχείρηση διάσωσης επιζώντων ναυαγίου	398
- Απόρρητο δημοσιογραφικών πηγών	547	- Έρευνα ηλεκτρονικών συσκευών δημοσιογράφου	547
- Άρνηση σεξουαλικών επαφών εντός του γάμου	264	- Ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα	545
- Αστική ευθύνη	261	- Ευθανασία	538
- Ασυνόδευτοι ανήλικοι	409	- Θάνατος ασθενούς	537
- Γυναικοκτονία	463	- Θύμα βιασμού	542
- Δέσμευση περιουσιακών στοιχείων	122	- Ιθαγένεια τέκνου ομόφυλου ζεύγους	120
- Διακοπή σύνταξης	551	- Κήρυξη ατόμου σε δικαστική συμπαράσταση	119
- Διαμαρτυρία σε καθολικό ναό	548	- Κράτος δικαίου	125
- Διαρροή στον Τύπο	403	- Μεροληπτική μεταχείριση χήρου	551
- Δικαιοδοσία κρατών	257	- Μη επιβολή ποινής άνευ νόμου	262
- Δικαίωμα αυτοδιάθεσης	403	- Ομόφυλα ζευγάρια	75, 87, 120
- Δικαίωμα για ελεύθερες εκλογές	269	- Παραβίαση ασύλου κατοικίας	264
- Δικαίωμα πραγματικής προσφυγής	269, 273, 409	- Παραγραφή	262
- Δικαίωμα προσώπου να μην δικάζεται ή να τιμωρείται δύο φορές για το ίδιο αδίκημα	406	- Προσάρτηση Κριμαίας	122
- Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής	119, 120, 122, 264, 400, 402, 403, 405, 409, 516, 529, 543, 545, 555	- Προστασία γυναικών	113, 313, 258, 463, 542, 543
- Δικαίωμα στη ζωή	111, 113, 258, 397, 398, 463, 537, 538	- Προστασία της περιουσίας	122
- Δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης	118, 125, 260, 261	- Προστασία της υγείας και της ποιότητας ζωής	555
- Δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια	116, 517	- Προσωρινή κράτηση δικαστών	116
- Δικαιώματα του παιδιού	409, 475	- Πρόωρη λήξη θητείας δικαστή ως μέλους του Εθνικού Δικαστικού Συμβουλίου	125
- Δικαστική ανεξαρτησία	125	- Σεξουαλική παρενόχληση	543
- Έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά	463	- Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης	463
- Εγκλήματα «πάθους»	463	- Συμμετοχή σε διαδηλώσεις	268
- Εθνική στρατηγική και εθνικό σχέδιο δράσης για τα δικαιώματα του παιδιού	475	- Συμφωνία των Παρισίων του 2015 για την Κλιματική Αλλαγή	397
		- Συνταξιοδοτικές διαφορές	260
		- Υπερθέρμανση του πλανήτη	397
		- Υποβοήθηση σε αυτοκτονία	266
		- Υποκλοπή συνομιλιών	400, 402

Ανταγωνισμός

- Αγορά ηλεκτρικής ενέργειας παραγόμενης από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας	221
- Αγορά πώλησης ηλεκτρικής ενέργειας	217
- Αγωγή αποζημίωσης για παραβάσεις του δικαίου ανταγωνισμού	510
- Αερομεταφορές	189
- Αθέμιτες συμφωνίες για τον καθορισμό τιμών	510
- Αντίκτυπος πρακτικής στην ευημερία των καταναλωτών και στη δομή της αγοράς	217
- Αντιμονοπωλιακή πολιτική	54
- Αρχή <i>ne bis in idem</i>	214, 216
- Διαδίκτυο των πραγμάτων	54
- Κανονισμός (ΕΕ) 2015/1589	221
- Καταχρηστική εκμετάλλευση δεσπόζουσας θέσης	216, 217
- Κρατικές ενισχύσεις	70, 71, 72, 189, 219, 220, 221, 356, 357, 358, 497, 512, 513, 514, 515
- Μεταβίβαση εμπορικά ευαίσθητων πληροφοριών εντός ομίλου εταιριών	217
- Προσωπικά δεδομένα	350
- Συμπράξεις	214, 355
- Συμφωνίες σύμπραξης στο πλαίσιο διαγωνισμών	355
- Ταχυδρομικές υπηρεσίες	216
- Ύπαρξη αντίθετης προς τον ανταγωνισμό πρόθεσης	217
- Φορολογική απαλλαγή του εισοδήματος από παθητικούς τόκους και δικαιώματα εκμετάλλευσης	219

Άσυλο

- EU talent pool	199
- Αίτηση διεθνούς προστασίας υποβληθείσα από ανήλικο	366, 409
- Αναγκαστική νοσηλεία του αιτούντος άσυλο σε μονάδα ψυχικής υγείας νοσηλευτικού ιδρύματος	235
- Αναστολή της μεταφοράς αιτούντος άσυλο λόγω COVID-19	520
- Ασυνόδετοι ανήλικοι	409
- Διαδικαστικές εγγυήσεις	409
- Δικαίωμα σεβασμού της οικογενειακής ζωής	80, 250, 366, 409
- Επαναπροωθήσεις αλλοδαπών	273

- Κίνδυνος για την εθνική ασφάλεια	518
- Κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και την ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας	80, 250, 518, 520
- Παιδική προστασία	409
- Παράνομη κράτηση αιτούντων άσυλο	111
- Πρόσβαση στον φάκελο	518
- Συλλογική απέλαση	111, 273
- Σύστημα του Δουβλίνου	235
- Τοποθέτηση ανήλικου σε κέντρο υποδοχής ενηλίκων	409
- Υπέρτερο συμφέρον του παιδιού	80, 250, 409
- Υποχρέωση των κρατών μελών να μεριμνούν για τη διατήρηση της οικογενειακής ενότητας του δικαιούχου διεθνούς προστασίας	80, 250, 366, 409

Δημοσιονομική πολιτική

- Βιωσιμότητα χρέους	58
- Καθεστώς αιρεσιμότητας	57, 65, 165
- Κράτος δικαίου	57, 65, 165
- Οικονομικές κυρώσεις	58
- Οικονομική διακυβέρνηση	58
- Προϋπολογισμός ΕΕ	57, 65, 165
- Συντονισμός	58
- Χρηματοδοτήσεις	57

Διαδίκτυο – Ηλεκτρονικές επικοινωνίες

- Δεδομένα υγείας	201
- Διαδίκτυο των πραγμάτων	54
- Κυβερνοεπιθέσεις	200
- Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες	202
- Ψηφιακά δικαιώματα	200
- Ψηφιακές αρχές	200

Διαιτησία

- <i>Ad hoc</i> συμφωνία διαιτησίας με περιεχόμενο πανομοιότυπο με άκυρη ρήτρα διαιτησίας	91
- Διαιτητική απόφαση που επιδικάζει αποζημίωση μετά την προσχώρηση στην ΕΕ	72
- Διμερής επενδυτική συμφωνία (ΔΕΣ)	72, 91
- Εφαρμογή <i>ratione temporis</i> του δικαίου της Ένωσης	72

- Κρατικές ενισχύσεις	72	Εθνικό δίκαιο	
- Ρήτρα διαιτησίας	72, 91	- Ανάκληση παράνομου διορισμού	563
- Σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας	353, 375	- Αρχή αναλογικότητας	563
Διανοητική ιδιοκτησία		- Αστική ευθύνη του Δημοσίου από νόμιμες πράξεις	281
- Αναπαραγωγή εκδόσεων Τύπου	455	- Δεδικασμένο από απόφαση που εκδίδεται επί αγωγής αποζημίωσης κατά του Δημοσίου (197 ΚΔΔ)	563
- Αυθεντικότητα	201	- Δυνατότητα συνέχισης της δίκης με επίκληση ιδιαίτερου εννόμου συμφέροντος στη διοικητική δίκη ουσίας	133
- Βιομηχανικό σχέδιο	498	- Ευρωπαϊκό Ενιαίο Έγγραφο Σύμβασης	417
- Βιοτεχνικά και βιομηχανικά προϊόντα	201	- Κατάργηση διοικητικής δίκης ουσίας	133
- Γεωγραφικές ενδείξεις	201	- Προηγούμενη ακρόαση	563
- Εμπορικές πτυχές της διανοητικής ιδιοκτησίας	509	- Χρόνος συνδρομής όρων συμμετοχής σε διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων	417
- Επιγραμμικές χρήσεις	455	Εκπαίδευση	
- Νέα ψηφιακή αγορά	455	- Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών (ΕΠΠ)	340
- Πάροχοι υπηρεσιών κοινωνίας της πληροφορίας	455	- Μαθησιακές δυσκολίες	340
- Πνευματικά και ανθρώπινα δικαιώματα	455	Ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων	
- Συγγενικό δικαίωμα εκδοτών Τύπου	455	- Οργανισμοί συλλογικών επενδύσεων (ΟΣΕ)	224
- Υπόδειγμα	498	- Φορολόγηση των μερισμάτων που διανέμονται στους οργανισμούς συλλογικών επενδύσεων (ΟΣΕ)	224
Διεθνές δίκαιο		Ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων	
- Διεθνές αστικό δικονομικό δίκαιο	145	- Ανάκληση της διαβεβαίωσης για τη χορήγηση της ιθαγένειας κράτους μέλους για λόγους δημόσιας τάξης ή δημόσιας ασφάλειας	73
- Εγγυήσεις που αντλούνται από το διεθνές δίκαιο	409	- Ανιθαγένεια	73
- Σχέση του εθνικού δικαστή με την ΕΣΔΑ	305	- Απαίτηση περί πλήρους ασφαλιστικής κάλυψης ασθενείας	222
Δίκαιο δημοσίων συμβάσεων		- Κώδικας Συνόρων του Σένγκεν	237
- Αποτελεσματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της ΕΕ	67	- Παραίτηση από την ιθαγένεια ενός κράτους μέλους	73
- Ευρωπαϊκό Ενιαίο Έγγραφο Σύμβασης	417	- Παρεπόμενο δικαίωμα διαμονής και απαίτησης ασφαλιστικής κάλυψης γονέα, από τρίτη χώρα, πολίτη κράτους μέλους με διαμονή σε άλλο κράτος μέλος	222
- Χρόνος συνδρομής όρων συμμετοχής σε διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων	417	- Προσωρινή επαναφορά των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα λόγω σοβαρής απειλής για τη δημόσια τάξη ή την εσωτερική ασφάλεια	237
Δικονομικό δίκαιο			
- Αστική ευθύνη του Δημοσίου από νόμιμες πράξεις	281		
- Αστικό δικονομικό δίκαιο	145		
- Δεδικασμένο από απόφαση που εκδίδεται επί αγωγής αποζημίωσης κατά του Δημοσίου (197 ΚΔΔ)	281		
- Δυνατότητα συνέχισης της δίκης με επίκληση ιδιαίτερου εννόμου συμφέροντος στη διοικητική δίκη ουσίας	133		
- Κατάργηση διοικητικής δίκης ουσίας	133		

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2022

- Τέκνο έγγαμου ομόφυλου ζεύγους γεννημένο σε κράτος μέλος υποδοχής των γονέων του	75, 87	- Διμερής επενδυτική συμφωνία (ΔΕΣ)	72, 91
Ελεύθερη παροχή υπηρεσιών		- Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων	203
- Αμοιβή αρχιτεκτόνων και μηχανικών	76	- Οργανισμοί συλλογικών επενδύσεων (ΟΣΕ)	224
- Απόσπαση εργαζομένων	226, 247	- Συμφωνία εγγύησης	203
- Επιβολή αναλογικών κυρώσεων για παραβάσεις του εργατικού δικαίου	226, 247	- Συμφωνία σχετικά με την προώθηση και την αμοιβαία προστασία των επενδύσεων	91
- Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες	202	- Σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας	353, 375
Εμπορική πολιτική		- Χρηματοδοτικές πράξεις	64
- Ελεύθερο εμπόριο	3	Θεσμικό δίκαιο	
- Ελευθέρωση των συναλλαγών	3	- Ανεξαρτησία της δικαστικής εξουσίας	69, 106, 212
- Κοινή εμπορική πολιτική	509	- Αποτελεσματική δικαστική προστασία	67, 133, 211, 212
- Προσχώρηση της Ένωσης στην Πράξη της Γενεύης της Συμφωνίας της Λισσαβώνας για τις ονομασίες προέλευσης και τις γεωγραφικές ενδείξεις	509	- Αρχές της αποτελεσματικότητας και της ισοδυναμίας	67, 353
- Σφαιρικές συμφωνίες της ΕΕ	3	- Αρχές της δοτής αρμοδιότητας, της θεσμικής ισορροπίας και της καλόπιστης συνεργασίας	509
Ενέργεια		- Γενικό καθεστώς αιρεσιμότητας για την προστασία του προϋπολογισμού της ΕΕ	57, 65, 165
- REPowerEU	57	- Δικαιοδοτικό όργανο του οποίου μέλος διορίστηκε για πρώτη φορά σε θέση δικαστή από πολιτικό όργανο της εκτελεστικής εξουσίας μη δημοκρατικού καθεστώτος	212
- Αγορά ηλεκτρικής ενέργειας παραγόμενης από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας	221	- Δικαίωμα πρωτοβουλίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής	509
- Αέριο	203, 240, 370	- Έννοια του όρου «δικαστήριο»	212
- Βιώσιμη ενέργεια	57	- Ευθύνη των κρατών μελών για ζημίες που προκαλούνται σε ιδιώτες από παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης	353
- Δημόσιες επενδύσεις	203	- Κράτος δικαίου	57, 65, 69, 106, 165, 211, 212
- Ενεργειακά αποθέματα	57, 203	- Παραβίαση του δικαίου της Ένωσης καταλογιστέα στον εθνικό νομοθέτη	353
- Ενεργειακή ασφάλεια	203	- Πειθαρχική διαδικασία κατά δικαστή τακτικού δικαστηρίου	211
- Ηλεκτρική ενέργεια	57, 217, 221	- Συμβατότητα του μηχανισμού επίλυσης διαφορών που προβλέπει το σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας με το δίκαιο της Ένωσης	353, 375
- Θέρμανση	57	- Σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας	353, 375
- Κανονισμός (ΕΕ) 2017/459	240	- Υπεροχή του δικαίου της ΕΕ	69, 106, 226, 247
- Οργανισμός της ΕΕ για τη συνεργασία των Ρυθμιστικών Αρχών Ενέργειας (ACER)	240		
- Σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας	353, 375		
Επενδύσεις			
- Ad hoc συμφωνία διαιτησίας με περιεχόμενο πανομοιότυπο με άκυρη ρήτρα διαιτησίας	91		
- Δημόσιες επενδύσεις	203		

Ιθαγένεια της Ένωσης

- Ανάκληση της διαβεβαίωσης για τη χορήγηση της ιθαγένειας κράτους μέλους για λόγους δημόσιας τάξης ή δημόσιας ασφάλειας	73
- Ανιθαγένεια	73
- Απαίτηση περί πλήρους ασφαλιστικής κάλυψης ασθενείας	222
- Δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής στο έδαφος των κρατών μελών	75, 87, 222
- Παραίτηση από την ιθαγένεια κράτους μέλους	73
- Παρεπόμενο δικαίωμα διαμονής και απαίτησης ασφαλιστικής κάλυψης γονέα, από τρίτη χώρα, πολίτη κράτους μέλους με διαμονή σε άλλο κράτος μέλος	222
- Τέκνο έγγαμου ομόφυλου ζεύγους γεννημένο σε κράτος μέλος υποδοχής των γονέων του	75, 87

Ισότητα – Ίση μεταχείριση

- Αναπροσαρμογή συντάξεων	226
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων	391
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ειδικών αναγκών	77
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας	359
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω φύλου	226, 463
- Αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη	281
- Άσκηση γονικής μέριμνας	405
- Διάκριση λόγω ιθαγένειας	81
- Διάκριση στην εργασία	391
- Δι-Αμερικανική Σύμβαση για την πρόληψη, τον κολασμό και την εξάλειψη των διακρίσεων κατά γυναικών	463
- Εύλογες προσαρμογές για τα άτομα με ειδικές ανάγκες	77
- Θρησκευτική αμφίεση στην εργασία	391
- Μεροληπτική μεταχείριση χήρου	551
- Προσωρινή απασχόληση	228
- Συντάξεις δημοσίων υπαλλήλων	226

Καταναλωτές

- Αντίκτυπος πρακτικής στην ευημερία των καταναλωτών και στη δομή της αγοράς	217
- Άσκηση αντιπροσωπευτικής αγωγής εκ μέρους ένωσης	

για την προστασία των καταναλωτών	243
- Δικαίωμα υπαναχώρησης	202
- Εξ αποστάσεως παροχή υπηρεσιών	202
- Καταναλωτικό διαδίκτυο των πραγμάτων	54
- Προσυμβατική ενημέρωση	202
- Σύναψη συμβάσεων	202
- Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες	202

Κοινωνική πολιτική

- Αναπροσαρμογή συντάξεων	226
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ειδικών αναγκών	77
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας	359
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων	391
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω φύλου	226
- Διαβούλευση	39
- Διάκριση στην εργασία	391
- Διαφάνεια	21, 342
- Επαγγελματικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης	226
- Επιχειρηματική ελευθερία	39
- Εργαζόμενοι της ΕΕ	342
- Ευελιξία	21
- Εύλογες προσαρμογές	77
- Θέση αιρετού προέδρου οργάνωσης εργαζομένων	359
- Θρησκευτική αμφίεση στην εργασία	391
- Κοινωνικό πλάνο	39
- Νέες μορφές απασχόλησης	21, 228
- Οδηγία 2019/1152/ΕΕ	21, 342
- Οδηγία 98/59/ΕΚ	39
- Ομαδικές απολύσεις	39
- Όροι εργασίας	21
- Προβλεψιμότητα	21, 342
- Προσωρινή απασχόληση	228
- Πυλώνας	21
- Συντάξεις δημοσίων υπαλλήλων	226
- Χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης	281

Κρατικές ενισχύσεις

- COVID-19	189, 341
------------	----------

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2022

- Ανακεφαλαίωση αεροπορικής εταιρείας	357	Μεταναστευτική πολιτική	
- Αγορά ηλεκτρικής ενέργειας παραγόμενης από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας	221	- EU talent pool	199
- Αερομεταφορές	189, 357	- Αναγκαστική νοσηλεία του αιτούντος άσυλο σε μονάδα ψυχικής υγείας νοσηλευτικού ιδρύματος	235
- Αλιεία	497	- Απαράδεκτο αίτησης διεθνούς προστασίας υποβληθείσας σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτου κράτους στον οποίο έχει χορηγηθεί το καθεστώς πρόσφυγα σε άλλο κράτος μέλος	80
- Αλπικά ορεινά καταφύγια χωρίς σύνδεση στο δίκτυο ηλεκτρικής ενέργειας	220	- Απουσία υπηκόου τρίτης χώρας από το έδαφος της ΕΕ επί διάστημα 12 διαδοχικών μηνών	79
- Ανάκτηση ενίσχυσης	70, 71, 72, 220, 356, 512, 514	- Απώλεια του καθεστώτος επί μακρόν διαμένοντος υπηκόου τρίτης χώρας	79
- Ανάπτυξη	497	- Δικαίωμα διαμονής για ιατρικούς λόγους	516, 529
- Αποζημίωση βάσει απόφασης διαιτητικού δικαστηρίου	72	- Ειδική εγκατάσταση κράτησης	233
- Αρχή του πλήρους ανταγωνισμού	514	- Επιστροφή παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών	516, 529
- Γεωργία	497	- Επιχειρησιακή συνεργασία	199
- Δάνεια προς ποδοσφαιρικούς συλλόγους	513	- Κράτηση ενόψει απομάκρυνσης	233
- Δασοκομία	497	- Κράτηση σε σωφρονιστικό κατάστημα	233
- Διμερής επενδυτική συμφωνία (ΔΕΣ)	72	- Κώδικας Συνόρων του Σένγκεν	237
- Δυνατότητα συμψηφισμού	512	- Νόμιμη μετανάστευση	199
- Εκ των προτέρων φορολογικές αποφάσεις προς όφελος πολυεθνικών εταιρειών	219	- Προσωρινή επαναφορά των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα λόγω σοβαρής απειλής για τη δημόσια τάξη ή την εσωτερική ασφάλεια	237
- Έννοια ερευνητικού οργανισμού	515	- Σύστημα του Δουβλίνου	235
- Έρευνα	497	- Υπήκοος τρίτης χώρας ο οποίος πάσχει από σοβαρή ασθένεια	516, 529
- Εύρος απόδειξης ενεργητικής νομιμοποίησης για προσφυγή ακύρωσης	358		
- Καθεστώς ενισχύσεων για την κατασκευή μικρών υδροηλεκτρικών σταθμών	220	Νομική πληροφορική	
- Καινοτομία	497	- Smishing	349
- Κρατική εγγύηση χορηγηθείσα από δημόσια οντότητα	513	- Άυλο συναινετικό διαζύγιο μέσω gov.gr	59
- Οικονομικές κυρώσεις	71	- Διακήρυξη σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα και τις ψηφιακές αρχές	503
- Τιμές εισόδου σε καζίνο	70	- Διακήρυξη ψηφιακών δικαιωμάτων και αρχών για τους κατοίκους της ΕΕ	59
- Υδατοκαλλιέργεια	497	- Δικαίωμα στη λήθη	505
- Φορολογικές αποφάσεις προέγκρισης (tax rulings)	219, 356, 514	- Δράση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων σχετικά με τα cookies (ιχνηλάτες)	75
- Φορολογική απαλλαγή του εισοδήματος από παθητικούς τόκους και δικαιώματα εκμετάλλευσης	219	- Έκθεση Ανοικτού Διαδικτύου 2021-2022	348
Μέσα ενημέρωσης			
- Ανεξαρτησία	340		
- Πολυφωνία	340		

- Εφαρμογή εξαίρεσης περί ιδιωτικής αντιγραφής και σε υπολογιστικό νέφος	62	- Απόβλητα	369
- Ηλεκτρονικά εγκλήματα	209	- Απόβλητα ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού εξοπλισμού	82
- Ημέρα ασφαλούς διαδικτύου 2022	60	- Δασικές πυρκαγιές	203
- Καθιέρωση κοινού φορτιστή στην ΕΕ	209	- Εισαγωγή ζώων	56
- Κοινός φορτιστής για όλες τις φορητές συσκευές	501	- Εισαγωγή φυτών	56
- Κυβερνοανθεκτικότητα	349	- Εκμετάλλευση χώρου υγειονομικής ταφής απορριμμάτων (ΧΥΤΑ)	369
- Κώδικας Δεοντολογίας για την παροχή υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών	347	- Εκπομπές ρύπων	523, 555
- Μετάδοση συνεδριάσεων του ΔΕΕ μέσω διαδικτύου	206	- Εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων	84, 340
- Νέα στρατηγική της ΕΕ για την προστασία των παιδιών στο διαδίκτυο	208	- Έννοια των «σχεδίων και προγραμμάτων»	84
- Νέοι κανόνες περιαγωγής εντός της ΕΕ	345	- Ένωση για την προστασία του περιβάλλοντος	523
- Οδηγία NIS 2	503	- Έργα καθαρής τεχνολογίας μεγάλης κλίμακας	339
- Ολοκληρωμένες υπηρεσίες τηλεδιάσκεψης σε δικαστήρια και σωφρονιστικά καταστήματα	504	- Ευρωπαϊκή βιοποικιλότητα	56
- Πολιτική συμφωνία όσον αφορά την Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες	206	- Κανονιστική πράξη εκδοθείσα από τοπική αρχή για την προστασία τοπίου	84
- Πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες	501	- Κλιματική αλλαγή	397
- Πράξη της ΕΕ για τις ψηφιακές αγορές	62	- Μη επίτευξη δίκαιης ισορροπίας μεταξύ ανταγωνιστικών συμφερόντων	555
- Συμφωνία σχετικά με Κανονισμό για κρυπτοστοιχεία (MiCA)	346	- Πολιτιστική κληρονομιά	339
- Υποχρέωση σαφούς σήμανσης πλήκτρου «παραγγελίας με υποχρέωση πληρωμής»	205	- Πρόσβαση στη δικαιοσύνη	523
Οικογενειακό δίκαιο		- Προστασία της ιδιωτικής ζωής	555
- Γονική μέριμνα	313	- Σύμβαση του Aarhus	523
- Διαζύγιο	313	- Συμφωνία των Παρισίων του 2015 για την Κλιματική Αλλαγή	397
- Διατροφή	313	- Σύστημα επιτήρησης	56
- Ενδοοικογενειακή βία	313	- Ταμείο Καινοτομίας	339
- Ν. 4800/2021	313	- Υπερβολική ρύπανση σε επίπεδα που επηρεάζουν αρνητικά και σε επαρκή βαθμό την ιδιωτική ζωή	555
- Οικογενειακή στέγη	313	- Υπερθέρμανση του πλανήτη	397
- Συνεπιμέλεια	313	- Υποχρέωση χρηματοδότησης του κόστους διαχείρισης των αποβλήτων που προέρχονται από φωτοβολταϊκά πλαίσια	82
Οικονομική πολιτική		Πολιτισμός	
- Σφαιρικές οικονομικές συμφωνίες της ΕΕ	3	- «Δημιουργική Ευρώπη»	53
Περιβάλλον		- Κινητικότητα	53
- rescEU	203	- Κλιματική αλλαγή	339
		- Πολιτιστική κληρονομιά	339
		- Τέχνες	53

Προσωπικά δεδομένα

- Αίτημα κοινολόγησης πληροφοριών	85, 102
- Ανταγωνισμός	350
- Απαγόρευση έμμεσης δημοσιοποίησης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων	374, 386
- Απαίτηση λειτουργικής ανεξαρτησίας του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων	373
- Απόρρητο των επικοινωνιών	241, 381, 524, 525
- Άσκηση αντιπροσωπευτικής αγωγής εκ μέρους ένωσης για την προστασία των καταναλωτών	243
- Αυτοματοποιημένη επεξεργασία δεδομένων	371
- Γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης σε περίπτωση σοβαρής απειλής για την εθνική ασφάλεια	381, 524
- Δεδομένα υγείας	201
- Διαβίβαση και επεξεργασία δεδομένων PNR για πτήσεις εντός της ΕΕ	371
- Διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης	241, 381, 524, 525
- Ελαχιστοποίηση των δεδομένων	85, 102
- Επεξεργασία απαραίτητη για τη συμμόρφωση με έννομη υποχρέωση του υπευθύνου επεξεργασίας	85, 102
- Επεξεργασία απαραίτητη για τη συμμόρφωση με έννομη υποχρέωση του υπευθύνου επεξεργασίας	85, 102
- Επεξεργασία δεδομένων για φορολογικούς σκοπούς	85, 102
- Επεξεργασία δεδομένων στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών	241, 381, 524, 525, 527
- Ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα	545
- Ευθύνη ενημέρωσης παρόχων μηχανών αναζήτησης για αίτημα διαγραφής από το υποκείμενο των δεδομένων	527
- Ευρωπαϊκή Ένωση Υγείας	201
- Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679	85, 102, 243, 371, 373, 374, 386, 527
- Καταπολέμηση τρομοκρατικών εγκλημάτων και σοβαρών εγκλημάτων	371
- Καταπολέμηση των αδικημάτων κατάχρησης της αγοράς	525
- Συγκατάθεση συνδρομητή	527
- Συλλογή μεγάλου όγκου προσωπικών δεδομένων	

από φορολογικές αρχές	85, 102
- Χρήση δεδομένων PNR των επιβατών αεροπορικών πτήσεων που εκτελούνται μεταξύ της ΕΕ και τρίτων χωρών	371

Σχέσεις δικαίου της Ένωσης και εθνικού δικαίου

- Δικαιοδοτικό όργανο του οποίου μέλος διορίστηκε για πρώτη φορά σε θέση δικαστή από πολιτικό όργανο της εκτελεστικής εξουσίας μη δημοκρατικού καθεστώτος	212
- Έλλειψη αρμοδιότητας εθνικού δικαστηρίου να εξετάζει τη συμμόρφωση με το δίκαιο της Ένωσης της εθνικής νομοθεσίας	69, 106
- Πειθαρχική διαδικασία κατά δικαστή τακτικού δικαστηρίου	211
- Υποχρέωση μη εφαρμογής εθνικών διατάξεων που θίγουν απαιτήσεις απορρέουσες από το ενωσιακό δίκαιο	84
- Υποχρέωση των κρατών μελών να προβλέπουν τα ένδικα βοηθήματα και μέσα που είναι αναγκαία για να διασφαλίζεται η αποτελεσματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης	67

Τεχνολογία

- Αυτοματοποιημένα οχήματα	341
- Καταπολέμηση της απάτης στον τομέα του ΦΠΑ	495
- Κοινοπραξία ευρωπαϊκής ψηφιακής υποδομής	339
- Οδική ασφάλεια	341
- Πολυκρατικά έργα	339
- Πρόγραμμα Πολιτικής 2030	339
- Ψηφιακή Δεκαετία	339
- Ψηφιακή Πυξίδα 2030	339

Τουρισμός

- Ευρωπαϊκή τουριστική πολιτική	433
- Θεσμικά μέτρα	433
- Προστασία του τουρίστα	433

Υγεία

- AIDS	338
- COVID-19	338, 550
- Απαγόρευση απέλασης αλλοδαπού για λόγους υγείας	529
- Δεδομένα υγείας	201
- Δημόσιες επενδύσεις	203
- Έγκαιρη διάγνωση καρκίνου	55, 338
- Ελευθερία μετακίνησης	550
- Ελνοσσία	338
- Ευρωπαϊκή Ένωση Υγείας	201
- Καρκίνος	55, 338
- Ομάδα Ευρώπη	338
- Οργανισμός Ναρκωτικών ΕΕ	55
- Παγκόσμια υγεία	499
- Παγκόσμια υγειονομική ασφάλεια	499
- Παγκόσμιο Ταμείο	338
- Παράνομες ουσίες	55
- Περιβάλλον	555
- Προστασία της υγείας και της ποιότητας ζωής	555
- Συνεργασία	55
- Φυματίωση	338

Φορολογία

- Απάτη	495
- Κρυπτοστοιχεία	496
- Οργανισμοί συλλογικών επενδύσεων (ΟΣΕ)	224
- Φοροδιαφυγή	496
- Φορολογική διαφάνεια	496
- ΦΠΑ	495
- Ψηφιοποίηση	495

Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης

- Αίτηση διεθνούς προστασίας	229, 366, 518
- Αναγκαστική νοσηλεία του αιτούντος άσυλο σε μονάδα ψυχικής υγείας νοσηλευτικού ιδρύματος	235
- Αναστολή της μεταφοράς αιτούντος άσυλο λόγω COVID-19	520
- Απαγόρευση απέλασης αλλοδαπού για λόγους υγείας	516, 529

- Αποκλεισμός του εφαρμοστέου αλλοδαπού δικαίου	67
- Απώλεια του καθεστώτος επί μακρόν διαμένοντος υπηκόου τρίτης χώρας	79
- Αστυνομικές υπηρεσίες	229
- Διαφορές εντός γάμου και διαφορές γονικής μέριμνας	364, 521
- Διεθνής δικαιοδοσία για εκδίκαση αγωγής διαζυγίου	81, 521
- Δικαίωμα διαμονής για ιατρικούς λόγους	516, 529
- Δικαίωμα παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του	231
- Δικαίωμα σε νέα δίκη ή άλλο μέσο ένδικης προστασίας που επιτρέπει επαναπροσδιορισμό της ουσίας της υπόθεσης	231
- Δικαστική συνεργασία σε θέματα υποχρεώσεων διατροφής	238
- Εθνική ασφάλεια	518
- Επίδοση και κοινοποίηση πράξεων	361
- Επιστροφή παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών	516, 529
- Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης	229
- Κοινή πολιτική στον τομέα του ασύλου	80, 366, 518
- Κράτηση ενόψει απομάκρυνσης	233
- Κράτηση σε σωφρονιστικό κατάστημα	233
- Κώδικας Συνόρων του Σένγκεν	237
- Μεταναστευτική πολιτική	79, 80, 233, 235, 237, 516, 517, 518, 520
- Μεταφορά της συνήθους διαμονής παιδιού από κράτος μέλος της ΕΕ σε τρίτο κράτος που είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Χάγης του 1996	364
- Παράνομη κατακράτηση παιδιού	238
- Προθεσμία ανακοπής κατά διαταγής εκτέλεσης	361
- Προσωρινή επαναφορά των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα λόγω σοβαρής απειλής για τη δημόσια τάξη ή την εσωτερική ασφάλεια	237
- Προϋποθέσεις άρνησης αναγνώρισης δικαστικής απόφασης	363
- Προϋποθέσεις νομιμότητας της κράτησης	517
- Σύστημα του Δουβλίνου	235

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2022

- Τεκμήριο αθωότητας	231	- Εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	53, 199, 337, 495
- Υπήκοος τρίτης χώρας ο οποίος πάσχει από σοβαρή ασθένεια	516, 529	- Κυκλοφορία εμπορευμάτων μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας	199, 337
Brexit		- Μεικτή επιτροπή της συμφωνίας αποχώρησης	53
- Αποχώρηση	53, 199, 337, 495	- Πρωτόκολλο για τη Βόρεια Ιρλανδία	199, 337, 495
- Διαδικασία επί παραβάσει κατά του Ηνωμένου Βασιλείου	199, 337	- Συμβούλιο συνεργασίας ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	53
		- Συμφωνία εμπορίου και συνεργασίας ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	53

IV. ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2022

ΒΑΝΕΖΟΥ ΣΥΛΒΑΝΑ LLM(c), Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Λευκωσίας [455]	ΛΑΜΠΡΑΚΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΤΠ «Εθνική και Ενωσιακή Διοίκηση» Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Δόκιμη ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (ΙΔΙΣ) του Παντείου Πανεπιστημίου [73, 141, 222, 229, 361]
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ [70, 102, 214, 355]	ΛΕΝΤΖΗΣ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Επικ. Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ [289]
ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ ΑΘΗΝΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ [77, 82, 226, 240, 359, 369, 523]	ΛΟΡΑΜ Κ. ΕΡΡΙΚΑ LLM, Δικηγόρος [111, 257, 397, 537]
ΓΕΩΡΓΑΛΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ-ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ [133, 281, 417, 423]	ΜΠΑΧΣΕΒΑΝΟΓΛΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ ΙΩΑΝΝΑ Γραφείο Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ [139, 140, 569, 570]
ΓΙΟΒΑΝΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΔΕ, Δικηγόρος [39]	ΠΑΝΤΑΖΗ ΤΑΝΙΑ Δ.Ν., Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων [189]
ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ ΛΑΜΠΡΙΝΗ Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ [143]	ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ Επικ. Καθηγητής Ευρωπαϊκού Δικαίου, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο [87]
ΖΑΧΟΥ ΜΑΛΑΜΑΤΗ LLM, MSc, Νομικός [53, 199]	ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ [529, 571]
ΖΟΛΩΤΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Dr. iur., Πρωτοδίκης ΔΔ [305]	ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ Δικηγόρος [21]
ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ LLM, Δικηγόρος [59, 205, 345, 501]	ΠΟΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ LLM, Δικηγόρος [386]
ΚΑΠΕΤΑΝΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ [563]	ΡΟΥΜΠΟΥ ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ Νομικός (Ανεξάρτητη Αρχή Επιθεώρησης Εργασίας), Master II Droit Social, ΠΜΣ Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική [391]
ΚΑΡΑΪΝΔΡΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Πρωτοδίκης [313]	ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ ΜΑΡΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ [65, 76, 91, 211, 214, 224, 226, 353, 355, 375, 421, 509, 510]
ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ ΕΥΑΝΘΙΑ Δ.Ν., Λέκτορας Τουριστικού Δικαίου Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου [433]	ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ [288, 569]
ΚΛΑΜΑΡΗΣ Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Δικηγόρος, Επίτιμος Διδάκτωρ Νομικής του Πανεπιστημίου Freiburg i. Br. (Γερμανία), Μέλος του Δ.Σ. της Επιστημονικής Ενώσεως για το Διεθνές Δικονομικό Δίκαιο («Wissenschaftliche Vereinigung für internationales Verfahrensrecht»), Μέλος του Συμβουλίου της Διεθνούς Ενώσεως Δικονομικού Δικαίου («Association Internationale de Droit Processuel») [145]	ΣΟΥΓΛΗ ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ-ΡΑΦΑΕΛΑ Ασκ. Δικηγόρος [250, 337]
ΚΟΝΤΟΥ ΚΟΡΑΛΙΑ LLM, Δικηγόρος, Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Γενική Διεύθυνση Μετανάστευσης και Εσωτερικών Υποθέσεων [106]	ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ. ΟΔΥΣΣΕΑΣ Αν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου [3]

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2022

ΣΤΑΘΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ		ΤΣΙΤΣΙΠΑ ΕΛΛΗ	
Δικηγόρος-Οικονομολόγος	[247, 495]	ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ	[53, 79, 85,
ΣΩΜΗ ΣΟΦΙΑ			139, 199, 229,
Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ	[291, 425, 573]		241, 337, 361, 371,
ΤΟΠΑΛΝΑΚΟΣ ΠΑΥΛΟΣ			381, 495, 516, 524]
Δ.Ν., Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω	[463]	ΦΑΣΟΥΛΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ	
ΤΣΕΒΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ		Διδάκτωρ Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου	
Δ.Ν., Ειδικός Συνεργάτης Νομικής Σχολής ΔΠΘ,		Αθηνών	[475]
Δικηγόρος	[125, 273, 409, 555]	ΧΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ	
		Γραφείο Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ	[287]
		ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗΣ Δ. ΜΙΧΑΛΗΣ	
		Καθηγητής Νομικής Σχολής ΔΠΘ	[165]

